

POLAND25.EU

Europejski
Kongres Odnowy
i Rozwoju Wsi

PALESTRA

WIEŚ

WIZJA
ODNOWY
I ROZWOJU

MONOGRAFIA POKONFERENCYJNA

POLSKA

WIEŚ W I Z J A
O D N O W Y
I R O Z W O J U

ORGANIZATOR EUROPEJSKIEGO KONGRESU ODNOWY I ROZWOJU WSI

Ministerstwo Rolnictwa
i Rozwoju Wsi

WE WSPÓŁPRACY

WIELKOPOLSKA

SAMORZĄD
WOJEWÓDZTWA
WIELKOPOLSKIEGO

ORGANIZATORZY KONFERENCJI NAUKOWEJ POLSKA WIEŚ - WIZJA ODNOWY I ROZWOJU

Ministerstwo Rolnictwa
i Rozwoju Wsi

UNIwersytet
PRZYRODNICZY
W POZNANIU

PARTNERZY WYDARZENIA

Krajowy Ośrodek
Wsparcia Rolnictwa

POLSKIE
REGIONY

FUNDUSZ SKŁADKOWY
Ubezpieczenia Społecznego Rolników

ZWIĄZEK BANKÓW POLSKICH

PROSBA

WISZA

W I Z J A
O D N O W Y
I R O Z W O J U

MONOGRAFIA POKONFERENCYJNA

Pod redakcją
Piotra Golińskiego
Walentego Poczty
i Natalii Genstwy-Namysł

Publikacja powstała w ramach konferencji naukowej „Polska wieś – wizja odnowy i rozwoju” organizowanej podczas Europejskiego Kongresu Odnowy i Rozwoju Wsi przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.

KOMITET ORGANIZACYJNY

Wawrzyniec Czubak, Natalia Genstwa-Namysł (sekretarz), Piotr Goliński (przewodniczący), Karolina Pawlak, Walenty Poczta, Bogusław Wijatyk, Ryszard Wilczyński

RECENZENCI

prof. dr hab. Władysława Łuczka
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
prof. dr hab. Bogdan Klepacki
Szkola Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Opracowanie redakcyjne
Paulina Szulc

Projekt okładki, stron tytułowych i elementów graficznych
Jacek Grześkowiak

Skład
Stanisław Tuchołka | panbook.pl

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu,
Poznań 2025, Poland

ISBN 978-83-68187-39-7 książka
eISBN978-83-68187-40-3 on-line pdf
<https://doi.org/10.17306/978-83-68187-40-3>

Książka jest dostępna na licencji Creative Commons – Uznanie autorstwa (CC BY 4.0).

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU PRZYRODNICZEGO W POZNANIU
Wydanie I.

Wydrukowano w Zakładzie Graficznym Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu
ul. Wojska Polskiego 67
60-625 Poznań

Wersja elektroniczna dostępna na stronie <https://wydawnictwo.up.poznan.pl/>

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE	7
WIEŚ, WIEJSKOŚĆ I PARADYGMAT ROZWOJU	11
<i>Maria Halamska</i>	
Wiejskość w społeczeństwie postindustrialnym	13
<i>Ryszard Wilczyński</i>	
Oddolność, aktywność i podmiotowość mieszkańców w odnowie wsi	31
<i>Romuald Jończy</i>	
Rzeczywiste wyludnienie wsi w Polsce wobec zmian demograficzno-ekonomicznych i społeczno-kulturowych. Czy zachodzi konieczność zmiany paradygmatu rozwoju?	59
<i>Anna Matuszczak, Andrzej Czyżewski</i>	
Wyzwania polskiego rolnictwa wobec zmieniającego się paradygmatu jego rozwoju	73
GOSPODARKA, SYTUACJA EKONOMICZNA WSI	95
<i>Wawrzyniec Czubak, Karolina Pawlak, Walenty Poczta, Arkadiusz Sadowski</i>	
Aktualne uwarunkowania i wyzwania wobec polskiego rolnictwa	97

<i>Paweł Chmieleński, Michał Dudek, Barbara Wieliczko</i>	
Trwały rozwój obszarów wiejskich w warunkach niepewności: wyzwania dla gospodarki lokalnej i rynku pracy	117
<i>Marcin Pszczoła, Bogna Zawieja, Laura Słebioda</i>	
Innowacje w rolnictwie: sztuczna inteligencja i nowoczesne technologie w służbie hodowli roślin i zwierząt	135
<i>Aneta Suchoń</i>	
Prawo unijne i polskie wobec wyzwań zrównoważonego rozwoju działalności rolniczej	151
SPOŁECZNOŚCI WIEJSKIE	181
<i>Wojciech Knieć</i>	
Społeczności wiejskie we współczesnej Polsce – zasoby, dynamika i wizje rozwoju	183
<i>Piotr Nowak, Anna Jastrzębiec-Witowska, Krzysztof Gorlach</i>	
Dziedzictwo jako instrument rozwoju	209
ŚRODOWISKO I WIEJSKA PRZESTRZEŃ	227
<i>Jerzy Kozyra, Mariusz Matyka</i>	
Presja zmian klimatycznych, ekstremalne zjawiska pogodowe a środowisko i rolnictwo	229
<i>Elżbieta Raszeja</i>	
Architektura i krajobraz wsi jako wyraz zmiany kulturowej oraz nowych funkcji obszarów wiejskich – między ochroną trwałych wartości a kreacją nowych form	241
<i>Krystian Heffner, Agnieszka Majorek-Gdula</i>	
Ewolucja osadnictwa wiejskiego – w kierunku nowej struktury przestrzennej wsi	259

SŁOWO WSTĘPNE

Monografię naukową *Polska wieś – wizja odnowy i rozwoju* współtworzą oryginalne prace twórcze, powstałe na podstawie referatów wygłoszonych na Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej o tym samym tytule podczas Europejskiego Kongresu Odnowy i Rozwoju Wsi, który odbył się w dniach 8–10 maja 2025 r. w Poznaniu. Konferencja została zorganizowana przez Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu oraz Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Miała ona charakter interdyscyplinarny, łącząc naukowców z wielu ośrodków naukowych, reprezentujących różne dziedziny i dyscypliny naukowe. Stanowiła ważne forum prezentacji idei, innowacyjnych rozwiązań, najlepszych praktyk, a także podmiotów i systemów wsparcia w działaniach na rzecz wsi i obszarów wiejskich. Podczas wspomnianego wydarzenia, odnosząc się do wizji odnowy i rozwoju polskiej wsi, przedstawiono spojrzenie na to wiodące zagadnienie z perspektywy różnych dziedzin nauki, m.in.: socjologii, geografii, ekonomii, demografii, rolnictwa, nauki o klimacie czy prawa.

W trakcie konferencji wybitni prelegenci z wiodących ośrodków badawczych całego kraju zaprezentowali wystąpienia odnoszące się m.in. do innowacji w rolnictwie, zeroemisyjnej energii, ochrony przyrody i klimatu, zmian w strukturze przestrzennej wsi, sytuacji demograficznej, wyludniania się wsi czy dziedzictwa kulturowego. W obliczu obecnych dynamicznych zmian społecznych, gospodarczych i środowiskowych konferencja stała się przestrzenią do dyskusji na temat wyzwań, przed którymi stoi wieś oraz możliwości, jakie oferują nowoczesne technologie, zmieniające się modele gospodarki i konieczność stosowania zasad zrównoważonego rozwoju.

Zagadnienie zawarte w tytule – czyli wizja odnowy i rozwoju polskiej wsi – zostało przedstawione w ramach czterech obszarów tematycznych:

- wieś, wiejskość i paradygmat rozwoju,
- gospodarka, sytuacja ekonomiczna wsi,
- społeczności wiejskie,
- środowisko i wiejska przestrzeń.

W wielowymiarowej analizie problemów wsi omówiono kluczowe kwestie związane z rozwojem obszarów wiejskich. Wysłunięto wiele interesujących wniosków, z których najważniejsze wymieniono poniżej.

- Pojęcie wiejskości w społeczeństwie postindustrialnym obejmuje przestrzeń wiejską, specyficzną rzeczywistość społeczną oraz zbiorowe wyobrażenia, które mimo znacznego zbliżenia do referencyjnego miasta sprawiają, że wieś ciągle nie zatraciła swojej tożsamości.
- Odnowa wsi jest nadal potrzebna, ponieważ inicjuje przemiany w obszarach: systemowym, aksjologicznym, ekonomicznym i praktycznym.
- Następuje zmiana paradygmatu rozwoju polskiego rolnictwa, polegająca na przechodzeniu rolnictwa z modelu industrialnego na społecznie zrównoważony przez identyfikację wyzwań ekonomicznych, społecznych i środowiskowych.
- Wdrażanie nowych technologii i innowacji z zastosowaniem sztucznej inteligencji może przyczynić się do zwiększenia wydajności oraz zrównoważonego rozwoju rolnictwa.
- W zaspokajaniu potrzeb energetycznych obszarów wiejskich wzrasta rola energii odnawialnej, w tym słonecznej i wiatrowej.
- Wyludnianie się wsi jest związane ze zjawiskiem migracji do miast i wskazuje na konieczność zmiany paradygmatu rozwoju obszarów wiejskich, aby przyciągnąć młodsze pokolenia i stymulować rozwój lokalnych społeczności.
- Konieczna jest ochrona tradycji, kultury i krajobrazu wsi przy jednoczesnym rozwoju nowych funkcji przestrzennych, które odpowiadałyby na zmieniające się potrzeby mieszkańców.
- Postępujące zmiany demograficzne związane ze starzejącym się społeczeństwem wiejskim generują wyzwania, takie jak m.in. zapewnienie odpowiednich usług społecznych i poprawę jakości życia na wsi.
- Skutki zmian klimatu stanowiące istotne zagrożenie dla środowiska i rolnictwa oraz kwestie ochrony środowiska przyrodniczego, zarówno w aspekcie ochrony przyrody nieożywionej (powietrze, woda, gleba), jak i przyrody żywej (gatunki, ekosystemy) są kluczowym elementem zapewniania dobrostanu człowieka.

Konferencja była wyjątkową okazją do wymiany doświadczeń, a opracowana monografia pokonferencyjna jest zbiorem rekomendacji dla rozwoju obszarów wiejskich w przyszłości. Wskazuje ona na kluczową rolę nauki w kreowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Jako redaktorzy tego dzieła wierzymy, że pozostawi ono trwałą ślad naukowy, wnosząc ciekawe koncepcje do problematyki odnowy i rozwoju polskiej wsi oraz ukazując możliwe rozwiązania dla obszarów wiejskich w innych krajach Unii Europejskiej.

W imieniu zespołu redakcyjnego
prof. dr hab. Piotr Goliński

WIEŚ, WIEJSKOŚĆ I PARADYGMAT ROZWOJU

Maria Halamska✉

ORCID 0000-0003-2600-9698

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Polska Akademia Nauk, Warszawa

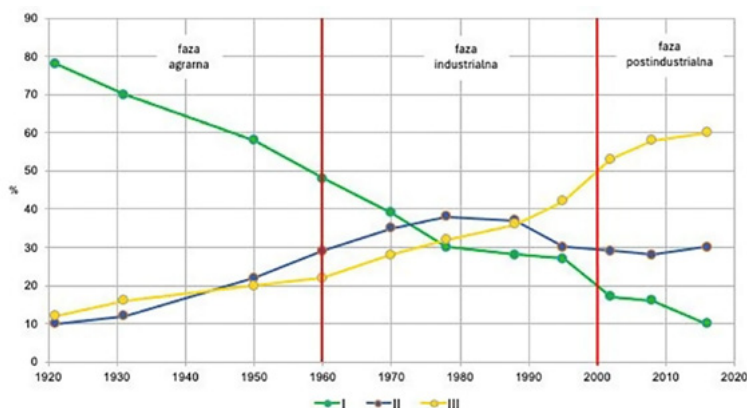
✉m.halamska@uw.edu.pl

WIEJSKOŚĆ W SPOŁECZEŃSTWIE POSTINDUSTRIALNYM

WPROWADZENIE: DLACZEGO WIEJSKOŚĆ?

Po piętnastu latach (Halamska, 2011a) powracam do „wiejskości”, problemu żywego i istotnego, który odnosi się do „wsi”, ale umożliwia ukazanie jej ogromnej złożoności – wymiaru rzeczowego, społecznego i kulturowego. Pojęcie wiejskości (rural, rurality, ruralité) upowszechniło się w nauce i publicznym dyskursie w ostatniej dekadzie XX w., wypierając wieś, campagne, countryside. Ta „moda” nie pojawiła się przypadkowo, była wynikiem głębokich przemian społecznych, które zmieniły kanoniczne cechy przypisywane wsi w społeczeństwie industrialnym. Według *Wielkiego słownika języka polskiego* wiejskość to „zespół cech charakterystycznych dla wsi i jej mieszkańców” (Hasło: wiejskość, 2011), natomiast wieś to „teren poza miastem z odrębną administracją, na którym znajdują się pola uprawne, łąki, domy, budynki gospodarcze, i który zamieszkują ludzie zajmujący się głównie rolnictwem, usługami lub turystyką (Hasło: wieś 1.a, 2023). Ujmując najprościej, wieś jest „poza miastem”, które nadal stanowi podstawowy punkt odniesienia dla określenia cech wiejskich. Ta współzależność istniała w każdej epoce, w każdym typie społeczeństwa, choć ich cechy się zmieniały. Każdy jego typ miał specyficzną strukturę zatrudnienia, w której rolnictwo odgrywało coraz to inną rolę.

Faza agrarna trwała od początku europejskiej cywilizacji aż do XX w. Pojawiła się w każdym kraju, rozwijała, broniła, reorganizowała i dezintegrowała. Cechowała ją swoista równowaga ekologiczna między polami uprawnymi, pastwiskami i lasami. Nieodłącznym jej elementem była pewna cecha ludzi zamieszkujących przestrzeń wiejską: „mieszanka ostrożności, przedsiębiorczości, nieufności, łatwowierności, rutyny, których symbioza składa się na «wiejską

Ryc. 1. Zmiany struktury zatrudnienia w Polsce w latach 1920–2020 wg sektorów gospodarki: społeczeństwo agrarne, industrialne i postindustrialne
Źródło: Halamska i Zwęglińska-Gałęcka, 2019, s. 31.

mądrość»” (Mateus, 2002, s. 248). Porządek ten, w którym występują także konflikty, został zachwiany w momencie wzrostu znaczenia czynników ekonomicznych w gospodarstwie i gospodarce. Nadeszła faza produktywistyczna, gdzie królowała logika wzrostu, przede wszystkim produkcji rolnej. Po drugiej wojnie światowej upowszechniły się „wzrostowe” modele konsumpcji i zachowań społecznych. O rolnictwie myślano już w kategoriach wzrostu, popytu, podaży, masowej konsumpcji. Okresy niedoboru odeszły w przeszłość, na skutek przedsiębiorczości i innowacji pojawiła się nadprodukcja. Ta racjonalność – oparta na maksymalnej mobilizacji zasobów naturalnych i ludzkich bez całościowej kalkulacji kosztów – trwała do lat 70. XX stulecia, gdy doszło do zmiany racjonalności funkcjonowania nie tylko rolnictwa, ale całej gospodarki. Pojawiła się nowa, postproduktywistyczna racjonalność, w której odchodzi się od koncepcji „wzrostu” i powraca do koncepcji „rozwoju”. W tej fazie elementami definiującymi były: ochrona zasobów naturalnych, integracja jednostki w społeczności i organizacja gospodarki wiejskiej. Jeżeli więc sposób definiowania wiejskości traktować jako długotrwały proces, dla wyróżnionego okresu agraryzmu i produktywizmu rolnictwo jest soczewką, przez którą postrzega się wiejskość. Sytuacja zmienia się w okresie postproduktywistycznym. Rolnictwo, choć ciągle ważne (co w części zawdzięcza sile rolniczego lobby i konserwatywnemu sposobowi myślenia), traci na znaczeniu. Co zajmuje jego miejsce w definiowaniu „wiejskości”? Nie ma na to jednoznacznej odpowiedzi, gdyż kwestia postindustrialnej wiejskości w poszczególnych krajach Europy jest postrzegana nieco inaczej.

Definicja wsi jest wytworem społeczeństwa industrialnego. Jej socjologiczna konceptualizacja¹, stworzona w latach 20. XX w., wskazywała na takie cechy jak: typy zawodów, charakter środowiska, wielkość społeczności, zagęszczenie populacji, jej charakter (homo- lub heterogeniczny), system stratyfikacji społecznej, ruchliwość społeczna, ruchliwość przestrzenna, charakter stosunków społecznych (Gorlach, 2004). Zestaw tych samych cech o przeciwnych wartościach określał modelowe miasto. Przeciwność tych dwóch struktur przestrzennych podkreślało stworzone nieco później kontinuum miasto – wieś, spychając na dalszy plan fakt ich stopniowości². Rozwijające się i szybko zmieniające społeczeństwo industrialne wyznaczyło wsi miejsce w odniesieniu do produkcji: wieś to rolnictwo, które ma produkować żywność, żywić społeczeństwo miejskie i dostarczać surowców dla przemysłu. Rozwój wsi miał się zatem dokonywać poprzez rolnictwo i jego modernizację. W dynamicznym społeczeństwie przemysłowym zmiany zachodziły w mieście i na wsi; modyfikacjom ulegały także istniejące między nimi relacje. Źródłem wielu zmian było wzajemne oddziaływanie: wieś podlegała procesom urbanizacji, miasto (zwłaszcza w okresie wiejskiego *exodusu*) – ruralizacji. Uwzględniając wpływ tych procesów, można powiedzieć, że te dwie struktury przestrzenne upodobiły się: miejskość zaczęła być trochę wiejska, a wiejskość – w znacznym stopniu miejska. Zmiany na obszarach wiejskich spowodowały zatarcie konwencjonalnych granic między wsią a miastem, a to zatarcie działa w obu kierunkach, wskazując na urbanizację wsi i (choć w mniejszym stopniu) ruralizację miasta (Cloke, 2006, s. 18, tłum. MH). Zmieniał się także charakter cech uznawanych za typowo wiejskie. Jeśli 100 lat temu za cechą wiejskości³ uznać można było analfabetyzm (por. Czapiewski i Janc, 2019), obecnie przestał on być cechą dystynktywną. Podobnie niektóre wskaźniki określające technologiczny dystans wsi od miasta, jak poziom elektryfikacji czy liczba abonentów telefonii przewodowej (dzięki pojawieniu się i upowszechnieniu telefonii komórkowej) (por. Komorowski i Stanny, 2019). Zmiana znaczenia dotknęła także rolnictwo, które utraciło „moc definicyjną”: obecnie twierdzenie, że wieś i wiejskość stoją tylko rolnictwem (mimo iż produkuje ono dobra publiczne), jest anachroniczne. Modernizacja spowodowała, że sformułowany w latach 20. XX w. spójny zestaw cech wiejskich uległ dekompozycji. Możliwe jest jednak badanie wiejskości, które narzuca inną perspektywę, „kreuje

¹ Dokonała się w latach 20. XX w. Gorlach (2004) wskazuje rolę, jaką w jej definiowaniu odegrali Gilette (1913) oraz Sorokin i Zimmermann (1929).

² Amerykański etnolog Redfield na podstawie badań w Meksyku (cztery jednostki: wioska plemienna, wioska chłopska, miasteczko, miasto) w 1941 r. sformułował koncepcję kontinuum/opozycji wieś – miasto. Szerzej Gorlach, 2004, s. 30–34.

³ Zmianom cech wiejskich poświęcona jest trzypięciotomowa, wieloautorska monografia *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi* (Hałamska i in., 2019–2021).

inny obraz rzeczywistości społecznej” (Gorlach, 2004, s. 16). W społeczeństwie postindustrialnym miejsce wsi wyznacza nie produkcja, ale przede wszystkim konsumpcja: **wieś staje się miejscem i przedmiotem konsumpcji**, miejscem, w którym się konsumuje i które jest konsumowane. W tym kontekście inne jest miejsce i odmienne są funkcje rolnictwa, które jest postrzegane jako część natury, a dostarcza tylko część wiejskich przedmiotów konsumpcji, z czego żywność pozostaje ważna, ale jest tylko jednym z nich. Wiejskość to pojemne pojęcie, które odnosi się do charakteru tego, co wiejskie, do stanu rzeczy i ludzi na wsi. W tym sensie wiejskość odnosi się do terytorialności, zestawu wyobrażeń związanych z życiem na obszarach wiejskich, sposobu bycia w świecie czy do sposobów działania. Tak rozumiana wiejskość jako sposób życia implikuje bliskie lub specyficzne relacje z miejscem i lokalnością, niegdyś oznaczające osiadły tryb życia, dziś określane poprzez mobilność i odległość od miasta, czasem marginalność (doznaną lub wybraną) czy szerzej jako wartości lub symbole (Margetic i Rouget, 2019).

Podsumowując: wiejskość, ze względu na swoją zmienność i wielowymiarowość (wymiar materialny, społeczny i świadomościowy) jest szerokim i ważnym obszarem badań. Opisuje nie tylko zmiany wsi, ale także przemiany całego społeczeństwa. Ma znaczenie dla praktyki, w tym przede wszystkim rozwoju wiejskiego.

WIEJSKOŚĆ CZY WIEJSKOŚCI?

Pojęciem tym posługują się nauki społeczne: socjologia, geografia i ekonomia, które definiują to pojęcie na użytek badań w danej dyscyplinie⁴. Ale jak stwierdza Cloke (2006, s. 18): „choć dokładna nomenklatura poświęcona tej idei jest często zależna od kontekstu – świadczą o tym czasami subtelne, ale zawsze ważne różnice w terminach takich jak wiejski, wieś, kraina, dziki, odludny, rolniczy⁵ i dalej – **konceptcja wiejskości żyje powszechnie w wyobraźni i codziennych praktykach współczesnego świata**. Wieś jest zarówno znaczącą przestrzenią wyobraźni, związaną z wszelkiego rodzaju znaczeniami kulturowymi, od idyllicznych po opresyjne, jak i materialnym obiektem pożądanego stylu życia dla niektórych ludzi – miejscem, do którego można się przeprowadzić, prowadzić gospodarstwo rolne, pojechać na wakacje, spotkać różne formy natury i ogólnie praktykować alternatywy dla miasta. Biorąc pod uwagę

⁴ Przykładem może być opracowanie: Halamska, 2011b.

⁵ W oryginale: *rural, countryside, country, wilderness, outback, agricultural* – MH.

znaczenie jego wyobraźniowego i materialnego statusu, zaskakujące jest, jak często wydaje się, że brakuje nam odpowiedniego zrozumienia, w jaki sposób koncepcje leżące u podstaw idei wiejskości powinny być definiowane i istotne” (tłum. MH). Cloke zwraca uwagę na kapitalne znaczenie dwóch czynników przy studiach nad wiejskością: ram teoretycznych, gdyż one decydują o obrazie wiejskości (wyróżnia funkcjonalne, polityczno-ekonomiczne oraz postmodernistyczne koncepcje wiejskości jako konstrukcji społecznej) oraz szybko zachodzące zmiany warunków życia na wsi, miejsca wsi i wiejskiej ekonomii politycznej, które razem stanowią ważne zmiany w materialnej manifestacji wiejskości. Inny zatem będzie opis wiejskości, jeśli za podstawę analizy oberzemy jej funkcje (produkcyjną czy konsumpcyjną, jej mono- czy wielofunkcyjność, turystykę i wypoczynek, rolnictwo, mieszkalnictwo itp.), a zupełnie odmienny, gdy będziemy tropić wewnętrzne zróżnicowanie społeczne, ekonomiczne czy przez porównanie z miastem ukazywać miejsce wsi w społeczeństwie⁶. **Opisy według odmiennych reguł często konstruuja różne obrazy tej samej wiejskiej rzeczywistości.** O różnych obrazach wiejskości decydują także cechy i doświadczenia obserwatora: ta sama wiejska rzeczywistość inaczej jest postrzegana przez letnika, inaczej przez pracującego rolnika. Sama wiejskość jest kompozycją różnych cech, które – występując w różnych proporcjach i układach – tworzą różne obrazy wiejskiej rzeczywistości. Ponadto wszystkie te cechy nie są stałe, lecz dynamicznie się zmieniają. Pojęcie „wiejskość” ewoluje w czasie i przestrzeni, a jej obraz wynika z różnych kombinacji „kanonicznych” (w danym momencie) cech oraz ich stopniowości. Co więcej, zmieniają się same cechy „kanoniczne”: obecnie przy opisie wiejskiej populacji częściej mówi się o jej mobilności niż zakotwiczeniu w danym miejscu, a symboliczny tradycjonalizm sąsiaduje z opisami nowoczesności. **Nie ma w Sevres wzorca wiejskości, wiejskość jest społecznie konstruowana i składa się z wielu elementów o odmiennym statusie ontologicznym.**

„POLSKA WIEJSKOŚĆ” W TRZECIEJ DEKADZIE XXI WIEKU

Wiejskość jest pojęciem historycznie zmiennym, gdyż w czasie zmieniają się cechy uznawane za wiejskie: inne desygnaty kryły się za tym pojęciem na początku XX stulecia, inne charakteryzują XXI w. Jest pojęciem społecznie zmiennym, gdyż na jej obraz wpływa także pozycja społeczna postrzegającego

⁶ Lussault (2016) z przekąsem zauważa, że tym samym wiejskość staje się kategorią całkowicie wyjaśniającą społeczeństwa i ich przemiany.

podmiotu. Jollivet wyróżnił trzy poziomy rzeczywistości społecznej składające się na wiejskość. Pierwszy to „przestrzeń fizyczna, możliwa do zidentyfikowania geograficznie i poprzez swoje dziedzictwo historyczne, z charakterystycznym zaludnieniem, tak jeśli idzie o jego gęstość, sposób zabudowy, jak i dominującą aktywność ekonomiczną; podstawą opozycji jest tu miasto”. Ten poziom rzeczywistości społecznej jest podstawą delimitacji obszarów wiejskich. Takie ujęcie bliskie jest geografii wsi. Drugi poziom to społeczności rolnicze, wioskowe, wiejskie, specyficzna rzeczywistość socjologiczna, która powstała pod wpływem „długiej historii, charakteru zaludnienia, dominacji działalności rolniczej, stosunków własności ziemi i stosunku do przyrody” (Jollivet, 1996, s. 24). To społeczność wioskowa opisywana przez socjologów i antropologów. I wreszcie określenie „wiejski” odsyła nas do trzeciego poziomu rzeczywistości społecznej, gdzie dominują „obrazy, symbole, które są wyrazem mitu jako takiego, kategorii należącej do zbiorowych wyobrażeń i zbiorowego dyskursu, kategorii debaty czy walki ideologiczno-politycznej” (Jollivet, 1996, s. 25). W tym ostatnim obszarze trudno wyznaczyć wiejskości jakiejkolwiek granice, bo jak przekonywał Stomma, „każdy widzi to, co chce zobaczyć. Rzeczywistość, o ile istnieje, jest najzupełniej drugorzędna zarówno dla Papuasa, dziewiętnastowiecznego chłopca mazowieckiego, jak i współczesnego inteligenta. Mit jest wszechpotężny. Tyle że czasem przybiera formę baśni lub zabobonu, czasem światopoglądu politycznego lub... pracy naukowej” (Stomma, 1986). Pamiętając o przestrodze Stommy, spróbujmy spojrzeć na współczesną polską wiejskość przez te trzy soczewki.

Przestrzeń wiejska

Kojarzona jest z naturą, ale jest przestrzenią społeczną, wytworzoną przez człowieka, bo „czystej natury” już nie ma. Nie istnieje natura, na którą nie ma wpływu człowiek, historia ani społeczeństwo. Na wsi czujemy, smakujemy, widzimy i słyszymy obecność człowieka. Wsi nie można sobie wyobrazić, doświadczyć ani skonstruować bez obecności człowieka. Wieś jest zatem miejscem współpracy człowieka i natury. W konsekwencji wiejskość jako taka jest zarówno wynikiem, jak i wyrazem tej współpracy, jest ciągłą koprodukcją człowieka i natury. Wiejska przestrzeń jest utożsamiana z wiejskim krajobrazem: dużymi otwartymi przestrzeniami, sezonową zmiennością, niską i rozproszoną zabudową oraz słabym zaludnieniem. Górka (2017) uważa, że krajobraz wiąże się nie tylko z cechami przestrzennymi wiejskiej okolicy, ale także ze szczególnymi doświadczeniami jej użytkowników. Kojarzy się z pewnym łaodem przestrzennym, czyli z takim ukształtowaniem przestrzeni, które tworzy harmonijną

całość oraz uwzględnia w uporządkowanych relacjach wszelkie uwarunkowania i wymagania funkcjonalne, społeczno-gospodarcze, środowiskowe, kulturowe oraz kompozycyjno-estetyczne (Bański, 2008, s. 3–4). Ale jest także intelektualnym projektem pokazującym ludzkie pragnienia, przedmiotem psychoanalizy (DuPuis, 2006). Współczesnej wiejskiej przestrzeni w Polsce daleko do takiego „uładzenia”. Jest ona w kryzysie i zamienia się w przestrzeń chaotyczną pod względem funkcjonalnym i estetycznym. Górka wskazuje, że „kryzys wiejskiej przestrzeni można rozważać nie tylko na ogólnym i abstrakcyjnym poziomie, wykreowanym jako synteza złożonych, heterogenicznych uwarunkowań, na jakim operuje dziś polityka. Budowa infrastruktury sieciowej: dróg, sieci energetycznych i gazowych, sieci telekomunikacyjnych; wysypisk i spalarni śmieci czy oczyszczalni ścieków; nowej zabudowy mieszkaniowej czy obiektów przemysłowych nieczęsto przynosi ułatwienia w codziennym życiu sąsiadów. Uznaje się, że inwestycje zapewniają rozwój gminom. (...) Podczas gdy władze samorządowe i inwestorzy akcentują korzyści ekonomiczne, związane ze wzrostem renty gruntowej i nowymi miejscami pracy, niepokój mieszkańców budzi pogorszenie jakości otoczenia” (Górka, 2015, s. 69 i nast.). W tym procesie „chaotyzacji” przestrzeni wiejskiej poczesne miejsce zajmuje nowa zabudowa, wokół centrów gmin, wsi letniskowych oraz miejscowości zlokalizowanych w pobliżu miast. Od połowy lat 90. XX w. wokół wielu z nich powstały tereny amorficznej zabudowy jednorodzinnej oraz „osiedla podwiejskie”, które architekturą i organizacją przestrzeni niczym nie różnią się od swoich podmiejskich protoplastów (Heffner i Klemens, 2013, s. 90–101).

Przestrzeń, także wiejska, może być opisywana przez wiele cech. Olender (2008, s. 65) pośród wielu wymienia jej skończoność. Argumentuje, że jest ona dobrem rzadkim, „nie ma ona substytutu – nie można jej zastąpić innym dobrem, ani jej wyprodukować”. Często się o tym zapomina, urządzając przestrzeń wiejską, nawet gdy jest ona obiektem marzeń.

Specyficzna rzeczywistość społeczna

Ta specyficzna rzeczywistość przejawia się w typowych (?) strukturach osiedleńczych: wioskach. Na początku trzeciej dekady XXI w. naliczono ich ponad 43 tys., przy czym były to skupiska bardzo różne. Najlicniejsza wioska (Kozy w województwie śląskim) liczyła ponad 12 tys. mieszkańców, najmniejsza (Dąbrowa na Lubelszczyźnie) – tylko kilku. Najdłuższa (Zawoja w województwie małopolskim) rozciągała się na przestrzeni 18 km i zajmowała 100 km². Była podzielona na 15 części, w skład których wchodziło ponad 170 przysiółków i dwie osady. O istnieniu wiosek decyduje obecność ludzi,

mieszkańców. Ludność wiejska⁷ liczy ponad 15 mln, co stanowi nieco ponad 40% populacji Polski.

Podstawowe cechy ludności wiejskiej najlepiej opisać przez jej strukturę społeczną, gdyż ona „charakteryzuje zawsze stan danego społeczeństwa, stanowi jego swoistą legitymację, zespół cech tożsamościowych, a jednocześnie jest elementem i czynnikiem sprawczym dynamiki społecznej” (Gilejko, 2010, s. 17). Kształtowana jest przez procesy demograficzne, społeczne, ekonomiczne, o zmiennej dynamice. Są one we wzajemnych interakcjach, co powoduje, że dynamika struktury społecznej stanowi ich wypadkową i jest powiązana z procesami zachodzącymi w mieście, czego przykładem jest dynamika ludności wiejskiej.

Tabela 1. Dynamika ludności wiejskiej w latach 2000–2020 na podstawie wybranych cech społeczno-demograficznych

Wskaźniki dynamiki ludności wiejskiej	2000	2010	2020
Dynamika liczby ludności			
Liczba ludności wiejskiej (tys.)	14 584	15 101	15 311
Saldo migracji wewnętrznych miasto – wieś (tys.)	4,2	46,0	39,4
Zmiany struktury wieku			
Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (%)	27,6	21,7	20,6
Udział ludności w wieku produkcyjnym (%)	58,8	63,1	60,2
Udział ludności w wieku poprodukcyjnym (%)	15,6	15,4	19,2
Zmiany poziomu wykształcenia			
Wyższe (%)	4,2	10,3	16,6
Średnie i policealne (%)	21,7	26,7	30,4
Zawodowe (%)	28,2	27,6	24,9
Podstawowe i gimnazjalne (%)	40,0	33,1	19,6
Niepełne podstawowe i brak (%)	5,9	2,2	2,4
Nieustalone (%)	–	–	6,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Halamska, 2024, s. 307 i nast.

Liczba ludności wiejskiej w dwóch dekadach XXI w. wzrosła o ponad 700 tys. (5%), a w tym samym okresie populacja miejska zmniejszyła się mniej więcej

⁷ Wg GUS liczba osób (ogółem lub według określonych cech) zamieszkująca w danym momencie w miejscowościach nieposiadających urzędowych praw miejskich, czyli niemających statusu miasta.

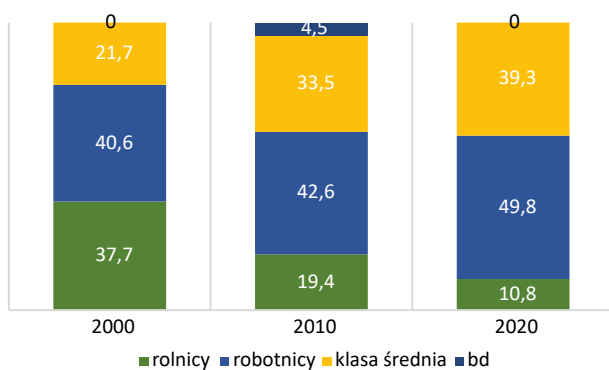
o milion osób. Ten wzrost był (przede wszystkim) skutkiem bilansu migracji wewnętrznych z miasta na wieś, które w trzeciej dekadzie XXI w. wykazują dalszy wzrost⁸. Zmiany liczby ludności są bardzo zróżnicowane przestrzennie. Przeważają gminy tracące ludność: spadek liczby ludności odnotowano w 961 gminach wiejskich i miejsko-wiejskich, podczas gdy 493 odnotowały jej wzrost (Stanny i in., 2023). Wzrost obserwowany jest przede wszystkim na obszarach okołometropolitalnych, a spadek – na peryferyjnych, głównie w województwach wschodnich oraz na Opolszczyźnie.

Widoczny jest też proces starzenia się ludności ze znaczącą dynamiką kategorii skrajnych: kurczenie się grupy w wieku przedprodukcyjnym oraz wzrost udziału grupy w wieku poprodukcyjnym. Jeśli w 2000 r. proporcja między tymi grupami wynosiła 2 : 1 (27,6 : 15), to dwie dekady później jest to 1 : 1 (20,6 : 19,2). Proces starzenia się ludności wiejskiej przebiega jednak wolniej niż w mieście, na co wskazuje proporcja skrajnych grup wiekowych: w 2020 r. w mieście miała się ona jak 2 : 3. Wykształcenie ludności wiejskiej „od zawsze” było niższe. Tak jest też obecnie: choć na wsi prawie połowa (47%) ludności ma wykształcenie co najmniej średnie, to w miastach ten odsetek przekracza 60%. Istnieje ponadto zróżnicowanie regionalne: najlepiej wykształceni są mieszkańcy Mazowsza, Małopolski i Pomorza, najslabiej – Podlasia, Lubelszczyzny oraz Warmii i Mazur. W każdym z tych regionów istnieje ponadto inna struktura i poziom wykształcenia w wiejskich obszarach okołometropolitalnych oraz peryferyjnych.

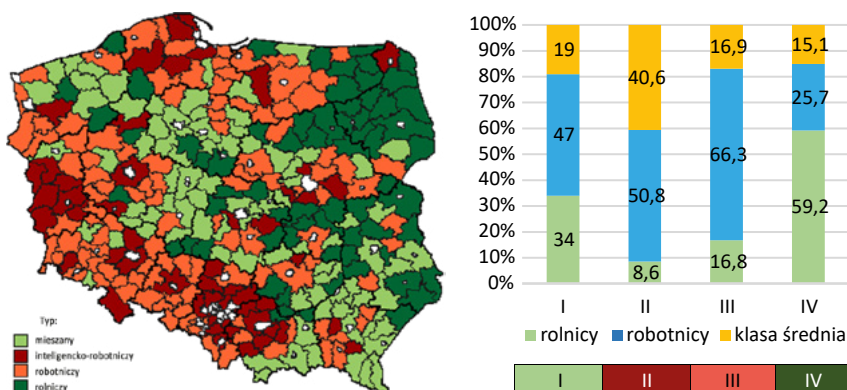
Poziom wykształcenia, kompetencje i umiejętności zdobyte w procesie edukacji łączą się wprost ze strukturą społeczno-zawodową ludności, która ciągle kreśli najbardziej wyrazisty portret społeczeństwa. Specyfikę struktury wiejskiej określała obecność rolników. Tak jest również obecnie, choć ich udział jest coraz mniejszy, co oznacza niwelowanie różnic między strukturami miejską i wiejską.

W XXI w. ich udział – spadając z 37,7% do 10,8% – zmniejszył się prawie czterokrotnie, co oznacza, że przestali oni być dominującą na wsi grupą społeczno-zawodową. Wieś została zdominowana przez różne kategorie robotników, stanowiących połowę jej mieszkańców. Jeśli spojrzeć na problem od strony struktury zawodowej, okazuje się, że polska wieś jest wsią robotniczo-średnioklasową z udziałem rolników, choć – jak pokazują badania – większość jej mieszkańców zalicza się do klasy średniej. Struktura ta jest zróżnicowana i na przykład w jej agrarnym typie ciągle dominują rolnicy, lecz w typie robotniczo-inteligenckim jest ich mniej niż 9%. Strukturę typów oraz przestrzenne prawidłowości ich rozmieszczenia przedstawiono w formie rysunku (ryc. 3).

⁸ Napływ do miasta ze wsi niewiele się zmniejszył, gdyż wynosił odpowiednio 221 tys., 220 tys. i 217 tys.

Ryc. 2. Wiejska struktura społeczno-zawodowa w XXI wieku
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Halamska, 2024, s. 311.

Ryc. 3. Typy wiejskiej struktury społeczno-zawodowej i ich przestrzenne rozmieszczenie w 2015 roku
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań: Diagnoza społeczna, 2015.

W XXI w. mieszkańcy wsi utrzymują się przede wszystkim z pracy najemnej lub we własnym gospodarstwie rolnym czy własnym drobnym przedsiębiorstwie. Udział żyjących z własnej pracy zwiększył się z 58% w 2000 r. do 65% dwie dekady później. Systematycznie zwiększał się udział osób utrzymujących się przede wszystkim z pracy najemnej: z 41,1% w 2000 r. do 49% w 2020 r. Drugim znaczącym segmentem dochodów są świadczenia społeczne: emerytury i renty. Z nich przed 20 laty utrzymywało się prawie 40% ludności wiejskiej, a w 2020 r. był to co trzeci mieszkaniec wsi.

Tabela 2. Struktura wiejskich gospodarstw domowych według grup społeczno-ekonomicznych w latach 2000, 2010 i 2020 (%) oraz przeciętny dochód rozporządzalny na osobę

Grupy społeczno-ekonomiczne	2000	2010	2020
Pracownicy najemni (%)	21,7	46,5	48,9
Pracownicy użytkujący gospodarstwa rolne (%)	19,4	–	–
Rolnicy (%)	12,5	12,9	9,6
Pracujący na własny rachunek (%)	4,3	7,3	7,4
Emeryci i renciści (%)	38,1	29,3	32,9
Pozostałe (%)	4,0	3,9	1,8
Przeciętny dochód rozporządzalny na osobę (zł)	483	948	1 639
% przeciętnego krajowego dochodu na osobę	79	79	85
Liczba osób w gospodarstwie domowym	3,33	3,40	3,04

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Halamska, 2024, s. 312.

Z rolnictwa, które jest jedynym lub głównym źródłem dochodu, utrzymuje się obecnie prawie co dziesiąte wiejskie gospodarstwo domowe⁹, czyli łącznie ok. 400 tys. Ponieważ istnieje obecnie około 1300 tys. gospodarstw rolnych, to około 900 tys. z nich uzyskiwało jakieś dochody uzupełniające – czasem tylko w formie dopłat bezpośrednich lub samozaopatrzenia. Oznacza to jednocześnie, że około 33% (4052 tys.) wszystkich wiejskich gospodarstw domowych ma związki z rolnictwem. Jest to o wiele wyższy wskaźnik „agrarności”, niżby wynikało ze struktury zawodowej. Agrarna matryca polskiej wiejskości jest ciągle wyraźna¹⁰.

Socjologiczna analiza dynamiki i różnicowania rzeczywistości wiejskiej przybliży złożony obraz polskiej wiejskości w społeczeństwie postindustrialnym w pierwszych dekadach XXI w. Ta wiejskość kryje wiele paradoksów, ujawniających się dopiero przy analizie dynamiki czasowo-przestrzennej cech. Na przykład za wzrostem ludności wiejskiej (renesans wsi!) kryją się dwie przeciwne

⁹ W 2010 r. w Polsce było 13,6 mln gospodarstw domowych; na wsi – 4,4 mln, z czego 1,9 mln (43%) prowadziło także gospodarstwa rolne. W 2020 r. te wartości wynosiły odpowiednio: 12,5 mln i 4,05 mln, z których 1,3 mln prowadziło gospodarstwa rolne.

¹⁰ Zauważalnie poprawiła się sytuacja finansowa wiejskich gospodarstw domowych, o czym świadczy wzrost dochodu rozporządzalnego na osobę; dochody te rosły szybciej niż dochody miejskich gospodarstw domowych, co ilustruje zmniejszanie się dysparytetu (z 79% do 85% przeciętnego dochodu w kraju). Miała na to wpływ również mniejsza liczebność wiejskich gospodarstw domowych. Dynamika ich przeciętnych dochodów wiele upraszcza, w tym także zaciera wewnętrzne różnicowanie dochodów w obrębie wiejskich grup, na co mają wpływ różnicowanie struktury społeczno-zawodowej oraz poziom rozwoju gospodarczego regionu.

trajektorie wiejskich społeczności: wznosząca się i schyłkowa. Pierwsza oznacza jej rozwój, druga – jej kurczenie się. Każdą z nich współtworzą inne procesy, takie jak tempo wzrostu wykształcenia czy starzenia się. Każda trajektoria ma inną mobilność mieszkańców: społeczności tracą typowo wiejską „zasiedlaność”, stając się społecznościami o dużej ruchliwości społecznej (struktura zawodowa) i przestrzennej (dojazdy do szkoły, pracy). Za odmiennymi wiejskimi typami struktury społecznej kryją się lokalne układy sił społecznych, co odzwierciedla struktura rad gmin: maleje w nich udział rolników, rośnie udział klasy średniej i robotników¹¹. Za tym idą zmiany w postrzeganiu i definiowaniu lokalnych problemów i wyznaczaniu kierunków rozwoju, które mogą sięgać do zmian tożsamości wsi¹².

Zbiorowe wyobrażenia (i ich dyskurs)

Stanowią nieodłączny element wiejskości, choć niekoniecznie wiernie odzwierciedlają stan rzeczywisty. Zbiorowe wyobrażenia kształtowane są przez „obrazy, symbole, które są wyrazem mitu jako takiego, kategorii należącej do zbiorowych wyobrażeń i zbiorowego dyskursu, kategorii debaty czy walki ideologiczno-politycznej” (Jollivet, 1996, s. 25). Zmieniają się one w czasie, ale w tych wyobrażeniach zawsze wyróżnić można dwa nurty: utopijny i dystopijny, obecne tak w wyobrażeniach mieszkańców wsi, jak i miasta. Obraz dystopijny, zdominowany przez negatywne cechy wsi, ma długą tradycję, przywołującą pańszczyznę trwającą do połowy XIX w., biedę, głód ziemi czy analfabetyzm w Polsce międzywojennej, „represyjną tolerancję” (Gorlach, 1989) w PRL wobec indywidualnej wsi, tradycjonalizm i zachowawczość w okresie transformacji polityczno-ekonomicznej¹³. Dużą rolę w upowszechnianiu go w społeczeństwie o wiejskiej genealogii odegrała propaganda peerelowska, zwłaszcza w czasach kolektywizacji wsi i forsownej industrializacji, ukazując tradycjonalizm i opór przeciwko zmianom oraz ogólnie – jej niższość. Obecnie u części mieszkańców miasta na niekorzystny obraz wsi ma wpływ negatywny stosunek – zwłaszcza rolników – do założeń „Zielonego Ładu”.

¹¹ Między 2000 a 2024 r. zmalał udział rolników (z 27% do 21%), wzrósł udział robotników i przedstawicieli klasy średniej. Ci ostatni stanowili już 51% w skali kraju; por. Halamska i Zwęglińska-Gałęcka, 2025.

¹² Przykładem nowych tożsamości mogą być cztery typy idealne wsi angielskiej: zachowująca, kontestowana, paternalistyczna i klientelistyczna, wyróżnione przez Marsdena i in. (1993).

¹³ Trzeba tu wspomnieć o całej serii opracowań historyków, socjologów i antropologów opisujących czarną historię wsi i ludu na przestrzeni wieków, jak: Leszczyński (2020), Półbłocki (2021), Janicki (2021), Wylegała (2022), Chwalba i Harpul (2022) czy – najbardziej znanym – Kuciel-Frydryszak (2023).

Podstawowym elementem dystopijnych wyobrażeń wsi jest ubóstwo, które istnieje także w rozwiniętych krajach postindustrialnych. I to ono przede wszystkim jest przyczyną deprywacji i wykluczenia. Towarzyszą mu opisy ciężkiej i uciążliwej pracy rolników (pracy bez końca i urlopu), która w niewielkich gospodarstwach na marnych ziemiach nie przynosi godziwych dochodów. To wieś niezapewniająca zawodowej przyszłości młodym, dlatego masowo szukają jej w mieście i opuszczają wieś, która się wyludnia. W związku z tym (mała liczba mieszkańców) zanikają instytucje (np. szkoły) oraz usługi (poczta, handel). Zostają ludzie starsi, samotni – także bezradni z powodu nieprzystosowania do nowoczesności, często bez pomocy i opieki. Takich starych, samotnych i potrzebujących wsparcia jest coraz więcej. To wieś samotnej starości, wieś starych kobiet siedzących na ławeczkach przy drodze.

Częstym wątkiem, wokół którego budowany jest czarny obraz wsi, są cechy jej mieszkańców, źle wykształconych i hołdujących tradycyjnym wartościom. To niewykształcony, bez ogłady, (pazerny) „kmiot” (WSJP: pot. pogard. „człowiek, który jest prymitywny i nie potrafi się zachować odpowiednio do sytuacji”) czy „wieśniak” (WSJP: „człowiek oceniany przez mówiącego jako głupi, prymitywny lub nieumiejący się odpowiednio zachować”). Ale także określenie „wiejska baba” nie jest komplementem¹⁴, gdyż ten stereotyp zbudowany jest z wielu negatywnych cech¹⁵.

Idylliczna wiejskość – jak stwierdza w błyskotliwym szkicu Short (2006) – pojawia się we wszystkich okresach dziejów Europy. Na przykładzie literatury analizuje jej opisy w starożytności, średniowieczu, rekonstruuje cechy renesansowej arkadii, XVII-wieczne przedsięwzięcia Ludwika XIV, XVIII-wieczną melancholię i XIX-wieczny romantyzm. Na przełomie XIX i XX w. sielska wieś staje się kontrapunktem zdegenerowanego fizycznie i moralnie miasta; wiek XX przynosi kohabitację wiejskości z nowoczesnością. Przewagi wsi pojawiały się zawsze w wyobrażeniach czasów trudnych, często w okresie kryzysu i towarzyszącego mu chaosu, czego niedawnym przykładem była pandemia COVID-19¹⁶. Także chaosu wywołanego szybkimi zmianami społecznymi, kiedy wieś jawi się jako ostoja spokoju i „naturalnego ładu społecznego”, opartego na miłości do ziemi, rodzinie i tradycyjnych wartościach. Taką wizję społecznego ładu opartego

¹⁴ Por. na przykład dyskusję Forum Gazeta.pl, 2012.

¹⁵ Inaczej był zbudowany czarny obraz tzw. osiedli popegeerowskich w okresie transformacji. Był to nie tylko obraz przerażającej biedy, braku pracy (także w przyszłości), apatii mężczyzn, ale także wiele innych cech patologicznych, w tym zachowań typowych dla subkultury ubóstwa, jak częste rozwody, pozamałżeńskie dzieci, nadużywanie używek, fatalizm i niezdolność do odłożenia gratyfikacji – słowem zachowań będących przeciwieństwem modelowych zachowań klasy średniej.

¹⁶ Por. na ten temat Posłuszny i in., 2022.

na rolnictwie, społecznościach wiejskich i moralnej wyższości ludu, propagował agraryzm. Wyobrażenia wsi w postindustrialnym społeczeństwie odwołują się przede wszystkim do różnych aspektów konsumpcji: można zamieszkać na wsi¹⁷, stać się członkiem życzliwej i ufniej społeczności, „konsumować naturę” – mieć kontakt z przyrodą i podziwiać wiejskie (wymaginowane) krajobrazy. Spektakularne zmiany, jakie zaszły na wsi i w rolnictwie, nie przeszkadzają w uzupełnianiu obrazu wsi o mit odwiecznego porządku wiejskiego życia. Ma ono cechy idylliczne: jest pozbawione konfliktów, daje szczęście, spokój i harmonię. Jak zachęca internetowy sprzedawca do zakupu fototapety „Wiejska idylla”¹⁸: „życie na wsi płynie zdecydowanie wolniej. Już rankiem świeże powietrze wdiera się przez otwarte okno, a kogut budzi swoim «kukuryku!». Możemy wyjść do ogrodu na bosaka i zjeść śniadanie pod jabłunką, słysząc brzęczenie owadów nad łączką umiejscowioną za drewnianym płotem”. Taki prawie idylliczny obraz rysują (podobno) także sami mieszkańcy wsi, ceniąc sobie „bliskość przyrody, poczucie wolności, brak stresu czy – zwłaszcza – bliskie i bezpośrednie relacje z innymi. (...) Wiejska wspólnota opiera się na codziennych, bezpośrednich spotkaniach. (...) Mieszkańcy wsi dysponują znacznie większą przestrzenią niż ludzie w mieście i to niewątpliwie daje im większe poczucie wolności”¹⁹. Czyżby powróciła „wieś spokojna, wieś wesoła”?

Analizując złożoność wyobrażeń wiejskości, można za Foucault (2005) stwierdzić, że wiejskość jest heterotopią. Oznacza to „w każdej kulturze, w każdej cywilizacji, miejsca (*lieux*) rzeczywiste – miejsca, które wyznaczane są wraz z tworzeniem się społeczeństwa, które są czymś w rodzaju kontr-miejsc (*contre-emplacements*), rodzajem efektywnie odgrywanej utopii, w której wszystkie inne rzeczywiste miejsca (*emplacements*), jakie można znaleźć w ramach kultury, są jednocześnie reprezentowane, kontestowane i odwracane” (Foucault, 2005, s. 120).

WIEŚ JAKA JEST KAŻDY WIDZI... TROCHĘ INACZEJ

Gdy próbujemy współcześnie zdefiniować wieś, tylko jeden element jej definicji jest bezdyskusyjny: fakt, że nie jest ona miastem. Ale te „pozamiejskie” miejsca są

¹⁷ Halfacree (2010) wyróżnia trzy sposoby traktowania mieszkania na wsi: jako dziury, do której się wraca, a w której można się ukryć, zamku – warowni oraz jako rodzaj tratwy ratunkowej w postaci drugich domów, dających czasowe schronienie i efekt podwójnego życia.

¹⁸ <https://coloray.pl/fototapeta-wiejska-idylla?srsId=AfmBOorjAYmH0Ab8sCZhKIE5OlwAyZugvCNEiVcUf7jeHm7BDgylgAnh>

¹⁹ Z Raportu 1/2024 CBOS, „Wieś – życie we wspólnocie”.

bardzo zróżnicowane fizycznie i społecznie (Zwęglińska-Gałęcka, 2024), podobnie jak ich postrzeganie. W Sevres nie ma wzorca wsi, a modelowe cechy przypisane wsi przed wiekiem w znacznym stopniu przestały być aktualne. Krótki opis wiejskiej Polski w trzeciej dekadzie XXI w. będzie się opierał na rozpoznaniu ich stanu.

Rozpocznijmy od wielkości. Wiejskie społeczności są niewielkie, a według niektórych socjologów w rozwiniętych społeczeństwach Zachodu jest to jedyna cecha współcześnie odróżniająca je od miast. Ważna jest także forma skupienia, gdyż w Polsce jest wiele wsi większych liczebnie niż niejedno miasteczko, ale mających rozciągniętą lub rozproszoną zabudowę. Te niewielkie społeczności nie są już homogeniczne, choć – jak wskazuje najnowszy sondaż CBOS (Głowacki, 2024) – 84% mieszkańców wsi mieszka tam od urodzenia. O heterogeniczności tych społeczności stanowi ich zróżnicowana gospodarka (Stanny i in., 2023) i struktura społeczno-zawodowa. Dominującą formacją społeczną są robotnicy w przemyśle i usługach, znaczną zbiorowość stanowią przedstawiciele klasy średniej wykonujący zawody „nie-fizyczne”, a rolnicy, niegdyś dominujący w strukturze społecznej wsi, to tylko dziesiąta część wiejskiej populacji. W konkretnych zbiorowościach proporcje tych warstw są oczywiście różne, ale tylko w 20% powiatów ziemskich ludność rolnicza stanowi około połowy mieszkańców (Halamska, 2018). Te lokalne społeczności są podwójnie ruchliwe: społecznie i przestrzennie. Po 1989 r. radykalnie zmieniła się ich struktura społeczna, co skutkuje zmianami w społecznej hierarchii. Miały też miejsce ruchy migracyjne, które wpłynęły na ubytek ludności w prawie połowie gmin i wzrost w około ¼ z nich. W sumie w procesie migracyjnym uczestniczyło ⅔ gmin wiejskich i miejsko-wiejskich (Stanny i in., 2023). Do ruchliwości tego typu trzeba dodać ruchliwość „codzienną” – dojazdy do pracy, które dotyczą co najmniej połowy mieszkańców wsi (Halamska, 2018). Oczywistą konsekwencją jest zmiana wewnątrz wiejskich stosunków społecznych: w wielu wioskach, zwłaszcza tych, które zwiększyły swoją liczebność, a większość pracuje poza miejscem zamieszkania, trudno oczekiwać powszechnej wzajemnej znajomości. W ich społecznym funkcjonowaniu coraz więcej znaczą więzi słabe (Granovetter, 1973), które odegrały ogromną rolę w organizacji pomocy dla ukraińskich uchodźców w 2022 r. (Kalinowska i in., 2023; Połomski, 2024).

W ostatnich latach zasadniczo zmieniło się postrzeganie wsi. Po okresie „wypierania” wsi z rodowodów nastąpiła moda na wieś i wiejskie pochodzenie, do którego przyznają się nawet stołeczni celebryci²⁰. Czy jest to skutkiem mody, która

²⁰ W wywiadzie dla „Zwierciadła” (listopad 2024) znany i modny aktor Marcin Dorociński otwarcie przyznał, że wiejskie korzenie przez długi czas były dla niego źródłem wstydu, ale z czasem stały się fundamentem siły i unikalności. „Długo myślałem, że muszę zabić w sobie te wiejskie korzenie, tę prostotę, którą uwielbiam i której nie chciałbym nigdy stracić”.

przyszła z Zachodu²¹, serii naukowych publikacji o chłopach i ludzie²², których wnioski się upowszechniły, czy może zmian cywilizacyjnych na wsi? Badania CBOS z października 2024 r. (Głowacki, 2024) pokazują, że przy możliwości wyboru miejsca zamieszkania aż 43% badanych wybrałoby wieś. W 1998 r. takiego wyboru dokonało tylko 30% badanych. Masowo (84%) za wsią opowiedzieli się mieszkańcy wsi, ale wybrałby wieś także średnio co szósty mieszkaniec miasta. Ten wzrost ruralistycznych wyborów świadczy o zmianach w postrzeganiu wsi, która w opinii badanych utraciła wiele cech dysparytetowych w stosunku do miasta. Upowszechnia się przekonanie, że mieszkańcy wsi mają podobne szanse na:

- zdobycie dobrego wykształcenia – 67%,
- osiągnięcie godziwego poziomu życia – 64%,
- osiągnięcie wysokiej pozycji społecznej – 55%,
- rozwijanie swoich zdolności i zainteresowań – 52%.

Powszechnie postrzegana różnica ma podłoże kulturowe: to, co różni wieś od miasta, to styl życia. Jego odmienność dostrzega 76% badanych. Jest to jednak temat na oddzielną rozprawę, bo stereotypowe idylliczne cechy „wiejskiego stylu życia” silnie wpływają na zmianę stosunku do wsi i wiejskości.

BIBLIOGRAFIA

- Bański, J. (2008). Ład przestrzenny obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem oddziaływania gospodarki rolnej. Warszawa: PIB, PAN, IGiPZ.
- Chwalba, A., Harpul, W. (2022). Cham i pan. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Cloke, P. (2006). Concepting rurality. W: P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), *Handbook of Rural Studies* (s. 18–28). London – New Delhi: Routledge.
- Czapiewski, K., Janc, K. (2019). Od analfabetyzmu do wykształcenia wyższego. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju wsi polskiej* (s. 147–168). Warszawa: IRWiR PAN, Scholar.
- DuPuis, M. (2006). Landscapes of desires? W: P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), *Handbook of Rural Studies* (s. 18–28). London – New Delhi: Routledge.
- Forum Gazeta.pl (2012). Wiejska baba. Pobrano z: https://forum.gazeta.pl/forum/w,567,137939071,137939071,wiejska_baba.html
- Foucault, M. (2005). Inne przestrzenie (przeł. A. Rejniak-Majewska). *Teksty Drugie*, 6, 117–125.

²¹ Analizy wiejskiej idylli pojawiają się już w latach 90.

²² Określany jako „zwrot ludowy”.

- Gilejko, L. (2010). Klasy i warstwy we współczesnym społeczeństwie polskim. W: M. Jarosz (red.), *Polacy równi i równiejsi* (s. 17–44). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Gillette, J.M. (1913). *Constructive Rural Sociology*. New York: Sturgis & Walton.
- Głowacki, M. (2024). Skąd pochodzimy, gdzie mieszkamy, czego pragniemy? Warszawa: CBOS raport 116/2024.
- Gorlach, K. (2004). *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*. Warszawa: Scholar.
- Gorlach, K. (1989). On repressives tolerance. *Sociologia Ruralis*, 1, 23–33.
- Górka, A. (2017). *Krajobrazowy wymiar ruralności*. Gdańsk: Wyd. Politechniki Gdańskiej.
- Górka, A. (2015). Wsparcie dla wiejskości. Znaczenie doświadczeń w kształtowaniu wiejskiego krajobrazu. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (s. 65–83).
- Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/2776392>
- Halamska, M. (2011a). Wiejskość jako kategoria socjologiczna. *Wieś i Rolnictwo*, 1, 32–54.
- Halamska, M. (red.). (2011b). *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*. Warszawa: Euroreg, Scholar.
- Halamska, M. (2018). *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 3. Świadomościowe korelaty struktury społecznej*. Warszawa: IRWiR PAN, Scholar.
- Halamska, M. (2020). *Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości*. Warszawa: IRWiR PAN, Scholar.
- Halamska, M. (2024). Zmiany struktury społecznej wsi. W: P. Chmieliński, G. Gorzelak (red.), *Polska wieś i polskie rolnictwo. 20 lat w Unii Europejskiej* (s. 303–315). Warszawa: IRWiR PAN.
- Halamska, M., Zwęglińska-Gałęcka, D. (2019). Od wsi chłopskiej do robotniczej. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.) (2019–2021). *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju wsi polskiej* (s. 203–246). Warszawa: IRWiR PAN, Scholar.
- Halamska, M., Zwęglińska-Gałęcka, D. (2025). Depezentyzacja vs gentryfikacja? Zmiany struktury społecznej wiejskiej Polski po 1989 r. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, LXXXVII, 302–325.
- Halfacree, K. (2010) Reading rural consumption practices for difference: bolt-holes, castles and life-rafts. *Culture Unbound*, 2, 241–263. <https://doi.org/10.3384/cu.2000.1525.10214241>
- [Hasło:] wiejskość (2011). W: P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego*. Pobrano z: <https://wsjp.pl/haslo/podglad/3352/wiejskosc>
- [Hasło:] wieś 1.a (2024). W: P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego*. Pobrano z: <https://wsjp.pl/haslo/podglad/4336/wies/4959896/teren>
- Heffner, K., Klemens, B. (2013). Koncepcje zmian i procesy przestrzenne na obszarach wiejskich w Polsce. *Prace Naukowe UE we Wrocławiu*, 296, 90–101.
- Janicki, J. (2021). *Pańszczyzna*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

- Jollivet, M. (1996). *Les fondements agraires de l'Europe*. W: M. Jolliet, N. Eizner (red.), *L'Europe et ses campagnes* (s. 15–36). Paris: Presses de Sciences Po.
- Kalinowska, K., Kuczyński, P., Bukraba-Rylska, I., Krakowska, K., Sałkowska, M. (2023). *Społeczeństwo łatwopalne. Praktyki pomagania uchodźcom wojennym z Ukrainy w 2022 roku w Polsce*. Warszawa: Collegium Civitas.
- Komorowski, Ł., Stanny, M. (2019). (R)ewolucja wyposażenia wsi w wodę, prąd i telefon. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju wsi polskiej* (s. 761–803). Warszawa: IRWiR PAN.
- Kuciel-Frydryszak, J. (2023). *Chłopki*. Warszawa: Wydawnictwo Marginesy.
- Leszczyński, A. (2020). *Ludowa historia Polski*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.
- Lussault, M. (2016). *Le rural, de l'urbain qui s'ignore? Tous Urbains*, 14(2), 36–43.
- Margetic, C., Rouget, N. (2019). *Ruralité*. Hypergéó.
- Marsden, T., Murdoch, J., Lowe, P., Munton, R., Flynn, A. (1993). *Constructing the Countryside*. London: UCL Press.
- Mateus Roxo, M. (2002). *Desenvolvimento rural, productivismo e ambiente: uma abordagem a varias escalas*. W: L. Caetano (red.), *Terrtório, globalização et trajectories de desenvolvimento*. Coimbra: Universidade de Coimbra.
- Olenderek, T. (2008). Funkcja jako cecha przestrzeni. *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, 10, 3(19), 61–69.
- Pobłocki, K. (2021). *Chamstwo*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Połomski, K. (2024). *Polska sołeczka na pomoc Ukrainie. Raport z badań jakościowych*. Warszawa: Fundacja Wspomagania Wsi.
- Posłuszny, Ł., Błędowski, P., Kubicki, P. (red.). (2022). *Życie codzienne w czasach koronawirusa*. Warszawa: Ofic. Wyd. SGH.
- Redfield, R. (1941). *The Folk Culture of Yucatan*. Chicago: University Chicago Press.
- Short, B. (2006). *Idyllic ruralities*. W: P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), *Handbook of Rural Studies* (s. 133–148). London – New Delhi: Routledge.
- Sorokin, P.A., Zimmermann, C.C. (1929). *Principles of Rural-Urban Sociology*. New York: Henry Holt.
- Stanny, M., Rosner, A., Komorowski, Ł. (2023). *Monitoring obszarów wiejskich. Etap IV*. Warszawa: Fundacja EFRWP, IRWiR PAN.
- Stomma, L. (1986). *Antropologia kultury wsi polskiej XIX wieku*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Wylegała, A. (2022). *Był dwór, nie ma dworu. Reforma rolna w Polsce*. Wołowiec: Wyd. Czarne.
- Zwęglińska-Gałęcka, D. (2024). *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 5. Gentryfikacja wsi w Polsce: znaczenie i skutki procesu*. Warszawa: IRWiR PAN, Scholar.

Ryszard Wilczyński

Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi

ODDOLNOŚĆ, AKTYWNOŚĆ I PODMIOTOWOŚĆ MIESZKAŃCÓW W ODNOWIE WSI

WSTĘP

Europejski Kongres Odnowy i Rozwoju Wsi (EKOiRW)¹ stworzył sposobność krytycznej refleksji co do kierunków, polityk i narzędzi rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Kontekst wydarzenia i powiązanych z nim rozważań określiła drastyczna kumulacja globalnych wyzwań: zagrożenie konfliktem zbrojnym, dekompozycja ładu światowego i skutki zmian klimatycznych. Jest oczywiste, że jakiegokolwiek scenariusze bez uwzględnienia budowy odporności społeczności lokalnych i rozwoju służących im metod nie mają podstaw. Ten nowy, awansowany przez okoliczności do rangi priorytetowej wektor przemian obszarów wiejskich nakłada się na coraz ważniejsze kwestie bezpieczeństwa żywnościowego, funkcji ekosystemowych i wytwarzania energii oraz konieczności opanowania skutków kryzysu (w istocie zapaści) demograficznego. Nowa rzeczywistość wymaga korekty stosowanych rozwiązań adekwatnie do zagrożeń i jednocześnie z uwzględnieniem potrzeb i aspiracji życiowych mieszkańców wsi. Pojawia się zatem pytanie o model Wspólnej Polityki Rolnej w latach 2028–2034 i – co ważniejsze – rozwiązań krajowych.

Na podstawie powyższych przesłanek podczas EKOiRW kształtował się postulat wielowymiarowego wykorzystania potencjału społeczności wiejskich przez reorientację polityk publicznych w kierunku oddolności, realizacji zasad subsydiarności, pomocy dla samopomocy i budowy odporności². Uznanie

¹ Poznań, 8–10 maja 2025; inicjatywa Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi, wydarzenie zrealizowane w ramach polskiej prezydencji w Unii Europejskiej.

² Na ten aspekt kładzie nacisk długoterminowa wizja dla obszarów wiejskich UE „W kierunku silniejszych, lepiej skomunikowanych, odpornych i zamożnych obszarów wiejskich do 2040 r.”, zaproponowana przez Komisję Europejską dniu 30 czerwca 2021 r. Jednym z celów

czynników niematerialnych, oparcie mechanizmów przemian na sile sprawczej wiejskich wspólnot, pochodnej ich tożsamości i obywatelskiego zaangażowania wytycza nowy paradygmat przemian polskiej wsi, czyli **rozwój czerpiący ze źródeł**³ i określa ideę przewodnią odnowy wsi. W niniejszym opracowaniu zaprezentowano odnowę wsi jako urzeczywistnienie oddolności, określono jej potencjał oraz wskazano okoliczności, które blokują jej wykorzystanie.

Uwypuklenie w treści pracy aspektu aktywności mieszkańców wynika ze statusu, jaki ma ta postawa społeczna w dokumentach formułujących strategię rozwoju obszarów wiejskich. Powszechnie jest stawiana za cel, co uzasadnia pytanie: czy praktyka odzwierciedla deklaracje, czy istnieje wystarczająca przestrzeń dla aktywności?

Przebieg i aktualna sytuacja odnowy wsi w Polsce pozwala rozpatrzeć te kwestie, a rezultaty uzyskiwane w ramach regionalnych programów (w szczególności opolskiego programu odnowy wsi) mogą posłużyć estymacji wyników aktywności społeczności wiejskich.

Opracowanie jest ukierunkowane na określenie faktycznej pozycji oddolności w politykach rozwoju oraz wykazuje jej niezbędność i kluczowe znaczenie. Podkreślono w nim konieczność umocowania metody odnowy wsi w systemie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

SYSTEM ROZWOJU ODDOLNEGO, PODMIOTOWOŚĆ

Zmiany oddolne to takie, które wynikają z woli mieszkańców i wykorzystują zasoby lokalne. Cechują się partycypacją w wyłanianiu przywództwa, decydowaniem o kierunku i rodzaju działań, a następnie ich urzeczywistnianiem i wykorzystywaniem. Oddolność oznacza uczestnictwo w procesie od pomysłu po trwałość efektu końcowego. Jest ono dostępne dla całej społeczności. Każdy może zdecydować o swej roli i wymiarze osobistego zaangażowania.

Dla zaistnienia działań (procesów) oddolnych konieczne są:

- przywództwo przyjmujące odpowiedzialność za podejmowanie i prowadzenie działań rozwojowych,
- uzgodniona wizja przemian oraz wynikające z niej strategia rozwoju/plan działania,

Rural Pact – formuły wdrażania wizji – jest wzmocnienie poczucia wpływu społeczności wiejskich na politykę rozwoju obszarów wiejskich.

³ Termin zaproponowany przez autora w trakcie Kongresu.

- wykorzystanie lokalnych zasobów, wiedzy i potencjału,
- udział mieszkańców w decyzjach i realizacji przedsięwzięć,
- dostępne środki finansowe i narzędzia do realizacji przedsięwzięć.

Elementy te tworzą **system rozwoju oddolnego**, który społeczność kształtuje autonomicznie. Ma zdolność prowadzenia procesu oddolnego i pochodną sprawczość w takim zakresie, w jakim kontroluje jego elementy składowe. W układach hierarchicznych, w których funkcjonują społeczności lokalne, część elementów składowych równolegle podlega regulacji (kontroli) gminy⁴ i innych podmiotów, takich jak: operatorzy infrastruktury liniowej, internetu i telefonii komórkowej czy instytucji udzielających dotacji na rozwój lokalny (np. LGD, samorząd województwa). Co oczywiste, ma miejsce zależność wobec regulacji ustawowych, w szczególności w zakresie narzędzi realizacji przedsięwzięć oraz dostępności środków finansowych.

Uwarunkowania prawne, formalne i nieformalne relacje między społecznością a instytucjami zarządzającymi rozwojem lub dysponującymi w tym zakresie istotnym wpływem tworzą instytucjonalno-prawną **ramę oddolnego rozwoju**⁵. Można ją istotnie zmienić nawet pojedynczym aktem prawnym (np. ustawa o funduszu sołeckim). Nie czekając na rozwiązania legislacyjne, większy wpływ na: decyzje, dostęp do zasobów i środków oraz wykorzystanie szans w otoczeniu, czyli **podmiotowość społeczności lokalnej**, łatwiej osiągnąć przez praktykę **partnerstwa sołectwa i gminy**⁶.

Lokalne rozwiązania (kształt ramy rozwoju oddolnego) mogą się znacznie różnić w poszczególnych gminach, dlatego podmiotowość społeczności wiejskich oraz ich zdolność do rozwoju ujawnia się jako spectrum możliwości, a nie stan powszechnie podobny. Świadomość podmiotowości (poczucie wpływu i pochodna mu wola) powoduje, że dana społeczność z tych możliwości korzysta, jest aktywna, a przez działanie – sprawcza. Pomiar ilościowy i jakościowy aktywności i jej efektów może być miarą (wyznacznikiem) poczucia podmiotowości.

⁴ Dotyczy to reguł (zapisy statutu sołectwa), terenów i obiektów, środków finansowych i niektórych narzędzi (np. tego, czy jest ustanowiony fundusz sołecki czy nie) niedostępnych bez woli i udziału gminy.

⁵ Nakładają się na nią uwarunkowania miejsca: geograficzne, klimatyczne, przestrzenne, społeczne, kulturowe i wiele innych. Społeczność lokalna nie ma na nie wpływu lub ma go w bardzo małym stopniu i w dłuższej perspektywie czasowej.

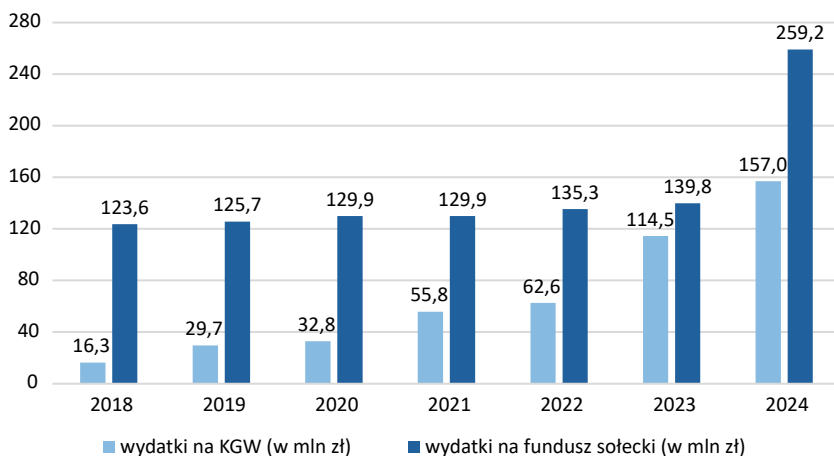
⁶ Partycypacyjny model gminy, w opozycji do centralistycznego, ma kluczowe znaczenie w prowadzeniu procesu odnowy wsi (Wilczyński, 2000). Model ten urzeczywistniają gminy Stowarzyszenia Polska Sieć Odnowy i Rozwoju Wsi, np. gmina Dzierżoniów (2012 r.) i Gogolin (2013 r.).

W zaproponowanym ujęciu podmiotowość społeczności lokalnych, zwykle pojmowaną jako abstrakcyjna idea, można kwantyfikować na podstawie efektów aktywności uzyskiwanych przez daną społeczność w systemie rozwoju oddolnego.

Jednocześnie nasuwa się wniosek, że pobudzanie aktywności (aktywizowanie) bez umacniania podmiotowości (eliminowanie ograniczeń, zwiększanie wpływu na decyzje i środków stawianych do dyspozycji oraz dostarczanie nowych narzędzi) poza systemem rozwoju oddolnego jest nieefektywne, rozproszone lub incydentalne. W praktyce należy wskazywać konkretną metodę postępowania.

PARADYGMAT AKTYWNOŚCI I NIEADEKWATNOŚĆ JEJ WSPARCIA

Zaangażowanie i aktywność mieszkańców są elementem polityk rozwojowych, eksponowanym jako cel lub warunek pomyślności wielu zaprogramowanych działań, polegających na aktywizacji – uruchamianiu instrumentów aktywizujących. Powinna zatem istnieć **pozytywna korelacja między deklarowanym znaczeniem aktywności mieszkańców a wagą** (wyeksponowaniem w polityce rozwoju) **metod i instrumentów wykorzystujących tę postawę społeczną**. Jednak od utworzenia funduszu sołeckiego w 2009 r. jedyną istotną pozytywną zmianą było wprowadzenie wsparcia finansowego dla Kół Gospodyń Wiejskich (ryc. 1). Zaowocowało to dynamicznym wzrostem ich

Ryc. 1. Wydatki budżetu państwa na pomoc finansową dla Kół Gospodyń Wiejskich oraz zwrot wydatków gmin na przedsięwzięcia z funduszu sołeckiego w latach 2018–2024
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MRiRW oraz MSWiA

liczby⁷ i zmianą krajobrazu aktywności na wsi, lecz nie wpłynęło na zdolność społeczności wiejskich do obierania kierunku przemian.

Nie przeprowadzono zmian skutkujących wzrostem podmiotowości sołectw⁸. Inicjatywy legislacyjne zmierzające w tym kierunku w latach 2016–2023 zostały zastopowane. Ponownie podjęto je w roku 2024. Uprzywilejowana pozycja organizacji pozarządowych⁹ kontrastuje z sołeckim uzależnieniem od uznania gminy. Szczególnie dotyczy to kwestii finansowych¹⁰. Opór wójtów i burmistrzów wobec obligatoryjności funduszu (nie ma go w 1/3 gmin, skupiających aż 2/3 sołectw) wskazuje na **samorządowe ubezwłasnowolnienie sołectwa**.

Fundusz sołecki odgrywa rolę listka figowego, skrywającego finansową słabość i niedostatek narzędzi aktywizacji społeczności wiejskich¹¹. Stosunek państwa do aktywizującej roli funduszu obrazują lata drastycznie zaniżonego zwrotu z budżetu kwot należnych gminom na wydatki z nim związane. Dwukrotny wzrost tej kwoty w roku 2024 (ryc. 1) nie wynikał ze zmiany podejścia – był efektem wygaśnięcia zapisanej w ustawie formuły ograniczającej.

Brak wsparcia instytucjonalnego wsi w Polsce w porównaniu z tym, z jakiego korzysta rolnictwo (KOWR, ARiMR, ODR-y), to sytuacja odmienna niż praktyka zachodnioeuropejskich regionów/krajów związkowych, w których rozwinęła się odnowa wsi. Tam instytucjonalne wsparcie zaangażowania społeczności wiejskich stanowiło i stanowi zasadę polityki rozwoju (Wilczyński, 2003). Brak w Polsce fachowego doradztwa dla wsi¹² oznacza istotną lukę. Nieład, generalnie bardzo zły stan przestrzeni, unifikacja wg miejskich wzorców, utrata dziedzictwa

⁷ Liczba KGW – 15,4 tys. zbliżyła się do liczby OSP, których jest 15 790 (dane za grudeń 2024 r.).

⁸ Sołectwo – jednostka pomocnicza gminy; jako obiekt działań aktywizujących jest nieporównanie słabsze od dowolnej organizacji pozarządowej, posiadającej osobowość prawną i atrybut beneficjenta.

⁹ Do założenia stowarzyszenia rejestrowanego w KRS wystarczy zaledwie 7 osób, co otwiera drogę do pozyskiwania wsparcia ze środków publicznych na realizację projektów w ramach otwartych konkursów ofert. Konkursy te, na mocy ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, to podstawowa forma wsparcia budżetowego dla organizacji pozarządowych. Bez konkursu, na podstawie art. 19a wymienionej ustawy, mogą być przyznane małe granty – do 10 000 zł.

¹⁰ Wszystkie środki, jakie otrzymuje/pozyskuje sołectwo, muszą przechodzić przez budżet gminy. Fundusz sołecki jest pozycją w budżecie gminy pozostawioną do podziału przez zebranie wiejskie.

¹¹ Budżet obywatelski (podobnie jak inicjatywa obywatelska) na wsi to formuła rzadka. Jak wynika z danych GUS, w skali kraju w 2023 r. tylko 309 gmin (12% jednostek) miało budżet obywatelski, a 2168 (88%) nie utworzyło go.

¹² Informowanie, transfer idei, wdrażanie nowych technologii i rozwiązań cyfrowych, strategię rozwoju (wewnętrzny) wsi i formułowania, sieciowanie, wymiana doświadczeń itp.

kulturowego oraz zanik materialnych i niematerialnych walorów wsi są jej pochodną (zob. też Wilczyński, 2014).

ODDOLNE METODY ROZWOJU

W Polsce zaistniały dwie metody rozwoju uznawane za oddolne, o znaczącym wpływie na rozwój obszarów wiejskich – odnowa wsi i podejście Leader. Pierwszą inspirowała praktyka landów Niemiec i Austrii ukształtowana na bazie oddolnych działań (ruchów) obywatelskich. Z tego źródła czerpał opolski program odnowy wsi (OPOW) uruchomiony w 1997 r. Leader – ekspercko zaprogramowana inicjatywa (koncepcja) Unii Europejskiej – był implementowany odgórnie w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego na lata 2004–2006 jako przedsięwzięcie pilotażowe Leader+.

Odnowa wsi – metoda rozwoju oraz praktyka i specyfika programów regionalnych doczekały się wieloaspektowej analizy, licznych publikacji, ujęć monograficznych i prac zbiorowych¹³ (Błąd, 2005; Idziak i Wilczyński, 2013; Kłodziński i in., 2007; Sykała i Dej, 2016; 2018; Wilczyński, 2000; 2003; 2007a,b; 2008; Wójcik, 2017b), a także dysertacji (Wolski, 2020).

Początkowy optymizm wyrażany stwierdzeniem „odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce” (Wilczyński, 2000; 2003) w nurcie wielofunkcyjnego rozwoju (Błąd, 2005) przeszedł w fazę akcentowania szans i wskazywania zagrożeń (Kamiński, 2012; Wilczyński, 2007a; 2008; 2012c; 2013b). Uwagę skierowano na znaczenie metody (Wilczyński, 2012a; 2012c,d; 2016) wobec wyzwań demograficznych (negatywna spirala rozwoju, zanikanie wsi) i potrzeby zmiany paradygmatów (rozwój wewnętrzny). Wielu autorów rozpatrywało odnowę wsi w aspekcie teorii i koncepcji rozwoju obszarów wiejskich (Wolski i Sykała, 2016; Mucha i in., 2018; Wolski, 2017a,b). Analizowano relacje między odnową wsi a rewitalizacją (Biczkowski i Biczowska, 2017; Rogatka i in., 2017; Wilczyński, 2012b,e; 2013a), a nawet była ona rozpatrywana jako przedmiot badań geograficzno-osadniczych (Wójcik, 2017a) oraz refleksji nad tożsamością miejsc (Wójcik, 2017b)¹⁴.

¹³ Ujęcia te są zbieżne z kolejnymi rocznicami istnienia metody w Polsce, prezentują okres początkowy wdrażania metody (5-lecie), stan na 10-lecie (pokłosie VI Europejskiego Kongresu Odnowy Wsi w roku 2007), końcową fazę rozkwitu (stan na 15-lecie) oraz inspirację związaną z projektem Sieci Najciekawszych Wsi (20-lecie).

¹⁴ Aspekt ten podjęto w związku z projektem Sieci Najciekawszych Wsi podjętym przez autora, a następnie wdrażanym przez stowarzyszenie gmin Polska Sieć Odnowy i Rozwoju Wsi.

Ostatni kompleksowy przegląd zagadnienia odnowy wsi w Polsce przypadł na 25-lecie jej zaistnienia w kraju¹⁵. Objął on analizę miejsca odnowy wsi w systemie polityk i podejść rozwojowych (Sykała, 2023), ponadto diagnozował przyczyny jej marginalizacji i stawiał pytania o przyszłość (Wilczyński i Czarnecki, 2023). Wyrażano nawet pogląd, że wobec wyczerpania się dotychczasowej formuły wiejskości czas odnowy wsi się skończył (Hałasiewicz, 2023).

Podejście LEADER przyjęto w Polsce entuzjastycznie. Widziano w nim sposób na aktywizację wsi (Budzych-Szukała, 2008). Początki, czyli inicjatywa Leader+ wskazywały na współdziałanie podejścia Leader z odnową wsi (Kamiński, 2007). Grupy odnowy wsi uczestniczyły w tworzeniu lokalnych partnerstw, a te włączały się w propagowanie idei odnowy¹⁶. Ta oczywista komplementarność stopniowo zanikała przez skupienie uwagi polityki wsparcia obszarów wiejskich wyłącznie na podejściu Leader, korzystającego z opinii flagowej inicjatywy Komisji Europejskiej (Hałasiewicz, 2020)¹⁷. Trzeba jednak zauważyć, iż złożoność regulacji prawnych stanowiących umocowanie lokalnych grup działania (LGD) i określających wdrażanie lokalnych strategii rozwoju (LSR) (zależność od urzędów marszałkowskich i Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi) podaje w wątpliwość oddolność podejścia¹⁸.

Odnowa wsi po 15 latach od zaistnienia, a wyraźnie od roku 2015, znalazła się w kryzysie. Natomiast Leader, traktowany jako podejście wiodące w rozwoju obszarów wiejskich, umocnił się¹⁹. Odmienna geneza obu podejść (unijna Leadera) miały tu istotne, o ile nie decydujące znaczenie. Organizacja Europejskiego Kongresu Odnowy i Rozwoju Wsi wydaje się otwierać nową perspektywę dla odnowy wsi w Polsce.

¹⁵ Jubileuszowy nr 3 (200)/2023 kwartalnika *Wieś i Rolnictwo*.

¹⁶ W roku 2002 w powiecie nakielskim miała miejsce unikalna próba synergicznego rozwoju obu metod (Marach, 2021).

¹⁷ Szersza charakterystyka tego podejścia i opis jego wdrażania wykraczają poza ramy niniejszej publikacji.

¹⁸ Relatywna swoboda LGD dotyczy formułowania Lokalnych Strategii Rozwoju, które finalnie podlegają weryfikacji (naborowi) prowadzonemu przez urzędy marszałkowskie. Konsultacje (spotkania w każdej gminie z obszaru LGD) poprzedzające uchwalenie strategii przez zgromadzenie członków LGD sprawiają, iż ma ona cechy tworzonej oddolnie. Z punktu widzenia społeczności wiejskich i usytuowanych w nich organizacji LGD jest instytucją pośredniczącą w dostępie do środków o bardzo ograniczonej podmiotowości. W tym kontekście funkcjonowanie LGD można określić mianem „Rozwój Konsultowany przez Społeczność”. Bez względu na te ograniczenia niektóre LGD osiągnęły spektakularny sukces, szczególnie w zakresie kreacji regionów turystycznych.

¹⁹ Od PROW 2014–2020 podejście Leader jest określane jako Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność (RLKS).

W tym miejscu trzeba przywołać koncepcję najmłodszą – *smart villages*, ponieważ jest ona lokowana w nurcie oddolności. Starania o jej upowszechnienie trwają, a ich sukces nie jest przesądzony. Odpowiedź na pytanie: „Koncepcja *smart villages* – czy to kolejny etap odnowy wsi?” (Komorowski i in., 2023)²⁰ ma praktyczne znaczenie²¹.

Poniżej przedstawiono splatanie się podejść oddolnych, a właściwie ich uwikłanie we wsparcie ze środków unijnych. Jest to istotne dla kreowania przyszłych rozwiązań korygujących popełnione błędy.

Odnowa wsi

Inspirujące oddziaływanie nowej idei i pojęcia, dynamika i znaczące efekty opolskiego programu odnowy wsi (liczba uczestniczących sołectw, nowatorskie tworzenie sołeckich strategii rozwoju, naśladowcy i szerokie zainteresowanie) spowodowały, że odnowa wsi została dostrzeżona i silnie wsparta środkami UE na rozwój obszarów wiejskich w SPO ROW 2004–2006. Pierwotną alokację 40 mln euro zwiększono ponad dwukrotnie. Trend ten utrzymał się w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) 2007–2013, w którym alokacja na działania dedykowane odnowie wsi wyniosła 435,2 mln euro (tab. 1).

Wsparcie środkami SPO ROW 2004–2006 sprzyjało animacji procesu odnowy wsi, głównie ze względu na wymóg opracowania planu rozwoju miejscowości, a następnie jego uchwalenia przez zebranie wiejskie. W ten sposób usankcjonowano prawnie praktykę OPOW – od roku 1998 opracowywanie sołeckich strategii rozwoju było działaniem fundamentalnym (Wilczyński, 2000; 2003; 2007b). Krajowe Stowarzyszenie Sołtysów podjęło się propagowania tej drogi postępowania. Jednak wysiłek ten nie został wykorzystany przez większość samorządów województw, jako że były zajęte procedurami uruchamiania „odnowy wsi” z SPO ROW 2004–2006. Autor sygnalizował, iż wykorzystywanie unijnych środków (odgórna interwencja) może zdominować metodę (Wilczyński, 2007a).

Największe zainteresowanie odnową wsi jako oddolnym podejściem do rozwoju przypadło na lata 2007–2009. Silny efekt promocyjny przyniósł VI Europejski Kongres Odnowy Wsi²². W roku 2009 uchwalono ustawę o funduszu

²⁰ Koncepcję *smart villages* jej badacze (Komorowski i in., 2023) określili następująco: „choć zawiera elementy nowości, to opiera się na już istniejących programach i podejściach, takich jak odnowa wsi. Stanowi ona kolejny etap rozwoju odnowy wsi, dostosowany do nowych realiów cywilizacyjnych, w tym tworzenia odporności zarówno obszarów wiejskich, jak i ludności wsi”.

²¹ Kwestią odrębnej dyskusji jest, czy *smart villages* wyodrębnia się jako metoda, czy jest tylko trendem lub zestawem działań praktycznych indukowanym cyfryzacją?

²² Kamień Śląski, gmina Gogolin, 23–26 maja 2007 r.

Tabela 1. Finansowanie projektów na rzecz odnowy wsi ze środków europejskich (lata 2004–2022) w Polsce i w województwie opolskim

Program i nazwa działania	Alokacja (mln euro)	Rocznie na 1 miesz- kańca wsi w kraju* (euro)	Liczba projektów		Dofinanso- wanie (woj. opolskie) (mln zł)
			Polska	woj. opolskie	
SPO 2004–2006 Odnowa wsi oraz zachowa- nie i ochrona dziedzictwa kulturowego	90,0	2,03	3963	75	10,90
Pilotażowy Program Leader+	30,44				
PROW 2007–2013, 313/322/323 Odnowa i rozwój wsi	435,2	4,09	7096	180***	43,8
Leader (LSR)	787,5	6,22			
PROW 2014–2020 (2022) Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich*	85,5**	0,80	824**	58	24,7
Leader (LSR)	789,18	4,36			
PS WPR 2023–2027	0,0	0,0			
Leader (LSR) Smart villages	739,6 40,0	7,42			

* Do obliczeń przyjęto liczbę ludności wsi odpowiednio z lat 2006 i 2012.

**Adekwatne typy operacji, stan realizacji 22 kwietnia 2022 r.

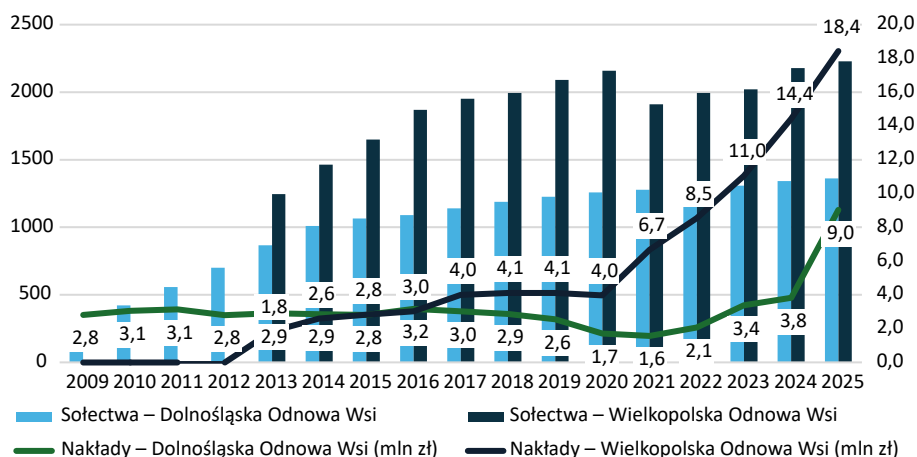
*** 170 projektów wykonano w sołectwach uczestniczących w OPOW.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz Urzędu Marszałkowskiego Województwa Opolskiego.

sołeckim. Za wzór posłużyły rozwiązania tzw. odpisu sołeckiego, stosowane przez opolskie gminy dla wsparcia udziału sołectw w programie. Dostrzeżono wówczas **fenomen mnożnika finansowego**²³.

Niektóre województwa, kopiując opolski wzorzec, inicjowały własne programy. Dolnośląska Odnowa Wsi (od roku 2009) i Wielkopolska Odnowa Wsi (od roku 2010) to obecnie największe programy odnowy wsi w Polsce (ryc. 2).

²³ Środki gminy stawiane sołectwom do wykorzystania są mnożone kilku-, a nawet kilkunastokrotnie przez wkład własny sołectw w przedsięwzięcia (praca osób i sprzętu, ofiarowane materiały, zbiórki i sponsoring, donacje).

Ryc. 2. Środki budżetowe województw dolnośląskiego i wielkopolskiego na programy odnowy wsi oraz liczba formalnie uczestniczących sołectw

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych²⁴ udostępnionych przez urzędy marszałkowskie.

Wzrost nakładów w ostatnich latach wskazuje na zdynamizowanie obu programów, w których (także w woj. podkarpackim²⁵) konsekwentnie prowadzone jest bazowe działanie tworzenia sołeckich strategii rozwoju powiązane z udzielaniem dotacji, inicjatywami edukacyjnymi i konkursami typu „Piękna wieś...”.

Skala dostępnych środków dedykowanych odnowie wsi w PROW 2007–2013, która budziła zainteresowanie sołectw i gmin, wydawała się sprzyjać rozwojowi programów regionalnych. Niestety, nie wprowadzono żadnych nowych rozwiązań na rzecz oddolności. Utożsamiono odnowę wsi z działaniem PROW 2007–2013. Konflikt metod *top-down* i *bottom-up* stał się faktem (Wilczyński, 2013b). Autor wśród przyczyn wskazał prymat rozwoju infrastruktury technicznej nad kwestiami warunkującymi rozwój społeczny. Wówczas i później podnosił kwestię zignorowania w Polsce paradygmatu dopasowania – przemian w warunkach depopulacji.

Kształt ustawy o rewitalizacji (2015 r.), brak umocowania odnowy wsi w dokumentach strategicznych oraz marginalne jej potraktowanie w PROW 2014–2020 (tab. 1), a także koncepcyjny impas i spadek finansowania programu opolskiego przyniosły kryzys metody. Zahamowanie rozwoju, a nawet regres

²⁴ Brak danych co do liczby sołectw uczestniczących w WOW w latach 2010–2012.

²⁵ Mniejszy program (budżet ok. 1,5 mln zł rocznie), w każdej czteroletniej edycji wspierający po ok. 100 sołectw.

niektórych programów regionalnych należy też wiązać z nawrotem tendencji centralistycznych w latach 2016–2023, upolitycznieniem jej (rezygnacja z wielu ukształtowanych praktyk i wzorców) oraz narastającym podziałem politycznym społeczeństwa erodującym kapitał społeczny.

Leader

W ramach realizacji PROW 2007–2013 alokacja na wdrażanie lokalnych strategii rozwoju (LSR) wyniosła 789,18 mln euro i była większa niż na działanie dedykowane odnowie wsi – 435,2 mln euro. LGD zostały upoważnione do naboru, oceny i wyboru projektów odnowy wsi²⁶, przeznaczając na nie podobnie dużo, a być może więcej środków niż samorządy województw. W województwie opolskim z przyznanego limitu 84,3 mln zł na projekty odnowy wsi przypało aż 48,7 mln²⁷.

W PROW 2014–2020 alokację na realizację LSR utrzymano na zbliżonym poziomie (739,6 mln euro). Zwiększono możliwości oddziaływania (miasta, rolnicy, wykorzystanie środków EFS i EFRR). Nie przewidziano jednak finansowania przedsięwzięć typowych dla odnowy wsi i pod tą nazwą.

Inteligentne wsie

Koncepcja inteligentnych wsi jak dotąd nie ma ram wdrożenia na miarę obu omówionych wyżej metod, stąd brak miarodajnej informacji i danych o zakresie oraz efektach jej upowszechnienia. Idea żyje dzięki autonomicznym inicjatywom lokalnym, opisowi i analizom (Kalinowski i in., 2021), a nawet promocji środowiska naukowego²⁸.

Tytuł do wspierania projektów na rzecz wdrażania koncepcji inteligentnych wsi pojawił się w PROW 2014–2020 jako element realizacji Lokalnych Strategii Rozwoju²⁹. Z końcem 2021 r. pojawiła się możliwość udzielenia przez LGD

²⁶ Realizacja operacji odpowiadała warunkom przyznania pomocy w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi”, prócz tego LGD dokonywały naborów na: tzw. małe projekty, różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej oraz tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw.

²⁷ Dane dla kraju nie są dostępne.

²⁸ Konkurs Moja SMART Wieś organizowany od 2019 r. przez IRWiR PAN.

²⁹ Działanie 19.2 Wsparcie na wdrażanie operacji w ramach strategii rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność. Operacje w zakresie „oddolnych i lokalnych koncepcji rozwoju wsi, mających na celu opracowanie efektywnych i niestandardowych rozwiązań lokalnych problemów miejscowości wiejskich dzięki innowacyjnemu podejściu, zwanych

grantów na wykonanie lokalnych strategii inteligentnych wsi. Nabory rozpoczęto rok później. W 2024 r. w skali kraju wykonano jedynie 281 takich strategii³⁰.

Plan Strategiczny dla WPR (2023–2027) zawiera interwencję I.10.10 pod nazwą „Infrastruktura na obszarach wiejskich (schemat A) oraz wdrożenie koncepcji inteligentnych wsi (schemat B)”³¹. Na projekty wdrożeniowe przewidziano kwotę 160 mln zł, równo dzieloną pomiędzy województwa. Naborów wniosków przez samorządy województw przypuszczalnie nastąpi w roku 2026³². Niewielka kwota alokacji umożliwi realizację ledwie kilkudziesięciu (30–50) projektów, a ich efekty będą znane w 2027 r. lub później.

Zatem wdrażanie podejścia *smart villages* tradycyjną metodą, tj. przez centralnie zaprogramowaną interwencję (PROW 2014–2020 i PS dla WPR 2023–2027), trzeba uznać za nieefektywne. Wobec dynamiki transformacji cyfrowej (dezaktualizacja zaplanowanych rozwiązań) należy postawić na inne rozwiązania.

MIARY AKTYWNOŚCI W PROCESIE ODNOWY WSI

Aktywność jest podstawowym przejawem uświadomionej podmiotowości. Może służyć do jej pomiaru przy założeniu, że im bardziej społeczność angażuje się w działania oddolne, tym wyższy jest poziom jej rzeczywistej podmiotowości. Pomiar ten powinien uwzględniać zarówno ilość, jak i jakość aktywności – nie tylko liczbę inicjatyw, ale także ich wpływ na kształtowanie trwałych podstaw rozwoju³³.

koncepcjami inteligentnych wsi”. Koncepcja mogła obejmować jedną lub kilka miejscowości o łącznej liczbie mieszkańców nie większej niż 20 tys. Wsparcie wyniosło po 4 tys. zł na koncepcję (sic!)

³⁰ Przykładowo w woj. opolskim z 44 strategii inteligentnych wsi aż 38 dotyczyło pojedynczych wsi, 4 obejmowały po dwie wsie, a w 2 nie podano skali realizacji. Grantobiorcami są: stowarzyszenia odnowy/rozwoju danej wsi – 14, stowarzyszenia miejscowe (bez misji odnowy/rozwoju w nazwie) – 7, stowarzyszenia rozwoju gminy – 2, OSP – 6, parafie – 5, KGW – 3, osoby prywatne – 4, stowarzyszenie rozwoju gminy – 2, LZS – 1, ośrodek kultury – 1.

³¹ Schemat A dotyczy systemów indywidualnego oczyszczania ścieków. Zatem PS dla WPR podtrzymuje oczywistą już w PROW 2014–2020 dominację kwestii infrastrukturalnych nad zagadnieniami rozwoju społeczności wiejskich.

³² Wówczas będzie możliwa ocena jakościowa zawartości strategii w aspektach kluczowych dla podejścia *smart villages*.

³³ Próba ustalenia wskaźników aktywności społecznej na podstawie danych dotyczących wdrażania działania odnowa wsi PROW 2007–2014 w woj. kujawsko-pomorskim (Biczkowski i Rudnicki, 2017).

Miary ilościowe

Aktywność sołectw ustalano w ramach ewaluacji OPOW, którą prowadził Urząd Marszałkowski, uzyskujący coroczne sprawozdania sołectw³⁴. Zgeneralizowane wyniki były już prezentowane dla okresu dynamicznego rozwoju programu w latach 2007–2012 (Idziak i Wilczyński, 2013; Wilczyński, 2008) oraz dla okresu nieco późniejszego 2013–2015 (Pieczonka, 2018). Rekapitulację niektórych ustaleń zawarto w tabelach 2 i 3.

Tabela 2. Dane i wskaźniki aktywności sołectw uczestniczących w OPOW, lata 2007–2015

Dane/wskaźniki	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1. Sołectwa w programie*	551	608	645	674	694	717	719	703	707
2. Sprawozdania sołectw	485	550	606	614	609	649	694	601	601
3. Liczba przedsięwzięć	3300	4186	4245	4362	4903	4998	5395	4742	4749
4. Liczba przedsięwzięć materialnych	1376	1576	1509	1409	1547	1554	b.d.	b.d.	b.d.
5. Liczba przedsięwzięć na sołectwo (3/2)	6,9	7,6	7,0	7,1	8,0	7,7	7,8	7,9	7,9
6. Wartość przedsięwzięć ogółem (tys. zł)	17 285	26 985	28 677	32 373	28 254	29 148	32 622	38 205	26 138
7. Wartość przedsięwzięć materialnych (tys. zł)	11 193	16 719	16 920	19 401	14 971	15 536	b.d.	b.d.	b.d.
8. Średnia wartość przedsięwzięć (6/3) (tys. zł)	5,2	6,4	6,8	7,4	5,8	4,9	6,0	8,1	5,5
9. Średnia wartość przedsięwzięć materialnych (7/4) (tys. zł)	8,1	10,6	11,2	13,8	9,7	10,0	b.d.	b.d.	b.d.
10. Wkład finansowy gminy (tys. zł)	5340	8882	8306	13 828	11 020	11 011	b.d.	b.d.	b.d.
11. Liczba przedsięwzięć na 100 mieszkańców	1,13	1,24	1,21	1,24	1,40	1,5	1,42	1,46	1,45
12. Wartość przedsięwzięć na sołectwo (6/2) (tys. zł)	35,6	49,1	47,3	52,7	46,4	44,9	50,3	63,6	43,5
13. Wkład finansowy gminy (10/6) (%)	30,1	32,9	29,0	42,7	39,0	37,9	b.d.	b.d.	b.d.
14. Mnożnik finansowy (6/10)	3,3	3,0	3,4	2,3	2,6	2,6	b.d.	b.d.	b.d.

*Średnia wielkość sołectwa (liczba mieszkańców) w 2007 r. to 525 i 500 w roku 2012³⁵.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: UMWO, b.d. oraz Pieczonka, 2018.

³⁴ Zestawienia stanowią unikalny, jedynie wstępnie przeanalizowany zbiór danych o aktywności dużego zbioru sołectw. Danych po roku 2015 brak, jako że sprawozdań już nie wymagano.

³⁵ Jak wynika z badań Jończego, rzeczywista liczba mieszkańców wsi była ok. 20% mniejsza od wykazywanej przez system ewidencji ludności.

Tabela 3. Liczba przedsięwzięć sołeckich OPOW w gminach, lata 2013–2015

Średnioroczna liczba przedsięwzięć w sołectwie	Liczba gmin	%	Łączna liczba przedsięwzięć sołeckich w gminie*	Liczba gmin	%
1. 15,1–18,11	2	23,5	150–212,67	4	32,4
2. 12,6–15,0	5		125–150	7	
3. 10,1–12,5	9		100–125	11	
4. 7,6–10,0	12	47,1	75–100	9	29,4
5. 5,1–7,5	20		50–75	11	
6. 2,6–5,0	16	23,5	25–50	15	22,0
7. 1,4–2,5	4	5,9	9,7–25,0	11	16,2
Razem	68	100,0		68	100,0

* Łączna liczba przedsięwzięć sołeckich w gminie jest pochodną liczby sołectw i ich aktywności.
Źródło: obliczenia własne na podstawie zestawień: Pieczonka, 2018.

Średniorocznie sołectwa realizowały 7–8 przedsięwzięć, czyli 1,2–1,5 na 100 mieszkańców. Były one na ogół niewielkie, o wartości 5–8 tys. zł. Przedsięwzięcia materialne były wyraźnie większe, w miarę upływu czasu ich wartość rosła od 8,1 do 13,8 tys. zł. W latach 2007 i 2008 stanowiły ok. 63% ogólnej wartości przedsięwzięć.

Wskaźnik liczby przedsięwzięć podejmowanych przez sołectwo w okresie roku wykazał bardzo duże zróżnicowanie aktywności sołeckiej (tab. 3). Niemal ¼ gmin miała sołectwa wysoce aktywne – prowadzące ponad 10 inicjatyw rocznie, a w blisko połowie gmin wykonały one 5–10 przedsięwzięć na rok, a więc oscylując wokół średniej dla programu. Na tym tle niewielką aktywność przejawiały sołectwa 6% gmin.

Dane (wersy 4–6) obrazują skalę wyzwań organizacyjnych gmin o rozbudzonej aktywności sołeckiej (⅓ ogółu), w przypadku gdyby z taką samą intensywnością chciały działać samodzielnie.

Wskaźniki wartości przedsięwzięć na 1 mieszkańca sołectwa³⁶ także charakteryzowały wartości skrajnie odmienne, co przedstawiono w tabeli 4.

³⁶ Wskaźnik obliczony na podstawie sprawozdań złożonych przez sołectwa był wykorzystany przez samorząd województwa opolskiego do ustalania tzw. punktu regionalnego. Preferencję pozostawiono w gestii samorządów województw przy sporządzaniu listy rankingowej wniosków o środki z działania odnowa wsi w PROW 2007–2013. Ustalanie punktu regionalnego miało miejsce ponownie w roku 2010.

Tabela 4. Łączna wartość przedsięwzięć sołectwa w 2007 r.

Wartość przedsięwzięć (zł na 1 mieszkańca)	Liczba sołectw	% ogółu sołectw
301–660	13	2,7
201–300	16	3,3
101–200	84	17,3
51–100	115	23,7
26–50	102	21,0
11–25	97	20,0
0–10*	58	12,0
Razem	485	100,0

* W przykładowo wybranym roku 2007 wartość 1 godz. pracy ustalono na 10 zł.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych UM Województwa Opolskiego.

Przy średniej wartości wskaźnika 72 zł na 1 mieszkańca (ekwiwalent 7,2 godz. pracy własnej) wybitną aktywność wykazywało 6% sołectw (ponad 200 zł na 1 mieszkańca), a wysoką i przeciętną ok. 40% (51–200 zł na 1 mieszkańca).

Mnożnik finansowy

Iloczyn wartości przedsięwzięć ogółem i zaangażowania finansowego gminy³⁷ to **mnożnik finansowy**. W latach 2007–2012 mieścił się w przedziale 2,3–3,4. Społeczności wiejskie do każdej gminnej złotówki inwestowanej w ich aktywność dodawały zatem 1,5–2 zł. Podane wartości to średnie dla całego programu. Gminy najbardziej zaangażowane w proces odnowy wsi uzyskiwały wskaźniki znacznie wyższe (tab. 5).

W przypadku najaktywniejszych sołectw mnożnik finansowy w okresie kilkuletnim osiągał przedział 10–20, w skali roku były to wartości jeszcze wyższe. Co ważne, sołectwa były aktywne, nawet gdy w danym roku nie otrzymywały wsparcia ze strony gminy.

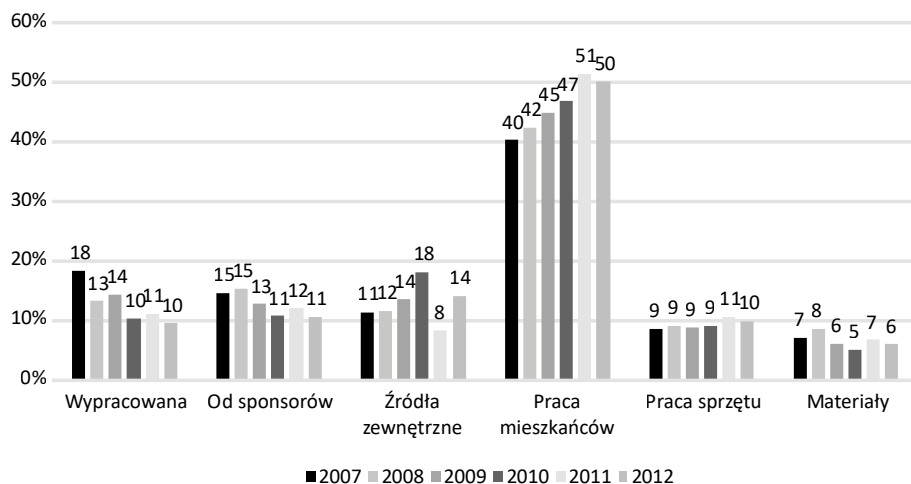
Mechanizm mnożnika finansowego najlepiej ilustrują przedsięwzięcia materialne („twarde”), niemożliwe do wykonania jedynie na podstawie godzinowego wkładu pracy (ryc. 3).

³⁷ Udział finansowy gminy w przedsięwzięciach (materialnych i niematerialnych) w latach 2007–2009 kształtował się na poziomie ok. 30%, w kolejnych latach wzrósł do ok. 40%.

Tabela 5. Mnożnik finansowy w wybranych gminach zaangażowanych w OPOW

Gmina	Lata	Liczba sołectw	Wartość przedsięwzięć (tys. zł)	Wkład gminy (tys. zł)	Mnożnik finansowy
Głubczyce	2007–2009	22	3 813,7	591,1	6,45
Gogolin	2010	9	756,2	65,2	11,6
Gogolin	2002–2012	11	11 391,4	2 240,2	5,08

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji udostępnionych przez gminy.

Ryc. 3. Składowe wartości przedsięwzięć materialnych w sołectwach OPOW, lata 2007–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Pieczonka, 2018 oraz UMWO, b.d.

Wśród składowych wartości tych przedsięwzięć największy udział (średnio 46,6%) miała praca własna mieszkańców. Jej udział systematycznie rósł od ok. 40% do ok. 50%. Środki wypracowane (zbiórki), pozyskane od sponsorów i ze źródeł zewnętrznych stanowiły ok. 38,4%, a praca sprzętu własnego i ofiarowanych ok. 15%. Zaangażowanie wyrażone pracą świadczoną osobiście legitymizowało pozyskiwanie środków pieniężnych lub wymiernych pieniędzy: usługi, praca sprzętu, materiały.

Nawiązując do zasadniczego znaczenia ramy rozwoju oddolnego, zadeklarowanie przez gminę puli środków na realizację przedsięwzięć ma szczególne znaczenie – indukuje sołeckie zaangażowanie i podnosi końcową wartość przedsięwzięć. Mnożnik finansowy umożliwia pomiar efektywności procesu rozwoju oddolnego w kategoriach ekonomicznych. Jednocześnie ujawnia skuteczność

całości kształtu gminnego systemu (polityki) wsparcia³⁸ oraz poziom upodmiotowienia społeczności lokalnej.

Miary jakościowe

Opolski program odnowy wsi dla ukierunkowania aktywności sołectw wykorzystał **modele przebiegu odnowy wsi**. Pierwszy z nich – **model fazowy** obrazował postępowanie procesu (zakres podejmowanych działań, stan organizacyjny, instrumenty zarządzania) oraz sekwencję korzyści uzyskiwanych przez sołectwo (Wilczyński, 2003; 2007a; 2008). Poszczególne fazy: inicjalna (startu), początkowa (pokonywania barier), zaawansowana (obrona kierunku) i całościowa (trwałego rozwoju) były obliczone na 10–20 lat. Celami było „wychodzenie na zewnątrz”, generowanie oferty wsi i specjalizacja jako efektywna droga zyskania przewag konkurencyjnych oraz trwałych podstaw rozwoju.

Kolejny, czyli **Model Wsi Przyszłości** (Idziak i Wilczyński, 2013), w sytuacji względnie szerokiego dostępu do środków finansowych, a tym samym możliwości ich rozpraszania skupiał uwagę sołectw na 10 typach przedsięwzięć rozwojowych zgrupowanych w filary: infrastruktura rozwoju, organizacja i strategia oraz projekty o sprecyzowanych celach.

Zdefiniowano standardy (wymogi) wykonania każdego elementu modelu. Stopień wykonania wymogów modelu przedstawiono na rycinie 4. Zwraca uwagę niemal podwojenie liczby sal szkoleniowych (ekran, rzutnik, możliwości zaciemnienia), przyrost o 64% urządzonych centrów wsi i podobnie większa liczba przedsięwzięć wzmacniających tożsamość oraz jakość życia. Mniej spektakularny był przyrost (blisko 40%) projektów kształtujących profil wsi.

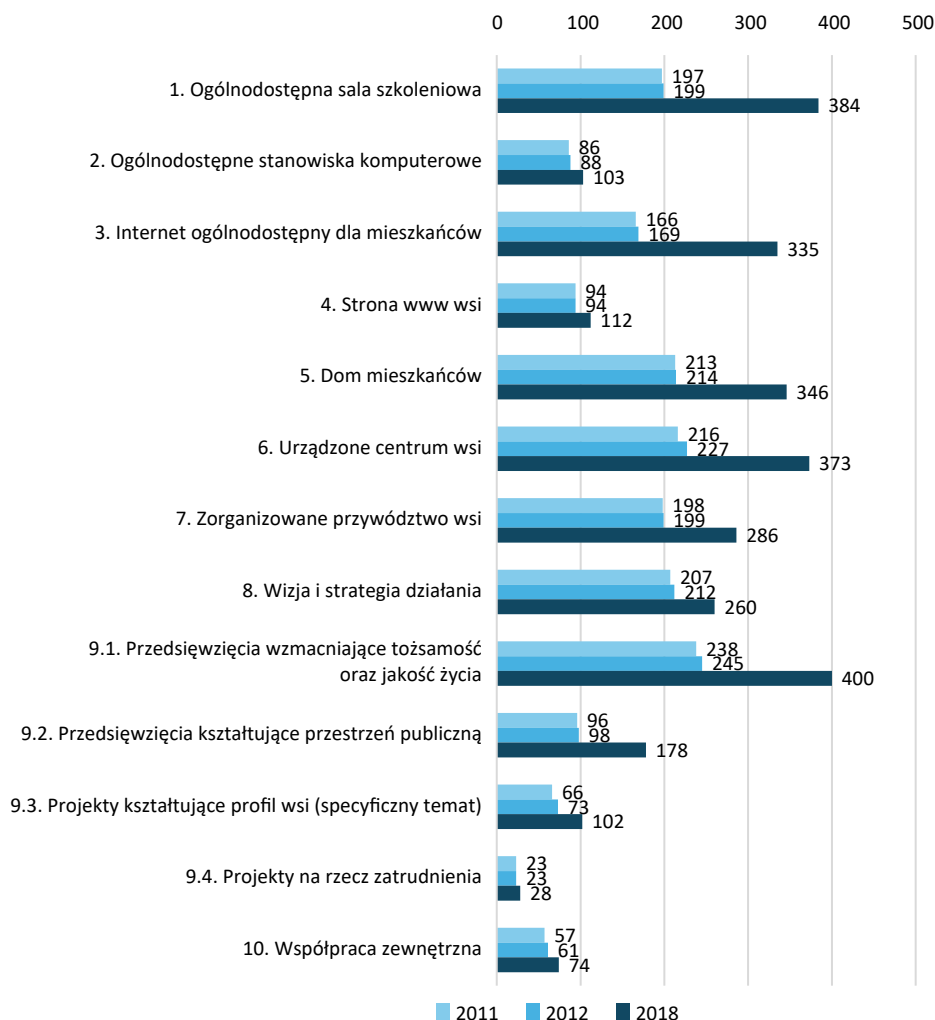
Postęp cywilizacyjny i zmiany technologii cyfrowych rozwiązały kwestię dostępu do internetu (niemal podwojenie), unieważniły postulat ogólnodostępnych stanowisk komputerowych lub zmieniły charakter wymogu – strona www zastępowana przez profile na fb³⁹.

Uzyskane wyniki wskazują na bardzo wyraźny postęp sołectw w wypełnianiu kryteriów modelu. Jego wdrożenie można uznać za uzasadnione i efektywne.

Model Wsi Przyszłości wykorzystano do określenia zasad funkcjonowania programu i uczestnictwa w nim. Sołectwa, w zależności od poziomu aktywności

³⁸ W OPOW szczególną rolę odgrywali gminni koordynatorzy programu wspierający działanie grup odnowy wsi oraz mechanizm odpisu sołeckiego, od 2010 r. zastępowany funduszem sołeckim.

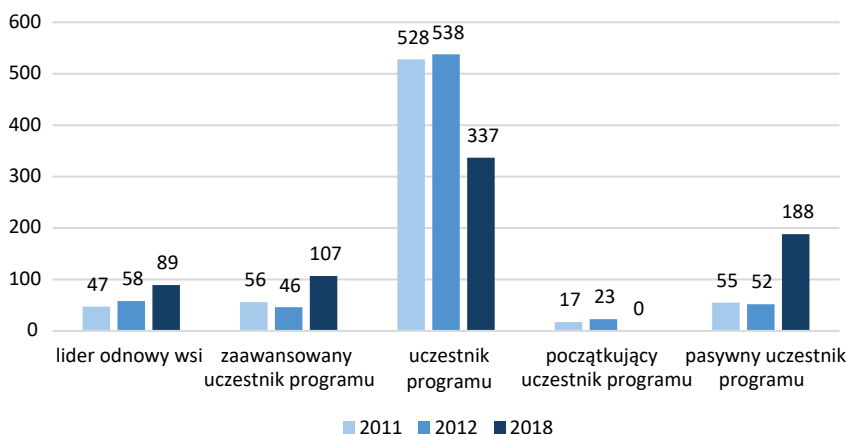
³⁹ To istotne wnioski w kontekście długiego okresu opracowywania strategii inteligentnych wsi, a następnie oczekiwania na możliwość aplikacji i ewentualne zawarcie umowy.

Ryc. 4. Liczba sołectw spełniających kryteria Modelu Wieś Przyszłości, lata 2011, 2012 i 2018
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez UMWO.

oraz adekwatnie do stopnia wypełniania modelu, nabywały określony status w programie: początkującego uczestnika, uczestnika, zaawansowanego uczestnika i lidera programu. Ostatnie z dwóch statusów odpowiadały fazie zaawansowanej odnowy wsi pierwszego z omawianych modeli. Uzyskanie statusów lidera i zaawansowanego uczestnika wiązało się z wypełnieniem wymagań lub z niewielkimi odstępstwami. Wysoki status w programie motywował (prestiż) i oznaczał niewielkie preferencje w dostępie do niektórych działań programu.

Określanie statusów podjęto trzykrotnie⁴⁰. Uzyskano informacje o zaawansowaniu procesu odnowy wsi w regionie (ryc. 5) oraz potwierdzono skuteczność sterowania tym procesem przez wykorzystanie modeli jego przebiegu.

Ryc. 5. Liczba sołectw* uczestniczących w OPOW wg statusu uczestnictwa, lata 2011, 2012 i 2018

*717 w 2012 r. i 721 w 2018 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów UMWO i uchwał zarządu województwa opolskiego.

Uśredniając wyniki z lat 2011 i 2012, do roku 2018 podwoiła się liczba liderów i zaawansowanych uczestników – z 14,2% do 27,2%⁴¹. Jednocześnie skokowo wzrosła liczba pasywnych uczestników – od 7,3% do 26,1%⁴².

Miary jakościowe są szczególnie pomocne podmiotom wspierającym aktywność społeczności wiejskich w skali regionu lub kraju. Mogą dokumentować skuteczność zastosowanego modelu wsparcia. Powinny stanowić nieodzowny element polityki rozwoju, której skuteczności nie można wykazać przez wskaźniki produktu.

⁴⁰ Czasochłonność i malejąca motywacja sołectw wynikająca z ograniczenia formuły programu oraz przejścia na pozabudżetowe, unijne źródła finansowania wyselekcjonowanych działań (np. w zakresie bioróżnorodności) spowodowały, że system ten zarzucono.

⁴¹ Częściowo na skutek zastosowania pewnych odstęp od wymagań i nadania statusów „warunkowo”.

⁴² Było to oznaką rysującego się kryzysu programu i tendencji spadku aktywności. Znacząca, choć obecnie wyraźnie mniejsza grupa sołectw zaawansowana w proces odnowy wsi jest nadal aktywna i obecna w aktualnych działaniach aktywizujących, utrzymanych przez samorząd województwa opolskiego.

POTENCJAŁ METODY ODNOWY WSI

Potencjał odnowy wsi należy rozpatrywać w odniesieniu do dominującego w polityce rozwoju obszarów wiejskich **modelu odgórnej interwencji** oraz faktu, że pomimo obowiązywania paradygmatu aktywności/aktywizacji nie wykształcił się żaden model alternatywny⁴³.

Cechą immanentną stosowania metody odnowy wsi jest efekt mnożnika finansowego. Społeczność lokalna zmotywowana gminnym systemem wsparcia, pozyskując środki finansowe oraz świadczenia o określonej wartości pieniężnej, pomnaża wolumen osobiście świadczonej pracy. Gdy gmina inwestuje w aktywność sołectwa (kwota do wykorzystania, mechanizm „złotówka za złotówkę”), jej środki ulegają pomnożeniu. Przedsięwzięcia kosztują gminę jedynie część ich rzeczywistej wartości (jak wykazano w tabeli 2, średnio 46% w okresie dostępności danych w latach 2007–2012)⁴⁴.

Optymalny skonstruowany system wsparcia finansowego w powiązaniu ze sprzyjającą ramą instytucjonalno-prawną partnerstwa sołectwa i gminy, czynią mechanizm mnożnika finansowego jeszcze bardziej efektywnym (tab. 3 i 4). Środki gminy mogą być mnożone kilku-, a nawet kilkunastokrotnie. W zakresie kosztów organizacyjnych i zarządzania efekt jest niemal skalowalny⁴⁵. Zatem odnowa wsi przedstawia **model wzrostu oparty na zaangażowaniu społecznym**, który odzwierciedla zarówno ekonomiczny efekt mnożnika finansowego, jak i kluczową rolę społeczności w rozwoju lokalnym.

Mechanizm odgórnej interwencji wyzwała tego rodzaju impulsy w odniesieniu do gmin⁴⁶. Jego stosowanie może tylko łagodzić lub maskować problemy. Przypadek odnowy wsi wykazuje, że odgórna interwencja spowodowała regres

⁴³ Przeciwnie umacnia się trend eliminowania z kryteriów dostępu do środków wymogu lub preferencji dla wkładu pracy własnej. Dotyczy to również funduszu sołeckiego.

⁴⁴ Działa reguła mnożenia przez zero: brak wsparcia ze strony gminy oznacza brak aktywności ze strony sołectwa.

⁴⁵ „Nie ma roboty, a dzieje się” – cytat z opinii wóldarza gminy.

⁴⁶ Systemy dotacyjne oparte o środki budżetu państwa lub samorządów, a w szczególności fundusze europejskie, zakładają niski, bo 20–30% udział własny beneficjentów, niekiedy skrajnie niski – 5–15%. Gminom daje to wysoki bądź bardzo wysoki mnożnik finansowy. Łatwiej go uzyskać tą drogą niż przez mozolne wspieranie aktywności oddolnej. Odgórnie przyjęta filozofia interwencji zakłada, że dostępność taniego lub wręcz darmowego kapitału zaowocuje projektami przełamującymi problem. Nawet uznając zasadność, a niekiedy brak alternatywy dla takiego postępowania, trzeba zauważać jego negatywne konsekwencje: odkładanie działań w oczekiwaniu na nabory (uruchomienie środków), formatowanie strategii i wniosków projektowych „pod dostępne środki”, przewymiarowanie, bylejałość architektury i urządzenia przestrzeni.

oddolności. Lokalność, środowisko rozwoju wymagające partycypacji i subydiarności zostało zdominowane relacją podporządkowania. Wystarczyły do tego niewielkie transfery finansowe. W przypadku działań na rzecz odnowy wsi w „najlepszym” okresie PROW 2007–2013 było to 4,1 euro na mieszkańca wsi rocznie (tab. 2). Na realizację LSR przydzielono 4,35 euro na mieszkańca rocznie (lata 2014–2022) oraz 7,35 euro na mieszkańca rocznie w latach 2023–2027⁴⁷. Dla porównania średnia wartość przedsięwzięć sołeckich rocznie zrealizowanych w ramach OPOW w latach 2008–2014 mieściła się w przedziale 90–125 zł na mieszkańca, tj. od ok. 22 do 30 euro na rok. Łączna aktywność sołectw zaangażowanych w odnowę wsi tylko w jednym i to najmniejszym w kraju województwie – opolskim odpowiadała ok. 60% kwoty, jaką rocznie zwracał budżet państwa gminom w Polsce z tytułu wydatków w ramach funduszu sołeckiego.

Postulowany model polityki rozwoju obszarów wiejskich

Oddolnie budowane koncepcje mają walor niepowtarzalności i są polem kreowania innowacyjnych i/lub wzorcowych rozwiązań, także w zakresie kształtowania odporności społeczności lokalnych. Wykorzystują one potencjał lokalny i generują ukierunkowany ciąg projektów. Zmiany jakościowe zachodzą stopniowo. Skala projektów zależy od zakresu upodmiotowienia i ramy instytucjonalno-prawnej.

Obecne rozwiązania powodują, że projekty podejmowane przez sołectwa są małoskalowe. Mechanizmy interwencji odgórnej umożliwiają realizację większych projektów, które z założenia mają być przełamujące – dokonywać zmiany skokowej. Niestety, gdy nie trafią w środowisko ugruntowanego procesu rozwoju, „lądują”⁴⁸ w pustce społecznej, w okresie PROW 2007–2013 znanej jako „syndrom pustych świetlic”. Oznacza to, że **efektywna, optymalnie wykorzystująca środki publiczne polityka rozwoju wymaga synergii obu podejść: oddolnej odnowy wsi i interwencji odgórnych.**

Model wzrostowy i model odgórnej interwencji są przeciwstawne i w praktyce pozostają w kolizji. Preferowany model odgórnej interwencji marginalizuje model wzrostowy. To paradoks polityki rozwoju, ponieważ dopiero synergiczne działanie obu podejść tworzy środowisko generowania **projektów przełamujących**, których wykonanie przynosi jakościową zmianę sytuacji rozwojowej⁴⁹.

⁴⁷ Do obliczeń przyjęto liczbę mieszkańców w obszarze 291 LGD w okresie PROW 2014–2020/2022, tj. 20,126 mln mieszkańców.

⁴⁸ Skojarzenie z terminem helikopter money jest celowe.

⁴⁹ Rolę taką mogą też pełnić unikalne strategie rozwoju oddolnego. Przykładowo wsi tematycznych, Sieci Najciekawszych Wsi.

Warto zauważyć, że znacznie bardziej spektakularne wyniki uzyskuje się w niektórych landach niemieckich i austriackich w ramach klasycznego procesu odnowy wsi. Jest on prowadzony w myśl paradygmatu rozwoju wewnętrznego miejscowości (wciąż ignorowanego w Polsce). Tamtejsze małe gminy, o potencjale demograficznym 1000–2000 mieszkańców, tj. analogicznym jak dużych wsi w Polsce, realizują przełamujące przedsięwzięcia rewitalizujące (zagospodarowywanie pustostanów, trwałe miejsca pracy), dla których mechanizmy interwencji nie mają decydującego znaczenia. Zapoznanie się z tymi rozwiązaniami i stosowanie ich mogłoby przynieść oczekiwany przełom w niespełniających kryteriów społeczno-ekonomicznego ożywienia projektach rewitalizacji wsi i małych miast.

Aksjologia i praktyka

Powyżej przedstawiono argumentację na rzecz potrzeby czy wręcz konieczności stosowania odnowy wsi. Wychodząc poza poruszone już kwestie, należy podkreślić wartości dodane i aksjologiczne metody:

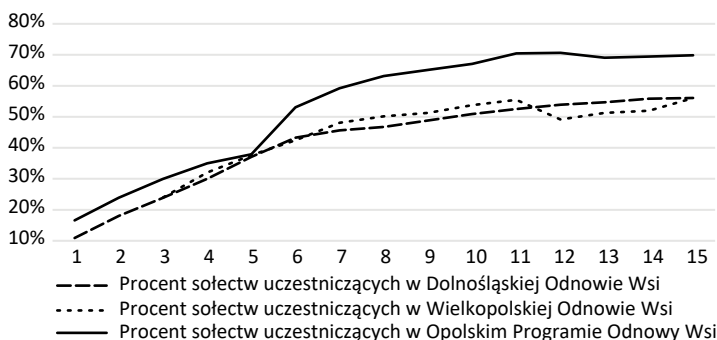
- urzeczywistnienie zasady subsydiarności – centralnej dla kształtowania społeczeństwa obywatelskiego,
- pozytywny stosunek społeczności wiejskich („odnowa sprawdziła się”), oczekiwanie na kontynuację,
- generowanie poczucia podmiotowości i sprawczości społeczności wiejskich niezbędnej do kreowania rozwiązań na rzecz odporności oraz zdolności reagowania w sytuacjach kryzysów i zagrożeń,
- tworzenie przestrzeni dialogu i partnerstwa społeczności lokalnej z władzą publiczną – kreatywne środowisko określania potrzeb i rozwiązań,
- innowacyjność i jakość przedsięwzięć (projekty/koncepcje przełamujące, które powodują decydujące impulsy rozwojowe).

Powyższy zestaw argumentacji powinien być wystarczający dla umocowania odnowy wsi w systemie polityki rozwoju obszarów wiejskich i skonstruowania działania, które umożliwi oraz wesprze prowadzenie programów regionalnych.

Doświadczenia wykazują jednak sporą odporność programowania rozwoju na aspekty aksjologiczne – wyłącznie werbalne ich traktowanie. Warto zatem podać przykład (argument praktyczny). Zdynamizowanie, a miejscami restart regionalnych programów odnowy wsi może być rozwiązaniem problemu nikłego postępu we wdrażaniu podejścia inteligentnych wsi. Koncepcje inteligentnych wsi, uzyskane dzięki zaangażowaniu LGD (mikrograntów z PROW 2014–2020), co do sposobu opracowania i treści nie są jakościowo różne od sołeckich strategii

odnowy wsi (moderator, warsztaty, grupa uczestniczących liderów)⁵⁰; zawarty w nich komponent rozwiązań cyfrowych dotyczy fragmentów rzeczywistości wiejskiej (nie tworzy scenariusza transformacji cyfrowej).

Odnowa wsi z komponentem cyfrowym może stanowić punkt wyjścia, a transformacja cyfrowa – cel. Zadanie należy powierzyć samorządom województw, odpowiednio programując perspektywę wsparcia na lata 2028–2034 i modyfikując PS WPR (2023–2027)⁵¹. Stosowne działanie (przykładowo pod nazwą: wojewódzkie programy odnowy wsi wdrażające koncepcje *smart villages*) koncentrowałoby uwagę społeczności wiejskich na upowszechnianiu rozwiązań cyfrowych⁵². Należy uwypuklić zdolność województw do budowania dynamicznych programów przy relatywnie niskich nakładach finansowych (ryc. 2). Programy dedykowane odnowie wsi cechowałby szybki wzrost liczby uczestniczących sołectw – do ok. 40% przez pierwsze pięć lat funkcjonowania (ryc. 6).

Ryc. 6. Sołectwa formalnie uczestniczące w wybranych programach odnowy wsi jako % ogółu sołectw w regionie

Źródło: opracowanie własne na podstawie informacji udzielonych przez urzędy marszałkowskie.

⁵⁰ Opracowano zaledwie 281 koncepcji na obszarze 32 LGD (11,1% w kraju), bardzo nierównomiernie rozmieszczonych. Liderują cztery województwa: warmińsko-mazurskie (59 koncepcji), świętokrzyskie (58), dolnośląskie (53), opolskie (44), w których opracowano ponad $\frac{3}{4}$ wszystkich koncepcji. Niespełna $\frac{1}{4}$ przygotowanych koncepcji przypada na województwa: lubelskie (17), podkarpackie (12), wielkopolskie (10), śląskie (9), kujawsko-pomorskie (8), mazowieckie (6) i łódzkie (5). W pięciu województwach koncepcji nie opracowano.

⁵¹ Istnieją w tym zakresie doświadczenia – podkarpacki program odnowy wsi promuje koncepcje *smart villages*.

⁵² Dotychczasowa skala i charakter działań wojewódzkich programów odnowy wsi, zaangażowanie finansowe województw (zob. ryc. 2) oraz nadzwyczaj oszczędne podejście państwa do finansowania narzędzi rozwoju oddolnego (na poziomie 150–160 mln zł rocznie – zob. ryc. 1) wykazują, iż adekwatną do celu byłaby alokacja roczna ok. 10 mln zł na jedno województwo. Analogiczna kwota została przewidziana w PS WPR 2023–2027 na wdrażanie koncepcji inteligentnych wsi.

Oś pozioma wykresu przedstawia kolejne lata rozwoju programów, 1 na skali poziomej oznacza pierwszy rok realizacji – w przypadku DOW to 2009, a WOW to 2010. Aby uzyskać porównywalność, krzywą dla OPOW przesunięto o 5 lat (1 oznacza 2002 r.)⁵³.

PODSUMOWANIE

Przyjmowanie odpowiedzialności i kreatywność w realizacji uzgodnionych działań to naturalna predyspozycja i umiejętność społeczności wiejskich. Sprawdziła się w wymiarze europejskim, w szczególności jako reakcja na kryzysy obszarów wiejskich. Przyjęła ona postać programów odnowy wsi w landach niemieckich i austriackich już w latach 70. i 80. XX w., a w Polsce od 1997 r. Na opolskim programie odnowy wsi, w okresie przedakcesyjnym i w pierwszych latach członkostwa Polski w UE, wzorowały się inne regiony. Idea odnowy wsi przez kilkanaście lat wywierała znaczący wpływ na przemiany wsi w Polsce. Zaowocowała wprowadzeniem mechanizmu funduszu sołeckiego i szybkim jego upowszechnieniem. Było to jednak niewystarczające dla ugruntowania metody. Nie ustanowiono stosownych ram prawnych, nie doszło do ustrojowego wzmocnienia sołectwa. W istocie polityka rozwoju obszarów wiejskich przyjęła formę odgórnych interwencji coraz bardziej ukierunkowanych na infrastrukturę techniczną. Ignorowała kluczowe znaczenie synergii między operacjami a istnieniem samopodtrzymujących się procesów rozwoju. Wsparcie koncentrowano na wybranych organizacjach pozarządowych. Idea i praktyka odnowy wsi znalazły się w regresie. Mają one jednak potencjał dokonywania przemian wysoce przydatny w aktualnych realiach, w szczególności na rzecz rozwoju wewnętrznego miejscowości oraz budowy odporności społeczności wiejskich. Wbudowanie metody odnowy wsi w system rozwoju obszarów wiejskich, wywołanie synergii procesów oddolnych i odgórnych interwencji zaowocuje optymalnym wykorzystaniem środków publicznych przez zaistnienie projektów przełamujących.

Nadrzędne znaczenie ma jednak wartość dodana tej metody – kształtowanie poczucia podmiotowości społeczności lokalnych i ich włączenie w procesy przemian, deklarowane, lecz niezyskiwane w obecnym kształcie polityki rozwoju obszarów wiejskich.

„Nie ma już wsi, którą można odnawiać” (Hałasiewicz, 2023). Cytowany autor widzi potrzebę kreowania wsi na nowych podstawach: „koncepty *smart*

⁵³ OPOW w latach 1997–1999 był prowadzony przez sejmik samorządowy województwa opolskiego, następnie został przejęty przez samorząd województwa utworzony w roku 1999.

villages zwiększają szanse i możliwości wymyślenia wsi na nowo”. W niezamierzony sposób nawiązał on do idei wsi tematycznych, aby „wymyślić wieś od nowa” (Idziak, 2008). Obaj autorzy budowę rzeczywistości (gospodarki) wiejskiej opartej na wiedzy wyprowadzają z zupełnie innych źródeł aksjologicznych (tożsamość, dziedzictwo kultury i umiejętności *versus* technologie cyfrowe), ale obu łączy poszukiwanie „skrótów do przyszłości”. To wybitnie kreatywna idea, ale musi znaleźć solidne oparcie. Niniejsze opracowanie takie oparcie oferuje.

LITERATURA

- Biczkowski, M., Biczowska, M. (2017). Rewitalizacja a odnowa wsi. Analiza porównawcza instrumentów Unii Europejskiej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 29, 27–45. <https://doi.org/10.18778/1508-1117.29.02>
- Biczkowski, M., Rudnicki, R. (2017). Odnowa wsi jako czynnik aktywizacji społeczności lokalnych. *Studia Obszarów Wiejskich*, 48, 75–101. <https://doi.org/10.7163/SOW.48.5>
- Błąd, M. (2005). Znaczenie programów odnowy wsi w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Budzich-Szukała, U. (2008). Program LEADER w Polsce – sposób na aktywizację wsi. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi* (s. 117–130). Warszawa: Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Hałasiewicz, A. (2020). Koncepcja ożywienia i wzmocnienia rozwoju wsi. W: *Polska Wieś 2020. Raport o stanie wsi* (s. 179–186). Warszawa. Wyd. Nauk. Scholar.
- Hałasiewicz, A. (2023). Nie ma już wsi, którą można odnawiać. *Wieś i Rolnictwo*, 3(200), 129–138. <https://doi.org/10.53098/wir032023/05>
- Idziak, W. (2008). Wymyślić wieś od nowa. Wioski tematyczne. Koszalin: Fundacja Wspomagania Wsi, Koszalińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Stowarzyszenie Hobbiton, Stowarzyszenie SOSW i Wsi Podgórk, Fundacja Odnowa Wsi.
- Idziak, W., Wilczyński, R. (2013). *Odnowa wsi. Przestrzeń, ludzie, działania*. Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA.
- Kalinowski, S., Komorowski, Ł., Rosa, A. (2021). Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski. Warszawa. Instytut Rozwoju wsi i Rolnictwa PAN.
- Kamiński, R. (2007). Odnowa wsi i Leader: komplementarność metod rozwoju obszarów wiejskich. W: M. Kłodziński, M. Błąd, R. Wilczyński (red.), *Odnowa wsi w integrującej się Europie* (s. 67–76). Warszawa. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Kamiński, R. (2012). Społeczność wiejska jako aktywny podmiot rozwoju – możliwości i ograniczenia. *Odnowa wsi szansą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*.

- Potencjał Obszarów Wiejskich Szansą Rozwoju. Warszawa: Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej.
- Kłodziński, M., Błąd, M., Wilczyński, R. (red.) (2007). *Odnowa wsi w integrującej się Europie*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Komorowski, Ł., Rosa, A., Kalinowski, S. (2023). *Koncepcja smart villages – czy to kolejny etap odnowy wsi?* *Wieś i Rolnictwo*, 3(200), 187–207. <https://doi.org/10.53098/wir032023/09>
- Marach, E. (2021). *Prawie 0,8 mln zł na rozwój wsi w powiecie nakielskim! Oficjalny portal Powiatu Nakielskiego*. Pobrano z: <https://powiat-nakielski.pl/news/content/12462>
- Mucha, A., Sykała, Ł., Świgost, A. (2018). *Regionalne programy odnowy wsi w Polsce. Województwa: wielkopolskie, dolnośląskie, podkarpackie i warmińsko-mazurskie*. W: Ł. Sykała, M. Dej (red.), *Odnowa wsi jako narzędzie rozwoju lokalnego. Ujęcie teoretyczne i praktyczne* (s. 75–93). Kraków: Krajowy Instytut Polityki Przestrzennej i Mieszkalnictwa.
- Pieczonka, J. (2018). *Aktywność sołectw wspierających rozwój społeczny w ramach Programu Odnowy Wsi w latach 2013–2015*. *Studia Obszarów Wiejskich*, 52, 63–75. <https://doi.org/10.7163/SOW.52.5>
- Rogatka, K., Grzelak-Kostulska, E., Kwiatkowski, M., Biegańska, J., Feltynowski, M., Chodkowska-Miszczuk, J. (2017). *Odnowa i rewitalizacja wsi w kontekście realizacji polityki spójności UE na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego*. *Studia Obszarów Wiejskich*, 48, 103–115. <https://doi.org/10.7163/SOW.48.6>
- Sykała, Ł. (2023). *Miejsce odnowy wsi w systemie polityk rozwojowych i programów wsparcia obszarów wiejskich w Polsce*. *Wieś i Rolnictwo*, 3 (200), 73–97. <https://doi.org/10.53098/wir032023/02>
- Sykała, Ł., Dej, M. (red.) (2016). *Odnowa wsi jako narzędzie rozwoju lokalnego. Ujęcie teoretyczne i praktyczne*. Kraków: Instytut Rozwoju Miast.
- Sykała, Ł., Dej, M. (red.) (2018). *Odnowa wsi jako narzędzie rozwoju lokalnego. Ujęcie teoretyczne i praktyczne* (wyd. 2). Kraków: Krajowy Instytut Polityki Przestrzennej i Mieszkalnictwa.
- UMWO (Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego) (b.d.). *Analizy sprawozdań sołeckich z procesu odnowy wsi w latach 2007–2012*. [Materiały niepublikowane].
- Wilczyński, R. (2000). *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce – doświadczenia województwa opolskiego*. Poznań: Fundacja Fundusz Współpracy, Program Agrolinia 2000.
- Wilczyński, R. (2003). *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Poznań: Fundacja Fundusz Współpracy, Program Agro-Info, Krajowe Centrum Doradztwa Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich – Oddział w Poznaniu.
- Wilczyński, R. (2007a). *10 lat odnowy wsi w Polsce – droga do celu*. W: M. Kłodziński, M. Błąd, R. Wilczyński (red.), *Odnowa wsi w integrującej się Europie* (s. 67–76). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

- Wilczyński, R. (2007b). Specyfika opolskiego programu odnowy wsi. W: M. Kłodziński, M. Błąd, R. Wilczyński (red.), *Odnova wsi w integrującej się Europie* (s. 181–193). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Wilczyński, R. (2008). Programy odnowy wsi w Polsce. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi* (s. 99–116). Warszawa: FDPA Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Wilczyński, R. (2012a). Depopulacja – potrzeba nowego modelu funkcjonowania obszarów wiejskich. W: *Funkcjonowanie obszarów wiejskich w warunkach kryzysu demograficznego, materiały pokonferencyjne*. Opole: Opolski Urząd Wojewódzki.
- Wilczyński, R. (2012b). Jak efektywnie prowadzić rewitalizację wsi i unikać dotychczasowych błędów? W: *Problemy Planistyczne – Jesień 2012. Seminarium szkoleniowe* (s. 5–20), 2/12. Wrocław: Zachodnia Okręgowa Izba Urbanistów we Wrocławiu.
- Wilczyński, R. (2012c). Jak zapewnić trwałość systemu działań lokalnych niezależnie od wsparcia Unii Europejskiej? Rozwój kierowany przez lokalne społeczności (CLLD). W: *Jak wykorzystać nowe możliwości? Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*. Warszawa: Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej.
- Wilczyński, R. (2012d). Odnova wsi w Polsce – dorobek 15-lecia. W: *Odnova wsi szansą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju*. Warszawa: Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej.
- Wilczyński, R. (2012e). Odnova wsi z wykorzystaniem środków europejskich – niewykorzystana szansa na rewitalizację. *Architektura Krajobrazu*, 2, 5–21. Pobrano z: <https://bibliotekauki.pl/articles/1189719>
- Wilczyński, R. (2013a). Opolszczyzna poligonem rewitalizacji wsi w Polsce. *Przegląd Urbanistyczny*, 5, 42–44.
- Wilczyński, R. (2013b). Podejścia top-down i bottom-up w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. W: K. Heffner (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce a polityka spójności Unii Europejskiej. Stare problemy i nowe wyzwania (ze szczególnym uwzględnieniem woj. opolskiego)* (s. 72–82). Ser. *Studia*, 154. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Wilczyński, R. (2014). Przestrzeń wiejska. W: *Przestrzeń życia Polaków 2014*. Warszawa: Stowarzyszenie Architektów Polskich SARP.
- Wilczyński, R. (2015). Jak bronić wsi przed depopulacją i zanikiem. *Problemy Planistyczne*, 1(15), 7–29.
- Wilczyński, R. (2016). Sytuacja rozwojowa wsi w województwie opolskim w warunkach depopulacji. *Studia Obszarów Wiejskich*, 41, 209–227. <http://dx.doi.org/10.7163/SOW.41.14>
- Wilczyński, R. (2023). 25 lat odnowy wsi w Polsce – koniec misji czy zacząć odnowy wsi 2.0? *Wieś i Rolnictwo*, 3 (200), 35–71. <http://dx.doi.org/10.53098/wir032023/01>
- Wilczyński, R., Czarnecki, A. (2023). Od redaktorów numeru. *Wieś i Rolnictwo*, 3 (200), 27–34. <https://doi.org/10.53098/wir032023/00b>

- Wolski, O. (2017a). Odnowa wsi jako przedmiot badań. Ewolucja i systematyzacja pojęcia. *Więś i Rolnictwo*, 2 (175), 119–145. <https://doi.org/10.53098/wir022017/06>
- Wolski, O. (2017b). Specyfika wojewódzkich programów odnowy wsi w Polsce w kontekście literatury naukowej. *Studia Obszarów Wiejskich*, 48, 51–73. Pobrano z: http://www.rcin.org.pl/igipz/Content/66000/WA51_85017_r2017-t48_SOW-Wolski.pdf
- Wolski, O. (2020). Programy „odnowy wsi” w przemianach społeczno-gospodarczych obszarów wiejskich. Rozprawa doktorska. Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych.
- Wolski, O., Sykała Ł. (2016). Zasoby lokalne, odnowa wsi i koncepcja rozwoju obszarów wiejskich. Próba teoretycznego ujęcia zależności. *Studia Obszarów Wiejskich*, 44, 21–38. <http://dx.doi.org/10.7163/SOW.44.2>
- Wójcik, M. (2017a). Odnowa wsi jako przedmiot badań geograficzno-osadniczych. *Studia Obszarów Wiejskich*, 48, 7–18. http://www.rcin.org.pl/igipz/Content/65997/WA51_85005_r2017-t48_SOW-Wojcik.pdf
- Wójcik, M. (red.) (2017b). Tożsamość i „miejsce”. Budzenie uspiętego potencjału wsi. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/1508-1117.28.01>

Romuald Jończy✉

ORCID 0000-0003-4186-1117

Uniwersytet Opolski

✉romuald.jonczy@uni.opole.pl

RZECZYWISTE WYLUDNIENIE WSI W POLSCE WOBEĆ ZMIAN DEMOGRAFICZNO-EKONOMICZNYCH I SPOŁECZNO-KULTUROWYCH. CZY ZACHODZI KONIECZNOŚĆ ZMIANY PARADYGMATU ROZWOJU?

UWAGI WSTĘPNE

Niniejsze opracowanie powstało na podstawie referatu, zaprezentowanego podczas konferencji zorganizowanej w ramach Europejskiego Kongresu Rozwoju Wsi. Po konsultacji z organizatorami wydarzenia zdecydowano, że tekst zostanie utrzymany na poziomie syntetyczno-streszczeniowym i będzie zawierać wątki poruszone w trakcie prezentacji, przedstawione w sposób przystępny dla interdyscyplinarnego grona docelowych odbiorców. Podane ustalenia, wnioski, tezy i rekomendacje działań nie są więc szerzej dokumentowane ani rozwijane, a porzeczano na przywołaniu dostępnych źródeł, na których treści te są oparte.

W większości źródłami tymi są raporty lub/i opracowania monograficzne podsumowujące obszerne badania obszarów wiejskich oraz peryferyjnych, zazwyczaj związane z południowo-zachodnią częścią kraju, ale również – zwłaszcza ostatnio – dotyczące całej Polski. Należy dodać, że wykorzystano tu fragmenty treści opracowań przygotowanych niedawno lub równolegle (Jończy, 2024; Jończy i Boichuk, 2025; Jończy i Romaniszyn, 2025).

Starano się zachować zgodność z wątkami poruszonymi w trakcie konferencji, co wpłynęło na jego strukturę. Pierwszym z poruszonych zagadnień jest kwestia rzeczywistej sytuacji ludnościowej na obszarach wiejskich w Polsce i ogromnych rozbieżności między danymi statystyki publicznej a realiami ustalnymi w toku prowadzonych badań mikrosposowych.

Drugim zagadnieniem są determinanty – zmiany ekonomiczne i społeczno-kulturowe – wpływające na wyludnienie obszarów wiejskich i peryferyjnych – jego rozmiary i strukturę.

Trzecim elementem są niektóre trendy i uwarunkowania zaistniałe w ostatnich latach, które mogą mieć wpływ na odwrócenie trendu depopulacji i ekonomiczno-społecznego kurczenia się wsi i peryferii.

WYLUDNIENIE WSI – DANE MELDUNKOWE A RZECZYWISTOŚĆ

Dane statystyki publicznej dotyczące sytuacji ludnościowej na obszarach wiejskich, zwłaszcza dane prezentowane w odniesieniu do makroskali (tzn. całości obszarów wiejskich Polski), mogą wskazywać na stosunkowo korzystną dla obszarów wiejskich tendencję polegającą na zwiększaniu się ludności wsi kosztem miast. Jednak całkowicie odmienny obraz sytuacji ludnościowej obszarów wiejskich pojawia się po wyodrębnieniu/wyeliminowaniu określonego typu wsi – stanowiących obszary podmiejskie lub przynajmniej usytuowanych w pobliżu miast, zwłaszcza zaś na obszarach metropolitalnych miast dużych. Okazuje się wtedy, że na niepodmiejskich wsiach (dominujących w Polsce) powszechne jest zaawansowane wyludnienie i starzenie się ludności. Co jednak szczególnie istotne – to wyludnienie jest dużo bardziej zaawansowane, niż wskazują oficjalne dane oparte na pomiarach spisowych oraz meldunkach.

Jak dowodzi każde z badań mikrospisowych prowadzonych bądź koordynowanych przez autora na obszarach wiejskich w różnych regionach Polski, powszechne są rozbieżności między oficjalną a rzeczywistą liczbą mieszkańców. Ostatnie z tych badań¹ – analizy rozpoznawcze prowadzone w miejscowościach położonych na różnych obszarach Polski – wskazywało na niedobory ludności wynoszące w poszczególnych wsiach 7,5–39% w porównaniu z gminnymi rejestrami ludności. Wyniki tych badań w połączeniu z wynikami badań prowadzonych wcześniej i równolegle (m.in. Dolińska i in., 2021; Jończy, 2017; Jończy i in., 2021) pozwalają na przypuszczenie, że:

- faktyczna liczba ludności we wsiach niepodmiejskich jest istotnie mniejsza od wykazywanej przez dane statystyki publicznej,

¹ Badania rozpoznawcze w ramach projektu pt. „Wypracowanie rozwiązań służących przeciwdziałaniu migracji osób młodych z terenów dotkniętych depopulacją”, realizowanego przez Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej (MRPiPS) oraz Uniwersytet Opolski. Szerzej na ten temat w raporcie Jończy i Boichuk, 2025.

- prawdopodobnie te rozbieżności – przeszacowania – wynoszą 11,4–19,1% w grupach wsi niepodmiejskich w różnych regionach,
- w co czwartej-piątej wsi rozbieżności (liczba trwale nieobecnych) przekraczają 25% oficjalnie zamieszkałych.

Prowadzi to do przypuszczenia, że na wiejskich obszarach Polski nie mieszka już 2–3,5 mln osób, jak wskazują rejestry gminne. Co istotne, **badania wskazują również, że:**

- **większość nieobecnych to osoby w wieku 20–45 lat,**
- **60–65% spośród nieobecnych to kobiety,** które częściej opuszczają peryferia, m.in. w związku z niedostatkami infrastrukturalnymi oraz niedoborami globalnymi i strukturalnymi na peryferyjnych rynkach pracy (brak miejsc pracy wysokokwalifikowanej i tzw. kobiecych miejsc pracy).

Wyjątkiem od tej prawidłowości są wsie podmiejskie, stanowiące tzw. sypialnie miast (dużych) oraz – w niektórych przypadkach – wsie na obszarach rozwoju turystyki. W niektórych wsiach, zwłaszcza położonych w sąsiedztwie dużych miast, liczba ludności dzięki napływowi ludności z miast i peryferii gwałtownie rośnie².

ZMIANY W ZAKRESIE WARUNKÓW DETERMINUJĄCYCH ZMIANY LUDNOŚCIOWE, WYLUDNIENIE I MIGRACJE Z OBSZARÓW WIEJSKICH

W ostatnich latach uwidoczniło się wiele nowych zjawisk, czynników i warunków silnie wpływających na procesy migracyjne i ludnościowo-rozwojowe.

Pierwszą z tych zmian jest **znaczące zmniejszenie liczebności roczników**. Bezpośrednio przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej pełnoletność osiągały najliczniejsze roczniki ostatniego (z pierwszej połowy lat 80. XX w.) wyżu demograficznego. Liczebność tych roczników sięgała 700 tys. osób rocznie. Powodowało to na przełomie wieków – w okresie wchodzenia tych roczników na rynek pracy – silną presję na rynek pracy i wzrost bezrobocia w okresie bezpośrednio przed włączeniem Polski w struktury UE. Poskutkowało też wyjazdem

² Typowym przykładem takiej wsi jest podwrocławski Smardzów (badany przez Alicję Dolińską), w którym zarejestrowano około 30% większą liczbę stałych mieszkańców od wskazywanej przez rejestry gminne – zob. Dolińska i in., 2021.

części tych roczników – zwłaszcza w latach 2004–2008 – za granicę w ramach tzw. migracji poakcesyjnej, głównie na Wyspy Brytyjskie.

W porównaniu do wyżu z lat 80. XX w. już dwie dekady później – w pierwszych latach kolejnego stulecia – liczba urodzeń spadła do ok. 350 tys. rocznie i utrzymywała się na zbliżonym poziomie aż do 2018 r., gdy spadła do ponad 200 tys. w roku 2024. **Zmniejszenie liczby urodzeń** – obserwowane w ostatnich kilku latach – **miało tylko częściowy związek z pandemią Covid-19, bardziej ze zmianą stylu życia (inne wartości, kontakty zdalne wśród osób młodych, zachwianie poczucia bezpieczeństwa, wzrost cen nieruchomości), a zwłaszcza z zakończeniem „przesuniętych”³ urodzeń w rocznikach rodziców pochodzących z ostatniego wyżu demograficznego.**

Co bardzo istotne – w przypadku peryferii i większości niepodmiejskich obszarów wiejskich realny spadek urodzeń był dużo większy – niekiedy liczba urodzeń w mniejszych miejscowościach peryferyjnych była 20–30-krotnie mniejsza od okresu pierwszego powojennego wyżu demograficznego. Nie wynikało to z mniejszej dzietności cechującej pozostałe tam – nieliczne – kobiety, ale z ciągłego ich drenażu, w znacznej części – jak już wspomniano – nierejestrowanego przez statystykę publiczną (Dolińska i in., 2020; 2021; Jończy, 2017; Jończy i Boichuk, 2025).

Zmniejszenie liczebności roczników wpłynęło decydująco na inny aspekt – zmianę relacji ilościowych i strukturalnych popytu oraz podaży na rynku pracy. W ostatnim dwudziestoleciu doszło do odwrócenia tej relacji – z bezrobocia typu globalnego do sytuacji globalnego niedoboru pracowników na rynku pracy. Wraz z umasowieniem szkolnictwa wyższego na peryferiach pogłębiły się strukturalne problemy zatrudnienia. Obecnie, wraz z powszechnym zdobywaniem wykształcenia wyższego przez młodzież, **czynnikiem determinującym wyjazd ze wsi (i z mniejszych miast) do dużych ośrodków miejskich jest już nie brak pracy w ogóle, ale brak pracy dobrej, przez którą rozumie się pracę wymagającą wysokich kwalifikacji, wysoko płatną i cechującą się dobrymi warunkami do rozwoju** (Jończy i in., 2021; Jończy i Romaniszyn, 2025).

Ten czynnik wpłynął też decydująco na kluczową zmianę głównego kierunku migracji, powodującego wyludnienie obszarów wiejskich. O ile wcześniej, do około 2008 r., młodzież wyjeżdżała głównie za granicę, to **obecnie głównym strumieniem migracji odpowiadającym za wyludnienie są krajowe migracje „na studia” do dużych ośrodków miejskich.**

³ Rodzice z tego pokolenia mieli dzieci w wieku późniejszym niż roczniki wcześniej. Wynikało to m.in. ze wzrostu udziału studiujących, zmiany stylu życia i poskutkowało również przesunięciem wieku rodzenia pierwszych dzieci przez kobiety do 28 roku życia.

Większość młodzieży wyjeżdża z peryferii oraz średnich i mniejszych miast już po ukończeniu szkół ponadpodstawowych i kieruje się do ośrodków tzw. wielkiej piątki (Warszawa, Wrocław, Kraków, Trójmiasto, Poznań), czyli do wielkich aglomeracji koncentrujących rozwój ekonomiczny. Ta szczególna zmiana kierunku migracji – z zagranicy do dużych ośrodków Polski – ma przynajmniej dwie przyczyny⁴.

Po pierwsze, praca za granicą – po gwałtownym, ale jednorazowym spadku kursów euro i funta w 2008 r. – stała się mniej opłacalna (Jończy, 2009b). Jednocześnie od tego czasu płace w Polsce wzrosły bardziej niż w głównych państwach docelowych zagranicznej migracji zarobkowej (Jończy i Rokitowska-Malcher, 2022).

Po drugie i najważniejsze – migrację z peryferii do głównych ośrodków regionalnych kraju spowodowało umasowienie szkolnictwa wyższego, które umożliwiło wyjazdy na studia dla dużej części młodzieży, ale zarazem szybko doprowadziło do „zapchania” (relatywnie mniej licznych) miejsc pracy wysoko kwalifikowanej na peryferiach, co z kolei zmusiło nadwyżki wykształconej młodzieży do poszukiwania pracy/pozostania w dużych miastach, na ogół w tych samych, w których studiowali.

Dostęp do studiów spowodował rozbudzenie aspiracji młodzieży, ale aspiracje te nie mogły zostać zaspokojone na obszarach peryferyjnych i w mniejszych miastach, ponieważ było tam – i jest nadal – relatywnie mniej pracy dla osób wysoko wykształconych i miejsc pracy preferowanych przez kobiety⁵.

Co ważne, wyjazdy „na studia” są – jak ustalono w wymienionych wcześniej badaniach – najczęściej wyjazdami na stałe, bo niewielka część tych osób wraca do miejsc pochodzenia.

SAMONAPĘDZANIE RELACJI: MIGRACJA – DYSPROPORCJE ROZWOJOWE

Zarysowane procesy cechuje też swoiste samonapędzanie w zakresie pogłębiania dysproporcji rozwojowych między „wielką piątką” a peryferiami. Kiedy bowiem do dużych ośrodków napływa masowo młodzież z peryferii – i to młodzież

⁴ Zob. szerzej: Jończy, 2024.

⁵ Obszary wiejskie i peryferyjne cechują się relatywnie większym udziałem miejsc pracy w rolnictwie, leśnictwie, transporcie, usługach naprawczych, obsłudze infrastruktury, częściej związanych z pracą fizyczną, zaś duże miasta cechują się większym udziałem pracy w administracji, usługach wyższego rzędu, edukacji, służbie zdrowia itd.

„jakościowo lepsza” – dysproporcje jeszcze bardziej się pogłębiają. Oceniając ten proces z perspektywy rozwojowo-fiskalnej, oznacza to, że na peryferiach rodzice i samorządy wydają ogromne środki na wychowanie i wykształcenie młodzieży, tymczasem duże ośrodki przejmują tę młodzież niejako bezkosztowo – gotową pracować, płacącą podatki, wdrażającą własne pomysły, zakładającą przedsiębiorstwa. Uzyskują również odmłodzenie populacji i dzieci. W rezultacie peryferie i małe ośrodki stają się – ludnościowo, gospodarczo i rozwojowo – jeszcze słabsze, a na ich gospodarczy i fiskalny (nie)byt może też wpłynąć fakt, że pozostający na peryferiach rodzice wyjeżdżającej młodzieży starzeją się i po pewnym czasie potrzebują wsparcia – ze strony dzieci oraz instytucji samorządowych. Ich dzieci jednak są wówczas w okresie kulminacji zaabsorbowania własnym życiem rodzinnym i zawodowym, zaś środki samorządów na peryferiach szczerzeją wraz z wyludnieniem. Dotkliwe są zwłaszcza bezpośrednie straty fiskalne wynikłe z migracji młodzieży, związane z redukcją gminnych budżetów o środki pochodzące z podatków dochodowych mieszkańców. Podobnie istotna jest utrata przez społeczności lokalne najbardziej uzdolnionych lub/i przedsiębiorczych osób, mogących inspirować procesy rozwojowe i innowacyjne oraz działać na rozwój efektów naśladownictwa i efektów mnożnikowych w sferze zachowań przedsiębiorczych. Prawdopodobnie ubytki te wywołają najdotkliwsze straty dla peryferyjnie położonych gmin wiejskich, pozbawionych potencjału rozwojowego.

POKOLENIE Z

Kolejna istotna zmiana ma wymiar społeczno-kulturowy i wiąże się z odmiennymi cechami współczesnej młodzieży, stanowiącej tzw. pokolenie Z. Młodzież ta istotnie różni się od poprzednich pokoleń pod względem stylu życia, systemu wartości i preferencji życiowych. Prowadzone badania (m.in. Jończy, 2024; Jończy i Romaniszyn, 2025), ale również m.in. zawarte w tej monografii badania Wodzińskiej (2024) wskazują, że wartości obecnego pokolenia Z i najprawdopodobniej również pokolenia Alfa skoncentrowane są na sprawach indywidualno-rozwojowych, rozrywkowych, a bardzo nisko cennie są wartości wspólnotowe, warunkujące funkcjonowanie społeczeństwa i samopodtrzymywanie międzypokoleniowe. W wymiarze wiejsko-lokalnym, gdzie szczególnie ważne są współpraca, relacje międzyludzkie i współodpowiedzialność, zmiany te mogą wywołać szczególnie dotkliwe skutki. Ogólnie rzecz biorąc, stanowi to również poważne wyzwanie pod względem zrównoważenia rozwoju (Fiedor i Jończy, 2009), zarówno w wymiarze demograficznym

i samopodtrzymywania (rezygnacja z posiadania dzieci, brak zobowiązań, zerwanie z rodziną, problem sieroctwa rodziców), jak i gospodarczo-społecznym (praca, podatki, brak zakorzenienia i społecznej aktywności oraz działalności oddolnej w jakimkolwiek miejscu), a także ekologicznym (nadmierna konsumpcja, zbędna mobilność, zużycie energii, emisja zanieczyszczeń).

NAJNOWSZE UWARUNKOWANIA – CZY KONIEC DRENAŻU MŁODZIEŻY ZE WSI?

Pomimo wszystkich tych zjawisk i czynników, generalnie zwiększających wyjazd młodzieży z peryferii, wymienić trzeba kilka nowych, które działają na rzecz zahamowania trwającego drenażu młodzieży ze wsi i mniejszych miast. Dotyczy to częściowo również migracji za granicę, ale przede wszystkim przemieszczeń wewnętrznych z peryferii do „wielkiej piątki”⁶.

Pierwszy z tych czynników wynika ze wskazanej już wcześniej relacji liczebności pokoleń. Przy postępującym wyludnieniu, nawet jeśli nie przybywa miejsc pracy, łatwiej ją znaleźć, jako że roczniki odchodzących na emeryturę są istotnie liczniejsze niż roczniki młodzieży wchodzącej na rynek pracy. W dodatku te dysproporcje – wyrażające się niedoborami młodych – są, co też wcześniej sygnalizowano – niejednokrotnie większe na peryferiach, zatem również/szczególnie tam może brakować pracowników.

Jednocześnie w wyludniających się miastach, miasteczkach i w większych wsiach jest częstokroć lepszy dostęp do infrastruktury społecznej (żłobki, przedszkola), istotnej zwłaszcza dla osób młodych posiadających lub zamierzających mieć dzieci.

Drugim względem, mogącym przyhamować/odwrócić migrację, jest sytuacja na rynku mieszkaniowym. W rezultacie napływu młodzieży i wzrostu popytu ceny mieszkań w dużych miastach są nawet kilkakrotnie wyższe niż w mniejszych. Co jeszcze ważniejsze, ceny domów na wsi niejednokrotnie są konkurencyjne w stosunku do mieszkań w miastach, co – wraz z chęcią zachowania pozytywnych elementów „wiejskiego życia” – powoduje między innymi, że napływająca do dużych miast młodzież zamierza zamieszkać na wsiach podmiejskich (Jończy i Romaniszyn, 2025), ale również sprawia, że ludność przenosi się z miast na wieś (Jończy i in., 2023). To powoduje, że młodzież, zwłaszcza

⁶ Wymienione dalej czynniki są zgodne z wyszczególnionymi przez autora w opracowaniu: Jończy, 2024.

z niezamożnych rodzin z peryferii, rozważając przyszłość i chcąc np. po studiach kupić mieszkanie, staje przed wyborem, czy zaciągać kredyt na drogie mieszkanie w metropolii czy też wybrać „tańsze” mieszkaniowo tereny niemetalitalne lub własne miejsce pochodzenia. Za mieszkaniem na wsi przemawiają również pewne nawyki dotyczące stylu życia, większe poczucie bezpieczeństwa i swobody. Pandemia, wojna i terroryzm pokazały, że zauważalna jest różnica (w poczuciu bezpieczeństwa i swobody) między dużym miastem a peryferiami na korzyść tych ostatnich. Chodzi też o bezpieczeństwo ekonomiczno-bytowe, także na poziomie dóbr najbardziej podstawowych. W ostatnich latach przybywa osób dbających o to, aby mieć niezależny dostęp do wody, ciepła, energii elektrycznej, własnej zdrowej żywności. Jest to łatwiejsze do zrealizowania na obszarach wiejskich czy przynajmniej podmiejskich. Z kolei w dużym mieście jest się bardziej zależnym od funkcjonowania zaopatrzenia oraz instytucji obsługujących ludność.

Należy też zwrócić uwagę, że zamieszkanie poza dużym miastem obejmuje wiele elementów jakości życia cenionych przez pokolenie Z: spokój, cisza, brak korków, lepsza jakość powietrza i inne. Istotne znaczenie ma też to, że wiele osób z peryferii, zwłaszcza zaś ze wsi, źle znosi aklimatyzację w dużym mieście, w którym pobyt, obok bezsprzecznych walorów (praca, rozrywka), jest związany z dużym dyskomfortem i szokiem – ciasnota, hałas i tempo życia sprawiają, że jest to trudne do zaakceptowania na postudenckim i rodzinnym etapie życia (Jończy i Romaniszyn, 2025).

„ZDALNOŚĆ” JAKO SZANSA DLA WSI?

Kolejnym, być może decydującym czynnikiem hamującym drenaż – czy wręcz działającym w kierunku jego odwrócenia – jest możliwość zdalnej pracy i innych aktywności. Ta wykreowana niejako przez pandemię forma pracy i kontaktów, ale również zakupów i obsługi spowodowała, że możliwe stało się mieszkanie na peryferiach przy jednoczesnym wykorzystaniu zdalnych możliwości kontaktów, usług, zakupów i innych aktywności bez konieczności dojazdu. Wielu mieszkańców dużych miast dzięki tej możliwości przeniósł się na stałe do domów (wcześniej) weekendowych i wakacyjnych. W przypadku studentów sprzyja to studiom bez opuszczania miejsca zamieszkania. Ogólnie rzecz biorąc, znacznie zmniejsza to wykluczenie osób zamieszkałych poza miastem.

RODZINA I IDENTYFIKACJA LOKALNO-REGIONALNA ORAZ JEJ WPŁYW NA (MNIEJSZY) DRENAŻ

Co również istotne – jak dowodzą przestrzenne analizy zróżnicowań w zakresie dzietności – wyjazdy i depopulacja są hamowane przez więzi lokalne, przywiązanie do małej ojczyzny. Potwierdzają to też badania, od kilku lat prowadzone przez autora, mające formę opracowywania studiów przypadków młodych ludzi, śledzących ich decyzje i losy (m.in. Jończy i Romaniszyn, 2025). W badaniach tych, realizowanych w różnych częściach Polski, wyróżniają się przypadki osób pochodzących z obszarów z silną identyfikacją regionalną, często odmiennych kulturowo i etnicznie, jak Kaszuby, Śląsk Opolski i Cieszyński, Podhale, Wielkopolska itd. Ustalenia z tych badań jednoznacznie wskazują na występowanie korelacji między skłonnością do nieopuszczania stron rodzinnych przez ludność wiejską a silnymi więziami rodzinnymi, regionalno-lokalnymi i etnicznymi oraz chęcią posiadania dzieci (Jończy, 2025; Jończy i Romaniszyn, 2025; Jończy i in., 2025; Wodzińska, 2024).

CO MOŻNA ROBIĆ Z PROBLEMEM WYLUDNIENIA I KURCZENIA SIĘ GOSPODARCZO-SPOŁECZNEGO NA POZIOMIE LOKALNYM - STRATEGIA 12 I

Z przedstawionych rozważań i wniosków jasno wynika zarówno problem postępującego wyludnienia, jak i problem społeczno-gospodarczego kurczenia czy „zwijania się” wsi. Wydaje się, że w praktyce bezpośrednie zagrożenia związane są zwłaszcza z trzema elementami:

- osiągnięciem przez wieś krytycznej liczby ludności i liczebności roczników, skutkującym likwidacją infrastruktury,
- wpadnięciem przez wsie w błędne koło wyjazdów i redukcji infrastruktury (zamykanie szkół i przedszkoli, likwidacja połączeń komunikacyjnych itd.),
- stopniową utratą przez miejscowości zasobów przedsiębiorczych (drenaż mózgów) oraz wpływów fiskalnych gmin, przy jednoczesnym wzroście liczby osób starszych wymagających wsparcia i opieki,
- uruchomieniem się wstecznych efektów mnożnikowych w sferze lokalnego popytu i przedsiębiorczości.

Warta zasygnalizowania jest tu koncepcja „12 I”, zawierająca zestaw sformułowanych przez autora propozycji kompleksowych i komplementarnych elementów oraz działań rozwojowych. Koncepcja ta nie będzie tu szerzej operacjonalizowana⁷, niemniej jednak warto wymienić jej elementy. Stanowi ona pewnego rodzaju dekalog działań i warunków istotnych przy działaniach rozwojowych, samopodtrzymujących wieś mimo przemian społeczno-gospodarczych.

Jak już wspomniano, stan danych publicznych na temat wsi jest na ogół rozbieżny z rzeczywistością. Kluczowe wydaje się więc zebranie **informacji** i przeprowadzenie właściwej diagnozy społeczno-gospodarczej. Wiele podstawowych danych, takich jak liczba (i struktura demograficzna) ludności, liczba faktycznie istniejących gospodarstw rolnych czy liczba osób aktualnie prowadzących działalność gospodarczą, warto w tym zakresie przeprowadzić **inwentaryzację** ludnościową oraz w zakresie innych danych dotyczących stanu wsi. Jest to na ogół łatwe do przeprowadzenia we wsiach peryferyjnych⁸, dzięki znakomitej wiedzy sołtysów i innych autorytetów lokalnych.

Cztery kolejne elementy tej koncepcji wiążą się z ludnością. **Ilość** – liczba mieszkańców – warunkuje w dużej mierze kierunki i możliwości dalszego rozwoju wsi. Wpływa to na potrzeby i wyposażenie infrastrukturalne – zwłaszcza na istnienie szkół i przedszkoli, a także – ze względu na generowany przez określoną liczbę mieszkańców popyt lokalny – na istnienie podstawowych placówek handlowych i dostępność usług. Jak jednak wskazują m.in. wyniki prowadzonych ostatnio badań (Jończy i Romaniszyn, 2025; Jończy i in., 2025), kluczowe znaczenie dla rozwoju wsi mają inne związane z potencjałem ludnościowym czynniki: **integracja** oraz **identyfikacja** lokalna ludności, wynikająca na ogół z więzi lokalnych i korzeni cywilizacyjnych. Często również oba te elementy wspierają **imprezy**, czyli wydarzenia lokalne wynikające z tradycji lub nowo wykreowane przez zintegrowaną i sprawczą społeczność. W obecnych warunkach o potencjale ludnościowym, ale również innowacyjnym wsi decyduje również **imigracja** – zarówno mająca formę napływu ludności z innych wsi do tych atrakcyjniejszych, jak i imigracja z miast (inspirująca procesy innowacyjne). Dotyczy to również imigracji obcokrajowców, do której dochodzi coraz częściej także ze względu na istniejące pustostany mieszkaniowe.

Kluczowymi sferami warunkującymi byt i rozwój wsi są: **infrastruktura**, decydująca w dużej mierze o warunkach życia i wiążące się z nią **inwestycje**, zwłaszcza publiczne. Istotnym elementem, mogącym nie tylko podnieść poziom życia, ale nadać wsi inny profil społeczno-gospodarczy, są **innowacje**, mogące

⁷ Autor przygotowuje odrębne opracowanie poświęcone głównie tej koncepcji.

⁸ Trudniej przeprowadzić tego typu badania np. w szybko rozrastających się wsiach podmiejskich, gdzie wiedza o nowych mieszkańcach jest ograniczona.

dotyczyć różnych sfer życia na wsi: aktywności gospodarczej, rolnictwa, infrastruktury, transportu, edukacji i opieki i in. Warto zwrócić uwagę, że w przypadku tego elementu duże możliwości mają zwłaszcza zintegrowane wsie małe, gdzie istotne zmiany wymagają na ogół aprobaty ograniczonej liczby mieszkańców.

Kluczowe – nie tylko w zakresie innowacji – są: **inicjatywa** oraz **impuls**. Można umownie przyjąć, że pierwszy z tych elementów należy rozumieć głównie jako działania oddolne, zaś drugi może wychodzić z poziomu samorządu lokalnego lub regionalnego. Niemniej w praktyce jest on silnie zależny od lokalnych liderów i innowatorów, także osób na stanowiskach koordynatorów rozwoju w warunkach gmin.

CZY ZMIANA PARADYGMATU ROZWOJU W DOBIE WYLUDNIENIA?

Kończąc, należy stwierdzić, że procesy wyludnienia i towarzyszące im zmiany społeczno-gospodarcze wymagają zmiany paradygmatu rozwoju dla obszarów wiejskich. Ze względu na wspomniane na początku zróżnicowania w nasileniu i kierunkach procesów ludnościowych oraz procesów rozwojowych między różnymi typami wsi, zwłaszcza zaś wsiami podmiejskimi a wsiami peryferyjnymi, projekcje stymulowania i równoważenia tego rozwoju będą przebiegały odmiennie. W przypadku wsi podmiejskich lub pozostających w orbicie oddziaływania miast, doświadczających napływu ludności z miast i korzystających z dojazdów do pobliskiej pracy, będzie to musiało uwzględniać zwłaszcza rozwijanie funkcji mieszkalnych, usługowych i obsługi infrastrukturalnej. W przypadku wsi położonych niepodmiejsko, ale posiadających naturalne (np. atrakcyjność turystyczna, lokalne zasoby naturalne lub historyczno-kulturowe) bądź wykreowane potencjały, rozwój może i powinien je wykorzystywać. Niemniej jednak w przypadku dużej części – w praktyce najprawdopodobniej większości – wsi położonych peryferyjnie, z rozprzeczonym układem zabudowy, z ograniczonymi potencjałami i znikomymi działaniami oddolno-innowacyjnymi, konieczne będą inne rozwiązania – uwzględniające depopulację i kurczenie się w wymiarze ekonomiczno-społecznym. Wydaje się że kluczowymi elementami dalszego rozwoju mogą być m.in. następujące elementy:

- wdrożenie koncepcji rozwoju w warunkach depopulacji – poprawa elementów jakościowych rozwoju zamiast stymulowania wzrostu,
- projakościowa racjonalizacja infrastruktury i być może działanie na rzecz przegrupowania (koncentracji) ludności, co ułatwi jej obsługę (dotyczy to zwłaszcza seniorów wymagających opieki),

- stymulowanie samopodtrzymywania międzypokoleniowego i wewnątrzspołecznościowego, np. wdrażanie modeli wsparcia: młodzi dla seniorów – seniorzy dla młodych,
- maksymalne wykorzystanie roli zdalności w rozwoju – eliminacja peryferyjnego wykluczenia i szansa na pracę wysokokwalifikowaną, wykonywaną na peryferyjnych obszarach wiejskich,
- poprawa infrastruktury w lokalnych ośrodkach – wsiach węzłowych.

LITERATURA

- Dolińska, A., Jończy, R., Śleszyński, P. (2020). Migracje pomaturalne w województwie dolnośląskim wobec depopulacji regionu i wymogów zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Dolińska, A., Jończy, R., Śleszyński, P. (2021). Sytuacja demograficzna i zatrudnienie na obszarach wiejskich województwa dolnośląskiego. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Eberhardt, P. (1989). Regiony wyludniające się w Polsce. *Prace Geograficzne*, 148. Warszawa: IGiPZ PAN. Pobrano z: https://rcin.org.pl/Content/711/PDF/Wa51_5330_r1989-nr148_Prace-Geogr.pdf
- Fiedor, B., Jończy, R. (2009). Globalne problemy interpretacji i wdrażania koncepcji sustainable development. W: *Rozwój zrównoważony – Teoria i praktyka*. Opole: Wyd. Instytutu Śląskiego.
- Jończy, R. (2009a). Nowa poakcesyjna migracja – determinanty – zagrożenia – perspektywy. W: *Współczesne migracje – dylematy Europy i Polski*. Publikacja z okazji 15-lecia Ośrodka Badań nad Migracjami. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Jończy, R. (2009b). Wpływ kryzysu makroekonomicznego na emigrację zagraniczną i emigracji na kryzys (próba oceny z perspektywy makro- i mezoekonomicznej). W: A. Zagórska (red.), *Wyzwania dla polityki społecznej Śląska w kontekście kryzysu i procesów demograficznych* (s. 114–122). Opole: Politechnika Opolska.
- Jończy, R. (2010). Migracje zagraniczne z obszarów wiejskich województwa opolskiego po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Wybrane aspekty ekonomiczne i demograficzne. Opole – Wrocław: Wydawnictwo Instytut Śląski.
- Jończy, R. (2012). (Nie)przydatność danych statystycznych oraz opartych na nich diagnoz i prognoz społeczno-gospodarczych w kontekście występowania nierejestrowanej emigracji stałej, W: J. Orczyk, B. Balcerzak-Paradowska, M. Szylko-Skoczny, C. Żołędowski (red.), *Polityka społeczna – kontynuacja i zmiana*. Warszawa: IPiSS.
- Jończy, R. (2017). Sytuacja demograficzna i zatrudnienie na obszarach wiejskich województwa opolskiego. Opole – Wrocław: Wydawnictwo Instytut Śląski.

- Jończy, R. (2019). Migracje a sytuacja demograficzna Polski, W: J. Hryniewicz, J. Witkowski, A. Potrykowska (red.), *Migracje a sytuacja demograficzna Polski* (s. 37–59). Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.
- Jończy, R. (2024). Czy koniec wielkiej ucieczki z peryferii? O/polska młodzież wobec migracji i rynku pracy w przeszłości i obecnie. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, 3(193), 105–127. <http://dx.doi.org/10.4467/25444972SMPP.24.018.20576>
- Jończy, R. (2025). Kilka uwag ogólnych dotyczących najnowszych migracji w Polsce i ich dwukierunkowego związku ze zmianami gospodarczo – przestrzennymi i społeczno-kulturowymi. W: A. Dolińska, R. Jończy, J. Rokitowska-Malcher (red.), *Najnowsze migracje w kontekście bieżących przemian społeczno-gospodarczych*. Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny.
- Jończy, R., Boichuk, N. (2025). *Nierejestrowane wyludnienie, migracje i zatrudnienie. Wnioski z badań mikrospisowych w wybranych wsiach Polski*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Jończy, R., Rokitowska-Malcher, J. (2022). *Płacowe warunki powrotu migrantów zarobkowych do województwa opolskiego*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Jończy, R., Romaniszyn, K. (2025). *W poszukiwaniu lepszego życia. Migracje młodzieży ze wsi i mniejszych miast do ośrodków metropolitalnych – w świetle autobiografii*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Jończy, R., Rokita-Poskart, D., Tanas, M. (2013). *Exodus absolwentów szkół średnich województwa opolskiego do dużych ośrodków regionalnych kraju oraz za granicę (w kontekście problemu depopulacji województwa oraz wyzwań dla szkolnictwa wyższego i regionalnego rynku pracy)*. Opole: Wyd. Instytut Śląski.
- Jończy, R., Kaczmarczyk-Brol, K., Socha, D., Śleszyński, P. (2021). *Nierejestrowane wyludnienie i sytuacja na lokalnym rynku pracy powiatu nyskiego*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Jończy, R., Śleszyński, P., Dolińska, A., Rokita-Poskart, D., Ptak, M., Rokitowska-Malcher, J. (2023). *Migracje z miasta na wieś. Determinanty oraz wybrane konsekwencje w wymiarze ekonomicznym i przestrzenno-środowiskowym*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Jończy, R., Boichuk, N., Kaczmarczyk-Brol, K., Łukaniszyn-Domaszewska, K. (2025). *Śląska ludność pochodzenia niemieckiego a Polacy pochodzenia napływowego. Różnice w sferze ekonomicznej i demograficznej (na przykładzie obszarów wiejskich województwa opolskiego)*. Raport. Centrum Badań Mniejszości Niemieckiej [maszynopis powielony].
- Rokita-Poskart, D. (2021). *Ekonomiczne skutki migracji edukacyjnych do ośrodka akademickiego. Studium przypadku Opola*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Wodzińska, P. (2024). *Zmiany w preferencjach migracyjnych młodzieży na przykładzie powiatu wieluńskiego*. W: R. Jończy, J. Rokitowska-Malcher (red.), *Współczesne migracje osób młodych – wybrane zagadnienia* (s. 30–48). Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

Anna Matuszczak✉

ORCID 0000-0002-5045-5447

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

✉anna.matuszczak@ue.poznan.pl

Andrzej Czyżewski✉

ORCID 0000-0002-6233-6824

Uniwersytet w Zielonej Górze

✉czyzan1@wp.pl

WYZWANIA POLSKIEGO ROLNICTWA WOBEĆ ZMIENIAJĄCEGO SIĘ PARADYGMATU JEGO ROZWOJU

WPROWADZENIE

Prezentowany artykuł wynika z motywacji autorów do uwypuklenia wkładu w rozwój teorii ekonomii rolnej, polegającego na przedstawieniu przesłanek zmian paradygmatu rozwoju rolnictwa w Polsce na drodze od industrialnego, od którego odchodzimy, do trwale równoważonego, do którego dążymy. W zamyśle badaczy jego innowacyjny charakter ma skutecznie łączyć ramy teoretyczne badań z empirycznymi wyzwaniami współczesnego polskiego rolnictwa, m.in. przez próbę konceptualizacji idei społecznie równoważonego paradygmatu jego rozwoju (Czyżewski i in., 2025) w warunkach ewolucji wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej wraz z empiryczną identyfikacją obszarów problemowych w rozwoju polskiego rolnictwa – w dążeniu do jego zrównoważenia.

Omawiany tekst mieści się w nurcie badawczym ekonomii heterodoksyjnej, a ściślej, w obszarze polityki rolnej determinowanej wymogami UE, zaś rozważane problemy wpisują się w szerszej dyskutowaną kwestię współczesnego rozumienia kwestii agrarnej i wiejskiej, w zakresie socjoekonomii rolnictwa i wsi, a także ekonomii środowiska rolniczego i obszarów wiejskich (Czyżewski i Matuszczak, 2023; Kowalczyk i Sobiecki, 2021; Swinnen i in., 2000) w paradygmacie trwale równoważonego rozwoju. Warto w tym miejscu zauważyć, że heterodoksyjne szkoły myślenia obok ortodoksyjnej ekonomii (głównego nurtu) tworzą nowy, rozszerzony paradygmat ogólnej ekonomii, uwzględniający kilkanaście nurtów badawczych, w tym także związanych z rolnictwem, rynkami rolnymi, rozwojem wsi, zieloną gospodarką oraz ekonomią środowiska rolniczego

i obszarów wiejskich. Teoretyczne i empiryczne aspekty tych badań zostały szerzej przedstawione w literaturze przedmiotu (Czyżewski i Matuszczak, 2023; Czyżewski i in., 2025; Maciejczak, 2018; Stiwell, 2016).

Zaprezentowane rozważania mają na celu nie tylko wskazać na przesłanki zmian paradygmatu industrialnego rozwoju rolnictwa, ale także na mechanizm tych zmian i jego przyczyny oraz zaprezentować próbę konceptualizacji idei nowego paradygmatu rozwoju rolnictwa społecznie równoważonego, a przez to poszerzenie obszaru jego percepcji ekonomiczno-społecznej. Wszystko to zestawione jest równolegle z ewolucją WPR UE, którą delimitują przytaczane akty prawne.

PRZESŁANKI TEORETYCZNE I EMPIRYCZNE ZMIAN INDUSTRIALNEGO PARADYGMATU ROZWOJU ROLNICTWA

Od zarania wieków cel istnienia rolnictwa był zasadniczo jeden – wyżywienie ludzkości (Georgescu-Roegen, 1985, za: Tomczak, 2004). Ze względu na przymus konsumpcji, któremu podlega każdy człowiek, żywność jest jedną z bazowych, egzystencjonalnych potrzeb. Zapewnienie jej odpowiedniej podaży to najważniejsze zadanie funkcjonowania gospodarstw rolnych, co wiąże się z odpowiedzialnością państwa w jednym z kluczowych obszarów – bezpieczeństwa żywnościowego (Zalewski, 1989). Można powiedzieć, że dopiero od dwóch stuleci, tj. od czasu rewolucji przemysłowej i szerzącej się industrializacji, która objęła także rolnictwo, znacząco poprawiła się na świecie sytuacja w zakresie wyżywienia ludzkości (Zegar, 2013). Rosnący popyt na żywność masową w związku z dynamicznym przyrostem demograficznym wymuszał przenikanie skutków rewolucji przemysłowej do rolnictwa. Nie bez znaczenia pozostawała także stymulacja produkcji przez interwencję państwa, co wiązało się z nadmiernym zużyciem środków produkcji pochodzenia przemysłowego, postępem genetycznym oraz organizacyjnym (koncentracja i specjalizacja) (Woś i Zegar, 2002). Proces industrializacji rolnictwa, zwłaszcza w jego początkowym okresie, miał wiele zalet, do których należy zaliczyć: ewidentny wzrost wydajności pracy (mierzonej chociażby produktywnością), a także ziemi i kapitału (przy nieszczególnie zmieniającym się poziomie ich zaangażowania); pożądany wzrost dochodów rolniczych (im wyższa produkcja, tym wyższy dochód przy polityce rolnej gwarantującej stabilne ceny); obfitość względnie taniej, dostępnej żywności oraz migrującą z rolnictwa tanią siłę roboczą, która stała się w dużej mierze bazą rozwoju przemysłu (Cyrek, 2013; Kozłowski, 1974; Szczebiot-Knoblauch

i Kisiel, 2014; Parzonko, 2016). Niestety, ostatnie stulecie poza tym, że jest okresem niebywałego postępu cywilizacyjnego ludzkości, jest jednocześnie ewidentnym gwałtem na Naturze. Przez ludzką chciwość, egoizm i pogoń za zyskiem zaburzane są podstawowe i kluczowe dla egzystencji równowagi – ekonomiczna, społeczna i – nade wszystko – środowiskowa. W tym miejscu pojawia się pytanie o granice dopuszczalnej (akceptowalnej) industrializacji rolnictwa i obszarów wiejskich, nie tylko w aspekcie ekonomicznym, ale w szerszym kontekście, tj. społecznym i środowiskowym (Matuszczak, 2020). Być może należy przyjąć konieczność zmiany paradygmatu rozwoju w kierunku trwale równoważonego, a docelowo zrównoważonego (Czyżewski i Kułyk, 2013; Zegar, 2018). Za takim myśleniem przemawia wiele przesłanek wynikających z holistycznego podejścia do procesów gospodarowania.

Pierwszą grupę stanowią uwarunkowania ekonomiczne, a wśród nich główne, związane z dochodowością działalności rolniczej. Badania dowodzą, że choć gospodarstwa rolne ulegają przekształceniom, dostosowując się do wymogów otoczenia (głównie przez koncentrację i zwiększanie areału ziemi oraz inwestycji), nie udało się trwale zlikwidować ich dysparytetu dochodowego, a w dodatku deprywacja ekonomiczna (i społeczna) ludności rolniczej postępuje i się upowszechnia (Poczta-Wajda, 2017). Co więcej, występuje dodatnia korelacja między wyższym poziomem rozwoju gospodarczego kraju, w tym także gospodarstw rolnych (np. pod względem poczynionych w nich inwestycji) a silnie dyskryminującymi różnicami dochodowymi względem gospodarstw domowych spoza rolnictwa. Można wskazać wiele źródeł tego dysparytetu, ale kluczowy wydaje się mechanizm związany z kieratem technologicznym, który sprowadzić należy do stwierdzenia, że wydajność rolnictwa zwiększa się, a dochody rolników nie rosną albo – co gorsza – realnie spadają. Producenci rolni wpadają w „błędne koło”, by zwiększyć swoje dochody i konkurencyjność (oraz mieć możliwość akumulacji). Inwestują w nowe technologie, co ma stymulować wyższą wydajność czynników wytwórczych. Niestety, mamy tu do czynienia z paradoksem, gdyż krańcowa produktywność ziemi i dochodowość pracy oraz zaangażowanego kapitału (na ostatnią jednostkę) wykazują tendencje malejące, czego przyczyną jest przede wszystkim rosnąca podaż produktów rolnych, a w rezultacie obniżające się ich ceny (Czyżewski, 2017; Czyżewski i Kułyk, 2015). Imperatyw podnoszenia wydajności czynników wytwórczych zaangażowanych w produkcję rolną pociąga za sobą kolejne nakłady kapitałowe przy malejących cenach zbytu produktów rolnych, rosnącej skali produkcji i niekorzystnych relacjach cen rynkowych (Cochrane, 1958; Czyżewski, 2017; Levins, 1996). Innym źródłem dysparytetu dochodów jest swoista zawadność rynku, która stymuluje rozwój struktur oligo- i monopolistycznych w relacjach dostawca – odbiorca, co stawia tych pierwszych (rozdrobnionych producentów

rolnych) na z góry straconej pozycji. W tym stanie rzeczy rodzi się dylemat, jak pogodzić z jednej strony konieczność produkcji taniej żywności zaspokajającej rosnący popyt, a z drugiej zapewnić godziwe dochody jej producentom?

Wśród społecznych przesłanek zmiany paradygmatu industrialnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich można wymienić rosnącą liczbę i udział mieszkańców wsi, co obserwowane jest zwłaszcza w lepiej rozwiniętych częściach świata. Przyczyną tego stanu rzeczy są dwa czynniki – po pierwsze migracje wewnętrzne ludności miejskiej na obszary wiejskie, szczególnie w obrębie dużych miast i aglomeracji miejskich (tzw. suburbia), wynikające z chęci zamieszkiwania w zdrowszym środowisku, w otoczeniu zieleni (czyli *de facto* korzystania ze środowiskowych dóbr publicznych, które generowane na wsi podnoszą jakość życia jej mieszkańców), czy z możliwości zakupu tańszego niż w mieście mieszkania lub domu (Czyżewski i Kryszak, 2021). Zauważyć trzeba także wyludniające się obszary wiejskie oddalone od aglomeracji miejskich, w których następuje utrata żywotności. We wsiach tych zanikła działalność rolnicza, która jeszcze do niedawna istotnie wpływała na ich rozwój. Zastępowanie gospodarstw rodzinnych industrialnymi monokulturami sprzyja depopulacji wsi – traci ona swój naturalny charakter, a jej tradycje i kultura stopniowo zanikają. Innym ważnym problemem społecznym jest sukcesja gospodarstw rolnych. Niska atrakcyjność i prestiż pracy w rolnictwie, połączone z możliwością znalezienia lepiej płatnego zatrudnienia poza sektorem rolnym sprawiają, że brakuje chętnych do przejmowania gospodarstw (Wojewodziec, 2013). Kolejną istotną przesłanką społeczną, która wymyka się industrialnemu modelowi rozwoju rolnictwa, a wpisuje w wielofunkcyjny rozwój wsi, jest dezagraryzacja struktury zatrudnienia. Zgodnie z tą ideą rolnictwo i wieś poza funkcją produkcji żywności powinny dostarczać także dobra nieżywnościowe i dbać o aspekty społeczne, kulturowe czy krajobrazowe wsi (Adamowicz, 2005; Zegar, 2008). W tych właśnie obszarach mieszkańcy wsi niebędący producentami surowców rolnych mogą znajdować zatrudnienie czy kreować swoje dochody, rzecz jasna ze wsparciem instytucjonalnym (jak ma to miejsce w ramach WPR). Takie myślenie wpisuje się w założenia teoretyczne nowej ekonomii instytucjonalnej, gdzie instytucje państwa odgrywają znaczącą rolę, przejmując niejako prerogatywy mechanizmów wolnorynkowych. Przejawia się to jednocześnie przez: społeczną odpowiedzialność i ochronę przyrody, paradygmat produkcji dóbr nieżywnościowych i dbałość o krajobraz oraz kulturę w koncepcji teorii dóbr publicznych (Maciejczak, 2009), będącej częścią szerszej teorii wyboru publicznego (Wilkin, 2005). Dodać należy, że w industrialnym modelu rozwoju rolnictwa nie ma miejsca dla drobnych gospodarstw rolnych, których istnienie nie jest bez znaczenia w ujęciu społecznym, szczególnie w aspekcie zwalczania biedy i głodu na świecie (Czyżewski i Poczta-Wajda, 2011). Warto wspomnieć,

że przywołana wyżej deprywacja ekonomiczna rolników, a także mieszkańców obszarów wiejskich, skutkuje również deprywacją społeczną. Wśród tych aspektów wskazać można na problem dostępu do szeroko pojętej infrastruktury społecznej, tj. m.in. do edukacji, zwłaszcza na jej początkowym etapie, czyli przedszkolnej i wczesnoszkolnej (Matuszczak, 2014; Stróżyński, 2007) czy do szeroko pojętej kultury (Fedyszak-Radziejewska, 2018). W końcu do społecznych przesłanek zmiany paradygmatu zaliczyć należy kwestie związane z dbałością o zdrowie. Jak wskazują badania, żywność produkowana w sposób industrialny częściej powoduje ryzyko różnego rodzaju zagrożeń dla zdrowia i życia ludzi, do których zaliczyć można (Horrigan i in., 2002): zanieczyszczenia pochodzące z farm, szkodzące okolicznym mieszkańcom; częstsze zatrucia patogenami pochodzenia żywnościowego, takimi jak *Salmonella*, *Listeria* czy *BSE*; stymulowanie wzrostu zwierząt antybiotykami, wpływające na pojawianie się bakterii odpornych na ich działanie oraz kwestię żywności modyfikowanej genetycznie. Tym samym stwarza się zagrożenie dla środowiska przyrodniczego, zdrowia ludzi i zwierząt, a jednocześnie nie gwarantuje bezpieczeństwa żywnościowego (Krasowicz, 2009).

Oddzielną grupę przesłanek dla zmiany industrialnego paradygmatu rozwoju rolnictwa stanowią rosnące koszty dysfunkcji środowiska naturalnego. Mimo że trudno mieralne i bardzo często niewymierne w rachunku ekonomicznym, są one powszechnie zauważalne, przykładowo w postaci obniżonego poziomu retencji wód, zwiększonej emisji metanu, postępującego stepowienia gruntów, ograniczenia bioróżnorodności środowiskowej czy nadmiernej eksploatacji nieodnawialnych środków produkcji. Dodatkowo obserwuje się, że zmiany klimatyczne uniemożliwiają prowadzenie dotychczasowej produkcji rolnej na niektórych obszarach globu oraz wylesianie pewnych gruntów na cele rolnicze. Dotyczy to przede wszystkim poszerzania stref pustynnych w Afryce, Azji czy likwidacji lasów w Ameryce Południowej, co powoduje ekstremalne zjawiska pogodowe, nierzadko niszczące plony, co istotnie oddziałuje na ceny produktów rolnych. Zauważyć należy, że industrialna presja zwiększenia podaży żywności wymusiła powszechne stosowanie nawozów syntetycznych, co spowodowało pogorszenie właściwości fizykochemicznych gleb i doprowadziło do zubożenia materii organicznej, a tym samym do degradacji (Komorowska, 2014; Krasowicz, 2009; Woś i Zegar, 2004) oraz chemicznych środków ochrony roślin (pestycydów i herbicydów) przy monokulturze upraw, co skutkuje zanikiem bioróżnorodności (Kleijn i in., 2009; Matson i in., 1997; Tilman i in., 2001; Tscharrntke i in., 2005).

Powyższe przesłanki wskazują na konieczność osłabienia podporządkowania rolnictwa przez kapitał, a tym samym rodzą nieodzowną potrzebę zmiany paradygmatu rozwoju rolnictwa z typu industrialnego na społecznie równoważony, z uwzględnieniem renty dobrostanu naturalnego środowiska (Czyżewski i Kułyk,

2015). Aktualny pozostaje stale nierozwiązany problem dochodowości produkcji rolniczej, ale priorytetami stają się również cele związane z wytwarzaniem bezpiecznej i wysokojakościowej żywności, dobrostanem zwierząt, jakością środowiska oraz krajobrazem kulturowym obszarów wiejskich (Baum, 2008). Jak wskazano wyżej przez pryzmat przesłanek, model rolnictwa industrialnego oparty na teoriach ekonomicznych zawodzi, stąd model społecznie zrównoważonego rozwoju należy dziś uznać za perspektywiczny. Rodowodem pomysłu sięga uwarunkowań środowiskowych, choć z czasem dostrzeżona została także jego skuteczność w sferze społecznej, by ostatecznie, przy odpowiednim wsparciu instytucjonalnym, podjąć próbę zrewidowania z jego pomocą ekonomicznej sfery działalności rolniczej (Matuszczak, 2020).

PRÓBA KONCEPTUALIZACJI IDEI SPOŁECZNIE ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU ROLNICTWA W WARUNKACH EWOLUCJI WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ

Praktyka badań społecznie równoważonego rozwoju rolnictwa dotyczy sekułarnych procesów zachodzących w sektorze rolnym na całym świecie. Główny nurt wielu wykorzystywanych projektów badawczych pozwala wskazać determinanty wzrostu wydajności produkcji rolnej – nie tylko na inwestycje industrialne zwiększające skalę produkcji surowców rolniczych, ale także na nowe technologie, koncentrujące się na wspieraniu ochrony środowiska czy zalesianiu gruntów rolnych, określające standardy ochrony środowiska, zdrowotności ludzi, zwierząt i roślin oraz działań na rzecz ochrony klimatu. Istotne jest także wskazanie pozaprodukcyjnych celów działalności rolniczej, wśród nich dostarczanie społeczeństwu środowiskowych dóbr publicznych, za które rynek sam z siebie nie wynagradza, a także promowanie rozwoju poprzez innowacje, mające na celu adaptacje i łagodzenie skutków zmiany klimatu (Nowakowska, 2011). Działania rolników miały służyć ochronie gleby i bioróżnorodności dzięki zastosowaniu mechanizmu zazieleniania. Siłą rzeczy musiały one prowadzić do pewnej ekstensyfikacji rolnictwa ze względu na pozaprodukcyjne zaangażowanie rolników w zakresie ochrony środowiska (Maciejczak, 2009). Równocześnie zauważono, że zmiany próśrodkowe przynoszą negatywne efekty ekonomiczne dla gospodarstw rolnych, stąd pojawiła się konieczność pozyskania przez producentów rolnych rekompensat z tytułu utraconych dochodów czy ponoszenia dodatkowych kosztów związanych z uczestnictwem w realizacji działań na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego oraz ochrony

klimatu (inna sprawa, czy wystarczających!) (Wrzaszcz i Prandecki, 2020). Tak więc, o ile cele WPR UE – jednej z najstarszych polityk, przyjętej ponad 60 lat temu – koncentrowały się na rozwiązywaniu kwestii agrarnej przez zwiększenie wydajności rolnictwa, podniesienie dochodów rolniczych, stabilizacji rynków rolnych, gwarancji bezpieczeństwa dostaw czy rozsądnych cen konsumentów, o czym mówi Traktat o funkcjonowaniu UE (art. 39), to w procesie ewolucji tego industrialnego paradygmatu rozwoju rolnictwa pojawiły się dodatkowe cele, obejmujące kwestie środowiskowe i klimatyczne. Konkretyzuje się je jako działania na rzecz upowszechniania dostępności społecznej dóbr publicznych. Ewolucji tej dowodzą pierwsze znaczące zmiany WPR w reformie Mac Sharry’ego (1992 r.). Kontynuację i rozszerzenie tych działań przyniosła Agenda 2000 (1997 r.), zaś reforma luksemburska (2003 r.) uściśliła wymogi społecznego równoważenia rozwoju rolnictwa, określając standardy ochrony środowiska, zdrowotności ludzi, zwierząt i roślin, których przestrzeganie przez rolnika warunkowało otrzymanie subsydiów w ramach WPR (zasada wzajemnej zgodności *cross-compliance*). Pojawiły się też dokumenty unijne podnoszące WPR do rangi polityki o strategicznym znaczeniu, zarówno dla bezpieczeństwa żywnościowego, jak i kwestii środowiskowych, rozwojowych względem obszarów wiejskich czy dla zagadnień energetycznych i dotyczących zmian klimatu (komunikat KE pt. „Sprostać wyzwaniom przyszłości związanym z żywnością, zasobami naturalnymi oraz aspektami terytorialnymi”).

Konceptualizacja idei społecznie równoważonego rozwoju rolnictwa zyskała w tych warunkach „oddech”. Zwiększyło się przede wszystkim pole recepcji nowego paradygmatu rozwoju rolnictwa, ale możliwa stała się także multiplikacja założeń teoretycznych, oznaczająca zwielokrotniony wkład do modelu równoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich we współczesnej optyce badawczej (Czyżewski i Kułyk, 2015) w porównaniu z wcześniejszym paradygmatem industrialnego rozwoju. Wskażemy poniżej na sekwencje kilku wybranych problemów, zintegrowanych ze sobą i powiązanych tematycznie, a dotyczących polskiego rolnictwa – na drodze od industrialnego do społecznie równoważonego paradygmatu rozwoju (Czyżewski i Matuszczak, 2023).

Po pierwsze, współczesne warunki transformacji rolnictwa z jednej strony cechuje spadek liczby gospodarstw rolnych i nakładów pracy, z drugiej wzrost potencjału produkcyjnego, samej produkcji oraz wydajności ziemi i pracy w tych gospodarstwach. Niemniej przychód krańcowej produkcji spada, co oznacza nienadążanie dochodów rolniczych za wzrostem produktywności (tu wydajności pracy). Ujawnia się więc zagrożenie niszczenia środowiska i klimatu, co wzmacnia presję na tworzenie dóbr publicznych i uruchamianie stymulujących te działania subwencji dochodowych.

Po drugie, następuje wzrost dochodów rolniczych w wymiarze absolutnym, ale nie nadąża on za dochodami w sektorach pozarolniczych, które rosną szybciej. Utrzymuje się więc, chociaż w malejącym stopniu, dysparytet tych dochodów, któremu towarzyszy deprywacja socjalna rolników. Sytuacja ta tworzy silną stymulację do przeciwdziałania temu przez odpowiednie dostosowania WPR UE do zwiększonego pola recepcji paradygmatu rolnictwa społecznie równoważonego.

Po trzecie, dysproporcje w parytecie dochodów rolniczych i pozarolniczych wspierają działania na rzecz producentów rolnych i wzrostu ich efektywności, przez tworzenie potrzeby zwiększania podaży środowiskowych dóbr publicznych, które są szansą na poprawę warunków bytowych gospodarstw rolnych i domowych na obszarach wiejskich. Ujawnia się rosnący opór społeczny, wynikający z konieczności ograniczenia presji rolnictwa na środowisko przyrodnicze, co w efekcie przyspiesza intensyfikację agroekologiczną w nowym paradygmacie rozwoju rolnictwa. W tym ujęciu współczesna kwestia agrarna ewoluuje w kierunku objęcia polem recepcji nowych uwarunkowań instytucjonalnych i interwencjonizmu państwa, wspierającego finansowo dochody rolników, a szerzej także gospodarstw domowych na obszarach wiejskich.

Po czwarte, potrzeba rozwoju środowiskowych dóbr publicznych wymaga ich inkorporacji (przynajmniej częściowej) w rachunku ekonomicznym i pomiaru jakości, co intensyfikuje wpływ tej okoliczności na model społecznie równoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Na pierwszy plan wysuwa się tu nie tyle intensyfikacja produkcji rolniczej (jak to było wcześniej), ale rozsądna skala produkcji, w zgodzie ze wzrostem potencjału produkcyjnego gospodarstw rolnych, w tym koncentracji ziemi. Przyspiesza w tym paradygmacie zmiana struktur wytwórczych w rolnictwie, w tym zwłaszcza struktury obszarowej gospodarstw.

Po piąte, zmianie paradygmatu rolnictwa na bardziej proekologiczny (Maciejczak, 2018) towarzyszyć muszą dostosowania w jego otoczeniu, dotyczące np. popytu na odchodzącą z rolnictwa siłę roboczą i towarzyszący temu wzrost wynagrodzeń w sektorach pozarolniczych. Rodziny rolnicze stają się mniejsze, co pociąga za sobą zmiany demograficzne i kulturowe, także dotyczące następców kierowników rodzinnych gospodarstw rolnych.

Po szóste, transformacja modelu rozwoju rolnictwa wymaga dążenia do zrównoważenia łańdów: ekonomicznego, środowiskowego i społecznego, a model rolnictwa społecznie równoważonego ma łączyć wymagania w zakresie konkurencyjności i nowoczesności gospodarowania z interesem społecznym i lokalnym (Czyżewski i Kryszak, 2021), tak by nastąpiła zgodność optimum mikroekonomicznego i społecznego.

Po siódme, poszerzenie pola recepcji paradygmatu rolnictwa społecznie równoważonego pobudza dalszy rozwój wielofunkcyjnego rolnictwa, które poza produktami materialnymi i rynkowymi (Hardt, 2015) obejmuje dobra niebędące

przedmiotem transakcji rynkowych. Mają one wpływ na stan środowiska naturalnego oraz społeczno-kulturowego. Konieczny jest więc rachunek ujemnych i dodatnich efektów zewnętrznych – ujemnych według zasady „zanieczyszczający płaci” (Zegar, 2021), a dodatnich – odpowiadających na popyt społeczny, np. na dobra publiczne w coraz większym stopniu wynagradzane przez transfery środków publicznych, stanowiących znaczący komponent dochodów rolniczych (Matuszczak, 2020).

Konceptualizacja idei społecznie równoważonego paradygmatu rozwoju rolnictwa znajduje odzwierciedlenie także w Europejskim Zielonym Ładzie (ang. European Green Deal), który będąc pakietem inicjatyw politycznych, ma na celu skierowanie Unii Europejskiej na drogę transformacji ekologicznej, a ostatecznie – osiągnięcie neutralności klimatycznej do 2050 r., przy wzroście gospodarczym uwzględniającym optymalne wykorzystanie zasobów naturalnych. Zasadniczą częścią tego projektu, odnoszącą się do rolnictwa, są strategie: „Od pola do stołu” i „Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030 – przywracanie przyrody do naszego życia”. Pierwsza z nich, którą Komisja Europejska zakomunikowała 5 lat temu (KE, 2020a), kompleksowo uwzględnia wyzwania związane ze zrównoważonymi systemami żywnościowymi i podkreśla znaczenie związków między zdrowiem ludzi, społeczeństwa i planety. Założono w niej bardzo ambitne cele, takie jak: redukcja zużycia pestycydów, antybiotyków i nawozów, zwiększenie udziału rolnictwa ekologicznego, których realizacja budzi sporo kontrowersji, a jednocześnie wymagać będzie wielorakich dostosowań technologicznych (związanych z szerokim transferem nowej wiedzy) przy względnie wysokich kosztach adaptacyjnych. Druga ze strategii, jak ogłosiła Komisja Europejska (KE, 2020b), jest wszechstronnym, systemowym, długoterminowym i równie ambitnym planem, mającym na celu ochronę przyrody i odwrócenie procesu degradacji ekosystemów, a jednocześnie wyznacza trendy międzynarodowe na rzecz globalnych dóbr publicznych i realizacji celów zrównoważonego rozwoju. KE wskazała, że utrata bioróżnorodności stanowi zagrożenie dla wielu sfer naszego życia, tj.: klimatu, biznesu, bezpieczeństwa i ochrony, bezpieczeństwa żywnościowego, zdrowia, sprawiedliwości oraz relacji międzypokoleniowych (KE, 2020c), stąd konieczne jest wdrożenie pilnych działań odnoszących się zwłaszcza do działalności rolniczej.

OBSZARY PROBLEMOWE ROZWOJU POLSKIEGO ROLNICTWA W WARUNKACH DĄŻENIA DO SPOŁECZNEGO RÓWNOWAŻENIA

Struktura agrarna Polski (ważnego producenta żywności w Unii Europejskiej) ze względu na areał upraw rolnych, wolumen produkcji surowców oraz wielkość

zatrudnienia w tym sektorze ma wysoce zróżnicowany charakter. Tym, co wyraźnie zauważalne, jest dualność struktury agrarnej (Sobiesiak-Penszko i Pazderski, 2019). Kłopotliwe jest ustalenie na wstępie liczby gospodarstw rolnych – GUS podaje, że mamy ich 1226 tys. (GUS, 2024a), do ARiMR wpłynęło 1217 tys. wniosków o dopłaty bezpośrednie (ARiMR, 2024), zaś w KRUS ubezpieczonych było 599,4 tys. rolników (KRUS, 2024). Niemniej według GUS najliczniejsze są małe gospodarstwa rolne – do 10 ha, tj. 73%, zaś z drugiej strony większe obszarowo to blisko $\frac{1}{4}$ ogółu, z czego powyżej 50 ha ledwie 3,4% (GUS, 2024a). Dodać należy, że ta pierwsza, najmniejsza obszarowo grupa gospodarstw angażuje w swoją działalność zaledwie 26% UR, natomiast pozostałe gospodarstwa $\frac{3}{4}$ UR, z czego te o największej powierzchni – ok. 32%. Na przestrzeni lat widoczny jest bardzo powolny trend (destymulowany czynnikami historycznymi i kulturowymi) zmniejszania się liczby gospodarstw, przede wszystkim na rzecz największych. Podkreślić należy, że procesy koncentracji ziemi, pracy i kapitału będą następować, ale przesłanka ekonomiczna nie jest jedyną, która wyznacza kształt struktury agrarnej. Zauważa się, że jej specyfika w warunkach polskich (ale także w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej) przejawia się z jednej strony istnieniem obok siebie rolnictwa towarowego, nowoczesnego, wyspecjalizowanego, przemysłowego, którego surowce trafiają do krajowego przetwórstwa i na rynki zagraniczne, a z drugiej – rolnictwa rozdrobnionego, o niskim poziomie opłacalności ekonomicznej, ale zaspokajającego różnorakie cele wielofunkcyjnego rozwoju wsi, opartego głównie na pracy własnej rodziny rolniczej, którego produkty przeznaczone są na rynek lokalny, a słabość dochodowa musi być uzupełniana pozarolniczą aktywnością i dochodami z tego tytułu. W tym miejscu powstaje pytanie, jak obie grupy gospodarstw rolnych mogą się rozwijać w sposób zrównoważony, w ramach europejskiego modelu rolnictwa, uwzględniając najnowsze cele WPR?

Liczne analizy wskazują, że duże gospodarstwa rolne są najbardziej efektywne pod względem wykorzystania czynników produkcji. Jak wskazano wyżej, to w ich rękach znajduje się gros użytków rolnych, a zaangażowanie zasobów pracy jest równie produktywnie jak w innych sektorach gospodarki; podobnie rzecz ma się z kapitałem, czego skutkiem jest zdolność do reprodukcji. Możliwość odtwarzania majątku i inwestowania, w tym skuteczna absorpcja nowych technologii są niezbędne, by móc budować odporność na zmiany gospodarcze i klimatyczne, do czego zdolne są ze względów ekonomicznych duże i silne gospodarstwa rolne. Badania pokazują, że pod względem ekonomicznym, przy wsparciu istniejącego instrumentarium WPR, są one bliskie zrównoważenia ekonomicznego (bądź je osiągają), mierzonego chociażby parytetem dochodów rolniczych względem dochodów osiąganych w sektorach pozarolniczych. Według danych FADN (2024) gospodarstwa zdolne do generowania dochodów zbliżonych do parytetowych

w pozostałych sektorach gospodarki (tj. 88,4 tys. zł na pełnozatrudnioną osobę z rodziny w gospodarstwie rolnym) to te, których siła ekonomiczna przekracza 50 tys. euro rocznie (średnio-duże), czemu odpowiada obszar ponad 40 ha UR. Tym samym można uznać, że ta grupa gospodarstw jest związana z rynkiem, a jednocześnie w przeważającej części gwarantuje bezpieczeństwo żywnościowe Polski i to dzięki nim jest ona wiodącym eksporterem żywności w UE od ponad 20 lat. Sporym wyzwaniem pozostaje jednak otwarcie sektora rolnego na konkurencję zewnętrzną, co jest związane z koniecznością polegania na globalnych łańcuchach dostaw, co okazuje się zawodne w obliczu kryzysów takich jak pandemia i wojny, a tym samym obniża odporność tych gospodarstw na występujące szoki gospodarcze (Czyżewski, 2017). Inną, względnie nową kwestią jest strategiczne przygotowanie się na napływ dużych partii tanich płodów rolnych na rynek polski (np. zza wschodniej granicy), co dowartościowuje i uzasadnia wzmocnienie integracji pionowej, by krajowi producenci rolni mogli zwiększać swoje dochody przez zaangażowanie w łańcuchu przetwórczym generującym wyższe marże. Nie bez znaczenia pozostaje integracja pozioma, która – jak pokazują doświadczenia krajów Europy Zachodniej – wzmacnia pozycję producentów rolnych na rynku rolno-spożywczym i jest jednym z antidotów na działanie dużych, najczęściej zagranicznych koncernów, które narzucają producentom warunki współpracy, determinują ceny skupu i uzależniają od siebie rolników (przykład tuczu kontraktowego).

Dla wielu gospodarstw towarowych, mimo wzrostu mechanizacji, nieustannym wyzwaniem pozostaje niedobór rąk do pracy w rolnictwie, biorąc pod uwagę fakt, że w polskim rolnictwie zatrudnionych jest ok. 8,5% pracujących (którzy generują 5–7% PKB) (EFRWP, 2022). Zjawisko to jest powszechne także w innych krajach UE i wynika z obserwowanej silnej tendencji migracyjnej młodych ludzi ze wsi do miast, gdzie zdobywają wykształcenie i lepsze warunki zatrudnienia oraz płacy. Dodatkowym stymulatorem tych procesów jest zbyt wolny przyrost nierolniczych miejsc pracy na wsi czy niski stopień rozwoju funkcji pozarolniczych na obszarach wiejskich, czego efektem jest ich „pustynnienie”. W pewnym zakresie sytuację ratują migranci zza wschodniej granicy kraju czy z Azji, niemniej w najbliższej perspektywie konieczna będzie w tym obszarze dynamiczna cyfryzacja procesów produkcji, jej automatyzacja czy robotyzacja oraz zastosowanie innowacyjnych rozwiązań rolnictwa precyzyjnego i Rolnictwa 4.0. Z jednej strony będzie to sprzyjało jeszcze większej specjalizacji produkcji, a z drugiej będzie wymagało kolejnych nakładów inwestycyjnych. Szczególny postęp oczekiwany jest zwłaszcza w ogrodnictwie i sadownictwie, gdzie pracochłonność jest najwyższa, ale także w pozostałych typach gospodarstw rolnych. Nie należy jednak zapominać o wspomnianym wyżej zjawisku kierunku technologicznego, pod presją którego pozostają zwłaszcza duzi producenci rolni.

Ważnym obszarem dyskusji pozostają kwestie środowiskowe w gospodarstwach towarowych. Z jednej strony notuje się w ostatnich 15 latach systematyczny wzrost sprzedaży i zużycia środków ochrony roślin oraz nawozów mineralnych i wapniowych (w wypadku tych ostatnich wzrost do 2020/21 roku, a następnie spadek spowodowany istotnym wzrostem ich cen) (GUS, 2024b), co wynika z przekonania rolników, że zużycie środków chemicznych w rolnictwie jest niezbędne do uczestnictwa w rynku i utrzymania się na nim. Jednocześnie ponad 80% polskiego społeczeństwa wyraża zaniepokojenie z tytułu stosowania pestycydów w rolnictwie i produkcji żywności oraz ich wpływem na zdrowie (Pesticide Action Network Europe, 2023). Z drugiej strony, rachunek ekonomiczny sprzyja stosowaniu precyzyjnej agrotechniki i wspomnianych rozwiązań innowacyjnych, co przekłada się na pozytywne efekty w zakresie ochrony środowiska przez duże gospodarstwa rolne. Innym aspektem ekonomicznym przestrzegania norm środowiskowych jest otrzymywanie dopłat bezpośrednich, częściowo warunkowane przestrzeganiem ekoschematów w zakresie produkcji roślinnej (przez zwiększenie żyzności gleby, racjonalne nawożenie, poprawę jakości plonów itp.) oraz dobrostanu zwierząt. Osobną motywacją w tym zakresie wynika z faktu, że duże gospodarstwa rolne są głównym źródłem utrzymania dla ich właścicieli, rolników, co sprzyja dbałości o podstawowy zasób wytwórczy, czyli ziemię i jej jakość (Sadowski, 2012; Wrzaszcz, 2012). Pozostaje jednak pytanie, na ile wsparcie instytucjonalne w tym zakresie z jednej strony stanowi gwarancję zrównoważonego środowiskowo korzystania z zasobów naturalnych oraz realizacji praktyk sprzyjających redukcji emisji gazów cieplarnianych, a jednocześnie zwiększających sekwestrację węgla w glebie, a z drugiej – kompensuje wyższe koszty bądź niższe przychody wynikające z tych działań?

Podobne dylematy dotyczą produkcji zwierzęcej w kontekście konieczności stworzenia warunków dla rozwoju towarowego i wyspecjalizowanego chowu zwierząt. Rachunek ekonomiczny zwiększa presję na podnoszenie efektywności produkcji i jej koncentrację, co nie pozostaje bez znaczenia dla jej jakości. Trudno obojętnie przejść obok raportu Europejskiej Agencji Leków (EMA, 2023), z którego wynika, że zużycie antybiotyków na kilogram masy ciała zwierzęcia wyniosło w Polsce 196 mg i wzrosło o 55% względem poziomu z 2011 r., podczas gdy u największych producentów mięsa w UE – Hiszpanów, Niemców czy Francuzów – spadło o ⅓, kształtując się na poziomie blisko o połowę niższym niż w Polsce (EMA, 2023), co niestety sprzyja antybiotykooporności. Istotnym wyzwaniem masowego chowu zwierząt pozostają również kwestie środowiskowe. Zgodnie z obowiązującym prawem (Dz. U. z 2016 r., poz. 71, § 2, pkt 1, 51) przyjmuje się, że hodowle zwierząt nie mniejsze niż 210 sztuk dużych przeliczeniowych znacząco oddziałują na środowisko, dlatego muszą one spełniać określone właściwymi rozporządzeniami wymagania w tym zakresie. Niestety, raporty

Najwyższej Izby Kontroli (NIK, 2015) oraz nowsze badania (Wysocka, 2023) wskazują, że wielu hodowców nie przestrzega przepisów, których zastosowanie minimalizowałoby ten niekorzystny wpływ. Kontrolerzy i badacze wskazują, że prawo środowiskowe i weterynaryjne nie jest zawsze respektowane, następuje emisja szkodliwych substancji do środowiska, najczęściej zanieczyszczając wody gruntowe azotanami, fosforanami oraz lekami, zwłaszcza antybiotykami. Brakuje także powszechnie stosowanych, efektywnych technologii zagospodarowania odpadów (np. przez biogazownie). Dodatkowym istotnym problemem są kwestie społeczne, jak chociażby emisja odorów, koszty oczyszczania wody pitnej czy utrata miejsc rekreacji.

Kluczowym wyzwaniem, przed którym staje rolnictwo, są zmiany klimatyczne, znacząco wpływające na produkcję rolną. W pierwszej kolejności wymienić należy nasilone występowanie różnego rodzaju ekstremalnych zjawisk pogodowych (susza, powódzie, upały), które będą silnie determinować geograficznie rodzaje upraw, pojawianie się nowych chorób i szkodników czy też zmiany w glebach uprawnych (jałowienie, wymywanie itd.) oraz choroby zwierząt (np. ASF, ptasia grypa). Dodać należy, że coraz więcej badaczy podkreśla, iż newralgicznym czynnikiem ograniczającym produkcję rolną będzie brak wody, przy czym produkcja rolna zużywa jej najwięcej (ok. 70%), przy jednocześnie najwyższym udziale jej zanieczyszczenia. Całokształt tych procesów istotnie zwiększy koszty działalności rolniczej, stymulując rozwieranie się nożyc cenowych na niekorzyść rolników. Stąd konieczne jest powszechne, wsparte instytucjonalnie, wprowadzenie skutecznych instrumentów zarządzania ryzykiem, zarówno tym wynikającym z klęsk naturalnych, jak i szoków cenowych czy podażowych. Jednym z takich narzędzi są ubezpieczenia; niestety, tylko co szósty producent rolny posiadający gospodarstwo o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych korzysta z ubezpieczeń upraw rolnych i zwierząt gospodarskich z dopłatą z budżetu państwa – Farmer 2023. W gospodarstwach towarowych sytuacja wygląda nieco lepiej. Swoje uprawy ubezpiecza blisko 40% bardzo dużych gospodarstw (> 50 ha) i ponad ¼ dużych (30–50 ha) (Janowicz-Lomott i Łyskawa, 2016), gdyż zdecydowanie wyższa niż powszechnie świadomość i wyedukowanie ich właścicieli powodują, że ubezpieczenia traktowane są jako jeden z istotnych instrumentów stabilizowania dochodów z działalności rolniczej.

Zmiany klimatyczne dotyczą całej gospodarki, dlatego też rolnicy muszą się liczyć z wyzwaniami legislacyjnymi pośrednio oddziałującymi na sektor, w którym prowadzą działalność, oraz generowanymi przez to kosztami. Jest to szczególnie odczuwalne w dużych, towarowych, związanych z rynkiem gospodarstwach rolnych, które są dostawcami surowców dla przetwórstwa i handlu. Wprowadzanie w firmach kooperujących z gospodarstwami rolnymi coraz to nowych standardów zrównoważonego rozwoju (jak np. ESG – Environmental,

Social and Corporate Governance) wymusza na tych ostatnich stosowanie konkretnych praktyk korzystnych dla klimatu bądź zaniechanie działań antyśrodowiskowych. Jednocześnie staje się to warunkiem koniecznym, by móc pozostać w łańcuchu dostaw dla przetwórstwa i handlu oraz otrzymywać wsparcie w ramach atrakcyjnego „zielonego” finansowania.

Nade wszystko pochylić się należy nad małymi gospodarstwami rolnymi – których w Polsce jest najwięcej – i zadać sobie pytanie, jak one wpisują się w ideę zrównoważonego rozwoju omawianego sektora i jakie wyzwania stoją przed nimi? Wspomniany europejski model rolnictwa opiera się na wielofunkcyjności i różnorodności europejskich systemów rolnych oraz na założeniu, że rolnictwo w UE jest kluczowym dostawcą dóbr publicznych, co uprawomocnia istnienie drobnych gospodarstw rolnych. UE w strategiach dotyczących rolnictwa i rozwoju wsi podkreśla istotę podtrzymania charakteru tradycyjnych, rodzinnych gospodarstw, o niewielkiej skali produkcji, ale mających duże znaczenie dla społecznych i środowiskowych funkcji obszarów wiejskich. Stoją one jednak przed wyzwaniami *de facto* podobnymi do tych, które dotyczą dużych gospodarstw rolnych, ale muszą one być rozwiązane w odmienny sposób. Głównym problemem pozostaje kwestia dochodowa. Wszystkie badania dochodów rolniczych wykazują wprost, że występuje w tym zakresie dysparytet względem dochodów pozarolniczych, będący efektem specyfiki gospodarowania czynnikiem ziemi. Najsilniej dotyka on jednak gospodarstwa najmniejsze, co jednocześnie wskazuje na brak zrównoważenia społecznego przez wewnętrzne zróżnicowanie dochodów rolniczych (Matuszczak, 2020). Stąd jeśli gospodarstwa te uczestniczą w jakiejś mierze w rynku, to produkcja, która tam trafia, nie jest możliwa bez wsparcia przez instrumentarium WPR. W przeciwnym razie należy się liczyć z postępującą redukcją liczby małych i średnich gospodarstw rolnych oraz istotnym zachwianiem bądź utratą samowystarczalności żywnościowej czy uzależnieniem od wielkoprzemysłowego agrobiznesu (Czyżewski i in., 2019; Czyżewski i Stępień, 2017; Gaupp-Berghausen i in., 2022; Eurostat, 2023). Jednak mając na uwadze wspomnianą większą podatność dużych gospodarstw rolnych na szoki podażowo-cenowe, utrzymanie europejskiego modelu rolnictwa z gospodarstwami rodzinnymi leży w interesie ogółu społeczeństwa (Slámová i Belčáková, 2019). Jeśli działalność rolnicza dla tych gospodarstw jest jedynym bądź głównym źródłem utrzymania, muszą być one ukierunkowane na budowę silnych, krótkich łańcuchów dostaw i sprzedaż bezpośrednią, by zniwelować ich niską z natury siłę przetargową w tym łańcuchu (Helgheim i in., 2024; Menéndez i in., 2024). Wielu z nich ma tę świadomość i postuluje o wzmocnienie instytucjonalne ich pozycji w łańcuchu dostaw zarówno przez rozwój krótkich kanałów sprzedaży, przetwórstwa, jak i rozszerzenie współpracy między producentami. Dotychczasowe badania (Alessandrini i in., 2024; Brown i in., 2019;

Stępień, 2024) dowodzą, że ewoluujące instrumentarium WPR nie rozwiązało problemu deprywacji dochodowej małych gospodarstw rolnych, jednak wskazać należy, że dopłaty bezpośrednie stanowią główne źródło wsparcia dochodów tych gospodarstw. Podobnie pozytywny wpływ mają płatności redystrybucyjne, dzięki którym drobni rolnicy otrzymują najwyższe wsparcie w przeliczeniu na powierzchnię ziemi rolniczej. Ważne są także ekoschematy, cieszące się zainteresowaniem małych gospodarstw rolnych ze względów finansowych, które jednocześnie przynoszą korzyści środowiskowe przez ograniczenie emisji gazów cieplarnianych, zatrzymywanie węgla w glebie oraz poprawę bilansu wodnego. Właściciele małych gospodarstw rolnych są otwarci na nowe formy płatności środowiskowych, co wynika z silnej tożsamości z wartościami takimi jak: dbałość o zdrową i bezpieczną żywność, nierzadko wytwarzaną jednocześnie dla siebie i swojej rodziny, kultywowanie tradycyjnych metod produkcji, troska o inwentarz itd. Rolnicy ci silnie identyfikują się z produkowaną przez siebie żywnością, są mniej skłonni do stosowania nawozów sztucznych i środków ochrony roślin (także ze względu na ograniczone możliwości finansowe), stosując w to miejsce nawozy naturalne, a jednocześnie mają świadomość, że bezpośrednie relacje z klientami i konsumentami weryfikują wiarygodność oraz jakość sprzedawanego przez nich produktu (Sobiesiak-Penszko i Pazderski, 2019). Na marginesie, warto zwrócić uwagę na ciągle niski udział certyfikowanych gospodarstw zajmujących się produkcją ekologiczną, które mogą być alternatywą dla mniejszych gospodarstw rolnych, przyczyniać się do wzrostu bioróżnorodności, wzmacniać żyzność gleby i wpływać na rozszerzenie możliwości produkcyjnych polskiego rolnictwa w przyszłości. To istotne, gdyż bogacące się, świadome społeczeństwo będzie chętniej sięgać po droższą, ale wyższej jakości żywność. W tym miejscu powraca pytanie o rolę właścicieli drobnych gospodarstw rolnych jako „strażników krajobrazu”, będących jednocześnie dostawcami środowiskowych dóbr publicznych, których rynek nie wycenia (Matuszczak, 2020). Być może konieczne byłoby stworzenie katalogu środowiskowych usług premiowanych oraz ich wycena w ramach instrumentarium WPR?

Małe gospodarstwa rolne stają również przed wyzwaniami z obszaru społecznego. Największe z nich dotyczy uwarunkowań demograficznych związanych ze starzeniem się rolników i brakiem wymiany pokoleniowej, co jest bezpośrednim skutkiem słabych perspektyw dochodowych. Obserwuje się coraz mniejszą chęć sukcesji małych gospodarstw przez młode pokolenie z tytułu bezwzględnie wyższej konkurencyjności pozostałych sektorów gospodarki, oferujących wyżej płatne i stabilniejsze miejsca zatrudnienia (Kryszak i in., 2021). Niestety, niedobory siły roboczej w małych gospodarstwach rolnych nie są łatwe do zniwelowania – mechanizacja wymaga nakładów kapitału, których nie sposób wypracować, bądź zadłużenia się, do którego skłonność ich właścicieli

jest relatywnie niska (istotną destymulantą jest tu zaawansowany wiek i niskie wykształcenie). Stąd też pewnych rozwiązań upatruje się w dopłatach dla młodych rolników, jak i różnorodnych formach edukacji – kursach doszkalających, szkoleniach, treningach.

Zauważyć w tym miejscu należy, że dokonujące się w otoczeniu gospodarczym, społecznym i środowiskowym zmiany istotnie wpływają na wielofunkcyjną rolę i odporność europejskiego rolnictwa, szczególnie w zakresie aktywności gospodarczej i zatrudnienia na obszarach wiejskich, utrzymania jakości środowiska, ochrony bioróżnorodności, zachowania krajobrazu oraz cennych przyrodniczo i społecznie obszarów (Gaupp-Berghausen i in., 2022). Powyższe wskazuje, że zarówno na krajowej, jak i europejskiej mapie agrarnej musi się znaleźć miejsce dla dużych towarowych gospodarstw rolnych, jak i mniejszych podmiotów, gdyż są one wobec siebie komplementarne w wypełnianiu funkcji ekonomicznych, społecznych i środowiskowych, wymagając jednocześnie ukierunkowania swoich działań, wspieranych adekwatnym instrumentarium WPR.

Zaprezentowana powyżej sekwencja przesłanek, problemów i obszarów badawczych na drodze od industrialnego do społecznie zrównoważonego paradygmatu rozwoju rolnictwa konkretyzuje też ewolucję wdrażanej od ponad 60 lat WPR UE. Stanowi zarazem przykład poszerzania jej przestrzeni badawczej, istotnie wzbogacając teorię ekonomii rolnej zgodnie z zasadą, że „nic nie dzieje się bez powodu” (Antognazza, 2018), co upoważnia do tezy, że nie ma w omawianym zakresie problemów nieważnych. Zmieniający się paradygmat rozwoju rolnictwa z industrialnego na społecznie zrównoważony obejmuje wiele mikro- i makroekonomicznych, a także społecznych aspektów procesów gospodarowania, ze szczególnym podkreśleniem roli dóbr publicznych we współczesnej teorii ekonomii rolnej, co też determinuje żywotność tej subdyscypliny w ogólnej teorii ekonomii.

BIBLIOGRAFIA

- Adamowicz, M. (2005). Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmiany we Wspólnej Polityce Rolnej. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2, 17–32.
- Alessandrini, M., Alblas, E., Batten, L., Bothé, S. (2024). Smallholder farms in the sustainable food transition: A critical examination of the new Common Agricultural Policy. *RECIEL*, 33(1), 124-135. <https://doi.org/10.1111/reel.12539>
- Antognazza, M.R. (2018). *Leibniz. Biografia intelektualna*. Kraków: Copernicus Center Press.

- ARiMR (2024). Realizacja dopłat za 2024 r. Pobrano 10.02.2025 z: <https://www.gov.pl/web/arimr/realizacja-doplat-za-2024-rok2>
- Baum, R. (2008). Zrównoważony rozwój rolnictwa i kryteria jego oceny. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 1(7), 5–15. Pobrano z: <https://bazekon.uek.krakow.pl/rekord/171336683>
- Brown, C., Kovacs, E.K., Zinngrebe, Y., Albizua, A., Galanaki, A., Grammatikopoulou, I., Herzon, I., Marquardt, D., McCracken, D., Alkan Olsson, J., Villamayor-Tomas, S. (2019). Understanding Farmer Uptake of Measures That Support Biodiversity and Ecosystem Services in the Common Agricultural Policy (CAP). Report prepared by an EKLIPSE Expert Working Group. Wallingford (UK): Centre for Ecology & Hydrology.
- Cochrane, W.W. (1958). *Farm Prices Myth and Reality*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Cyrek, M. (2013). Struktura zatrudnienia a nierówności i zagrożenia społeczne w gospodarkach UE. *Ekonomia*, 2(23), 49–63. Pobrano z: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://bibliotekanauki.pl/articles/434658.pdf&ved=2ahUKewjr74y0ooCQAxVKA9sEHAS_AOsQFnoECB8QAQ&usq=AOvVaw3IQvh3YIU0yclFT00_926W
- Czyżewski, B. (2017). *Kierat rynkowy w europejskim rolnictwie*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Czyżewski, B., Czyżewski, A., Kryszak, Ł. (2019). The market treadmill against sustainable income of European Farmers: How the CAP has struggled with Cochrane’s curse. *Sustainability*, 11(3), 791. <https://doi.org/10.3390/su11030791>
- Czyżewski, A., Stępień, S. (2017). Nowe uwarunkowania ekonomiczne wspólnej polityki rolnej (WPR) Unii Europejskiej. *Ekonomista*, 6, 675–697. Pobrano z: <https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-6ebe16ce-d408-4085-b0f3-48cff357a9b7>
- Czyżewski, A., Matuszczak, A. (2023). Theoretical aspects of studies on agricultural economics and agrarian issues. *Ekonomia i Środowisko – Economics and Environment*, 87(4), 1–24. Pobrano z: <https://ekonomiaisrodowisko.pl/journal/article/view/617/584>
- Czyżewski, A., Kryszak, Ł. (2021). Kwestia agrarna czy kwestia wiejska? Problemy rozwoju współczesnej wsi. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (Eds.), *Sto lat rozwoju polskiej wsi (t. 3, s. 49–172)*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Czyżewski, A., Kułyk, P. (2013). Kwestia rolna w teorii wyboru publicznego. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 3, 7–18. <https://doi.org/10.22630/RNR.2013.100.3.32>
- Czyżewski, A., Kułyk, P. (2015). Kwestia rolna od Aleksandra Czajanowa i Władysława Grabskiego po jej współczesne ujęcie. *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, ser. G, Ekonomika Rolnictwa*, 1, 18–30. <https://doi.org/10.22630/RNR.2015.102.1.2>

- Czyżewski, A., Poczta-Wajda, A. (2011). *Polityka rolna w warunkach globalizacji. Doświadczenia GATT/WTO*. Warszawa: PWE.
- Czyżewski, A., Kata, R., Matuszczak, A. (2025). Variability of the Level of Budget Expenditures on Social Insurance of Farmers in the Agricultural Policy of Poland After Accession to the European Union. *Sustainability*, 17, 947. <https://doi.org/10.3390/su17030947>
- EFRWP (2022). *Monitoring Rozwoju Obszarów Wiejskich (Etap IV)*. Warszawa: IRWIR-PAN. Pobrano 11.02.2025 z: <https://efrwp.pl/raporty-i-analizy/monitoring-rozwoju-obszarow-wiejskich/etap-iv-2023/>
- EMA (2023). Sales of veterinary antimicrobial agents in 31 European countries in 2022. Pobrano 5.02.2025 z: https://www.ema.europa.eu/en/documents/report/sales-veterinary-antimicrobial-agents-31-european-countries-2022-trends-2010-2022-thirteenth-esvac-report_en.pdf
- Eurostat (2023). Farm indicators by legal status of the holding, utilised agricultural area, type and economic size of the farm and NUTS2 region.
- FADN (2024). Wyniki standardowe 2023 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Warszawa: IERiGŻ.
- Fedyszak-Radziejowska, B. (2018). Społeczności wiejskie: postawy, wartości i uwarunkowania społeczno-ekonomiczne. W: I. Nurzyńska, J. Wilkin (red.), *Polska wieś. Raport o stanie wsi*. Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar, FAPA.
- Gaupp-Berghausen, M., Schuh, B., Münch, A. (2022). Research for AGRI Committee – The Future of the European Farming Model: Socio-economic and territorial implications of the decline in the number of farms and farmers in the EU. Parlament Europejski – Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Bruksela. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15638.63040>
- GUS (2024a). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*. Pobrano 7.02.2025 ze strony: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rolnictwa-2024,6,18.html>
- GUS (2024b). *Środki produkcji w rolnictwie w roku gospodarczym 2022/2023*. Pobrano 7.02.2025 ze strony: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/srodki-produkcji-w-rolnictwie-w-roku-gospodarczym-20222023,6,18.html>
- Hardt, Ł. (2015). O granicach ekonomii. W: Ł. Hardt, D. Mielczarek-Andrzejewska (red.), *Ekonomia jest piękna* (s. 45–57). Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar.
- Helgheim, B.I., van der Linden, N., Teryokhin, S. (2024). Economic sustainability of local food producers: a mixed methods study. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 8(June), 1–14. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2024.1342373>
- Horrigan, L., Lawrence, R.S., Walker, P. (2002). How sustainable agriculture can address the environmental and human health harms of industrial agriculture. *Environmental Health Perspectives*, 110(5), 445–456. <https://doi.org/10.1289/ehp.02110445>
- Janowicz-Lomott, M., Łyskawa, K. (2016). Funkcjonowanie dotowanych ubezpieczeń upraw w Polsce. *Wiadomości Ubezpieczeniowe*, 2. Pobrano z: <https://piu.>

- org.pl/public/upload/ibrowser/WU/WU%202%202016/WU%202016-02%2005%20Janowicz-Lomott%20Lyskawa.pdf
- KE (Komisja Europejska) (2020a). Strategia „od pola do stołu” na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego, COM(2020) 381 final.
- KE (Komisja Europejska) (2020b). Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030. Przywracanie przyrody do naszego życia, COM(2020) 380 final.
- KE (Komisja Europejska) (2020c). Pytania i odpowiedzi: Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030 – Przywracanie przyrody do naszego życia. Pobrano 8.02.2025 z: <https://www.teraz-srodowisko.pl/media/pdf/aktualnosci/8708-unijna-strategia-bioroznorodnosc-2030.pdf>
- Kleijn, D., Kohler, F., Báldi, A., Batáry, P., Concepción, E.D., Clough, Y., Díaz, M., Gabriel, D., Holzschuh, A., Knop, E., Kovács, A., Marshall, E.J.P., Tscharrntke, T., Verhulst, J. (2009). On the relationship between farmland biodiversity and land-use intensity in Europe. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 276(1658). <https://doi.org/10.1098/rspb.2008.1509>
- Komorowska, D. (2014). Rozwój współczesnego rolnictwa w kontekście celów zrównoważonego rozwoju. *Więś i Rolnictwo*, 3 (164), 71–84. <https://doi.org/10.53098/wir.2014.3.164/05>
- Kowalczyk, S., Sobiecki, R. (2021). *Kwestia agrarna w teorii ekonomii*. Warszawa: Wyd. SGH.
- Kozłowski, S. (1974). Rolnictwo jako źródło siły roboczej dla gospodarki narodowej. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sec. H, Oeconomia*, 8, 43–50. Pobrano z: <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=139642365&uid=139642367>
- Krasowicz, S. (2009). Możliwości rozwoju różnych systemów rolniczych w Polsce. *Roczniki Nauk Rolniczych, Ser. G*, 96(4), 110–121.
- KRUS (2024). Podstawowe dane statystyczne z zakresu ubezpieczonych. Pobrano 5.02.2025 z: <https://www.gov.pl/web/krus/podstawowe-dane-statystyczne-z-zakresu-ubezpieczonych>
- Kryszak, Ł., Guth, M., Czyżewski, B. (2021). Determinants of farm profitability in the EU regions. Does farm size matter? *Agricultural Economics – Zemledska Ekonomika*, 67, 90–100. <https://doi.org/10.17221/415/2020-AGRICECON>
- Levins, R.A. (1996). The treadmill revisited. *Land Economics*, 72(4), 550–553. Pobrano z: <https://www.jstor.org/stable/3146915>
- Maciejczak, M. (2009). Rolnictwo i obszary wiejskie źródłem dóbr publicznych – przegląd literatury. *Zeszyty Naukowe SGGW, Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 75, 121–134. <https://doi.org/10.22630/EIOGZ.2009.75.33>
- Maciejczak, M. (2018). Non-industrial sustainable intensification of agriculture. W: M. Kwasek, J.S. Zegar (red.), *From the research on socially sustainable agriculture* (s. 29–54). Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.

- Matson, P.A., Parton, W.J., Power, A.G., Swift, M.J. (1997). Agricultural intensification and ecosystem properties. *Science*, 277, 504–509. <https://doi.org/10.1126/science.277.5325.504>
- Matuszczak, A. (2014). Edukacja przedszkolna na polskiej wsi w okresie transformacji gospodarczej. *Progress in Economic Sciences*, 1, 165–178. <https://doi.org/10.14595/PIES/01/013>
- Matuszczak, A. (2020). *Ewolucja kwestii agrarnej a środowiskowe dobra publiczne*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
- Menéndez, I., Molist, A., Kallas, Z., Guadarrama Fuentes, O.V. (2024). Assessing the Downstream and Upstream Preferences of Stakeholders for Sustainability Attributes in the Tomato Value Chain. *Sustainability (Switzerland)*, 16(6). <https://doi.org/10.3390/su16062505>
- NIK (2015). NIK o fermach zwierząt. Pobrano 5.02.2025 z: <https://www.nik.gov.pl/najnowsze-informacje-o-wynikach-kontroli/nik-o-fermach-zwierzat.html>
- Nowakowska, J. (2011). *Projektowane kierunki zmian Wspólnej Polityki Rolnej po 2013 roku*. Kraków: CDR w Brwinowie.
- Parzonko, A.J. (2016). Rezerwy zasobów pracy w rolnictwie w Polsce i możliwości ich wykorzystania. *Roczniki Naukowe SERiA*, XVIII(3), 292–297. Pobrano z: <https://bibliotekanauki.pl/articles/866747>
- Pesticide Action Network Europe (2023). Pobrano z: <https://www.pan-europe.info/resources/reports/2024/06/pan-europe-activity-report-2023>
- Poczta-Wajda, A. (2017). *Polityka wspierania rolnictwa a problem deprywacji dochodowej rolników w krajach o różnym poziomie rozwoju*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Sadowski, A. (2012). *Zrównoważony rozwój gospodarstw rolnych z uwzględnieniem wpływu Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej*. Poznań: Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Slámová, M., Belčáková, I. (2019). The Role of Small Farm Activities for the Sustainable Management of Agricultural Landscapes: Case Studies from Europe. *Sustainability*, 11, 5966. <https://doi.org/10.3390/su11215966>
- Sobiesiak-Penszko, P., Pazderski, F. (2019). *Perspektywy zrównoważonego rolnictwa w Polsce Analiza społeczno-polityczna*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Stępień, S., Smędzik-Ambroży, K., Svobodová, E., Zdráhal, I., Tošović-Stevanović, A. (2024). Economic and financial condition of farms in Poland and Czechia during the COVID-19 pandemic. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 378(1), 30–49. <https://doi.org/10.30858/zer/181138>
- Stiwell, F. (2016). Heterodox Economics or Political Economy? *World Economics Association Newsletter*, 6(1), 2–5. Pobrano z: <https://www.worldeconomicsassociation.org/newsletterarticles/heterodox-economics-or-pe/>
- Stróżyński, K. (2007). *Od czego zależą wyniki egzaminów?* Warszawa: Centralna Komisja Egzaminacyjna.

- Swinnen, J., de Gorter, H., Rausser, G., Banerjee, A. (2000). The political economy of public research investment and commodity policies in agriculture: An empirical study. *Agricultural Economics*, 22(2), 111–122. <https://doi.org/10.1111/j.1574-0862.2000.tb00009.x>
- Szczebiot-Knoblauch, L., Kisiel, R. (2014). Podaż siły roboczej na rynku pracy na obszarach wiejskich w Polsce. *Oeconomia Copernicana*, 1, 97–115. <http://dx.doi.org/10.12775/OeC.2014.006>
- Tilman, D., Fargione, J., Wolff, B., D’Antonio, C., Dobson, A., Howarth, R., Schindler, D., Schlesinger, W.H., Simberloff, D., Swackhamer, D. (2001). Forecasting Agriculturally Driven Global Environmental Change. *Science*, 13(292), 5515, 281–284. <https://doi.org/10.1126/science.1057544>
- Tomczak, F. (2004). Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Warszawa: Wyd. SGH.
- Tscharntke, T., Klein, A.M., Kruess, A., Steffan-Dewenter, I., Thies, C. (2005). Landscape perspectives on agricultural intensification and biodiversity – ecosystem service management. *Ecology Letters*, 8, 857–874. <https://doi.org/10.1111%2Fj.1461-0248.2005.00782.x>
- Wilkin, J. (red.). (2005). Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej analizy polityki i funkcjonowania sfery publicznej. Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar.
- Wojewodzic, T. (2013). Pozorna sukcesja – zaburzenie cyklu życia gospodarstw rolniczych. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 103, 141–152. <https://doi.org/10.22630/EIOGZ.2013.103.35>
- Woś, A., Zegar, J.S. (2002). Rolnictwo społecznie zrównoważone. Warszawa: IE-RiGŻ, s. 18–23.
- Woś, A., Zegar, J.S. (2004). Rolnictwo społecznie zrównoważone – w poszukiwaniu nowego modelu dla Polski. *Wież i Rolnictwo*, 3(124), 16. Pobrano z: <https://www.econbiz.de/Record/rolnictwo-spo%C5%82ecznie-zr%C3%B3wnowa%C5%BCone-w-poszukiwaniu-nowego-modelu-dla-polski-wo%C5%9B-augustyn/10002250351>
- Wrzasczcz, W., Prandecki, K. (2020). Agriculture and The European Green Deal. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej/Problems of Agricultural Economics*, 4, 156–179. <https://doi.org/10.30858/zer/131841>
- Wrzasczcz, W. (2012). Poziom zrównoważenia indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce (na podstawie badań FADN). Warszawa: Instytut Ekonomiki, Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
- Wysocka, A. (2023). Badacze z UWM sprawdzili, jak intensywna produkcja drobiu wpływa na środowisko. *Forum Akademickie* (2024). Pobrano 15.02.2025 z: <https://forumakademickie.pl/badania/badacze-z-uwm-sprawdzili-jak-intensywna-produkcja-drobiu-wplywa-na-srodowisko/>
- Zalewski, A. (1989). Problemy gospodarki żywnościowej w Polsce. Warszawa: PWN.

- Zegar, J.S. (2008). Konkurencyjność ekonomiczna (rynkowa) i konkurencyjność społeczna. Roczniki Naukowe SERiA, 1.
- Zegar, J.S. (2013). Kwestia bezpieczeństwa żywnościowego a ekonomia. Pobrano 5.02.2025 z: <http://www.pte.pl/kongres/referaty/Zegar%20J%C3%B3zef%20Stanis%C5%82aw/Zegar%20J%C3%B3zef%20Stanis%C5%82aw%20-%20KWESTIA%20BEZPIECZE%C5%83STWA%20%C5%BBYWNO%C5%9A-CIOWEGO%20A%20EKONOMIA.pdf>
- Zegar, J.S. (2018). Kwestia agrarna w Polsce. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Zegar, J.S. (2021). Zarys długookresowej strategii rozwoju rolnictwa w Polsce. Warszawa: IERiGŻ PIB.

GOSPODARKA, SYTUACJA EKONOMICZNA WSI

Wawrzyniec Czubak✉

ORCID 0000-0002-0826-8461

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

✉wawrzyniec.czubak@up.poznan.pl

Walenty Poczta✉

ORCID 0000-0002-7592-7412

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

✉walenty.poczta@up.poznan.pl

Karolina Pawlak✉

ORCID 0000-0002-5441-6381

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

✉karolina.pawlak@up.poznan.pl

Arkadiusz Sadowski✉

ORCID 0000-0002-8236-1007

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

✉arkadiusz.sadowski@up.poznan.pl

AKTUALNE UWARUNKOWANIA I WYZWANIA WOBEĆ POLSKIEGO ROLNICTWA

WSTĘP

Rolnictwo polskie nadspodziewanie dobrze odnalazło się warunkach gospodarki rynkowej, a akcesja Polski do UE okazała się katalizatorem jego rozwoju. Objęcie rolnictwa polskiego Wspólną Polityką Handlową UE (WPH) i możliwość uczestniczenia w Jednolitym Rynku Europejskim (JRE) oraz wsparcie środkami UE w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) rozpoczęły proces bardzo głębokich zmian rolnictwa w Polsce. Łącznie JRE, WPH i WPR tworzą zatem zespół instrumentów regulacyjnych i strumieni funduszy oddziałujących na sektor rolno-żywnościowy zarówno od strony popytowej, jak i podażowej (Pawlak i Poczta, 2024). Wśród najważniejszych propopytowych czynników wzrostu i rozwoju polskiego sektora rolno-żywnościowego można wymienić wzrost popytu zewnętrznego, m.in. jako efekt kreacji i przesunięcia w handlu zagranicznym artykułami rolno-spożywczymi¹, mimo konieczności konkurowania

¹ Efekt kreacji handlu w handlu zagranicznym polega na tym, że po wejściu kraju do strefy, w której nie obowiązują bariery celne (strefa wolnego handlu), następuje zwiększenie dotychczasowych obrotów w handlu zagranicznym między tworzącymi ją krajami. Dochodzi do wykreowania nowych strumieni handlu. Natomiast efekt przesunięcia handlu polega na zastąpieniu importu z krajów trzecich przez państwa będące uczestnikami unii celnej importem wewnątrz UE (zob. De Grauwe, 2003).

na JRE z rolnictwem pozostałych krajów Wspólnoty (Pawlak i Poczta, 2011). Natomiast za główne propodażowe czynniki wzrostu i rozwoju sektora rolnego można uznać: (1) bezpośrednie wsparcie dochodów rolników (I filar WPR) oraz (2) wsparcie strukturalne sektora rolnego (II filar WPR), które najogólniej rzecz ujmując, obejmowało działania prorozwojowe w gospodarstwach rolnych i przemyśle rolno-spożywczym, wsparcie rozwoju obszarów wiejskich oraz działania na rzecz środowiska i klimatu (realizowane głównie na drodze transferów do gospodarstw rolnych) (Baer-Nawrocka, Poczta 2021).

Łączne oddziaływanie czynników propopytowych i propodażowych, będące skutkiem akcesji Polski do UE, a w szczególności kreowane przez WPR strumienie wsparcia rolnictwa oraz uczestnictwo w JRE poszerzające i tworzące nowe rynki zbytu dla produktów sektora rolno-żywnościowego są miernikami korzyści, jakie uzyskało polskie rolnictwo na skutek akcesji. Korzyści te mają odzwierciedlenie zarówno na poziomie mikroekonomicznym, tj. gospodarstw rolnych i gospodarstw domowych², jak i na poziomie sektorowym oraz makroekonomicznym. Korzyści na poziomie gospodarstw rolnych znajdują wyraz we wzroście ich możliwości rozwojowych, wynikających głównie z poprawy sytuacji dochodowej i realizowanych inwestycji. Na poziomie sektorowym szczególnie widoczne są przemiany strukturalne, w perspektywie makroekonomicznej najczęściej wskazuje się korzyści wynikające z handlu zagranicznego produktami rolnymi i spożywczymi przez wkład sektora do bilansu handlowego kraju (Poczta, 2023), a na poziomie ogólnospołecznym można wskazać zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego oraz działania na rzecz środowiska i klimatu.

Można wymienić o wiele więcej korzyści wynikających z akcesji Polski do UE w obszarze rolnictwa. Są one wzajemnie powiązane, bez względu na to, czy analizuje się je na poziomie gospodarstwa rolnego, gospodarstwa domowego, sektora czy całej gospodarki. Najważniejsze jest to, że w końcowym efekcie przyczyniają się do wzrostu dobrobytu społeczeństwa (Poczta, 2023).

WPR I PROPODAŻOWE UWARUNKOWANIA ROZWOJU ROLNICTWA

Rozwój obszarów wiejskich jest efektem oddziaływania wielu czynników. Choć zmieniają się funkcje przestrzeni wiejskiej (na co wskazuje wielu badaczy tych

² Korzyści gospodarstw domowych, które nie są przedmiotem zainteresowania niniejszego opracowania, dotyczą gospodarstw domowych rolników (poprawa sytuacji dochodowej, konsumpcji i wyposażenia w dobra trwałego użytkowania) oraz ogółu gospodarstw, głównie poprzez zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego w wymiarze fizycznym i ekonomicznym oraz dostaw bezpiecznej żywności (zob. Poczta, 2023).

obszarów (cytowanych przez Czapiewska, 2021), to dominujący zespół cech tworzą rolnicze funkcje gospodarcze. Wytwarzana w gospodarstwach rolnych produkcja i kreowane dochody wyznaczają standard życia ludności rolniczej, a to określa skłonność i zdolność do współtworzenia wszelkich atrybutów współczesnej wsi. Rozwój polskiego rolnictwa był stymulowany m.in. napływem środków z funduszy Wspólnej Polityki Rolnej. Od początku integracji transfery z UE do Polski w ramach WPR wyniosły 85 mld euro, co stanowi 32% całkowitej kwoty, jaka spłynęła do Polski ze środków unijnych. Tworzone programy miały na celu poprawę konkurencyjności oraz trwały i zrównoważony wzrost sektora rolnego, głównie gospodarstw rolnych oraz przemysłu przetwórczego, ale również wsparcie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Większość wsparcia trafiła do gospodarstw w formie dopłat bezpośrednich (55 mld euro), ale środki wsparcia przemian strukturalnych w rolnictwie i na obszarach wiejskich to ponad 27 mld euro. Włączając w to współfinansowanie krajowe, program przedakcesyjny SAPARD oraz planowane wydatki Planu Strategicznego WPR na lata 2023–2027, środki II filaru WPR łącznie przekraczają 40 mld euro.

W kontekście odbudowy i rozwoju wsi można wskazać dwojaki charakter funduszy polityki rolnej. Bezpośrednie oddziaływanie miały głównie interwencje na rzecz rozwoju obszarów wiejskich, np. w obecnym Planie Strategicznym są to działania związane m.in. z infrastrukturą na obszarach wiejskich, wdrażaniem koncepcji inteligentnych wsi, budowaniem lokalnej tożsamości i aktywizacji społecznej w programie LEADER, utrzymaniem żywotności obszarów z ograniczeniami naturalnymi (ONW) czy środowiskiem i klimatem (zalesianie, ochrona cennych siedlisk i zagrożonych gatunków). Z drugiej strony fundusze I filaru i częściowo II filaru WPR finansowały wzrost dochodów i rozwój gospodarstw rolnych. W ten sposób poprawa kondycji gospodarstw rolnych, a więc podstawowego elementu gospodarczego krajobrazu wsi, pośrednio współtworzy rozwój obszarów wiejskich. Wśród funduszy strukturalnych główne wydatki dedykowane wprost rozwojowi gospodarstw rolnych tworzyły przede wszystkim interwencje ukierunkowane na modernizację i inwestycje, rozwój gospodarstw niskotowarowych oraz młodych rolników, dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów Unii Europejskiej, wsparcie grup producentów rolnych, a także na rozwój i ulepszanie infrastruktury związanej z rolnictwem (tab. 1). Łącznie z programem przedakcesyjnym do gospodarstw rolnych na dość wąsko rozumiane cele rozwojowe gospodarstw rolnych trafiło ponad 10 mld euro, a więc $\frac{1}{4}$ wszystkich wydatków na rolne fundusze strukturalne. Począwszy od programu SAPARD aż do 2020 roku kwota tych środków była coraz większa. Wyraźnie mniejsza kwota wsparcia prorozwojowego gospodarstw rolnych została zaplanowana na obecny okres programowania, a to wynika z generalnie mniejszego budżetu w porównaniu do poprzedniego okresu oraz z przesunięcia aż 30% środków z II filaru na rzecz I filaru WPR.

Tabela 1. Kierunek rozdysponowania środków przedakcesyjnych SAPARD oraz II filaru WPR (mld euro)

Beneficjenci	Okres programowania					Łącznie
	SAPARD	PROW i SPO 2004–2006	2007–2013	2014–2020	2021–2027	
Gospodarstwa rolne*	588,5 (13,2)	1 838,7 (34,2)	3 046,6 (18,5)	3 955,5 (36,5)	1 276,3 (27,2)	10 705,7 (25,6)
Przetwórstwo rolno-spożywcze**	1 525,1 (34,1)	446,3 (8,3)	932,0 (5,6)	693,0 (6,4)	123,2 (2,6)	3 719,6 (8,9)
Rozwój obszarów wiejskich***	2 356,8 (52,7)	227,4 (4,2)	4 287,6 (26,0)	1 788,7 (16,5)	598,7 (12,7)	9 259,1 (22,1)

W nawiasach podano udział danego kierunku rozdysponowania w całkowitym budżecie programu; nie sumuje się do 100% z uwagi na uwzględnienie tylko wybranych działań.

* Obejmuje takie działania, jak: Inwestycje w gospodarstwach rolnych; Modernizacja w gospodarstwach rolnych; Wspieranie i rozwój gospodarstw niskotowarowych i młodych rolników; Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów Unii Europejskiej; Grupy producentów rolnych; Rozwój i ulepszanie infrastruktury związanej z rolnictwem.

** Dotyczy działania: Poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych.

*** Obejmuje takie działania jak: Rozwój i poprawa infrastruktury obszarów wiejskich; Różnicowanie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich; Program Leader.

Źródło: obliczenia własne na podstawie: ARiMR, 2006; Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020; MRiRW, 2010; 2024; 2025.

Jako że rozwój produkcji rolnej w dużej mierze warunkowany jest zdolnością przemysłu rolnego do zagospodarowania wytworzonych surowców rolnych, w analizie uwzględniono też działania zmierzające do poprawy przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych. Generalnie w całym okresie członkostwa przeznaczano na ten cel około 9% środków II filaru WPR. W wartościach bezwzględnych (1,5 mld euro) oraz w udziale w całym programie ($\frac{1}{3}$) najwięcej funduszy trafiło do zakładów przetwórczych w programie przedakcesyjnym. Miało to swoje uzasadnienie, ponieważ perspektywa włączenia sektora do jednolitego rynku europejskiego wiązała się z koniecznością dostosowania do rygorystycznych unijnych warunków produkcji i standardów wytwarzania. Potrzebna była modernizacja wielu zakładów, a środki unijne ułatwiły i przyspieszyły ten proces, dając szansę utrzymania miejsc pracy (także dla ludności wiejskiej) i przestrzeni dla wzrostu produkcji rolnej.

We wszystkich okresach programowania część środków unijnych przeznaczano na rozwój obszarów wiejskich. Realizacja projektów inwestycyjnych na terenach wiejskich służyła przede wszystkim podniesieniu standardu życia i pracy na wsi, zaspokojeniu potrzeb społecznych i kulturalnych mieszkańców obszarów wiejskich, wspierała rozwój tożsamości społeczności wiejskiej oraz

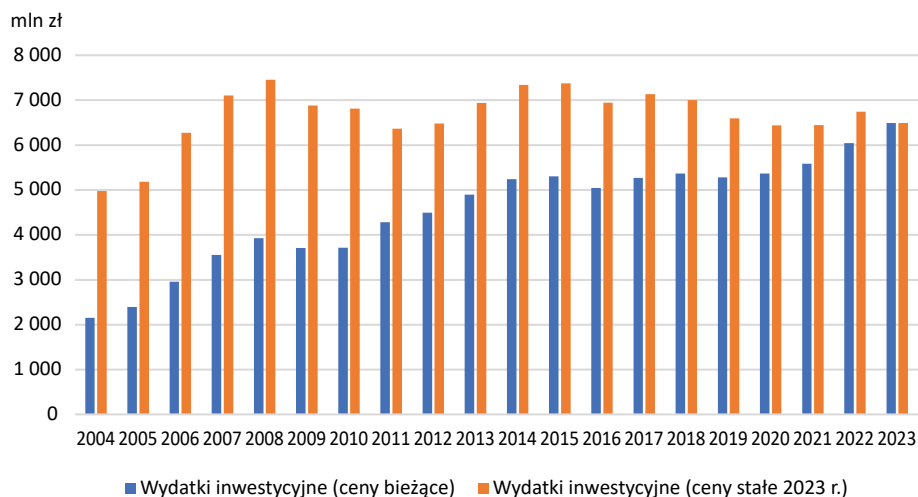
zachowanie dziedzictwa kulturowego. Interwencje miały służyć wzmocnieniu atrakcyjności wsi jako miejsca zamieszkania oraz przestrzeni inwestycji, ponieważ wsparcie ułatwiające podejmowanie na tych obszarach zróżnicowanej działalności gospodarczej miało przyczynić się do tworzenia nowych miejsc pracy i źródeł dochodu. Wszystkie te zadania podejmowano z zachowaniem walorów środowiskowych, społecznych i kulturowych wsi. W kolejnych programach realizowane były działania na rzecz rozwoju i poprawy infrastruktury obszarów wiejskich, różnicowania działalności gospodarczej na obszarach wiejskich oraz Program Leader (podobny wybór interwencji stosuje Poczta, 2023). Sumaryczna alokacja funduszy dla wskazanych działań (9,3 mld euro) i udział tych interwencji (22%) były niewiele mniejsze niż wsparcie proinwestycyjne rolnictwa z funduszy II filaru. Dowodzi to zrozumienia przez decydentów potrzeb wsparcia mieszkańców obszarów wiejskich i kreacji warunków ich życia.

Ponad 18 mld euro, czyli ponad 40% środków II filaru WPR, trafiło na inne cele, głównie związane z działaniami na rzecz środowiska i klimatu (ONW, programy rolno-środowiskowo-klimatyczne, rolnictwo ekologiczne). Podkreślić należy, że głównymi beneficjentami tego wsparcia były gospodarstwa rolne.

Wszystkie wskazane główne kierunki przeznaczenia rolnych funduszy strukturalnych oraz bezpośrednie wsparcie gospodarstw rolnych przyczyniły się do wyraźnej poprawy sytuacji gospodarczej w rolnictwie. Za szczególnie istotne w rozwoju gospodarstw należy uznać działania inwestycyjne. W kolejnych programach było to podstawowe działanie skierowane do gospodarstw. Zachodzące procesy koncentracji, poprawa kondycji ekonomicznej gospodarstw, rosnący popyt (głównie eksportowy) i wsparcie środkami WPR spowodowały, że wartość inwestycji w rolnictwie przez ostatnie 20 lat nieprzerwanie rosła. Aktywność gospodarstw rolnych wspierana środkami WPR spowodowała, że roczna wartość wydatków inwestycyjnych w 2023 r. w cenach bieżących była trzykrotnie większa niż w momencie przystąpienia Polski do UE, a w cenach stałych średnio w latach 2007–2023 roczne inwestycje były większe o niemal 2 mld zł. Efektem tych działań była poprawa technicznego wyposażenia gospodarstw i wartości środków trwałych, choć pozytywne zmiany dotyczyły głównie gospodarstw większych, które wykorzystywały środki pomocowe UE (Czubak, 2024).

Stworzony potencjał był właściwie wykorzystywany, czego dowodem jest systematyczny wzrost produkcji rolnej. Wartość produkcji globalnej (w cenach bieżących; GUS, 2005–2024) wzrosła z 70 mld zł w 2004 r. do 186 mld zł w 2023 r., a produkcja towarowa z 46 mld zł do 140 mld zł. Pomijając wpływ zmiany cen³, wartość produkcji globalnej wzrosła o 20%, a towarowej o 36%,

³ Przyjmując wskaźniki cen produkcji rolniczej odpowiednio globalnej i towarowej (GUS, 2004–2023).

W przeliczeniu na ceny stałe przyjęto wskaźniki zmian cen towarów inwestycyjnych w rolnictwie

Ryc. 1. Wydatki inwestycyjne gospodarstw rolnych w Polsce
Źródło: obliczenia własne na podstawie: GUS, 2005–2024.

czyli średniorocznie powiększała się odpowiednio około 1% i 2%. Pocza (2023) wskazuje, że szybsze tempo wzrostu produkcji towarowej niż globalnej – wbrew często spotykanym opiniom – jest dowodem coraz silniejszych powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem rolnym.

Kolejne rozszerzenia Wspólnoty powodowały, że różna była sytuacja nowych państw członkowskich w sektorze rolnym. Dotyczyła ona m.in. przemian strukturalnych w tym sektorze (w tym także o charakterze ustrojowym), zróżnicowanego poziomu i efektywności produkcji rolnej, nowej sytuacji konkurencyjnej, ale i nowych możliwości wynikających z akcesji (np. wspomniane wyżej efekty kreacji i przesunięcia w handlu zagranicznym). Te i inne czynniki odegrały zasadniczą rolę w kształtowaniu się polityki rolnej w zakresie wpływania na wolumen produkcji (Pawlak i Pocza, 2024). Sytuacja popytowa w całej UE, ale i w poszczególnych krajach członkowskich, jak również inaczej rozłożone instrumenty wsparcia rolnictwa ze środków WPR skutkowały zróżnicowanym tempem wzrostu produkcji w analizowanym okresie. Ponadto w tzw. nowych krajach członkowskich sektor rolny był słabiej rozwinięty, a w większości z nich przeszedł znaczące załamanie produkcji w okresie transformacji ustrojowej. Dlatego po akcesji kraje te, odbudowując i modernizując rolnictwo, odnotowywały na ogół wyższe tempo wzrostu produkcji rolnej. Podobna sytuacja dotyczyła także krajów tzw. rozszerzenia południowego (np. Hiszpanii). W analizowanym okresie 2005–2023 wolumen produkcji rolnej w UE w cenach stałych z 2015 r.

wzrastał średnio o 0,63% rocznie (tab. 2). Zróznicowane było ono także w krajach największych producentów rolnych w UE (prezentowane sześć krajów zarówno na początku, jak i na koniec badanego okresu wytwarzało ponad 72% produkcji rolnej całej UE). Najszybciej produkcja rolna rosła w Hiszpanii (ponad 2% rocznie) oraz w Polsce (1,71% rocznie – wartość produkcji wyrażona w euro). W pozostałych krajach wzrost nie przekraczał 1%, a we Włoszech wolumen produkcji rolnej w cenach stałych 2015 r. odnotowywał nawet spadek. Szybsze tempo wzrostu produkcji rolnej w Polsce niż przeciętnie w UE spowodowało, że wzrósł udział produkcji rolnej w relacji do wytwarzanej w całej UE z 5,6% w roku 2005 do 6,9% w roku 2023.

Relatywnie wysokie tempo wzrostu produkcji rolnej w polskim rolnictwie, a także – podobnie jak w całej UE – wsparcie znacznymi środkami poprawiającymi dochody spowodowało znaczącą poprawę sytuacji ekonomicznej rolnictwa⁴. W tabeli 3 przedstawiono dynamikę realnych dochodów rolników (tzw. dochód przedsiębiorcy rolnego) w Polsce⁵ na tle rolnictwa UE-27. Poziom dochodów realnych w całym sektorze był w Polsce średnio w latach 2021–2023 względem pierwszych lat po akcesji (2005–2007) o ponad 50% wyższy, natomiast w tym samym czasie dochody rolników w całej UE-27 wzrosły o 16%. Jeszcze większa dynamika miała miejsce w przeliczeniu na jedną osobę rodzinnej siły roboczej FWU (family work unit), co wynikało ze zmniejszenia liczby pracujących w rolnictwie. W Polsce w omawianym okresie dochody w przeliczeniu na jednego pełnozatrudnionego członka rodziny wzrosły dwuipółkrotnie, a w rolnictwie UE-27 ponaddwukrotnie.

Warto dodać, że wzrost ilości i wartości produkcji w rolnictwie polskim stworzył przesłanki silnego powiązania sektora rolnego z rynkami międzynarodowymi. Rozwój wsi, stymulowany też rozwojem rolnictwa, dokonał się w znacznej mierze za sprawą sukcesu eksportowego polskich produktów spożywczych na jednolitym rynku europejskim. Zdecydowanie mniejszym impulsem były zmiany

⁴ Kwota zrealizowanych płatności bezpośrednich w ramach kampanii 2004–2023 wyniosła w sumie prawie 250 mld zł, co oznacza, że wsparcie z tytułu dopłat obszarowych odpowiada za około 36% dochodów rolników. W tym samym czasie rolnicy otrzymywali również płatności z II filaru WPR (z PROW), które wyniosły około 160 mld zł, z czego do gospodarstw rolnych skierowano około 70% tej kwoty. Zatem łącznie gospodarstwa rolne w okresie poakcesyjnym otrzymały około 360 mld zł wsparcia (w cenach bieżących). Wskazuje to na udział środków WPR w dochodach rolników na poziomie przekraczającym 50% (Poczta, 2023). Wyraźnemu pogorszeniu uległa sytuacja dochodowa rolnictwa w 2023 r., a wstępne dane wskazują na utrzymanie tej niekorzystnej dla rolnictwa tendencji także w roku 2024 i 2025.

⁵ Wartości dla rolnictwa polskiego, na podstawie których ustalono dynamikę dochodu, zostały wyrażone w euro.

Tabela 2. Wolumen i wzrost produkcji rolnej w UE-27 i wybranych krajach członkowskich, ceny stałe z 2015 r. (mld euro w cenach bazowych) UE-27

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Tempo wzrostu (%)
Wyszczególnienie																				
UE-27	347,1	343,6	346,0	356,6	357,5	353,1	360,5	350,0	356,8	373,2	370,7	373,8	377,8	379,4	384,7	385,2	390,2	376,4	371,4	0,63
Niemcy	50,8	50,8	50,7	52,3	53,3	51,8	52,7	52,1	51,9	55,0	52,4	52,4	52,7	48,8	51,6	53,6	55,4	54,8	54,7	0,29
Hiszpania	34,6	35,4	39,2	38,3	38,7	40,1	41,2	39,0	41,9	44,4	44,4	47,6	46,7	50,2	50,8	51,5	52,5	47,9	44,1	2,02
Francja	70,1	68,5	69,6	70,8	71,0	69,5	71,1	69,9	69,2	74,0	72,9	68,5	71,1	72,0	71,7	69,6	69,1	67,8	69,8	0,26
Włochy	53,2	52,3	52,3	53,3	52,2	52,1	52,0	50,3	50,8	49,7	51,5	51,5	49,7	51,0	50,4	50,7	50,4	49,4	48,4	-0,40
Holandia	23,4	23,5	24,0	24,7	25,2	25,3	25,3	25,3	25,6	25,8	26,1	26,6	26,8	26,3	26,7	26,6	26,9	26,2	25,7	0,65
Polska	19,3	19,1	20,3	20,4	21,6	20,9	20,9	21,2	21,3	22,9	22,2	24,1	24,4	24,3	24,1	26,0	25,5	25,3	25,5	1,71
Udział rolnictwa polskiego (%)	5,6	5,6	5,9	5,7	6,0	5,9	5,8	6,1	6,0	6,1	6,0	6,4	6,5	6,4	6,3	6,7	6,5	6,7	6,9	x

Źródło: Eurostat, 2025.

Tabela 3. Dynamika realnych dochodów przedsiębiorcy rolnego (2015 = 100)

Wyszczególnienie	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Przyrost 2020-2023 vs 2005-2006 (%)
Dochód przedsiębiorcy rolnego – UE 27	99	100	107	95	76	100	108	105	109	107	100	101	116	110	112	106	113	129	114	16
Dochód przedsiębiorcy rolnego – Polska	68	77	95	80	90	106	123	113	124	99	100	108	117	111	117	121	114	146	107	53
Dochód przedsiębiorcy rolnego na 1 FWU UE 27	69	72	81	74	60	87	100	98	103	104	100	98	121	116	122	125	143	168	151	108
Dochód przedsiębiorcy rolnego na 1 FWU Polska	57	64	79	67	76	92	123	114	124	100	100	108	141	133	141	169	160	205	150	149

We wszystkich analizowanych latach w celu zachowania porównywalności bez Wielkiej Brytanii (też w okresie członkostwa), ale z Chorwacją (przed rokiem 2007).

Źródło: Eurostat, 2025.

popytu wewnętrznego na produkty rolno-żywnościowe. Od 2004 r. występuje w Polsce wysoka dynamika sprzedaży detalicznej, nie dotyczy to jednak żywności i napojów bezalkoholowych. W 2022 r. w stosunku do 2005 r. jej sprzedaż w cenach stałych była wyższa tylko o niecałe 9% (sprzedaż detaliczna towarów nieżywnościowych wzrosła w tych latach o 135%)⁶. W tym samym okresie produkcja towarowa rolnictwa wzrosła o 41%, a produkcja sprzedana artykułów spożywczych ponaddwukrotnie (o 114%) (GUS, 2004–2023).

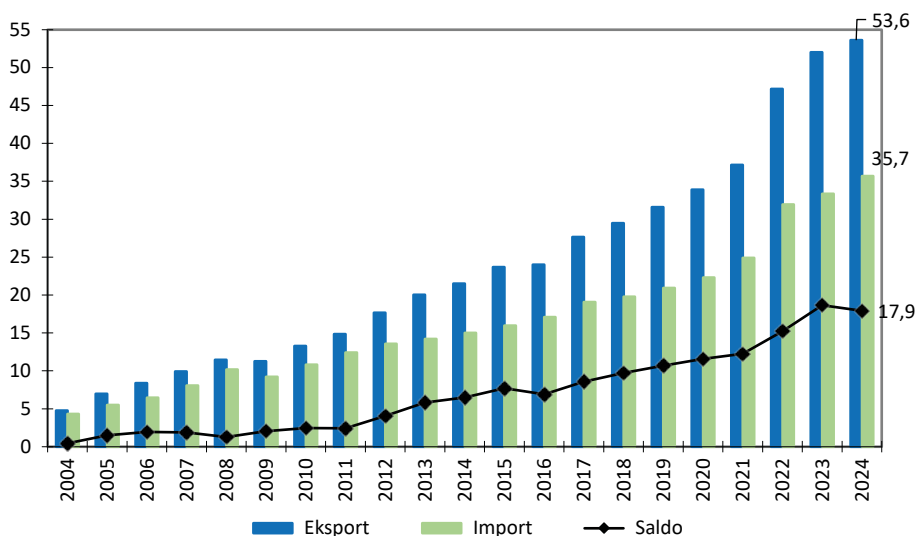
WPH I JRE JAKO UWARUNKOWANIA POPYTOWE ROZWOJU ROLNICTWA

Akcesja Polski do UE zmieniła warunki prowadzenia działalności gospodarczej w sektorze rolno-żywnościowym zarówno na poziomie gospodarstw rolnych, jak i przedsiębiorstw przemysłu spożywczego. W 2022 r. wartość produkcji przemysłu spożywczego w Polsce wyniosła prawie 81 mld euro, co dało Polsce szóste miejsce wśród producentów żywności w UE, po Niemczech, Francji, Włoszech, Hiszpanii i Niderlandach (Eurostat, 2025). Rozwój przemysłu spożywczego w Polsce w okresie poakcesyjnym w dużej mierze determinował dynamiczny rozwój eksportu produktów rolno-spożywczych. Ma to szczególne znaczenie w sytuacji, gdy tempo wzrostu popytu wewnętrznego na żywność jest wolniejsze niż tempo wzrostu dochodów (Poczta, 2021), a Polska w zakresie większości podstawowych produktów rolnych osiąga wysoki poziom samowystarczalności żywnościowej.

Włączenie Polski w obszar Jednolitego Rynku Europejskiego (JRE) oraz przyjęcie Wspólnej Polityki Handlowej UE w relacjach z krajami trzecimi wywołało dynamiczny wzrost wymiany handlowej produktami rolno-spożywczymi. Handel rolno-spożywczy zaczął odgrywać priorytetową rolę w kształtowaniu równowagi na rynkach rolnych i w wielu branżach przemysłu spożywczego. Z jednej strony, handel umożliwia zaopatrzenie przemysłu spożywczego w surowce podstawowe niewytwarzane w kraju w ogóle bądź produkowane w niewystarczających ilościach lub innych rodzajach. Z drugiej, dostarczając zróżnicowanych produktów finalnych, poszerza ofertę rynkową i sprzyja zwiększeniu wyboru konsumentów, którzy – zgodnie ze swoimi preferencjami – mogą zaspokajać potrzeby żywnościowe produktami pochodzącymi z produkcji krajowej bądź importu.

⁶ Wysoką dynamikę odnotowała też sprzedaż żywności w lokalach gastronomicznych – wzrost o 63,8%. Jednak jej wartość była prawie pięć razy mniejsza od sprzedaży detalicznej dla gospodarstw domowych.

W ujęciu nominalnym w latach 2004–2024 wartość eksportu artykułów rolno-spożywczych z Polski zwiększyła się ponad 11-krotnie, a importu 8-krotnie, osiągając odpowiednio 53,6 mld euro i 35,7 mld euro (ryc. 2). Uzyskana nadwyżka obrotów handlowych wyniosła 17,9 mld euro i była prawie 40-krotnie większa niż w pierwszym roku członkostwa Polski w UE. W ujęciu realnym w latach 2010–2023 wzrost wartości eksportu zwierząt żywych oraz nieprzetworzonych produktów pochodzenia zwierzęcego i roślinnego był około 2–2,5-krotny, natomiast olejów i tłuszczów oraz przetworów spożywczych 3-krotny. W całym okresie członkostwa Polski w UE, w zależności od kategorii produktów⁷, nastąpił wzrost wartości eksportu w cenach stałych w granicach od blisko trzech do ponad sześciu razy.

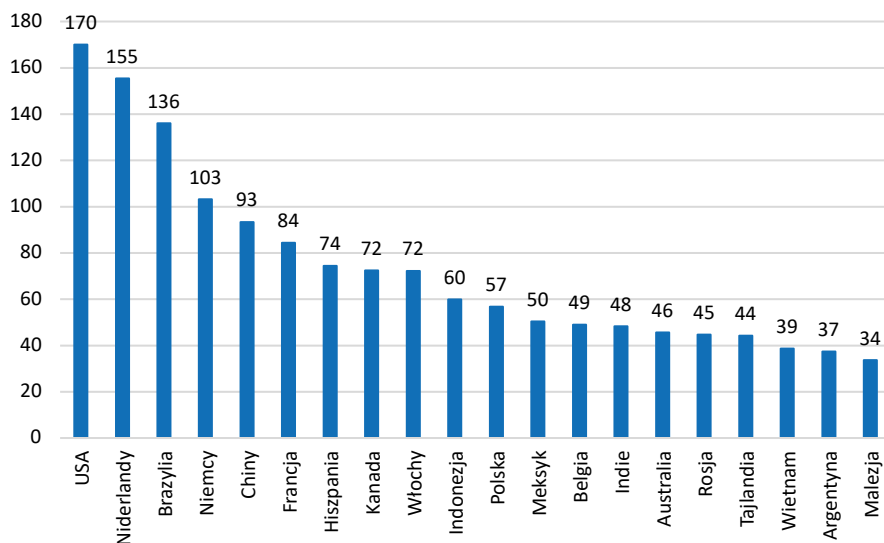
Ryc. 2. Polski handel rolno-spożywczy produktami rolno-spożywczymi w latach 2004–2024 (mld euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Comext-Eurostat, 2025.

⁷ Zgodnie ze Skaloną Nomenklaturą Handlu Zagranicznego (Combined Nomenclature – CN) kategorie (sekcje) produktów, o których mowa, obejmują: zwierzęta żywe i produkty pochodzenia zwierzęcego; produkty pochodzenia roślinnego; tłuszcze i oleje oraz przetwory spożywcze. Dynamikę eksportu oszacowano na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), zaczerpniętych z Roczników Statystycznych Rzeczypospolitej Polskiej 2023 i 2024.

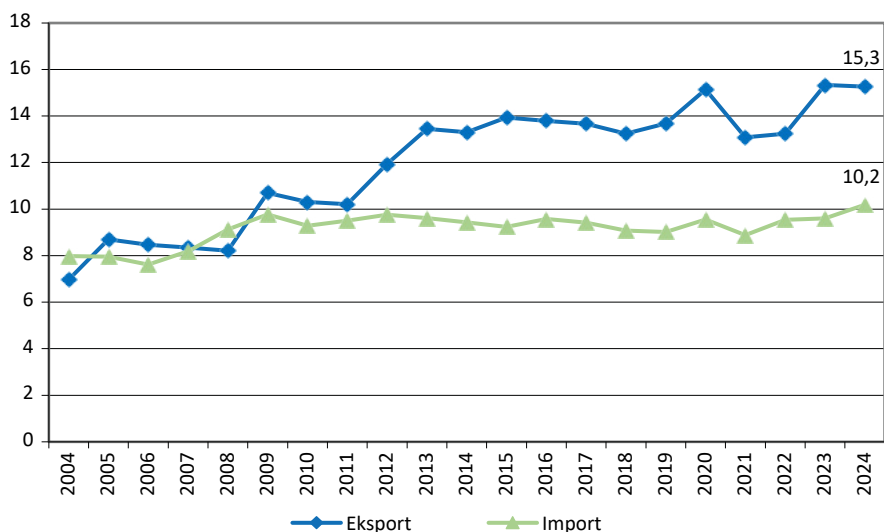
Tak dynamiczny wzrost wartości obrotów wynikał głównie z redukcji barier handlowych w ramach JRE, a w początkowym okresie członkostwa w UE także z bardzo dobrego przygotowania przedsiębiorstw przemysłu rolno-spożywczego i eksporterów do funkcjonowania na rynku wewnętrznym UE. Można zauważyć, że ze względu na strategiczny charakter produktów rolno-spożywczych i ich znaczenie w zaspokajaniu podstawowych potrzeb ludności oraz niewielką elastyczność cenową i dochodową popytu na żywność wymiana produktami rolno-spożywczymi okazała się bardziej odporna na zakłócenia funkcjonowania łańcuchów dostaw wywołane pandemią COVID-19 niż handel pozostałymi produktami przemysłowymi i usługami. Wartości eksportu i importu rolno-spożywczego ogółem w trzyleciu 2019–2021 zwiększyły się prawie o 20%.

Odnotowany wzrost wartości wywozu produktów rolno-spożywczych z Polski sprawił, że w 2024 r. Polska zajęła pozycję jedenastego eksportera żywności na świecie (ryc. 3). Zwiększało się również znaczenie obrotów rolno-spożywczych w całkowitym handlu zagranicznym Polski. W latach 2004–2024 udział eksportu produktów rolno-spożywczych w eksporcie ogółem zwiększył się o ponad 8 punktów procentowych, z 7,0% do 15,3%, a udział importu artykułów rolno-spożywczych w całkowitym imporcie towarowym Polski wzrósł z 8,0% do 10,2% (ryc. 4). Co istotne, znaczenie sektora rolno-spożywczego w wymianie zagranicznej ogółem, a szczególnie w eksporcie, było w Polsce większe niż średnio w krajach UE-27.

Ryc. 3. Najwięksi eksporterzy produktów rolno-spożywczych na świecie w 2024 r. (mld USD)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: UNCTAD, 2025.

Ryc. 4. Udział obrotów rolno-spożywczych w polskim handlu zagranicznym ogółem w latach 2004–2024 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Comext-Eurostat, 2025.

Potwierdzeniem coraz większej otwartości handlowej polskiego sektora rolno-spożywczego, a zarazem wyznacznikiem umacniającej się pozycji konkurencyjnej polskiego przemysłu rolno-spożywczego jest znaczący udział eksportu w wartości produkcji. Licząc w cenach bieżących, w 2023 r. z Polski wyeksportowano ponad 40% produkcji sprzedanej przemysłu spożywczego. Bliskim przeciętną stopniem otwartości przemysłu spożywczego na rynki zagraniczne charakteryzował się przemysł owocowo-warzywny, przetwórstwo mięsa i ryb, przemysł mleczarski i cukierniczy. Silniejszą orientacją eksportową odznaczał się natomiast przemysł olejarsko-tłuszczowy, w którym udział eksportu w wartości produkcji sprzedanej wynosił prawie 60% (tab. 4). W większości wymienionych branż eksport przyczynił się do przełamania wewnętrznej bariery popytowej, a import stymulował poprawę ich konkurencyjności, wzrost poziomu spożycia wewnętrznego i poprawę jakości żywienia społeczeństwa (Pawlak, 2014; za: Seremak-Bulge i Łopaciuk, 2011).

Z powyższych analiz jednoznacznie wynika, że handel zagraniczny jest warunkiem rozwoju polskiego sektora rolno-żywnościowego. Import stanowi ważne źródło zaopatrzenia przemysłu spożywczego w surowce rolne, a konsumentów w dobra finalne, komplementarne względem wytwarzanych w kraju. Dzięki eksportowi możliwe jest z kolei pełniejsze wykorzystanie potencjału produkcyjnego zmodernizowanych zakładów przetwórczych, realizujących

Tabela 4. Udział eksportu w produkcji sprzedanej przemysłu spożywczego według branż w Polsce w 2023 r. (%)

Wyszczególnienie	Udział (%)
Przemysł spożywczy, w tym:	40,8
przetwórstwo mięsa i ryb	36,3
przetwórstwo owoców i warzyw	37,9
produkcja olejów i tłuszczów	58,6
produkcja artykułów mleczarskich	36,0
produkcja wyrobów cukierniczych	35,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie: GUS, 2024a; 2024b.

produkcję znacznie przewyższającą potrzeby rynku wewnętrznego. Trwały wzrost eksportu produktów rolno-spożywczych z Polski i dywersyfikacja oferty eksportowej świadczą natomiast o zdolności polskiego przemysłu spożywczego do skutecznego konkurowania na rynkach zagranicznych.

UWARUNKOWANIA ORAZ WYZWANIA ŚRODOWISKOWE I KLIMATYCZNE

Wzajemne oddziaływanie rolnictwa i środowiska ma kilka zasadniczych wymiarów. Po pierwsze, przestrzenne rozmiary produkcji sytuują rolnictwo wśród sektorów najbardziej wpływających na stan lokalnego i globalnego środowiska. Po drugie, stosowanie określonych technik może znacząco wpłynąć na stan gleby – zarówno pozytywnie, jak i negatywnie. Po trzecie, rolnictwo wykorzystuje w procesie wytwarzania liczne chemiczne środki produkcji, w tym nawozy, środki ochrony roślin, paliwa czy leki weterynaryjne, które niewłaściwie zastosowane mogą wywoływać negatywne skutki zarówno zdrowotne, jak i ekologiczne (np. w postaci eutrofizacji wód). Po czwarte z kolei, rolnictwo emituje znaczne ilości gazów cieplarnianych, wpływając tym samym na zmiany klimatyczne.

Niektóre z tych oddziaływań mają bezpośrednie przełożenie na możliwości produkcyjne i wyniki ekonomiczne gospodarstw rolnych, inne mają wpływ pośredni lub nie mają żadnego. Jakość gleby mocno oddziałuje na wielkość produkcji, a więc dbałość o nią leży w interesie samego rolnika. Inaczej jest w przypadku emitowania szkodliwych substancji, w tym gazów cieplarnianych, ponieważ nie wpływają one na wyniki gospodarstwa rolnego. Wprawdzie

rolnictwo jako sektor, ale i pojedyncze gospodarstwo może odczuć skutki zmian klimatycznych (poprzez nasilające się susze czy powodzie), niemniej jednak związek między aktywnością rolnika a przebiegiem pogody w danym miejscu jest tylko pośredni i trudny do uchwycenia.

Takie ujęcie problemu skłania do postawienia pytania o sposoby regulowania opisanych zależności. Nadmienić trzeba, że w tym przypadku niezbędna i usprawiedliwiona jest aktywność instytucji państwowych. Rzecz dotyczy bowiem zarówno bezpieczeństwa żywnościowego, zdrowia publicznego, jak i ogólnie rozumianego funkcjonowania przyrody na danym terytorium. Wszystko to wpisuje się w zadania państwa, którego głównym celem jest troska o wielowymiarowe bezpieczeństwo obywateli. W przypadku dbałości o jakość gleby podstawowym instrumentem powinno być wypracowanie optymalnych technologii, zapewniających wysoką produktywność ziemi przy zachowaniu jej żyzności w długim okresie. Rolą państwa jest więc przede wszystkim organizowanie badań oraz transfer ich wyników przez system edukacji i doradztwa. Inaczej sprawa ma się w przypadku emitowania szkodliwych substancji, w tym gazów cieplarnianych. Możliwe i konieczne działania podzielić można na dwie zasadnicze grupy. Pierwsza obejmuje zestaw norm, które pod rygorem kar należy wypełnić. Drugie to stosowanie gratyfikacji finansowych dla tych podmiotów, które zechcą dobrowolnie wypełniać pewne zadania wykraczające ponad obowiązki wynikające z prawa. W praktyce stosuje się oba podejścia.

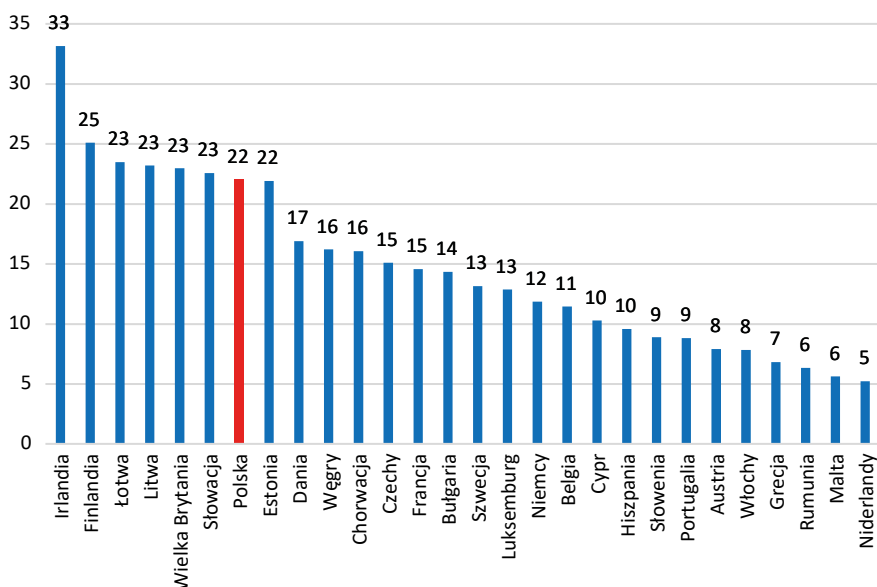
Tak działa współcześnie Wspólna Polityka Rolna oparta na poszerzonej warunkowości, której stosowanie jest wstępnym warunkiem dostępności wsparcia. Wśród środków pomocowych w ramach WPR ukierunkowanych na cele środowiskowe wymienić można ekoschematy w pierwszym filarze czy działania rolno-środowiskowo-klimatyczne oraz zalesieniowe w drugim. Do tego dochodzi legislacja unijna i krajowa, regulująca stosowanie nawozów, pasz, środków ochrony roślin czy innych substancji, potencjalnie mających wpływ na zdrowie ludzi i zwierząt, a także na funkcjonalnie ekosystemów.

Opisane wyżej zależności pomiędzy rolnictwem i środowiskiem odnoszą się w znacznej mierze do Europy, w tym do Polski. Kontynent ten w dużej części cechuje się bardzo korzystnymi warunkami do produkcji rolnej. Płaski obszar niżu europejskiego (którego częścią jest Polska), bliskość dużych akwenów wodnych (Atlantyku, Morza Śródziemnego, Morza Północnego) oraz żyzne gleby sprawiają, że produkcja rolnicza jest szczególnie intensywna. Jeśli w skali globu udział użytków rolnych wynosi około $\frac{1}{3}$ powierzchni lądowej, to w Europie jest to już 50% (Grzebisz i Szramka, 1998). Inna jest też struktura tych gruntów. W świecie dominują trwałe użytki zielone, często o naturalnym lub półnaturalnym charakterze, w Europie natomiast są to przede wszystkim o wiele bardziej produktywne grunty orne. Dodać do tego należy wysokie nakłady

kapitału zarówno obrotowego (nawozy, środki ochrony roślin, pasze), jak i trwałego (maszyny, budynki). To wszystko sprawia, że możliwości wyżywieniowe europejskiego rolnictwa są duże, co przekłada się na wysoką gęstość zaludnienia. Na przykład w UE, obejmującej znaczną część Europy, na powierzchni około 4 mln km² żyje ponad 450 mln osób, podczas gdy w USA na obszarze niemal 10 mln km² mieszka tylko 350 mln. Tak więc europejscy rolnicy są szczególnie odpowiedzialni za zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego dla niemal pół miliarda ludzi. Oznacza to nie tylko bieżącą produkcję, ale także utrzymanie w co najmniej nie pogorszonej formie rolniczej przestrzeni produkcyjnej – w tym przede wszystkim gleb – oraz dbałość o klimat.

Takie było też główne przesłanie Europejskiego Zielonego Ładu (EZŁ), który miał uczynić Unię Europejską obszarem z nowoczesną i przyjazną środowisku gospodarką (Gradziuk i in., 2021). Wprowadzenie postulowane oddzielenie wzrostu gospodarczego od wzrostu wykorzystania zasobów naturalnych wydaje się bardziej politycznym hasłem niż realną możliwością (gros ludzkich potrzeb ma charakter materialny, a do ich zaspokojenia potrzeba materialnych przedmiotów, powstałych właśnie na skutek wykorzystania zasobów naturalnych), ale pójdzie w kierunku nowoczesności i zasobooszczędności pozwoli połączyć konieczność wytwarzania żywności z potrzebą dbałości o klimat i środowisko. EZŁ jest ogólnym zamysłem politycznym obejmującym wszystkie sektory gospodarki, w tym także rolnictwo i gospodarkę żywnościową. W odniesieniu do niej najważniejsza jest strategia od pola do stołu. Jej główne założenia to zmniejszenie do 2030 r. zużycia nawozów o 20%, antybiotyków o 50% oraz środków ochrony roślin o 50%. Ponadto przewiduje prowadzenie na 25% powierzchni użytków rolnych produkcji ekologicznej. Takie określenie celów sektora rolnego jest akceptowalne tylko wówczas, gdy pójdą za nimi działania ukierunkowane na utrzymanie wielkości produkcji, a więc nowoczesne rozwiązania w zakresie technik cyfrowych i nawigacyjnych. Ważną rolę odgrywają też działania związane z poprawą jakości gleby, szczególnie odnoszące się do retencji wody. Zmiany klimatyczne cechują się bowiem między innymi okresami obfitych opadów i susz. „Zatrzymanie” wody w glebie powinno więc stanowić jeden z ważnych priorytetów. Podjęcie tych działań jest istotne w Polsce, gdzie rolnictwo cechuje się szczególnie niekorzystną relacją między kosztami nawożenia a wielkością produkcji. Na wytworzenie 1 euro produkcji roślinnej w Polsce należy przeznaczyć 20 eurocentów na środki ochrony roślin i nawozy, podczas gdy w większości krajów członkowskich koszty te są niższe (ryc. 5).

Jeśli jednak ograniczyć się tylko do celów polegających na redukowaniu stosowania przemysłowych środków produkcji (środków ochrony roślin o 50%, a nawozów o 20%), bez wprowadzania technik zasobooszczędnych pozwalających

Ryc. 5. Relacja kosztów ochrony roślin i nawożenia do wartości produkcji roślinnej (wartość produkcji roślinnej = 100)

Źródło: Gradziuk i in., 2021.

na utrzymanie wielkości produkcji, skutki mogą być następujące (Gradziuk i in., 2021):

- spadek plonów i pogorszenie ich jakości,
- co najmniej kilkunastoprocentowy spadek produkcji (13%),
- podobny spadek dochodów rolników (11%),
- pogorszenie bezpieczeństwa żywnościowego w wymiarze fizycznym (mniejsza produkcja rolna) i ekonomicznym (wyższe ceny żywności),
- utrata przewag w handlu zagranicznym żywnością,
- wdrożenie systemu rolnictwa ekologicznego na 25% UR pogłębi spadek produkcji rolnej (produktywność ziemi w rolnictwie ekologicznym jest niższa niż w konwencjonalnym).

Wydaje się przy tym, że brak działań w zakresie implementacji tych technik i brak dyskusji na ten temat był podstawowym powodem odrzucenia przez społeczność rolniczą założeń EZŁ (Czubak i in., 2024). Z dużym prawdopodobieństwem można założyć, że ich stopniowe wprowadzanie (przy finansowym wsparciu z WPR) zyskałoby akceptację rolników, którzy jako przedsiębiorcy zainteresowani są redukowaniem kosztów produkcji, ale bez straty dla niej samej.

PODSUMOWANIE I WAŻNIEJSZE WYZWANIA

Rolnictwo polskie w okresie członkostwa w UE odnotowywało ponadprzeciętne tempo wzrostu produkcji rolnej, zwiększyło swój udział w wolumenie produkcji rolnictwa europejskiego oraz w wymianie handlowej. Towarzyszył temu dynamiczny wzrost dochodów rolników oraz ponoszonych przez rolnictwo nakładów inwestycyjnych. Jednocześnie wdrażane instrumenty WPR w coraz większym stopniu były powiązane z powinnościami rolnictwa na rzecz środowiska i klimatu. Głębokie zmiany zaszły również w otoczeniu rolnictwa, w tym w przemyśle i handlu rolno-spożywczym.

Wobec rolnictwa zgłaszane są liczne oczekiwania dotyczące dostarczania dóbr publicznych. Do najważniejszych oczekiwań, które równocześnie są wyzwaniem, można zaliczyć:

- zapewnienie fizycznego wymiaru bezpieczeństwa żywnościowego, czyli konieczność dalszego zwiększania produkcji rolnej w warunkach konkurencji globalnej i europejskiej, a to oznacza dla rolnictwa polskiego konieczność poprawy efektywności wytwarzania,
- wysoką jakość zdrowotną produkowanej żywności (bezpieczeństwo żywności), co staje się warunkiem wejścia na rynek krajowy i rynki zagraniczne,
- ograniczenie emisji gazów cieplarnianych,
- zmniejszenie zużycia niektórych przemysłowych środków produkcji (nawozy mineralne, środki ochrony roślin, antybiotyki),
- zmniejszenie zużycia wody,
- poprawę dobrostanu zwierząt gospodarskich,
- zachowanie i rozwój bioróżnorodności.

Na wymienione wyżej współczesne wyzwania wobec rolnictwa nie ma prostych odpowiedzi. Nie jest możliwy powrót do przeszłości ani prosta kontynuacja dotychczasowej ścieżki rozwoju. W rolnictwie w ogóle, w tym w rolnictwie polskim, są konieczne procesy rozwoju, obejmujące zarówno procesy wzrostu (produkcji i produktywności), jak i transformacji strukturalnej oraz technologicznej. Szczególną rolę będą odgrywać gospodarstwa produkujące metodami rolnictwa precyzyjnego, a niebawem rolnictwa 4.0 i 5.0. Wyzwaniem są i pozostaną wysokie nakłady inwestycyjne, poziom kapitału ludzkiego oraz odpowiednio duża skala produkcji w gospodarstwach rolnych i takie kształtowanie polityki rolnej (w tym WPR), by stymulować ten kierunek rozwoju rolnictwa. W strategii transformacyjnej rolnictwa powinno się znaleźć miejsce dla gospodarstw mniejszych obszarowo. W tym przypadku strategia ich rozwoju musi

jednak polegać na wytwarzaniu produktów cechujących się dużą wartością dodaną (produkty regionalne, tradycyjne, ekologiczne, sprzedaż bezpośrednia itp.). W każdym przypadku stosowanie nowoczesnych technologii będzie warunkiem równowagi między celami ekologicznymi, gospodarczymi i społecznymi.

LITERATURA

- ARiMR (2006). Informacja o realizacji Programu SAPARD wg stanu na dzień 31-12-2006 (realizacja programu zakończona). System Informacji Zarządczej Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Pobrano w lipcu 2007 z: www.arimr.gov.pl
- Baer-Nawrocka, A., Poczta, W. (2021). Thirty Years of Transformation in Poland as a Basis for Changes in the Socioeconomic Structure of Rural Areas. W: J. Kosmaczewska, W. Poczta (red.), *Tourism and Socio-Economic Transformation of Rural Areas*. Abingdon on Thames: Routledge.
- Comext-Eurostat (2025). International trade. Pobrano 9.07.2025 z: <https://ec.europa.eu/eurostat/comext/newxtweb>
- Czapiewska, G. (2021). Zmienność funkcji w przestrzeni wiejskiej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 55, 21–43. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2021.55.04>
- Czubak, W. (2024). Zmiany aktywów trwałych w gospodarstwach rolnych o różnej skali inwestycji w województwie wielkopolskim. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, XXVI(2), 38–48. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0054.5164>
- Czubak, W., Kalinowski, S., Pepliński, B. (2024). *Ziarno niezgody: analiza protestów rolniczych*. Warszawa: Instytut Finansów Publicznych. Pobrano z: https://www.ifp.org.pl/wp-content/uploads/2024/03/IFP_raport_Ziarno_niezgody-analiza_protestow_rolniczych.pdf
- De Grauwe, P. (2003). *Unia walutowa*. Warszawa: PWE.
- Eurostat (2025). Enterprise statistics by size class and NACE Rev. 2 activity (from 2021 onwards). Pobrano 9 lipca 2025 z: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/SBS_SC_OVW/default/table?lang=en
- Gradziuk, P., Matyka, M., Poczta, W., Czerniak, A., Czubak, W., Jończyk, K., Kopiński, J., Kozyra, J., Pawlak, K., Sadowski, A., Siebielec, G., Stalenga, J., Wawer, R., Zawalińska, K., Berbeć, A., Krupin, V., Madej, A., Skowron, P., Jendrzewski, B., Komisarek, D., Łopatka, A., Wojciechowska, A., Klepacki, B., Wrzaszcz, W., Gradziuk, K., Trocewicz, A. (2021). *Wpływ Europejskiego Zielonego Ładu na polskie rolnictwo. Raporty Polityki Insight 2021*. Warszawa: Polityka Insight. 10.13140/RG.2.2.35624.49922/1
- Grzebisz, W., Szramka, H. (1998). *Rolnictwo i leśnictwo*. W: *Wielka Encyklopedia Geografii Świata* (t. XI). Poznań: Wyd. Kurpisz.

- GUS (2005–2024). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2005–2024 (odpowiednie roczniki). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2004–2023). Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2004–2023 (odpowiednie roczniki). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2024a). Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego 2024. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2024b). Rocznik Statystyczny Przemysłu 2024. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- MRiRW (2010). Sprawozdanie z realizacji Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006”. Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- MRiRW (2024). Sprawozdanie z wdrażania Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020. Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- MRiRW (2025). Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027. Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- MRiRW (b.d.). Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027 (PS WPR 2023-2027). Pobrano w sierpniu 2025: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/plan-strategiczny-dla-wspolnej-polityki-rolnej-na-lata-2023-27>
- Pawlak, K. (2014). Zmiany w polskim handlu zagranicznym produktami rolno-spożywczymi po akcesji do Unii Europejskiej. Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie – Problemy Rolnictwa Światowego, 14(XXIX), 2, 170–184. <https://doi.org/10.22630/PRS.2014.14.2.32>
- Pawlak, K., Poczta, W. (2011). Międzynarodowy handel rolny. Teorie, konkurencyjność, scenariusze rozwoju. Warszawa: PWE.
- Pawlak, K., Poczta, W. (2024). Polskie rolnictwo na tle europejskim: produkcja i handel zagraniczny. W: P. Chmieleński, G. Gorzelak (red.), Polska wieś i polskie rolnictwo 20 lat w Unii Europejskiej. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Poczta, W. (2021). Największe korzyści z akcesji Polski do UE w sektorze rolno-żywnościowym. W: W.M. Orłowski (red.), Gdzie naprawdę są konfitury? Najważniejsze gospodarcze korzyści członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego.
- Poczta, W. (2023) Wpływ akcesji Polski do Unii Europejskiej na sytuację rolnictwa i rolników. W: S. Kluza (red. nauk.), Polska w Unii Europejskiej. Bilans korzyści. Wyd. Jedność.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (2025). Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Seremak-Bulge, J., Łopaciuk, W. (2011). Ogólna ocena polskiego handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi w latach 1995–2009. W: J. Seremak-Bulge (red.), Handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi w latach 1995–2009. Studia i monografie (152, s. 12–40). Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- UNCTAD (2025). UNCTADstat Data centre. Pobrano 9.07.2025 z: <https://unctadstat.unctad.org/datacentre>

Paweł Chmieliński✉

ORCID 0000-0001-8377-0702

✉pchmielinski@irwirpan.waw.pl

Michał Dudek✉

ORCID 0000-0002-6977-8561

✉mdudek@irwirpan.waw.pl

Barbara Wieliczko✉

ORCID 0000-0003-3770-0409

✉bwieliczko@irwirpan.waw.pl

TRWAŁY ROZWÓJ OBSZARÓW WIEJSKICH W WARUNKACH NIEPEWNOŚCI: WYZWANIA DLA GOSPODARKI LOKALNEJ I RYNKU PRACY

Rozwój gospodarczy obszarów wiejskich stanowi jeden z kluczowych elementów zrównoważonego rozwoju kraju (World Bank, 2021). Wieś, choć często postrzegana jako przestrzeń peryferyjna względem ośrodków miejskich, wraz z upowszechnieniem koncepcji trwałego rozwoju odgrywa coraz większą rolę w kształtowaniu potencjału gospodarczego, społecznego i kulturowego kraju (Bański, 2019).

Współczesne wyzwania, takie jak zmiany klimatyczne, migracje ludności, cyfryzacja czy potrzeba dywersyfikacji źródeł dochodu, wymagają nowego spojrzenia na rozwój wsi (OECD, 2020). Nie chodzi już tylko o modernizację rolnictwa, ale o tworzenie warunków sprzyjających aktywizacji społeczności lokalnych i inwestycjom w infrastrukturę, edukację, dostęp do usług publicznych oraz rozwój sektora pozarolniczego (Komisja Europejska, 2021b). Rozwój obszarów wiejskich to proces wielowymiarowy, który wymaga współpracy między samorządami, organizacjami pozarządowymi, przedsiębiorcami i mieszkańcami (Wilkin, 2018). Przez zintegrowane działania możliwe jest budowanie silnych, odpornych i atrakcyjnych do życia społeczności wiejskich, kształtowanie podstaw rozwoju bazy surowcowej, wytwórczej, ale i społecznej dla nowoczesnej gospodarki (FAO, 2019).

Trwały rozwój, często nazywany zrównoważonym rozwojem, to koncepcja, która zyskała szerokie uznanie w literaturze naukowej. Jedna z najczęściej

cytowanych definicji pochodzi z raportu Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju (tzw. raport Brundtland) z 1987 r., gdzie stwierdzono, że jest to rozwój, który zaspokaja potrzeby obecnego pokolenia, nie narażając na szwank zdolności przyszłych pokoleń do zaspokajania ich własnych potrzeb (Brundtland, 1987). Zatem kluczowym aspektem tego podejścia jest równoważenie potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń z poszanowaniem ograniczonych zasobów środowiska naturalnego, przy czym równoważenie jest fundamentalnym procesem rozwoju, wymagającym zastosowania alternatywnych względem dotychczas stosowanych czynników tego procesu.

Rozwój w nowym ujęciu wiąże się z wysoką wartością dodaną procesów oraz materiałów przez zastosowanie wiedzy i osiągnięć technologicznych, które wynikają z innowacyjnego podejścia do substytucji kopalnianych źródeł surowców i energii. Głównym wyznacznikiem tych zmian jest przejście na wykorzystanie surowców ze źródeł odnawialnych oraz zastosowanie w relatywnie większym stopniu wiedzy i innowacji jako motoru transformacji różnych sfer aktywności mieszkańców wsi, w tym wiejskich rynków pracy. Przekształcanie struktury ekonomicznej polskiej wsi oraz kwalifikacji i umiejętności jej mieszkańców zgodnie z tendencjami zarysowującymi się w nowoczesnej gospodarce stanowi jeden z warunków zapewnienia im stabilnego i trwałego rozwoju.

Inwestycje finansowane z funduszy UE umożliwiły modernizację krajowej infrastruktury społecznej i technicznej oraz rozwój usług rynkowych i publicznych, co przyczyniło się do wzrostu konkurencyjności regionów wiejskich w Polsce (Kamiński, 2013). Wśród priorytetów unijnych pozostają także kwestie trwałego rozwoju, ochrona środowiska oraz transformacja cyfrowa. Rozpowszechnienie nowoczesnych technologii i rozwój infrastruktury cyfrowej sprzyja podnoszeniu jakości życia na wsi, a jednocześnie wspiera przeobrażenia wiejskich rynków pracy w kierunku dywersyfikacji źródeł dochodu ludności, m.in. przez rozwój turystyki wiejskiej, promocję lokalnych produktów oraz wsparcie dla przedsiębiorczości. Celem opracowania było określenie skali zmian w sposobach zarabkowania mieszkańców wsi po akcesji Polski do UE. W rozdziale wskazano na przekształcenia, jakie miały miejsce w podstawowych źródłach utrzymania wspomnianej kategorii ludności, ze szczególnym uwzględnieniem rozpoznania znaczenia przedsiębiorczości w kontekście przekształceń wiejskiego rynku pracy. Na potrzeby analiz wykorzystano głównie dane pochodzące ze statystyki publicznej, obejmujące lata 2010–2023. W końcowej części pracy rozważano trwałość zmian w zakresie aktywności ekonomicznej oraz źródeł utrzymania ludności wiejskiej w kontekście trendów gospodarczych i technologicznych zachodzących na globalnych rynkach pracy.

ZMIANY NA WIEJSKIM RYNKU PRACY - ZATRUDNIENIE

Na wiejskim rynku pracy w Polsce w ostatnich latach ujawniły się znaczące i wielowymiarowe zmiany. Jeden z ważnych aspektów tych przemian stanowiło zwiększenie zaangażowania zasobów pracy, o którym świadczył przede wszystkim wzrost wskaźnika zatrudnienia¹. Według danych pochodzących z Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL)² w okresie między 2010 a 2023 r. wskaźnik zatrudnienia ludności wiejskiej zwiększył się z 50,3 do 56,8% (tab. 1). Wzrost skali zatrudnienia dotyczył całej krajowej populacji. Był on kontynuacją

Tabela 1. Zmiany w wybranych wskaźnikach rynku pracy w Polsce w latach 2010–2023

Wyszczególnienie	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Wskaźnik zatrudnienia														
ogółem	50,6	50,8	50,4	50,3	51,7	52,6	53,2	53,7	54,0	54,4	54,7	56,3	56,5	57,1
miasta	50,9	50,1	50,1	50,5	51,9	52,9	53,4	53,8	54,3	54,6	54,6	56,6	56,5	57,2
wieś	50,3	50,5	50,8	50,8	51,4	52,0	52,9	53,4	53,4	54,1	54,9	55,9	56,6	56,8
ludność rolnicza	61,9	62,2	62,5	62,6	63,8	64,4	65,5	65,7	66,1	67,1	67,4	66,0	68,2	69,5
ludność bezrolna	42,3	42,5	43,3	43,8	44,8	45,6	47,3	48,2	47,9	48,8	49,9	52,1	52,9	53,4
Stopa bezrobocia														
ogółem	9,3	9,7	10,1	9,8	8,1	6,9	5,5	4,5	3,8	2,9	3,1	2,9	2,9	3,1
miasta	9,4	9,6	10,2	9,8	7,8	6,5	5,1	4,0	3,5	3,0	3,0	2,7	2,6	2,7
wieś	9,1	9,9	10,0	9,7	8,5	7,6	6,1	5,2	3,2	2,7	3,2	3,2	3,3	3,6
ludność rolnicza	5,4	5,8	5,8	6,0	4,8	4,5	3,6	2,7	2,2	1,3	2,2	2,0	1,7	2,1
ludność bezrolna	12,5	13,7	13,5	12,7	11,2	9,7	7,6	6,6	5,4	3,5	3,8	3,7	4,0	4,1

* Wartości wskaźnika zatrudnienia dotyczyły czwartego kwartału.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BAEL.

¹ Wskaźnik zatrudnienia to odsetek ludności pracującej w relacji do liczby ludności ogółem (zwykle bierze się pod uwagę populację osób w wieku od 15 do 59 lat dla kobiet i 64 dla mężczyzn).

² Wszystkie dane wykorzystane w tej części opracowania pochodzą z prowadzonych przez GUS reprezentacyjnych badań BAEL, obejmujących osoby w wieku 15 lat i więcej będące członkami gospodarstwa domowego.

trendów trwających od dwóch poprzednich dekad, związanych ze sprzyjającą koniunkturą gospodarczą, wzmacnianą przez procesy społeczno-ekonomiczne towarzyszące integracji rynków państw członkowskich UE (Frenkel, 2016). Podobnie jak w latach poprzednich, rosnącej aktywności zawodowej mieszkańców wsi sprzyjało utrzymujące się ożywienie gospodarcze, przekładające się na dostępność miejsc pracy. Jednocześnie w rozpatrywanym przedziale czasowym powiększała się skala działalności wielu przedsiębiorstw, przez co rosło zapotrzebowanie na osoby pracujące, w tym te pochodzące z obszarów wiejskich. W konsekwencji istotnemu ograniczeniu uległo zjawisko braku pracy. W latach 2010–2023 stopa bezrobocia na obszarach wiejskich wyraźnie zmalała – z 9,1% do 3,6%. Coraz niższy odsetek wiejskiego bezrobocia świadczył o długookresowej tendencji wzrostu popytu na pracę, a jego stopa obniżyła się do poziomów określanych często jako naturalne.

Należy jednak zauważyć, że mimo zwiększenia skali zatrudnienia w całym analizowanym okresie dynamika tego procesu była względnie niska. Znaczenie miał tu bowiem rosnący udział osób biernych zawodowo, a także znaczący wpływ procesu starzenia się populacji, sprzyjający dezaktywizacji osób ze starszych kategorii wiekowych, rezygnujących z pracy i przechodzących na emeryturę.

Niemniej rosnące zaangażowanie ludności wiejskiej na rynku pracy obserwowane w ostatnich latach sprawiło, że pod względem wartości wskaźnika zatrudnienia obszary wiejskie w Polsce zaczęły zbliżać się do poziomów zakładanych w unijnych dokumentach strategicznych oraz notowanych przeciętnie w innych państwach członkowskich UE. W świetle założeń polityki Komisji Europejskiej ukierunkowanej na odbudowę systemu społeczno-gospodarczego po pandemii COVID-19 do 2030 r. odsetek osób zatrudnionych spośród ludności w wieku 20–64 lat powinien wynosić co najmniej 78% (Komisja Europejska, 2021a). Według danych Eurostatu w 2023 r. wskaźnik zatrudnienia na obszarach wiejskich w Polsce osób ze wspomnianej kategorii wiekowej wynosił 75,3%, czyli osiągnął poziom taki jak średnio na wsi w UE (75,4%). Był on zbliżony do wartości notowanych w Belgii (75,2%), Łotwie (75,9%) i Francji (76,8%), wyższy niż w Hiszpanii (69,3%), Grecji (67,6%) i Rumunii (61,7%), lecz niższy od pułapu osiąganego w krajach skandynawskich (w Finlandii – 80,1% i Szwecji 83,4%) (EUROSTAT, 2024).

Niezależnie od tego dane Eurostatu dokumentowały, że w porównaniu z UE na obszarach wiejskich w Polsce relatywnie bardziej zaznaczało się zjawisko płciowej luki w zatrudnieniu oraz niższej skali podejmowania pracy przez osoby młode i ludność w starszym wieku. W świetle przytoczonych różnic w zaangażowaniu poszczególnych grup społeczno-demograficznych ludności wiejskiej w Polsce i UE, założeń krajowych priorytetów Celów Zrównoważonego Rozwoju (obszar ósmy – wzrost gospodarczy i dobra praca), a także innych dokumentów

strategicznych istnieje potrzeba kontynuacji działań polityki publicznej promującej wzrost zatrudnienia, w szczególności aktywizację osób młodych, kobiet, osób w wieku 50 lat i więcej, długotrwale bezrobotnych i osób z niepełnosprawnościami (Realizacja celów..., 2023).

Warto podkreślić, że we wszystkich analizowanych latach stopa zatrudnienia ludności wiejskiej w Polsce była zbliżona do tej notowanej w zbiorowości mieszkańców miast (tab. 1). Zjawisko to należy wiązać z upodabnianiem się popytu i podaży na wielu lokalnych rynkach pracy, wzrostem mobilności pracowników oraz, w mniejszym stopniu, ze specyfiką terenów wiejskich wyrażającą się zatrudnieniem w sektorze rolnym. Odzwierciedleniem terytorialnego dopasowywania się rynków pracy były zbliżone postawy w zakresie aktywności zawodowej różnych kategorii społeczno-demograficznych niezależnie od ich miejsca zamieszkania. Mimo trendów wzrostowych zarówno dla ludności wiejskiej, jak i miejskiej poziom zatrudnienia był niezmiennie powiązany z takimi charakterystykami jak wykształcenie, wiek czy płeć. Dla przykładu w 2023 r. na obszarach wiejskich wyraźnie większy odsetek pracujących odnotowano wśród mężczyzn niż w grupie kobiet (64,3% wobec 49,2%), w zbiorowości osób z wykształceniem wyższym (83,7%), policealnym i średnim zawodowym (66,9%) oraz w kategoriach wiekowych osób 35–39 i 40–44 lat (odpowiednio 86,1% i 87,1%)³ w stosunku do grup najmłodszych i najstarszych. Przytoczone różnice świadczyły o roli kwalifikacji, doświadczenia zawodowego, realizowanych strategii edukacyjnych czy określonego podziału obowiązków domowych jako ważnych warunków podejmowania aktywności ekonomicznej (Dudek, 2019).

Niewątpliwie istotnym czynnikiem determinującym sytuację osób aktywnych zawodowo na obszarach wiejskich była na ogół trwała przewaga podaży pracy nad popytem na nią, co wynikało z płytkości lokalnych gospodarek i ograniczonej możliwości generowania tam miejsc pracy z uwagi na barierę konsumpcji. W efekcie w istotnej części zarobkowanie mieszkańców wsi realizowane było w miastach, dostępnych dla nich komunikacyjnie, tam gdzie rynek pracy był względnie bardziej chłonny, a struktura miejsc zatrudnienia szersza. Na istotnie zróżnicowaną przestrzennie sytuację na krajowych wiejskich rynkach pracy rzutował niezmiennie cały kompleks determinant lokalnych i regionalnych, związanych zwykle z poziomem zaawansowania dywersyfikacji gospodarczej oraz siłą oddziaływania miast i ich obszarów funkcjonalnych. Stosunkowo mała

³ W 2023 r. w miastach stopa zatrudnienia w grupie mężczyzn wynosiła 63,9% (wśród kobiet 51,4%). Z kolei wspomniany wskaźnik dla osób z wykształceniem wyższym oraz policealnym i średnim zawodowym kształtował się na poziomie odpowiednio 79,4% i 53,2%. Odsetek pracujących w grupach wiekowych 35–39 i 40–44 lat osiągnął wartość odpowiednio 89% i 90%.

skala zatrudnienia i względnie duża bierności zawodowej oraz bezrobocia notowana była na obszarach wiejskich o niższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, z reguły zlokalizowanych peryferyjnie wobec większych miast, regionalnych i lokalnych centrów gospodarczych (Stanny i Komorowski, 2024, s. 64). Przykładowo w 2023 r. wartość wskaźnika zatrudnienia na wsi w województwie podkarpackim i warmińsko-mazurskim kształtowała się poniżej przeciętnej i wynosiła 47,5% i 50,5%. Z kolei w województwach, gdzie z jednej strony zaznaczał się wpływ gospodarczy metropolii i ich bezpośredniego otoczenia (Trójmiasto, Warszawa, Wrocław) na dalej położone tereny, z drugiej zaś motywowana zarobkowo mobilność wahadłowa, skala uczestnictwa w rynku pracy ludności wiejskiej była relatywnie większa. W 2023 r. wskaźnik zatrudnienia na wsi w województwie pomorskim, dolnośląskim i mazowieckim wynosił odpowiednio 66,0%, 61,6% i 60,2%. Na wymienionych obszarach wiejskich podwyższonej skali wiejskiej aktywności zawodowej sprzyjały niewątpliwie wysoki poziom rozwoju gospodarki pozarolniczej (w tym przedsiębiorczości), relatywnie korzystniejsza struktura demograficzna mieszkańców, jak i rozwinięta infrastruktura techniczna oraz społeczna (np. wysoka podaż usług instytucji opiekuńczo-wychowawczych czy dobra dostępność komunikacyjna; Dudek, 2019).

Tendencja rosnącej aktywizacji zawodowej ludności w latach 2010–2023 miała charakter ogólnokrajowy i dotyczyła zarówno mieszkańców miast, jak i dwóch kategorii ludności wiejskiej, tj. niezwiązanej z rolnictwem (ludność bezrolna) oraz użytkującej gospodarstwo rolne (ludność rolnicza). Przy czym w przypadku pierwszej z wymienionych zbiorowości skala przyrostu zatrudnienia była większa (wzrost odsetka osób pracujących o 11,1 pp., tj. z 42,3% do 53,4%). Niezależnie od tego tradycyjnie względnie większe zaangażowanie na rynku pracy notowano w kolejnych latach w odniesieniu do ludności rolniczej. Dysproporcje między rozpatrywanymi grupami mieszkańców wsi pod względem uczestnictwa w zatrudnieniu wynikały jednak w dużej mierze ze specyfiki stosunków pracy w rodzinnych gospodarstwach rolnych, które były odmienne od relacji rynkowych w przedsiębiorstwach. W Polsce w części gospodarstw rolnych absorbowano pracę członków rodziny, która była zbędna z ekonomicznego punktu widzenia, stanowiąc *de facto* formę bezrobocia ukrytego lub sprzyjając świadczeniu pracy w szarej strefie⁴ (Karwat-Woźniak, 2024; Szewczyk-Jarocka i in., 2023). Jednocześnie długookresowo wzrost wskaźnika zatrudnienia wśród ludności użytkującej gospodarstwa rolne łączyć trzeba niewątpliwie z procesami kurczenia się tej zbiorowości i procesem dezagraryzacji wiejskich rynków pracy. W ostatnich latach miała miejsce tendencja do optymalizacji wykorzystania siły

⁴ Przykładowo w 2020 r. skalę bezrobocia ukrytego w polskich gospodarstwach rolnych szacowano na poziomie 450 tys. osób (Karwat-Woźniak, 2024).

roboczej, czemu sprzyjał postęp w zakresie wykorzystywania nowoczesnych technik i technologii produkcji⁵.

BUDŻETY DOMOWE MIESZKAŃCÓW WSI

Budżety domowe mieszkańców wsi znacząco różnią się od przeciętnego budżetu domowego mieszkańca Polski. Jest to związane zarówno z faktem, że przeciętna liczba członków gospodarstwa domowego na wsi jest większa, jak i z mniejszą dostępnością miejsc pracy gwarantujących wysoki poziom zarobków oraz z ograniczonym popytem na wszelkiego rodzaju produkty i usługi.

Patrząc na strukturę dochodów na 1 członka gospodarstwa domowego, wyraźnie widać, że mieszkańcy wsi znacznie częściej uzyskują dochody z działalności rolniczej niż przeciętnie w Polsce. Różnica między poziomem dochodu do dyspozycji między mieszkańcami wsi i średnią dla wszystkich mieszkańców Polski jest dość stabilna, a mieszkańcy wsi uzyskują dochody stanowiące średnio ok. 80% przeciętnych dochodów gospodarstw domowych w Polsce (tab. 2). Warto przy tym zaznaczyć, że na początku XXI w. przeciętne dochody mieszkańców wsi były znacznie niższe niż mieszkańców miast (Chmielewska i Zegar, 2024).

Tabela 2. Przeciętne miesięczne dochody do dyspozycji na 1 członka gospodarstwa domowego w okresie 2010–2021 (zł)

Rok	Z rolnictwa		Ze świadczeń społecznych		Z pracy najemnej		Z pracy na własny rachunek		Łącznie	
	wieś	ogółem	wieś	ogółem	wieś	ogółem	wieś	ogółem	wieś	ogółem
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2010	123,35	50,32	240,70	297,03	443,37	636,56	69,69	109,26	919,14	1147,18
2011	109,62	44,61	252,16	309,41	468,30	667,03	70,51	109,01	942,82	1183,66
2012	129,18	52,84	254,93	327,21	485,43	685,77	78,46	108,46	995,04	1232,85
2013	138,61	57,24	263,24	333,44	497,22	690,31	81,74	111,81	1029,40	1254,89
2014	103,30	44,65	271,70	343,09	526,99	723,57	81,66	114,51	1036,09	1293,32
2015	105,15	44,22	281,00	353,35	556,32	757,89	82,04	120,14	1073,90	1337,87
2016	112,50	48,21	284,80	369,67	588,65	778,01	86,77	124,38	1181,92	1425,75
2017	163,08	67,45	292,07	381,52	634,76	831,94	96,51	134,58	1324,71	1548,87
2018	151,26	63,64	320,95	414,16	681,89	889,99	105,49	147,29	1398,74	1643,14

⁵ Według danych Spisu rolnego między rokiem 2002 a 2020 liczba gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha i więcej w Polsce spadła o przeszło 665 tys.

Tabela 2 – cd.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2019	151,08	61,53	357,03	451,52	740,17	941,65	114,17	164,69	1517,78	1768,65
2020	157,43	63,56	358,82	458,92	801,29	1017,33	121,69	173,94	1612,27	1874,24
2021	165,95	68,78	375,07	493,38	869,96	1091,96	145,94	206,62	1722,70	2014,61

Źródło: dane GUS.

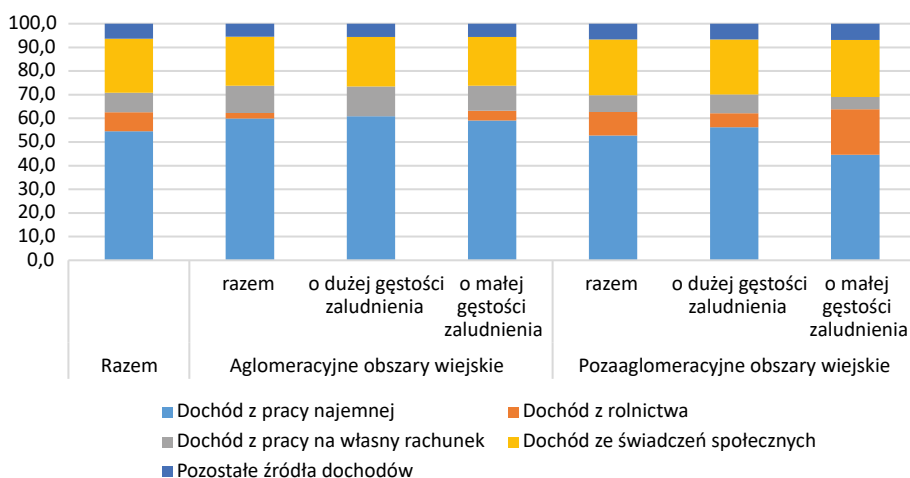
GUS w swoich badaniach budżetów domowych wprowadził podział obszarów wiejskich na różne kategorie, co pozwala porównać sytuację wiejskich gospodarstw domowych z uwzględnieniem ich odległości od dużych miast. Dane te pokazują bardzo duże zróżnicowanie sytuacji gospodarstw domowych w zależności od kategorii obszarów wiejskich (tab. 3).

Tabela 3. Przeciętne miesięczne dochody do dyspozycji na 1 członka gospodarstwa domowego w latach 2022 i 2023 (zł)

Dochód do dyspozycji	Wieś łącznie	Aglomeracyjne obszary wiejskie			Pozaaglomeracyjne obszary wiejskie			Ogółem
		razem	o dużej gęstości zaludnienia	o małej gęstości zaludnienia	razem	o dużej gęstości zaludnienia	o małej gęstości zaludnienia	
2022								
łącznie	1 934,71	2 078,30	2 120,80	2 033,90	1 887,44	1 856,40	1 953,44	2 194,62
z pracy najemnej	1 000,22	1165,14	1237,45	1 089,60	945,92	1 020,31	787,74	1 212,61
z rolnictwa	188,84	88,26	52,38	125,74	221,95	108,65	462,90	80,03
z pracy na własny rachunek	163,73	241,85	266,66	215,94	138,01	155,64	100,51	216,91
ze świadczeń społecznych	390,79	398,08	378,02	419,03	388,39	381,48	403,09	518,68
2023								
łącznie	2 273,76	2 416,28	2 515,15	2 334,03	2 229,47	2 229,17	2 230,14	2 622,11
z pracy najemnej	1 239,83	1 448,29	1 530,79	1 379,66	1 175,04	1 253,26	995,12	1 491,28
z rolnictwa	182,88	55,22	.	96,59	222,56	132,42	429,88	77,57
z pracy na własny rachunek	186,73	278,26	317,46	245,63	158,28	177,59	113,85	270,76
ze świadczeń społecznych	519,32	502,10	527,37	481,08	524,68	518,30	539,34	653,53

Źródło: dane GUS.

Analiza struktury dochodów wiejskich gospodarstw domowych w zależności od ich położenia pokazuje, że niezależnie od lokalizacji najważniejszym źródłem dochodów we wszystkich typach wiejskich gospodarstw domowych są dochody z pracy najemnej, jednak udział ten jest bardzo zróżnicowany. Znaczenie tego źródła wzrasta wraz z gęstością zaludnienia oraz bliskością aglomeracji miejskich. Jeśli chodzi o znaczenie dochodów z rolnictwa, zachodzi relacja odwrotna. Im mniejsza gęstość zaludnienia i większe oddalenie od dużych ośrodków miejskich, tym większy udział dochodów z działalności rolniczej w budżecie domowym mieszkańców wsi (ryc. 1).

Ryc. 1. Struktura przeciętnych miesięcznych dochodów do dyspozycji na 1 członka wiejskiego gospodarstwa domowego w 2023 r. w zależności od lokalizacji gospodarstwa
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Warto również zauważyć, że subiektywna opinia na temat sytuacji materialnej wiejskich gospodarstw domowych w badanym okresie uległa znacznej poprawie. W 2010 r. jako „raczej złą” lub „złą” oceniło ją 20,9% badanych wiejskich gospodarstw domowych, a w 2023 r. odsetek ten wynosił jedynie 5,25%. Ocena była przeciętnie tylko nieznacznie gorsza niż na poziomie krajowym, gdzie tak oceniło ją odpowiednio 19,6% i 4,86% badanych gospodarstw domowych (GUS, 2024).

PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ NA OBSZARACH WIEJSKICH

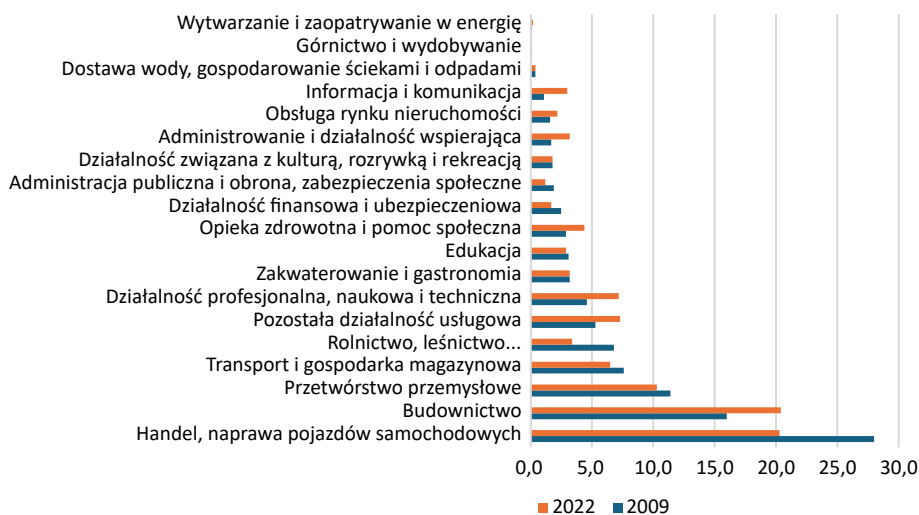
Jednym z głównych wyznaczników przemian gospodarki wiejskiej są zmiany liczebności i struktury przedsiębiorstw (tab. 4). Wskaźniki te pozwalają na zobrazowanie zmian aktywności ekonomicznej ludności, a także relacji popytowo-podażowych w gospodarce lokalnej, świadczących o zmianach spowodowanych profesjonalizacją działalności gospodarczej i zwiększeniem znaczenia działalności o wyższej wartości dodanej. Ma to miejsce w przypadku przedsiębiorstw specjalistycznych, wykorzystujących wiedzę oraz zaawansowane technologie.

Tabela 4. Struktura przedsiębiorstw na obszarach wiejskich w Polsce w latach 2009–2022

Klasyfikacja PKD 2007	Liczba przedsiębiorstw		Zmiana
	2009	2022	2009 = 100
Ogółem	935 073	1 479 454	158,2
Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	63 225	49 815	78,8
Górnictwo i wydobywanie	1 384	2 038	147,3
Przetwórstwo przemysłowe	106 587	152 898	143,4
Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną i gorącą wodę	908	3 138	345,6
Dostawa wody, gospodarowanie ściekami i odpadami, rekultywacja	3 918	5 821	148,6
Budownictwo	149 488	301 639	201,8
Handel, naprawa pojazdów samochodowych	262 237	299 870	114,4
Transport i gospodarka magazynowa	70 818	96 368	136,1
Zakwaterowanie i gastronomia	30 352	46 894	154,5
Informacja i komunikacja	10 202	44 233	433,6
Działalność finansowa i ubezpieczeniowa	23 240	25 609	110,2
Obsługa rynku nieruchomości	14 587	32 986	226,1
Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna	42 848	106 953	249,6
Administrowanie i działalność wspierająca	16 053	46 724	291,1
Administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe zabezpieczenia społeczne	17 674	17 540	99,2
Edukacja	28 702	43 478	151,5
Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	26 663	64 630	242,4
Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	16 578	26 643	160,7
Pozostała działalność usługowa	49 608	107 764	217,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Analiza zmian w strukturze przedsiębiorstw działających na obszarach wiejskich w Polsce obrazuje dynamiczny przyrost podmiotów (tab. 4). Ich całkowita liczba zwiększyła się z 935 073 w 2009 r. do 1 479 454 w 2022 r., a więc o jedną trzecią. Zmianom ogólnej liczby przedsiębiorstw towarzyszyły przemiany w ich strukturze. Liczba podmiotów sektora: rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo wyraźnie się zmniejszyła (z 63 225 do 49 815). Zmalał również ich udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw (spadek z 6,8% do 3,4%). Tendencja ta wskazuje na postępujący proces dezagraryzacji gospodarki wiejskiej, czyli stopniowe ograniczanie roli tradycyjnych form działalności rolniczej na rzecz innych sektorów gospodarki.

Ryc. 2. Zmiany udziału przedsiębiorstw wg klasyfikacji PKD w latach 2009 i 2022 (zł)
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Natomiast działalności: przemysłowa, budowlana oraz usługowa na obszarach wiejskich charakteryzują się najbardziej dynamicznym rozwojem. Przykładowo sektor budowlany cechuje przyrost liczby przedsiębiorstw, ze 149 488 do 301 639 w analizowanym okresie, co przełożyło się na wzrost udziału procentowego tego typu podmiotów wśród ogółu działalności z 16,0% do 20,4%. Niemniej należy wskazać, że zauważalny jest trend stopniowego wzrostu liczby i udziału przedsiębiorstw w obszarach związanych z przetwórstwem przemysłowym oraz działalnością profesjonalną, naukową i techniczną, co odzwierciedla rosnącą dywersyfikację gospodarki wiejskiej i adaptację do nowych warunków rynkowych. Potwierdza to chociażby czterokrotny wzrost liczby firm informatycznych

i komunikacyjnych czy też wyodrębnienie się grupy przedsiębiorstw wyspecjalizowanych w wytwarzaniu energii i zaopatrywaniu w nią.

Ogólnie rzecz biorąc, zmiany te sugerują, że na obszarach wiejskich zachodzą procesy transformacji gospodarczej, które polegają na przesunięciu struktury przedsiębiorstw od tradycyjnych sektorów rolniczych w kierunku bardziej zdywersyfikowanych i nowoczesnych form działalności gospodarczej. Rosnące zapotrzebowanie na podmioty gospodarki społecznej, związanej z edukacją, gastronomią, pomocą społeczną i opieką zdrowotną, wskazują na rosnące aspiracje oraz potrzeby wsi, w zakresie dostępu do wysokiej jakości usług. Wciąż jednak obserwujemy w tym zakresie znaczące różnice między obszarami miejskimi i wsią. Gospodarka wiejska w ostatnich dekadach rozwija się dzięki dobrej koniunkturze gospodarczej, ale przede wszystkim dzięki przedsiębiorczości mieszkańców wsi, którzy – lepiej wykształceni oraz mający wyższe aspiracje – z jednej strony kształtują popyt na wysokospecjalizowane usługi, jak również tworzą przedsiębiorstwa oparte na specjalistycznej wiedzy oraz technologiach.

WNIOSKI

Z przeprowadzonych badań wynika, że w ostatnich dekadach obszary wiejskie w Polsce charakteryzowały się wzorcem dynamicznych zmian, obejmujących zmiany strukturalne. Jak ustalono, rozwój ten spowodowany był przede wszystkim postępem instytucjonalnym, realizującym się w odpowiedzi na międzynarodowe bodźce gospodarcze i środowiskowe.

W opracowaniu wskazano, że mechanizmy wsparcia finansowego, w tym zwłaszcza fundusze unijne i polityka spójności, odegrały istotną rolę w procesie transformacji wiejskiej gospodarki i tamtejszych rynków pracy. Dzięki zakrojonym na szeroką skalę inwestycjom w infrastrukturę – w tym na przykład modernizację dróg, budowę sieci energetycznych i budowę nowej infrastruktury cyfrowej – obszary wiejskie odkrywają nowe perspektywy rozwoju, coraz ściślej integrując się z gospodarką regionalną i krajową (zob. Chmieleński i Gorzelak, 2024). Środki ze wspomnianych funduszy wykorzystano do realizacji projektów, które nie tylko poprawiły standard życia mieszkańców, ale także promowały przedsiębiorczość i innowacyjność.

Jednym z zaobserwowanych trendów na obszarach wiejskich po akcesji Polski do UE była transformacja struktury zatrudnienia, w której z czasem udział tradycyjnego rolnictwa zmniejszył się w obliczu rosnącego znaczenia sektora usług i turystyki. Dywersyfikacja źródeł dochodów na obszarach wiejskich stała się kluczowym czynnikiem modernizacji gospodarstw rolnych i regionów,

umożliwiając bardziej efektywne wykorzystanie lokalnego potencjału (Halamska, 2014).

Analiza zgromadzonych danych pozwala na stwierdzenie, że obok rozwoju instytucjonalnego drugim kluczowym czynnikiem wpływającym na transformację wiejskiej gospodarki i rynku pracy po przystąpieniu Polski do UE był i jest dynamiczny rozwój technologii cyfrowych, a także innowacyjnych rozwiązań dla rolnictwa oraz pozostałych sektorów gospodarki. Zastosowanie inteligentnych systemów zarządzania gospodarstwem rolnym i przedsiębiorstwem, automatyzacja procesów produkcyjnych oraz cyfryzacja usług publicznych pozwoliły na zwiększenie efektywności i konkurencyjności wymienionych podmiotów z sektora agrobiznesu i gospodarki wiejskiej (Dudek i Wrzaszcz, 2020). Zmiany te są szczególnie istotne w obliczu globalnych zagrożeń ekologicznych i konieczności łączenia środków w celu przeciwdziałania zmianom klimatu. Wymaga to zmiany tradycyjnych metod produkcji w bardziej przyjaznych dla środowiska i zrównoważonych kierunkach produkcji (Chmieliński i Wieliczko, 2022).

Druga dekada członkostwa Polski w UE wiązała się z bezprecedensowym rozwojem gospodarki wiejskiej, polegającym na ewolucji struktury zatrudnienia, przyspieszeniu postępu technologicznego oraz inwestycjach w infrastrukturę techniczną i społeczną wsi, które były napędzane środkami finansowymi pochodzącymi z funduszy unijnych. Wszystkie te procesy przyczyniały się do budowy inteligentnych, nowoczesnych i zrównoważonych obszarów wiejskich. Dzięki połączonemu wpływowi bodźców politycznych i zmian technologicznych gospodarki wiejskie mogły być nie tylko bardziej konkurencyjne, ale także bardziej zrównoważone i odporne demograficznie.

Patrząc w przyszłość, strategia rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich opiera się na łączeniu tradycyjnego dziedzictwa ze współczesną technologią oraz projektowaniu inteligentnych, zielonych i uspołecznionych wsi. Największym wyzwaniem pozostanie zdolność do synergii lokalnych działań i pomocy instytucjonalnej w sposób, który przekształci model gospodarczy obszarów wiejskich i poprawi standard życia ich mieszkańców (Gorzelak i Smętkowski, 2019). Długoterminowo wytwórczość produktów i usług na rynkach wiejskich będzie bazowała w coraz większym stopniu na rozwoju zielonych technologii i dalszej cyfryzacji, co pozwoli na bardziej kompleksowe wykorzystanie zasobów naturalnych i stworzenie warunków do trwałego rozwoju zgodnie ze zmieniającymi się potrzebami konsumentów.

W ostatnich dwóch dekadach całokształt uwarunkowań sytuacji na wiejskich rynkach pracy w Polsce sprzyjał nasileniu uczestnictwa ludności wiejskiej w życiu zawodowym. Należy się spodziewać, że tendencja do wzrostu zatrudnienia na skutek osiągnięcia stosunkowo wysokich poziomów oraz dużej dynamiki starzenia się społeczeństwa będzie ulegała spowolnieniu. Niemniej jednak skalę

uczestnictwa ludności wiejskiej w życiu zawodowym niezmiennie określać będą: ogólna koniunktura ekonomiczna, tempo zmian w strukturze wiekowej ludności, natężenie i warunki mobilności pracowników, proces dezagraryzacji gospodarki, a także oddziaływanie dużych miast na tereny peryferyjne (Churski, 2024). Obierane przez mieszkańców wsi strategie funkcjonowania w sferze zawodowej nie będą zasadniczo odbiegały od sposobów aktywności na rynku pracy osób zamieszkujących miasta.

Podobna skala aktywności zawodowej ludności miejskiej i wiejskiej świadczyć będzie o kontynuacji procesu przestrzennego upodabniania się rynków pracy, następującego na skutek globalizacji gospodarczej, narastającego wpływu postępu technologicznego, jak również profesjonalizacji i polaryzacji miejsc zatrudnienia. Należy się spodziewać, że rozwój gospodarki cyfrowej opartej na wiedzy i e-usługach (jeszcze większe upowszechnienie internetu, automatyzacji i robotyzacji) pozwoli zaspokoić część popytu na wiejską siłę roboczą, a aktywność zawodowa będzie coraz mniej determinowana przestrzenią (Zegar, 2020). Tym samym utrzymanie się obszarów wiejskich jako miejsca do życia i pracy powinno coraz bardziej sprzyjać jeszcze większemu zatrudnieniu mieszkańców. Wskazany trend może być ograniczany przez nieuchronny i nieodwracalny proces starzenia się wiejskiej populacji (Dudek i Rosa, 2023).

Jednym z głównych wyzwań dla gospodarki wiejskiej w Polsce – zarówno w kontekście rozwoju rynku pracy, jak i możliwości tworzenia wartości dodanej w działalności gospodarczej mieszkańców wsi – pozostanie transformacja demograficzna. Starzenie się ludności oraz odpływ młodych mieszkańców do miast negatywnie wpływają na potencjał rozwojowy wsi, pogłębiając nierówności regionalne. Nierównomierny dostęp do nowoczesnej infrastruktury, usług publicznych oraz rynków pracy stanowi kolejne wyzwanie, utrudniając zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Transformacja strukturalna obserwowana w gospodarce wsi polega na przechodzeniu od tradycyjnych modeli rolniczych do bardziej zróżnicowanych form działalności gospodarczej, co wiąże się z potrzebą adaptacji do cyfryzacji i nowych technologii. W kontekście ograniczonego dostępu do finansowania, szczególnie na poziomie lokalnym, konieczne są rozwiązania umożliwiające lepsze wykorzystanie funduszy unijnych oraz wsparcie innowacji, co ułatwi wdrażanie nowoczesnych projektów rozwojowych.

W tym kontekście – z uwagi na relatywnie gorszy dostęp do różnych form doksztalowania – należy promować i dążyć do poprawy możliwości łączenia pracy zawodowej i szkoleń dla młodych osób z obszarów wiejskich (m.in. przez wspieranie uczestnictwa w różnych formach rozwoju kwalifikacji w miejscu pracy i w wyspecjalizowanych instytucjach edukacyjnych).

Na obszarach wiejskich wskazana jest również realizacja przedsięwzięć uaktywniających zawodowo kobiety, przez różne formy poprawy kwalifikacji

i dzielenia się obowiązkami domowymi. Wspierany powinien być rozwój elastycznych, zinstytucjonalizowanych form wsparcia w godzeniu życia zawodowego i prywatnego przez kobiety (w tym działania na rzecz rozwoju podmiotów opiekuńczo-wychowawczych i zdrowotnych). Należy także kontynuować inwestycje w rozwój infrastruktury poprawiającej dostępność przestrzenną do lokalnych rynków pracy (infrastruktura drogowa, transport publiczny).

Kolejnym wyzwaniem są procesy migracyjne, które w przyszłości będą się utrzymywać i nasilać. Inwestowanie w tereny wiejskie oznacza poprawę ich atrakcyjności osiedleńczej, tworzenie nowych przedsiębiorstw i miejsc pracy, na które popyt ze strony miejscowej ludności maleje, a które mogą wspierać zrównoważenie pod względem rozwoju społeczno-ekonomicznego tych terenów. Stanowi to przesłankę do budowy szerokiej strategii integracji w polityce migracyjnej, której brak pokazały kryzysy minionych lat.

Kluczowe jest więc podejście systemowe w zarządzaniu transformacją gospodarki, rolnictwa i obszarów wiejskich w odpowiedzi na wskazane wyżej wyzwania. Oprócz tego niezbędne jest zwiększenie świadomości potrzeby wiązania różnych procesów podczas planowania polityk, docenienie wiedzy i osiągnięć naukowych oraz umiejętne wykorzystanie możliwości, jakie oferuje nowoczesna technologia (np. sztuczna inteligencja, która usprawnia proces korzystania z wielkich zbiorów danych oraz informacji oraz wspomaga procesy podejmowania decyzji na różnych poziomach). W rolnictwie, sektorze niezmiennie istotnym dla rozwoju obszarów wiejskich w Polsce, w przyszłości szansę mają rolnicy, którzy będą doskonale orientowali się w nowoczesnych technologiach produkcji. Umożliwiają one zarządzanie gospodarstwami rolnymi na podstawie szczegółowych danych rachunkowych czy informacji dotyczących gleb, wraz ze wsparciem zewnętrznych źródeł danych odnośnie do potencjału rolniczej przestrzeni produkcyjnej w zależności od specyfiki lokalnych warunków przyrodniczych.

Mając dostęp do wiedzy, narzędzi i danych, rolnicy powinni bardziej aktywnie kształtować politykę rolną, a ta powinna w większym stopniu być włączona w proces planowania rozwoju całej gospodarki. Działalność rolnicza coraz silniej integruje się z przemysłem zarówno na obszarach wiejskich, jak i ogólnie – w gospodarce, chociażby z uwagi na rosnące zapotrzebowanie na biomasę, która umożliwia rozwój sektorów zielonej energetyki czy biogospodarki. Stwarza to możliwości wzrostu zatrudnienia i zwiększenia wartości dodanej działalności wiejskich przedsiębiorstw.

W kolejnych latach można się spodziewać dalszego różnicowania się sytuacji na rynku pracy i możliwości rozwoju wiejskiej gospodarki według podziału obszarów wiejskich na aglomeracyjne i pozaaglomeracyjne, czyli te, które otaczają duże miasta i są z nimi ściśle związane oraz obszary będące pod presją peryferyzacji. Ten podział będzie determinował perspektywy mieszkańców wsi na rynku

pracy, a w efekcie determinował sytuację finansową rodzin wiejskich. Można się spodziewać, że poziom subiektywnego zadowolenia z sytuacji materialnej będzie się również różnicował według tej dychotomii. Mając na uwadze rosnące zróżnicowanie czynników rozwojowych obu typów obszarów wiejskich, należy odpowiednio dostosować politykę wsparcia wsi, aby uwzględniała te odmienne potrzeby, szanse i zagrożenia. Są one także silnie zróżnicowane przestrzennie.

Obszary wiejskie, w zależności od swoich szczegółowych charakterystyk regionalnych oraz zidentyfikowanych potencjałów, będą pełnić różne funkcje dla swoich mieszkańców, począwszy od osiedleńczej (z dobrą bazą usług publicznych), gospodarczo vitalnej, jako miejsce nowoczesnej działalności przedsiębiorczej i innowacyjnej (z uwzględnieniem innowacji społecznych, jak w przypadku inicjatyw podejścia *smart villages*), aż po ośrodki, gdzie umiejętnie zarządza się nieuchronnym procesem kurczenia się społeczności lokalnych spowodowanym procesami demograficznymi, prowadząc właściwą politykę migracyjną i gospodarczą (m.in. przez rozwój sektora usług zdrowotnych czy też srebrnej ekonomii).

LITERATURA

- Bański, J. (2019). Miejsce obszarów wiejskich w planowaniu przestrzennym. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi* (t. 2, s. 741–760). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Brundtland, G.H. (1987). *Our common future: Report of the world commission on environment and development*. Geneva, UN-Dokument A/42/427. Pobrano z: <http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm>
- Chmielewska, B., Zegar J. (2024). Źródła i rozdysponowanie dochodów mieszkańców wsi. W: W. Poczta, A. Hałasiewicz (red.), *Polska wieś 2024: Raport o stanie wsi polskiej. 20 lat w Unii Europejskiej* (s. 69–86). Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar.
- Chmieleński, P., Gorzelak, G. (2024). *Polska wieś i polskie rolnictwo. 20 lat w Unii Europejskiej*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Chmieleński, P., Wieliczko, B. (2022). Research and innovation challenges for better policies in food systems and bioeconomy transitions – evidence from Poland. *International Food and Agribusiness Management Review*, 25(5), 789–802. <https://doi.org/10.22434/IFAMR2021.0156>
- Churski, P., Dubownik, A., Szyda, B., Adamiak, C., Pietrzykowski, M. (2024). Wewnętrzne peryferie w świetle wybranych typologii obszarów wiejskich. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 69, 185–214. <http://dx.doi.org/10.14746/rrpr.2024.69.12>

- Dudek, M. (2019). Zmiany aktywności zawodowej ludności wiejskiej w Polsce w latach 2010–2016. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1, 81–98, <https://doi.org/10.7366/1509499517505>
- Dudek, M., Wrzaszcz, W. (2020). On the way to eco-innovations in agriculture: concepts, implementation and effects at national and local level. The case of Poland. *Sustainability*, 12(12), 4839. <https://doi.org/10.3390/su12124839>
- Dudek, M., Rosa, A. (2023). Regenerative Agriculture as a Sustainable System of Food Production: Concepts, Conditions, Perceptions and Initial Implementations in Poland, Czechia and Slovakia. *Sustainability*, 15, 15721. <https://doi.org/10.3390/su152215721>
- EUROSTAT (2024). Urban-rural Europe – labour market. Pobrano 25.02.2025 z: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Urban-rural_Europe_-_labour_market#Source_data_for_tables_and_graphs
- FAO (2019). Rural development report 2019: Creating opportunities for rural youth. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Frenkel, I. (2016). Ludność wiejska. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2016. Raport o stanie wsi* (s. 21–40). Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar.
- Gorzela, G., Smętkowski, M. (2019). Rozwój regionalny, polityka regionalna. Warszawa: Forum Obywatelskiego Rozwoju.
- GUS (Główny Urząd Statystyczny) (2011–2024). Budżety domowe gospodarstw domowych w 2010–2023. Pobrano z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/budzety-gospodarstw-domowych-w-2023-roku,9,22.html>
- Halamska, M. (2014). Struktura społeczna współczesnej polskiej wsi. Zróżnicowanie regionalne. *Więś i Rolnictwo*, 162(1), 81–96. Pobrano z: https://rcin.org.pl/Content/242944/wir_2014_1_162_081_096.pdf
- Karwat-Woźniak, B. (2024). Zmiany stanu aktywności zawodowej ludności wiejskiej w Polsce w latach 2010–2023. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 116 (2), 23–49. Pobrano z: <https://bibliotekanauki.pl/articles/55991793>
- Kamiński, R. (2013). Czy rozwój infrastruktury społecznej wystarczy do wzrostu kapitału społecznego i aktywizacji polskiej wsi? *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica*, 44. <https://doi.org/10.18778/0208-600X.44.12>
- Komisja Europejska (KE) (2021a). Plan działania na rzecz Europejskiego filaru praw socjalnych. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. Bruksela. COM(2021) 102 final.
- Komisja Europejska (KE) (2021b). Long-term vision for the EU's rural areas. Publications Office of the European Union.
- OECD (2020). Rural well-being: Geography of opportunities. Organisation for Economic Co-operation and Development. Pobrano z: https://www.oecd.org/en/publications/rural-well-being_d25cef80-en.html

- Realizacja celów zrównoważonego rozwoju w Polsce (2023). Raport przyjęty przez Radę Ministrów 2 czerwca 2023 r. Pobrano 20.02.2025 r. z: <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/monitoring-realizacji-agendy-2030>
- Stanny, M., Czarnecki, A. (2011). Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Zielonych Płuc Polski: Próba analizy empirycznej. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Stanny, M., Komorowski, Ł. (2024). Przemiany ludnościowe na wsi. W: W. Poczta, A. Hałasiewicz (red.), Polska wieś 2024. Raport o stanie wsi. 20 lat w Unii Europejskiej (s. 49–66). Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar.
- Szewczyk-Jarocka, M., Nowacka, A., Sawicka, J. (2023). Praca nierejestrowana jako nierozwiązany problem rynku pracy. *Polityka Społeczna*, 1, 16–25. 10.5604/01.3001.0053.4093
- Wilkin, J. (2018). Czy istnieje teoria rozwoju obszarów wiejskich i czy takiej teorii potrzebujemy? *Więś i Rolnictwo*, 178(1), 15–32. <https://doi.org/10.7366/wir012018/01>
- World Bank. (2021). Rural development overview. World Bank Group. <https://www.worldbank.org/en/topic/ruraldevelopment>.
- Zegar, J.S. (2021). Gospodarka wiejska w Polsce na osi czasu. *Więś i Rolnictwo* 4(189), 47–59. <https://doi.org/10.53098/wir042020/03>

Marcin Pszczoła✉

ORCID 0000-0002-7642-0787

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

✉marcin.pszczola@up.poznan.pl

Bogna Zawieja✉

ORCID 0000-0003-3137-3478

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

✉bogna.zawieja@up.poznan.pl

Laura Slebioda✉

ORCID 0000-0002-8452-4906

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

✉laura.slebioda@up.poznan.pl

INNOWACJE W ROLNICTWIE: SZTUCZNA INTELIGENCJA I NOWOCZESNE TECHNOLOGIE W SŁUŻBIE HODOWLI ROŚLIN I ZWIERZĄT

WSTĘP

Rolnictwo stoi przed wyzwaniem zapewnienia zdrowej żywności, bogatej w wartości odżywcze. W obliczu wciąż rosnącej populacji ludzkiej sprostanie temu wyzwaniu wymaga poprawy obecnie stosowanych metod w celu zwiększenia efektywności produkcji rolnej. Dotychczasowe klasyczne rozwiązania pozwoliły na osiągnięcie znacznego postępu w rolnictwie, nie ulega jednak wątpliwości, że nowoczesne metody, opierające się na rozwoju technologicznym, dają szansę na uzyskanie dodatkowych korzyści. W rozwoju rolnictwa już od wielu lat ogromną rolę odgrywa uczenie maszynowe, polegające na zastosowaniu sieci neuronowych. Ostatnio sztuczna inteligencja (AI) stała się bardzo popularnym narzędziem, które wspiera rolników w podejmowaniu decyzji i optymalizacji procesów produkcyjnych. Algorytmy AI umożliwiają analizowanie ogromnych ilości danych – pochodzących z dronów, czujników gleby, czujników zachowania zwierząt hodowlanych, urządzeń udojowych, kamer i satelitów – co ułatwia monitorowanie np. stanu zdrowia zwierząt i roślin. W hodowli zwierząt systemy oparte na AI mogą analizować zachowanie zwierząt, wykrywać wczesne objawy chorób oraz optymalizować żywienie, co przekłada się na zwiększenie efektywności hodowli. Za pomocą inteligentnych kamer i czujników można śledzić

zachowanie zwierząt, monitorować ich apetyt oraz identyfikować sytuacje wymagające interwencji weterynaryjnej. Poza wykorzystywaniem danych zebranych i przetworzonych z użyciem AI do poprawy zarządzania produkcją zwierzęcą wyniki te – w połączeniu ze zdobyczami genetyki molekularnej, pozwalającej na poznanie genomu zwierząt i roślin – znajdują zastosowanie w pracy hodowlanej, gdzie przekładają się na poprawę poziomu genetycznego całej populacji. Wprowadzenie tych technologii umożliwia lepszą opiekę nad zwierzętami oraz wykonywanie prac hodowlanych służących zwiększeniu wydajności produkcji, poprawie efektywności i opłacalności. W ten sposób można zredukować koszty leczenia, zapewnić poprawę dobrostanu oraz uzyskać odpowiednią długowieczność. Jednym z kluczowych zastosowań AI w uprawie oraz hodowli nowych odmian roślin jest automatyczna detekcja chorób i szkodników na podstawie analizy obrazu. Dzięki uczeniu maszynowemu sieci neuronowe potrafią rozpoznawać wzorce zmian w roślinach, co pozwala na wczesne wykrywanie problemów i szybkie reagowanie. Można także w łatwy sposób monitorować rozwój roślin. AI znajduje też zastosowanie w optymalizacji nawadniania i nawożenia, dostosowując dawki wody czy składników odżywczych do bieżących potrzeb roślin. Do tego celu wykorzystywane są technologie teledetekcji, zarówno aktywnej (radar – wysyłane są mikrofały, LIDAR – analiza światła, sonar – fale akustyczne), jak i pasywnej (np. zdjęcia uzyskane za pomocą dronów, zwanych również bezzałogowymi statkami powietrznymi – UAV). Podobnie jak w przypadku hodowli zwierząt, również przy tworzeniu nowych odmian roślin uprawnych automatyczne przetwarzanie informacji pozyskanych z rozmaitych sensorów umożliwia wykonywanie obserwacji fenotypowych, służących do określania parametrów charakteryzujących genotypy poszczególnych linii hodowlanych, co pozwala na precyzyjną hodowlę.

W niniejszym opracowaniu skupiono się na omówieniu wykorzystania niektórych nowoczesnych technologii oraz metod analitycznych w rolnictwie w kontekście produkcji zwierzęcej oraz roślinnej. Celem pracy jest przedstawienie zastosowań nowoczesnych technologii pomiarowych (takich jak sensory czy drony) oraz zaawansowanych metod analitycznych (w tym sieci neuronowych i AI) do wczesnego wykrywania chorób roślin oraz monitorowania kwitnienia. Przedstawiono również możliwości wykorzystania sztucznych sieci neuronowych do wykrywania chorób oraz określania cielności w hodowli zwierząt.

NOWOCZESNE TECHNOLOGIE W PRODUKCJI ZWIERZĘCEJ

Hodowla zwierząt od wielu lat jest zdominowana przez nowoczesne rozwiązania informatyczne. Systemy komputerowe rejestrują pochodzenie zwierząt,

monitorują ich przemieszczanie się między stadami oraz ewidencjonują przypadki ubycia ze stada. W hodowli krów mlecznych zbiera się dane dotyczące indywidualnych parametrów produkcji, oparte na informacjach pozyskiwanych z zaawansowanych urządzeń udojowych – w tym robotów, które samoczynnie przeprowadzają dój oraz czynności okołodojowe. Zwierzęta są wyposażane w sensory monitorujące czas aktywności, czas przeżuwania, fazy cyklu rozrodczego, stan zdrowia, a nawet analizujące skład wydychanego powietrza. Wszystkie te informacje są niezwykle cenne dla efektywnego zarządzania stadem. Wczesne wykrywanie nieprawidłowości zdrowotnych umożliwia hodowcy podjęcie odpowiednich działań, co przekłada się na poprawę dobrostanu zwierząt. Dane z różnych urządzeń pozwalają na optymalizację produkcji oraz zwiększenie jej opłacalności, przy jednoczesnym podnoszeniu standardów opieki nad zwierzętami. Coraz częściej algorytmy AI wspierają przetwarzanie zgromadzonych danych – automatyczna analiza i podejmowanie decyzji na podstawie wskazówek generowanych przez systemy stają się atrakcyjną alternatywą dla tradycyjnych metod oceny parametrów. Przykładem takich rozwiązań są systemy zarządzania stadem wspomagane przez AI, z których najwięcej wdrożeń odnotowuje się w hodowli bydła mlecznego, choć podobne rozwiązania znajdują zastosowanie również w hodowli innych gatunków.

ANALIZA MLEKA JAKO NARZĘDZIE DIAGNOSTYCZNE

Analiza mleka stanowi rutynowe narzędzie stosowane w hodowli bydła. Co miesiąc mleko pozyskiwane od milionów krów poddawane jest analizom laboratoryjnym, które umożliwiają określenie podstawowych parametrów tego surowca, takich jak zawartość białka, tłuszczu oraz innych istotnych składników. Dane zbierane indywidualnie od każdej sztuki, w powiązaniu z informacjami o stanie zdrowia zwierząt i bilansie ich diety, pozwalają hodowcom na precyzyjne zarządzanie stadem i poprawę opłacalności produkcji.

Urządzenia służące do oceny parametrów mleka wykorzystują spektroskopię w zakresie podczerwieni o średnim zasięgu (MIR). Pomiar absorpcji poszczególnych długości fal świetlnych analizowanego spektrum, przy użyciu odpowiednich równań kalibracyjnych, umożliwia przełożenie uzyskanych danych na poziomy badanych parametrów. Obecnie poszukuje się nowych zastosowań, które wykorzystują pełne informacje uzyskiwane z analizy spektralnej próbki mleka, również z zastosowaniem metod AI. Na podstawie próbek można określać różne parametry związane z procesami fizjologicznymi, których ślady są widoczne w mleku (De Marchi i in., 2014; Soyeurt i in., 2006). Analiza danych spektralnych pozwala

ustalić zawartość poszczególnych kwasów tłuszczowych (Soyeurt i in., 2011), laktoferyny (Soyeurt i in., 2012) czy ciał ketonowych (Grelet i in., 2016), a także przewidywać poziom pobrania paszy (Wallen i in., 2018), emisję metanu (Dehareng i in., 2012) oraz oceniać stan zdrowia i skuteczność zacielenia zwierząt (Delhez i in., 2020; Laine i in., 2014). Szczególnie interesujące w kontekście zastosowania AI są ostatnie wspomniane rozwiązania, dokładnie omówione poniżej.

Algorytmy są szczególnie skuteczne w analizie obrazu, co wynika z ogromnych zbiorów danych wykorzystywanych do uczenia modeli. Głębokie sieci konwolucyjne, takie jak DenseNet, opracowywane z myślą o wyszukiwaniu obiektów na zdjęciach, uczone są na ogromnych zbiorach danych pozyskiwanych codziennie z internetu. Dzięki metodzie transfer learning można dostosowywać wyuczone modele do pracy z nowymi zestawami danych. W ten sposób Denholm i in. (2020) oraz Brand i in. (2021) przetworzyli dane z pomiarów próbek mleka na obrazy, które połączono z informacjami dotyczącymi stanu zdrowia oraz cielności krów. Na podstawie tego zestawu danych algorytm DenseNet został nauczony przewidywać stan zdrowotny oraz obecność ciąży na podstawie wyników analizy składu mleka.

Denholm i in. (2020) w swoich badaniach nad gruźlicą bydła wykorzystali dane spektralne zebrane dla 1 678 165 krów z Wielkiej Brytanii oraz ponad 40 tys. wyników testów diagnostycznych na gruźlicę. Po przygotowaniu danych za pomocą odpowiednich narzędzi przekształcono je na obrazy, a następnie zastosowano głęboką konwolucyjną sieć neuronową do predykcji statusu zdrowotnego zwierząt. W badaniach użyto wstępnie wytrenowanej sieci DenseNet-161 wykorzystywanej w analizie obrazu (Huang i in., 2017), która została dostosowana metodą transfer learning do analizy widm MIR. Uzyskano 95% dokładności. Metoda ta stanowi alternatywę dla tradycyjnych testów skórnych, których wyeliminowanie znacząco ogranicza koszty, a także umożliwia wczesne wykrywanie chorych osobników – test wykonuje się rutynowo podczas comiesięcznych dojów, co dodatkowo pozwala ograniczyć rozprzestrzenianie się zaraźliwej choroby, zmniejszając koszty leczenia i poprawiając dobrostan stada.

Obecnie badanie cielności przeprowadza lekarz weterynarii, zazwyczaj kilka tygodni po inseminacji danej sztuki. W przypadku sztuk ocenianych pod kątem użytkowości mlecznej można wykonać analizę poziomu progesteronu w mleku, który staje się wykrywalny około 24 dni po zapłodnieniu. Pierwsze badanie wymaga obecności lekarza, drugie – przeprowadzenia analiz laboratoryjnych, co wiąże się z dodatkowymi kosztami. Alternatywą jest wykorzystanie próbek mleka pobieranych podczas standardowych testów, analizowanych z użyciem AI. Brand i in. (2021) opracowali algorytm analogiczny do tego stosowanego przy wykrywaniu gruźlicy, umożliwiający identyfikację cielności na podstawie widm MIR. W badaniach wykorzystano ponad 3 mln widm pochodzących od prawie

700 tys. krów, dla których dostępne były dane dotyczące cielności. Opracowane rozwiązanie osiągnęło 91% dokładności w wykrywaniu cielności.

AUTOMATYCZNA ANALIZA W OCENIE TUSZY OWIEC

Ocena wydajności rzeźnej owiec w niektórych krajach, takich jak Wielka Brytania, odbywa się przy użyciu przyżyciowego skanowania ciała zwierząt z wykorzystaniem tomografii komputerowej (Bünger i in., 2011). Na podstawie obrazów specjaliści określają m.in. parametry rzeźne, takie jak procentowa zawartość tkanki tłuszczowej, mięśniowej czy kości, a także wymiary poszczególnych wyrębów. Dzięki procedurze przyżyciowej możliwa jest ocena zwierzęcia pod kątem dalszego wykorzystania w hodowli. Sam proces analizy obrazów jest jednak czasochłonny. Robson i in. (2021) zaproponowali natomiast wykorzystanie sieci GAN w połączeniu z analizą obrazu do automatycznego oznaczania składu ciała owiec. Na podstawie wyników obrazowania owiec różnych ras stworzono model, który potrafi automatycznie określać poszczególne parametry rzeźne. Dokładność oceny składu ciała, porównywanej z ocenami specjalistów, wynosiła około 98%, przy jednoczesnym znacznym zmniejszeniu nakładu pracy na pozyskiwanie informacji o zwierzętach, co z kolei przekłada się na redukcję kosztów hodowli.

ANALIZA DŹWIĘKU

Oprócz urządzeń rejestrujących obraz oraz sensorów opartych na biomarkarach w zarządzaniu stadem przydatna może być analiza dźwięku (Briefer i in., 2022). Metoda ta umożliwia wykrywanie niepożądanych zdarzeń na podstawie odgłosów zwierząt. W badaniach przeprowadzonych przez Briefer i in. (2022) analizowano odgłosy świń w różnych sytuacjach. Poszczególne dźwięki przypisano do konkretnych zdarzeń, oceniając jednocześnie, czy były to sytuacje wywołujące dyskomfort, neutralne czy pozytywne. Stworzono algorytm klasyfikujący dźwięki w czasie rzeczywistym, który pozwala na alarmowanie hodowcy w przypadku wykrycia niepokojących sygnałów. Zastosowanie sieci neuronowych umożliwiło opracowanie algorytmu, który z dokładnością 82% klasyfikuje kontekst pojawiania się danego dźwięku. Dzięki szybkiej reakcji hodowca ma szansę poprawić dobrostan zwierząt oraz ograniczyć koszty produkcji wynikające z konsekwencji niekorzystnych zdarzeń w chlewni.

WYKORZYSTANIE WYNIKÓW DZIAŁANIA ALGORYTMÓW AI W HODOWLI ZWIERZĄT

Ciągły postęp w hodowli zwierząt wynika z wieloletniej praktyki, w ramach której najlepsze osobniki selekcjonowano na rodziców kolejnych pokoleń. Dzięki nowoczesnym metodom genetyki molekularnej wykorzystuje się dziś informacje o genach poszczególnych osobników do określania ich wartości genetycznej (Meuwissen i in., 2001). Proces selekcji na podstawie genomu, zwany selekcją genomową, pozwala na dokładniejszą ocenę wartości genetycznej zwierząt i roślin oraz umożliwia określenie jej już we wczesnym stadium życia. Na początku jej wdrażania zadbano o ocenę cech tradycyjnie uwzględnianych przy użyciu metod genomowych, a następnie rozszerzono zakres analiz o nowe cechy. Poznanie genotypu zwierzęcia to jednak tylko część procesu – konieczne jest ustalenie, jak dany genotyp przekłada się na konkretne wyniki produkcyjne i funkcjonalne, czyli na fenotyp. W tym kontekście zastosowanie AI do pozyskiwania danych dotyczących nowych cech odgrywa kluczową rolę. Wszystkie fenotypy opisane powyżej, uzyskane przy wykorzystaniu algorytmów AI, mogą stanowić podstawę do opracowania nowych cech, dzięki którym możliwe będzie doskonalenie istniejących populacji zwierząt, co przyczyni się do dalszej poprawy opłacalności produkcji.

NOWOCZESNE TECHNOLOGIE W PRODUKCJI ROŚLINNEJ I HODOWLI NOWYCH ODMIAN ROŚLIN

W produkcji roślinnej oraz hodowli nowych odmian roślin uprawnych coraz częściej wykorzystuje się nowoczesne technologie oparte na zaawansowanych urządzeniach. Przykładem mogą być systemy GPS zintegrowane z rozsiewaczami nawozów (Mohan i in., 2021), które umożliwiają precyzyjne dostarczanie odpowiednich dawek, z uwzględnieniem map zasobności i zmienności glebowej oraz gatunków uprawianych roślin. Systemy te znajdują zastosowanie również w ochronie roślin, pozwalając na efektywne planowanie zabiegów agrotechnicznych. GPS wspiera ponadto logistykę prac polowych, optymalizując trasy orki i koszenia, dzięki czemu można zmniejszyć zużycie paliwa i skrócić czas pracy. Badania nad wykorzystaniem tej technologii w rolnictwie precyzyjnym były prowadzone już w latach 90. ubiegłego wieku (Auemhammer i Muhr, 1991; Borgelt i in., 1996). Coraz większą rolę w uprawie roślin i hodowli nowych

odmian odgrywają sensory (Bukhamsin i in., 2025) oraz biosensory roślinne (Łabańska i Przewodowski, 2020), które monitorują stan upraw i pozwalają precyzyjnie określić potrzeby roślin w zakresie nawodnienia, nawożenia oraz ochrony przed chorobami (Zhu i in., 2024). W ostatnich latach rośnie znaczenie dronów w rolnictwie i hodowli roślin. Wyposażone w kamery wysokiej rozdzielczości, kamery multispektralne, termowizyjne oraz sensory, umożliwiają szczegółowe monitorowanie upraw. Dzięki rejestrowaniu obrazów w różnych zakresach widma elektromagnetycznego można analizować stan roślinności oraz wykrywać anomalie na wczesnym etapie. Drony mogą być wykorzystywane również do aplikacji środków ochrony roślin i nawozów. Precyzyjne systemy rozpylania pozwalają dostarczać substancje w dokładnie określonych ilościach i miejscach, co zmniejsza zużycie pestycydów oraz minimalizuje ich wpływ na środowisko (Kar i Chowdhury, 2024; Talaviya i in., 2020). Tego rodzaju opryski są szczególnie przydatne na terenach trudno dostępnych, gdzie tradycyjne metody są mniej efektywne lub zbyt kosztowne.

ANALIZA OBRAZU Z DRONÓW W UPRAWIE ORAZ W HODOWLI NOWYCH ODMIAN ROŚLIN

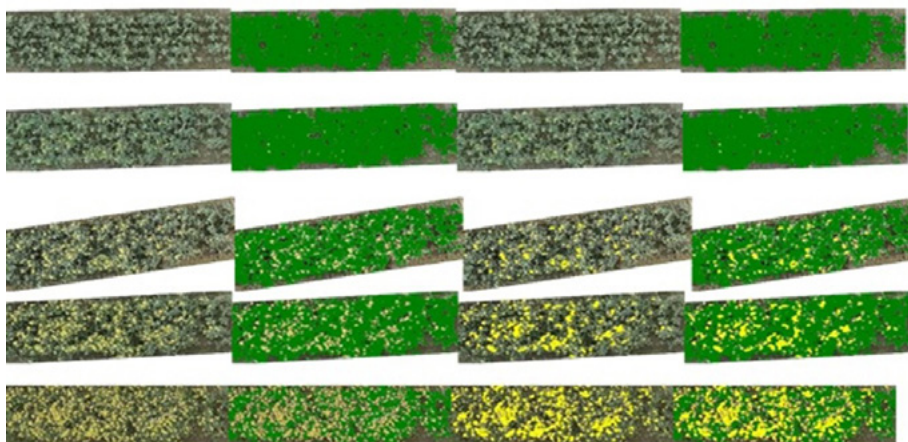
Drony i analiza obrazu znajdują szerokie zastosowanie w hodowli nowych odmian roślin uprawnych, umożliwiając precyzyjne monitorowanie upraw, ocenę cech roślin oraz wspieranie procesu selekcji hodowlanej. Drony wyposażone w kamery pozwalają na śledzenie tempa wzrostu roślin oraz ich stanu zdrowotnego. Dzięki analizie obrazu można wykrywać stres środowiskowy, taki jak niedobory wody czy składników odżywczych, jeszcze na wczesnym etapie, co umożliwia szybką reakcję (Chiu i in., 2020). Kamery multispektralne mogą identyfikować pierwsze objawy chorób, zanim staną się one widoczne gołym okiem, co znacząco wspiera selekcję odmian odpornych na patogeny, a także wczesne reagowanie w zakresie ochrony roślin. Automatyczna analiza zdjęć pozwala na ocenę cech takich jak wysokość roślin, powierzchnia liści, zagęszczenie łanu, stopień wylegania, początek kwitnienia czy indeks zieloności. Dzięki temu możliwe jest choćby automatyczne porównywanie badanych odmian (w hodowli lub procesie rejestracji nowych odmian roślin uprawnych) oraz wybór tych o najbardziej pożądanych cechach. Zaawansowane algorytmy sztucznej inteligencji umożliwiają jednocześnie przetwarzanie ogromnych zbiorów danych, co przyspiesza proces selekcji genotypów o najwyższym potencjale plonotwórczym. Tworzenie map wydajności roślin na polach doświadczalnych pozwala na ocenę różnic w plonowaniu

odmian w różnych warunkach środowiskowych. Tak więc drony i analiza obrazu przyspieszają proces hodowli nowych odmian, zwiększając jego efektywność i dokładność. Dzięki temu można wprowadzić na rynek odmiany lepiej dostosowane do zmieniających się warunków klimatycznych i wymagań rolnictwa.

SZTUCZNE SIECI NEURONOWE W UPRAWIE ORAZ HODOWLI NOWYCH ODMIAN ROŚLIN

Do analizy obrazów oraz wyników pomiarów uzyskanych za pomocą dronów potrzebne są odpowiednie narzędzia analityczne: modele statystyczne, wyszkolone sieci neuronowe lub też wyszkolone modele AI. W dotychczas dostępnej literaturze przedstawiano wykorzystanie sztucznych sieci neuronowych do różnych celów związanych z rolnictwem i hodowlą zwierząt. Kujawa i Niedbała (2021) w swojej pracy przeglądowej przedstawiają wyniki badań z różnych publikacji dotyczących zastosowania sieci neuronowych, opartych przede wszystkim na analizie cech badanych obiektów. Boniecki i in. (2020) analizowali możliwość zastosowania tej metody do identyfikacji szkodników zbóż, Niedbała i in. (2020) tworzyli sieci neuronowe do analizy wpływu odmiany i warunków meteorologicznych na stężenie kwasu ferulowego, deoksyniwalenolu i niwalenolu w ziarnie pszenicy ozimej. Li i Chao (2020) przedstawili możliwość zastosowania klasyfikacji ciągłej opartej na ANN (artificial neural networks) do identyfikacji szkodników upraw i liści roślin. Ponadto Zhu i in. (2020) analizowali model widmowy produktywności w celu oceny jakości ziemi uprawnej i porównali w tym celu kilka metod, w tym sieci neuronowe z propagacją wsteczną. Elavarasan i in. (2020) zajmowali się selekcją istotnych cech stosowanych do uczenia maszynowego oraz przewidywania efektów hodowli hybrydowej roślin, natomiast Abraham i in. (2020) analizowali przewidywanie plonu roślin na podstawie szeregów czasowych. Pentoś i in. (2021) zajmowali się modelami oceniającymi zagęszczenie gleby, Shah i in. (2021) przedstawili robota odchwaszczającego wykorzystującego sztuczne sieci neuronowe. Pathan i in. (2020) analizowali wykorzystanie ANN i inteligentnych maszyn rolniczych do wykrywania suszy oraz fenotypowania upraw. Bleasdale i Whyatt (2025) zajmowali się tematyką rozpoznawania parcha jabłoni na podstawie analizy obrazu przy użyciu konwolucyjnych sieci neuronowych CNN (*convolutional neural networks*). Slebioda i Zawieja (2025) zaproponowały sieć CNN do oceny nowych odmian roślin pod względem odrębności, którą to metodę można by zastosować do rejestracji nowych odmian roślin uprawnych. Analiza zdjęć wykonanych przez drony w celu wykrywania

chorób roślin została zastosowana przez Prasad i in. (2022), a także przez Naseer i in. (2024). Prace przeglądowe związane z zastosowaniem sieci neuronowych do analizy obrazu opublikowali m.in. Bouguettaya i in. (2022, 2023). W hodowli nowych odmian roślin uprawnych drony wykorzystuje się m.in. do oceny okresu kwitnienia (jako przykład przedstawiono zdjęcia poletka rzepaku, ryc. 1), do oceny wymarzania oraz niekiedy do oceny odporności na choroby (przykładowe zdjęcie oceny odporności odmian grochu na mączniaka prawdziwego, ryc. 2).

Ryc. 1. Ocena początku i końca kwitnienia rzepaku na przykładzie jednego poletka
Źródło: NPZ Innovation GmbH Hohenlieth-Hof 1, D-24363 Holtsee.

Ryc. 2. Ocena odporności odmian grochu na mączniaka prawdziwego
Źródło: NPZ Innovation GmbH Hohenlieth-Hof 1, D-24363 Holtsee.

PRZYSZŁOŚĆ PRZETWARZANIA OBRAZÓW Z DRONÓW DLA ROLNICTWA I HODOWLI NOWYCH ODMIAN ROŚLIN

Kluczowym elementem analizy danych zbieranych przez drony jest przetwarzanie obrazów. Po zebraniu zdjęć są one poddawane zaawansowanym technikom analizy, takim jak segmentacja, klasyfikacja czy detekcja obiektów. Algorytmy uczenia maszynowego, w tym sieci neuronowe, pozwalają na identyfikację wzorców chorobowych na podstawie cech wizualnych, takich jak zmiany barwy liści. Zaawansowane metody analizy tekstury i kolorystyki umożliwiają szybkie wskazanie obszarów wymagających interwencji.

Pomimo licznych zalet stosowanie dronów w rolnictwie wiąże się również z pewnymi wyzwaniem. Wysokie koszty ich zakupu i konserwacji mogą stanowić barierę dla mniejszych gospodarstw. Ponadto konieczność przeszkolenia operatorów oraz przestrzegania regulacji prawnych dotyczących użytkowania dronów wymaga dodatkowych inwestycji. Jednym z kluczowych wyzwań we współczesnej hodowli roślin jest dostarczenie hodowcom narzędzi opartych na sztucznej inteligencji, które umożliwią precyzyjną analizę cech roślin. W tym kontekście istotne jest opracowanie i udostępnienie hodowcom wyuczonych sieci neuronowych do analizy obrazu, które mogłyby skutecznie wdrażać w swoich badaniach i procesach selekcji. Trening modeli AI na dużych zbiorach danych umożliwia coraz lepsze dostosowywanie się do specyficznych wymagań hodowców, zwiększając efektywność analiz. Aby technologie te mogły być szeroko stosowane w praktyce, potrzebne są intuicyjne i łatwe w obsłudze narzędzia, które pozwolą hodowcom na wykorzystanie gotowych modeli bez zaawansowanej wiedzy programistycznej. Integracja tych systemów z dronami oraz innymi urządzeniami zbierającymi dane może znacząco usprawnić proces selekcji i pozwolić na szybsze wprowadzanie nowych, wysokoplonujących odmian, dostosowanych do zmieniających się warunków klimatycznych oraz wymagań rolnictwa.

Przyszłość tej technologii wydaje się obiecująca. Rozwój sztucznej inteligencji, automatyzacja oraz integracja dronów z systemami zarządzania gospodarstwem mogą uczynić ją jeszcze bardziej efektywnym narzędziem w rolnictwie. W miarę spadku kosztów i wzrostu dostępności tej technologii drony staną się standardowym elementem nowoczesnego rolnictwa.

PODSUMOWANIE

Drony i sztuczna inteligencja rewolucjonizują rolnictwo, stwarzając nowe możliwości monitorowania upraw, analizy gleby, precyzyjnych oprysków, zarządzania gospodarstwem oraz hodowli zwierząt. Ich zastosowanie przyczynia się do zwiększenia wydajności, redukcji kosztów oraz minimalizacji negatywnego wpływu rolnictwa na środowisko. Pomimo pewnych wyzwań dynamiczny rozwój tych technologii zapowiada dalszą poprawę efektywności oraz wspiera zrównoważony rozwój sektora rolniczego.

Nowoczesne technologie, szczególnie te oparte na sztucznej inteligencji, umożliwiają lepsze zarządzanie zarówno produkcją roślinną, jak i zwierzęcą. Wspierają także proces hodowli, pozwalając na dokładniejszą ocenę potencjału genetycznego materiału hodowlanego oraz analizę roślin i zwierząt pod kątem nowych, pożądanych cech. Dzięki temu możliwe jest nie tylko zwiększenie ekonomicznej opłacalności produkcji rolnej, ale także poprawa zdrowia roślin i zwierząt oraz ich dobrostanu. Korzyści płynące z tych innowacji odczuwają zarówno rolnicy, jak i konsumenci, a także same rośliny i zwierzęta utrzymywane w hodowlach.

BIBLIOGRAFIA

- Abraham, E.R., Mendes dos Reis, J.G., Vendrametto, O., Oliveira Costa Neto, P.L.D., Carlo Toloí, R., Souza, A.E.D., Oliveira Moraes, M.D. (2020). Time series prediction with artificial neural networks: An analysis using Brazilian soybean production. *Agriculture*, 10(475). <https://doi.org/10.3390/agriculture10100475>
- Attri, I., Awasthi, L.K., Sharma, T.P., Rathee, P. (2023). A review of deep learning techniques used in agriculture. *Ecological Informatics*, 77. Pobrano z: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1574954123002467>
- Auernhammer, H., Muhr, T. (1991). GPS in a basic rule for environment protection in agriculture. W: *Proceedings Automated Agriculture for the 21st century*. American Society of Agricultural Engineers publication no. 11-91 (s. 394–402), Chicago, IL: ASAE.
- Bleasdale, A.J., Whyatt, J.D. (2025). Classifying early apple scab infections in multispectral imagery with convolutional neural networks. *Artificial Intelligence in Agriculture*, 15(1), 39–51. <https://doi.org/10.1016/j.aiia.2024.10.001>
- Boniecki, P., Koszela, K., Świerczyński, K., Skwarcz, J., Zaborowicz, M., Przybył, J. (2020). Neural visual detection of grain weevil (*Sitophilus granarius* L.). *Agriculture*, 10(25). <https://doi.org/10.3390/agriculture10010025>

- Borgelt, S.C., Harrison, J.D., Sudduth, K.A., Birrell, S.J. (1996). Evaluation of GPS for applications in precision agriculture. *Applied Engineering in Agriculture*, 12(6), 633–638. Pobrano z: <https://www.ars.usda.gov/ARSTUserFiles/50701000/cswq-0271-borgelt.pdf>
- Bouguettaya, A., Zarzour, H., Kechida, A. (2022). Deep learning techniques to classify agricultural crops through UAV imagery: A review. *Neural Computing & Applications*, 34, 9511–9536. <https://doi.org/10.1007/s00521-022-07104-9>
- Bouguettaya, A., Zarzour, H., Kechida, A., Taberkit, A.M. (2023). A survey on deep learning-based identification of plant and crop diseases from UAV-based aerial images. *Cluster Computing*, 26(2), 1297–1317. <https://doi.org/10.1007/s10586-022-03627-x>
- Brand, W., Wells, A.T., Smith, S.L., Denholm, S.J., Wall, E., Coffey, M.P. (2021). Predicting pregnancy status from mid-infrared spectroscopy in dairy cow milk using deep learning. *Journal of Dairy Science*, 104(4), 4980–4990. <https://doi.org/10.3168/jds.2020-18367>
- Briefer, E.F., Sypherd, C.C.R., Linhart, P., Leliveld, L., de la Torre, M.P., Read, E.R., Guérin, C., Deiss, V., Monestier, C., Rasmussen, J.H., Špinka, M., Döpjan, S., Boissy, A., Janczak, A.M., Hillmann, E., Tallet, C. (2022). Classification of pig calls produced from birth to slaughter according to their emotional valence and context of production. *Scientific Reports*, 12, 3409. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-07174-8>
- Bukhamsin, A., Kosel, J., Blilou, I., Salama, K.N. (2025). Accelerating adoption of species-agnostic plant sensors for precision farming. *Nature Reviews Electrical Engineering*, 2, 58–70. <https://doi.org/10.1038/s44287-024-00131-9>
- Bünger, L., Macfarlane, J.M., Lambe, N.R., Conington, J., McLean, K.A., Moore, K., Glasbey, C.A., Simm, G. (2011). Use of X-ray computed tomography (CT) in UK sheep production and breeding (s. 329–348). Rijeka: INTECH Open Access Publisher.
- Chiu, M.T., Xu, X., Wei, Y., Huang, Z., Schwing, A.G., Brunner, R., Khachatryan, H., Karapetyan, H., Dozier, I., Rose, G., Wilson, D., Tudor, A., Naira Hovakimyan, Huang, T.S., Shi, H. (2020). Agriculture-Vision: A Large Aerial Image Database for Agricultural Pattern Analysis. 2022 IEEE/CVF Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 2825–2835. <https://doi.org/10.1109/cvpr42600.2020.00290>
- De Marchi, M., Toffanin, V., Cassandro, M., Penasa, M. (2014). Invited review: Mid-infrared spectroscopy as phenotyping tool for milk traits. *Journal of Dairy Science*, 97(3), 1171–1186. <https://doi.org/10.3168/jds.2013-6799>
- Dehareng, F., Delfosse, C., Froidmont, E., Soyeurt, H., Martin, C., Gengler, N., Vanlierde, A., Dardenne, P. (2012). Potential use of milk mid-infrared spectra to predict individual methane emission of dairy cows. *Animal*, 6(10), 1694–1701. <https://doi.org/10.1017/S1751731112000456>
- Delhez, P., Ho, P.N., Gengler, N., Soyeurt, H., Pryce, J.E. (2020). Diagnosing the pregnancy status of dairy cows: How useful is milk mid-infrared spectroscopy?

- Journal of Dairy Science, 103(4), 3264–3274. <https://doi.org/10.3168/jds.2019-17473>
- Denholm, S.J., Brand, W., Mitchell, A.P., Wells, A.T., Krzyzelewski, T., Smith, S.L., Wall, E., Coffey, M.P. (2020). Predicting bovine tuberculosis status of dairy cows from mid-infrared spectral data of milk using deep learning. *Journal of Dairy Science*, 103(10), 9355–9367. <https://doi.org/10.3168/jds.2020-18328>
- Elavarasan, D., Vincent, P.M.D.R., Srinivasan, K., Chang, C.-Y. (2020). A hybrid CFS filter and RF-RFE wrapper-based feature extraction for enhanced agricultural crop yield prediction modeling. *Agriculture*, 10(9), 400. <https://doi.org/10.3390/agriculture10090400>
- Grelet, C., Bastin, C., Gelé, M., Davière, J.B., Johan, M., Werner, A., Reding, R., Fernandez Pierna, J.A., Colinet, F.G., Dardenne, P., Gengler, N., Soyeurt, H., Dehareng, F. (2016). Development of Fourier transform mid-infrared calibrations to predict acetone, β -hydroxybutyrate, and citrate contents in bovine milk through a European dairy network. *Journal of Dairy Science*, 99(6), 4816–4825. <https://doi.org/10.3168/jds.2015-10477>
- Huang, G., Liu, Z., Van Der Maaten, L., Weinberger, K.Q. (2017). Densely connected convolutional networks. W: *Proceedings of the IEEE conference on computer vision and pattern recognition* (s. 4700–4708). https://openaccess.thecvf.com/content_cvpr_2017/papers/Huang_Densely_Connected_Convolutional_CVPR_2017_paper.pdf
- Humblet, M.F., Boschioli, M.L., Saegerman, C. (2009). Classification of worldwide bovine tuberculosis risk factors in cattle: A stratified approach. *Veterinary Research*, 40(5). <https://doi.org/10.1051/vetres/2009033>
- Kar, P., Chowdhury, S. (2024). IoT and drone-based field monitoring and surveillance system. W: S.S. Chouhan, A. Saxena, U.P. Singh, S. Jain (Eds.), *Artificial Intelligence Techniques in Smart Agriculture*. Singapore: Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-97-5878-4_15
- Kujawa, S., Niedbała, G. (2021). Artificial neural networks in agriculture. *Agriculture*, 11(6), 497. <https://doi.org/10.3390/agriculture11060497>
- Laine, A., Bel Mabrouk, H., Dale, L.M., Bastin, C., Gengler, N. (2014). How to use mid-infrared spectral information from milk recording system to detect the pregnancy status of dairy cows. W: *19th National Symposium on Applied Biological Sciences*.
- Li, Y., Chao, X. (2020). ANN-based continual classification in agriculture. *Agriculture*, 10(178). https://ui.adsabs.harvard.edu/link_gateway/2020Agric..10..178L/doi:10.3390/agriculture10050178
- Łabańska, M., Przewodowski, W. (2020). Biosensory – nowoczesne narzędzia analityczne detekcji patogenów roślinnych / Biosensors – novel analytical tools for the plant pathogen detection. *Biuletyn Instytutu Hodowli i Aklimatyzacji Roślin*, 290, 33–42. <https://doi.org/10.37317/biul-2020-0009>

- Meuwissen, T.H., Hayes, B.J., Goddard, M. (2001). Prediction of total genetic value using genome-wide dense marker maps. *Genetics*, 157(4), 1819–1829. <https://doi.org/10.1093/genetics/157.4.1819>
- Mohan, S.S., Ajay, A., Jayan, P.R. (2021). GPS and Sensor Based Technologies in Variable Rate Fertilizer Application. *IJAEB*, 14(1), 21–27. <https://doi.org/10.30954/0974-1712.01.2021.4>
- Naseer, R., Sahana, N.S., Bedre, S.S., Sangeetha, K.K., Sneha, C.S. (2024). AI-based drone for crop disease detection in precision agriculture. *International Journal of Engineering Research & Technology (IJERT)*, 13(4). 10.17577/IJERTV13IS040268
- Niedbala, G., Kurasiak-Popowska, D., Stuper-Szablewska, K., Nawracała, J. (2020). Application of artificial neural networks to analyze the concentration of ferulic acid, deoxynivalenol, and nivalenol in winter wheat grain. *Agriculture*, 10(127). <https://doi.org/10.3390/agriculture10040127>
- Pathan, M., Patel, N., Yagnik, H., Shah, M. (2020). Artificial cognition for applications in smart agriculture: A comprehensive review. *Artificial Intelligence in Agriculture*. <https://doi.org/10.1016/j.aiia.2020.06.001>
- Pentoś, K., Pieczarka, K., Serwata, K. (2021). The relationship between soil electrical parameters and compaction of sandy clay loam soil. *Agriculture*, 11(114). <http://dx.doi.org/10.3390/agriculture11020114>
- Prasad, A., Mehta, N., Horak, M., Bae, W.D. (2022). A Two-Step Machine Learning Approach for Crop Disease Detection Using GAN and UAV Technology. *Remote Sensing*, 14(19), 4765. <https://doi.org/10.3390/rs14194765>
- Robson, J.F., Denholm, S.J., Coffey, M. (2021). Automated processing and phenotype extraction of ovine medical images using a combined generative adversarial network and computer vision pipeline. *Sensors*, 21(21), 7268. <https://doi.org/10.3390/s21217268>
- Shah, T.M., Nasika, D.P.B., Otterpohl, R. (2021). Plant and weed identifier robot as an agroecological tool using artificial neural networks for image identification. *Agriculture*, 11(3), 222. <https://doi.org/10.3390/agriculture11030222>
- Slebioda, L., Zawieja, B. (2025). Applying convolutional neural networks for mustard variety recognition. *Euphytica*, 221, 14. <https://doi.org/10.1007/s10681-025-03461-3>
- Soyeurt, H., Bastin, C., Colinet, F.G., Arnould, V.R., Berry, D.P., Wall, E., Dehareng, F., Nguyen, H.N., Dardenne, P., Schefers, J., Vandenplas, J., Weigel, K., Coffey, M., Théron, L., Detilleux, J., Reding, E., Gengler, N., McParland, S. (2012). Mid-infrared prediction of lactoferrin content in bovine milk: Potential indicator of mastitis. *Animal*, 6(11), 1830–1838. <https://doi.org/10.1017/S1751731112000791>
- Soyeurt, H., Dardenne, P., Dehareng, F., Lognay, G., Veselko, D., Marlier, M., Bertozzi, C., Mayeres, P., Gengler, N. (2006). Estimating fatty acid content in cow milk using mid-infrared spectrometry. *Journal of Dairy Science*, 89(9), 3690–3695. [https://doi.org/10.3168/jds.S0022-0302\(06\)72409-2](https://doi.org/10.3168/jds.S0022-0302(06)72409-2)

- Soyeurt, H., Dehareng, F., Gengler, N., McParland, S., Wall, E.P.B.D., Berry, D.P., Coffey, M., Dardenne, P. (2011). Mid-infrared prediction of bovine milk fatty acids across multiple breeds, production systems, and countries. *Journal of Dairy Science*, 94(4), 1657–1667. <https://doi.org/10.3168/jds.2010-3408>
- Talaviya, T., Shah, D., Patel, N., Yagnik, H., Shah, M. (2020). Implementation of artificial intelligence in agriculture for optimisation of irrigation and application of pesticides and herbicides. *Artificial Intelligence in Agriculture*, 4, 58–73. <https://doi.org/10.1016/j.aiia.2020.04.002>
- Wallén, S.E., Prestløkken, E., Meuwissen, T.H.E., McParland, S., Berry, D.P. (2018). Milk mid-infrared spectral data as a tool to predict feed intake in lactating Norwegian Red dairy cows. *Journal of Dairy Science*, 101(7), 6232–6243. <https://doi.org/10.3168/jds.2017-13874>
- Wang, M., Wang, J., Chen, L. (2020). Mapping paddy rice using weakly supervised long short-term memory network with time-series Sentinel optical and SAR images. *Agriculture*, 10(483). <https://doi.org/10.3390/agriculture10100483>
- Zhu, M., Liu, S., Xia, Z., Wang, G., Hu, Y., Liu, Z. (2020). Crop growth stage GPP-driven spectral model for evaluation of cultivated land quality using GA-BPNN. *Agriculture*, 10(318). <https://doi.org/10.3390/agriculture10080318>
- Zhu, H., Lin, C., Liu, G., Wang, D., Qin, S., Li, A., Xu, J.L., He, Y. (2024). Intelligent agriculture: Deep learning in UAV-based remote sensing imagery for crop diseases and pests detection. *Frontiers in Plant Science*, 15, 1435016. <https://doi.org/10.3389/fpls.2024.1435016>

Aneta Suchoń✉

ORCID 0000-0002-5410-7853

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań

✉aneta.suchon@amu.edu.pl

PRAWO UNIJNE I POLSKIE WOBEC WYZWAŃ ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ

WPROWADZENIE

Zrównoważony rozwój stanowi wyzwanie dla całego świata, zwłaszcza dla podmiotów aktywnych zawodowo (w tym producentów rolnych). Postępowanie i prowadzenie działalności uwzględniającej proces integrowania działań gospodarczych i społecznych z zachowaniem równowagi i trwałości przyrodniczej dla obecnych i przyszłych pokoleń (art. 3 pkt 50 ustawy Prawo ochrony środowiska) to zagadnienia istotne z wielu powodów. Przykładowo z uwagi na zmiany klimatu, globalne problemy środowiskowe, nadmierne zużycie zasobów naturalnych, zły stan wód, pogarszanie się jakości gruntów rolnych, ubóstwo energetyczne czy nadmierną konsumpcję dóbr materialnych i usług. Określenie „zrównoważone” jest bardzo popularne i występuje np. w konstytucjach, aktach prawnych dotyczących ochrony środowiska, prawa rolnego czy żywnościowego (Cristiani, 2018). W komunikacie Komisji UE z 29 listopada 2017 r. „Przyszłość rolnictwa i produkcji żywności” wskazano, że „WPR musi nadać impuls do przejścia na bardziej zrównoważone rolnictwo”. W dokumencie ONZ (ONZ, 2015) z 21 października 2015 r. „Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030” przedstawiono siedemnaście celów zrównoważonego rozwoju, w tym wyeliminowanie głodu, osiągnięcie bezpieczeństwa żywnościowego i lepszego odżywianie oraz promowanie zrównoważonego rolnictwa.

Wprawdzie zagadnienie zrównoważoności jest popularne od lat, jednak brakuje jednolitej szerszej definicji, zasad postępowania oraz normatywnych kryteriów oceny. Rolnictwo to jeden z najstarszych podstawowych sektorów

gospodarki, którego głównym celem jest dostarczenie produktów rolnych i żywności. Aby rolnictwo jako sektor gospodarki było zrównoważone, zrównoważona działalność rolnicza musi być prowadzona przede wszystkim w gospodarstwach rolnych. Zgodnie z Rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z dnia 2 grudnia 2021 r., ustanawiającym przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR), działalność rolniczą definiuje się w art. 4 jako aktywność umożliwiającą przyczynianie się do dostarczania dóbr prywatnych i publicznych przez co najmniej jedno z poniższych działań: a) wytwarzanie produktów rolnych, obejmujące działania takie jak chów zwierząt lub uprawa, w tym w drodze użytkowania torfowisk – przy czym produkty rolne oznaczają produkty wymienione w załączniku I do TFUE, z wyjątkiem produktów rybołówstwa, a także bawełnę i zagajniki o krótkiej rotacji; b) utrzymywanie użytków rolnych w stanie, dzięki któremu nadają się one do wypasu lub uprawy, bez konieczności podejmowania działań przygotowawczych wykraczających poza użycie zwykłych metod rolniczych i zwykłego sprzętu rolniczego.

Podstawowym atrybutem działalności rolniczej jest aktywność wytwórcza – roślinna i zwierzęca – oparta na wykorzystywaniu naturalnych zdolności organizmów żywych, zarówno roślinnych, jak i zwierzęcych. Jak słusznie podkreśla się w literaturze przedmiotu, możliwości oddziaływania na przebieg procesów biologicznych są obecnie coraz większe (Budzinowski, 2018). Dlatego poszczególne etapy związane z prowadzeniem działalności rolniczej – od organizacji gospodarstwa rolnego, przez przygotowanie gruntu do uprawy, działania agrotechniczne, uprawę i zbiory, wykorzystanie nasion i nawozów, zastosowanie odnawialnych źródeł energii, pracę osób w gospodarstwie na kolejnych etapach produkcji, aż po eksploatację maszyn i urządzeń – powinny być realizowane z uwzględnieniem zasady zrównoważonego rozwoju, obejmującej aspekty ekologiczne, ekonomiczne i społeczne¹. Zrównoważony rozwój działalności rolniczej to także troska o przyszłe pokolenia, którym należy zapewnić możliwość kontynuowania produkcji rolniczej na gruntach rolnych. Istotne znaczenie mają również zasady generacyjności w rolnictwie, ukierunkowane na przekazywanie ziemi, wiedzy i zasobów kolejnym generacjom.

¹ Niektóre definicje działalności rolniczej (np. we Włoszech czy Francji) są szersze i nie skupiają się tylko na działalności wytwórczej w rolnictwie. Odnoszą się do aktywności silnie z nią powiązanych. W prawie francuskim kwalifikacja tych dodatkowych rodzajów działalności jako rolniczych uwarunkowana jest m.in. ich wykonywaniem w gospodarstwie, w którym prowadzona jest działalność rolnicza. Według prawa włoskiego działalności te muszą spełniać kryterium powiązania z zasadniczą działalnością rolniczą przez wykorzystanie produktów otrzymanych z uprawy lub hodowli lub leśnictwa oraz zasobów i wyposażenia gospodarstwa (Suchoń, 2017).

W uzasadnieniu wyroku z 6 czerwca 2006 r., nr K 23/05, OTK-A 2006/6, poz. 62, Trybunał Konstytucyjny doszedł do wniosku, że: „Idea zrównoważonego rozwoju zawiera więc w sobie potrzebę uwzględnienia różnych wartości konstytucyjnych i stosownego ich wyważenia”. Zgodnie z art. 23 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej podstawą ustroju rolnego jest gospodarstwo rodzinne. Z tego względu istotne znaczenie ma zrównoważony rozwój gospodarstw rodzinnych. Ochrona środowiska, zrównoważony rozwój oraz gospodarstwa rodzinne stanowią wartości konstytucyjne. Uwzględniając rolę, jaką wartości konstytucyjne odgrywają w systemie prawa, powinny one być respektowane i urzeczywistniane w procesie tworzenia, stanowienia oraz stosowania prawa. Zasada zrównoważonego rozwoju ma swoją genezę w prawie międzynarodowym i obejmuje wiele obszarów działalności człowieka, nie ograniczając się wyłącznie do ochrony środowiska. Zrównoważone rolnictwo, prowadzone w zgodzie z wymogami ochrony środowiska, ma sprzyjać rozwojowi obszarów wiejskich. Należy podkreślić, że oprócz działalności rolniczej na obszarach wiejskich wykonywana jest również inna działalność gospodarcza i społeczna. W ostatnich latach obserwuje się coraz większe zainteresowanie zamieszkiwaniem na wsi przez osoby niezwiązane zawodowo z rolnictwem.

Celem artykułu jest, po pierwsze, ocena ewolucji pojęcia oraz celów zrównoważonego rozwoju w ujęciu międzynarodowym, unijnym i krajowym, ze szczególnym uwzględnieniem działalności rolniczej; po drugie, zaprezentowanie wybranych zagadnień prawnych dotyczących zrównoważonej działalności rolniczej w obcych porządkach prawnych, w szczególności w Szwajcarii, Austrii i USA; po trzecie, przedstawienie instrumentów prawnych, zarówno unijnych, jak i polskich, dotyczących zrównoważonej działalności rolniczej, z uwzględnieniem aspektów środowiskowego, ekonomicznego i społecznego.

ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ W UJĘCIU MIĘDZYNARODOWYM, UNIJNYM I KRAJOWYM

W 1987 r. Światowa Komisja ds. Środowiska i Rozwoju (WCED) opublikowała raport *Nasza wspólna przyszłość* (znany jako raport Brundtland), w którym zdefiniowano pojęcie zrównoważonego rozwoju. Został on określony jako rozwój zaspokajający potrzeby obecnego pokolenia bez uszczerbku dla możliwości zaspokajania przez przyszłe pokolenia ich własnych potrzeb (PE, 2012). Z kolei Agenda 21 jako Światowy Program Działań w XXI wieku dla zrównoważonego, trwałego rozwoju, przyjęta w 1992 roku na Szczycie Ziemi – Konferencji Narodów

Zjednoczonych „Środowisko i Rozwój” (UNCED) w Rio de Janeiro, zawiera rozdział 14 dotyczący promowania zrównoważonego rolnictwa i obszarów wiejskich.

Deklaracja z Rio w sprawie środowiska i rozwoju (KNZ, 1992) obejmuje także zagadnienia dotyczące koncepcji zrównoważonego rozwoju. Przykładowo „Zasada 1” stanowi, że istoty ludzkie stanowią centrum zainteresowania w procesie trwałego i zrównoważonego rozwoju. Mają one prawo do zdrowego oraz twórczego życia w harmonii z przyrodą. W „Zasadzie 4” podkreślono, że dla osiągnięcia trwałego i zrównoważonego rozwoju konieczne jest, aby ochrona środowiska stanowiła nierozłączną część procesów rozwojowych i nie była rozpatrywana oddzielnie od nich. Zgodnie z „Zasadą 5” wszystkie państwa i wszyscy ludzie powinni współpracować przy realizacji zasadniczego zadania, czyli wykorzenienia ubóstwa – co niezbędne do zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju oraz do zmniejszenia różnic w poziomie życia większości ludzi na świecie – i dążyć do zaspokojenia ich potrzeb. „Zasada 9” wskazuje, że państwa powinny współpracować w celu zwiększenia swoich wewnętrznych możliwości budowania podstaw trwałego i zrównoważonego rozwoju, pogłębiając naukową wiedzę w tym zakresie przez wymianę naukową i techniczną oraz usprawnienie procesów rozwoju, przystosowania, rozprzestrzeniania i transferu technologii, włączając w to nowe technologie i innowacje (KNZ, 1992).

W dokumencie ONZ (ONZ, 2015) z 21 października 2015 r. „Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030” wskazano, że problemy takie jak wyczerpywanie się zasobów naturalnych i niekorzystne skutki degradacji środowiska – w tym pustynnienie, susze, degradacja gleby, niedobory słodkiej wody oraz utrata różnorodności biologicznej – wydłużają i potęgują listę wyzwań stojących przed ludzkością. Zmiany klimatu zostały uznane za jedno z największych zagrożeń, a ich negatywne skutki ograniczają zdolność wszystkich państw do osiągnięcia celów zrównoważonego rozwoju (ONZ, 2015, s. 6 i n.). W dokumencie przedstawiono „17 Celów Zrównoważonego Rozwoju”, w tym m.in.: „Cel 2” – wyeliminować głód, osiągnąć bezpieczeństwo żywnościowe i lepsze odżywianie oraz promować zrównoważone rolnictwo; „Cel 6” – zapewnić wszystkim ludziom dostęp do wody i warunków sanitarnych przez zrównoważoną gospodarkę zasobami wodnymi; „Cel 7” – zapewnić wszystkim dostęp do stabilnej, zrównoważonej i nowoczesnej energii po przystępnej cenie; „Cel 15” – chronić, przywrócić oraz promować zrównoważone użytkowanie ekosystemów lądowych, zrównoważone gospodarowanie lasami, zwalczać pustynnienie, powstrzymać i odwracać proces degradacji gleby oraz powstrzymać utratę różnorodności biologicznej.

W ramach „Celu 2” wskazano, że: „Do 2030 roku należy podwoić wydajność rolnictwa i dochody drobnych producentów żywności, w szczególności kobiet, rdzennej ludności, rodzinnych gospodarstw rolnych, pasterzy i rybaków, m.in.

przez bezpieczny i równy dostęp do ziemi oraz innych zasobów i czynników produkcji, dostęp do wiedzy, usług finansowych i rynków oraz możliwości zwiększenia wartości dodanej i zatrudnienia poza sektorem rolniczym. Należy także stworzyć systemy zrównoważonej produkcji żywności oraz wdrożyć praktyki przęsnego rolnictwa, mające zwiększyć wydajność i produkcję, zachować ekosystemy, wzmocnić zdolność przystosowania się do zmian klimatu, ekstremalnych zjawisk pogodowych, suszy, powodzi i innych katastrof, a także mające stopniowo poprawiać jakość gleby i gruntów. (...) Zwiększyć inwestycje w infrastrukturę obszarów wiejskich, badania w dziedzinie rolnictwa i usług, rozwój technologii oraz banki zasobów genetycznych roślin i inwentarza żywego w celu zwiększenia zdolności produkcyjnych gospodarstw rolnych w krajach rozwijających się” (ONZ, 2015; KE, 2017). Jeżeli chodzi o zrównoważony rozwój w ustawodawstwie unijnym, w pierwszej kolejności należy wspomnieć o art. 3 (dawny artykuł 2 TUE) Traktatu o Unii Europejskiej. Za jedno z głównych zadań Unii Europejskiej uznano w nim w szczególności popieranie na obszarze całej Wspólnoty harmonijnego i zrównoważonego wzrostu działań gospodarczych, a także stałego i nieinflacyjnego rozwoju, uwzględniającego ochronę środowiska naturalnego.

Istotne znaczenie ma również art. 11 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE), który zobowiązuje do uwzględniania wymogów ochrony środowiska przy ustalaniu i realizacji polityk oraz działań Unii, w szczególności w celu wspierania zrównoważonego rozwoju. Z kolei art. 191 ust. 3 TFUE nakłada obowiązek uwzględniania gospodarczego i społecznego rozwoju Unii jako całości oraz zrównoważonego rozwoju jej regionów przy opracowywaniu polityki w dziedzinie środowiska naturalnego. Europejski Zielony Ład stanowi integralną część opracowanej strategii, mającej na celu wdrożenie Agendy ONZ na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030 (np. KE, 2020a, 2020b, 2020c; KE, 2021a, 2021b). Wpisuje się także w założenia idei zielonej gospodarki (green economy) (Zak, 2015; Ryszewska, 2013). Akcentuje, że gospodarka powinna być niskowęglowa, zasobooszczędna i ma służyć „włączeniu społecznemu”. Konieczne jest zwiększanie efektywności korzystania z energii i zasobów, a także zapobieganie stratom w bioróżnorodności i usługach ekosystemowych².

Jeżeli chodzi o aktualne przepisy unijne dotyczące zrównoważonego rolnictwa, to w pierwszej kolejności wspomnieć należy o Rozporządzeniu (UE) Parlamentu Europejskiego i Rady 2021/2115, ustanawiającym przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach

² Termin „green economy” został po raz pierwszy użyty w 1989 r. (Górka i Łuszczuk, 2014; Szyja, 2013) przez D. Pearce’a, A. Markandya i E. Barbiera w raporcie „Blueprint for a Green Economy”, który zawierał zagadnienia związane z rolą ekonomii we wzmacnianiu polityki ekologicznej i zrównoważonego rozwoju (Pearce i in., 1989).

wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) oraz z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW). W art. 5 określono m.in., że wsparcie z EFRG i EFRROW służy dalszej poprawie zrównoważonego rozwoju rolnictwa, sektora żywnościowego i obszarów wiejskich oraz przyczynia się do osiągnięcia poniższych celów ogólnych w dziedzinie gospodarki, środowiska i kwestii społecznych, co stanowi wkład w realizację Agendy na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030: w tym wspieranie inteligentnego, konkurencyjnego, odpornego i zróżnicowanego sektora rolnictwa, zapewniającego długoterminowe bezpieczeństwo żywnościowe; wspieranie i wzmacnianie ochrony środowiska, w tym różnorodności biologicznej oraz działań w dziedzinie klimatu; przyczynianie się do realizacji unijnych celów związanych ze środowiskiem i klimatem, w tym zobowiązań Unii wynikających z Porozumienia paryskiego; umacnianie struktury społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich. Natomiast w celach szczegółowych ustawodawca unijny wspomina m.in. o zapewnieniu zrównoważoności ekonomicznej produkcji rolnej w Unii; promowaniu zrównoważonej energii; wspieraniu zrównoważonego rozwoju zasobów naturalnych; rozwoju zrównoważonej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich; zrównoważonym leśnictwie, a także o żywności produkowanej w zrównoważony sposób.

Według Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1308/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r., ustanawiającego wspólną organizację rynków produktów rolnych oraz uchylającego rozporządzenia Rady (EWG) nr 922/72, (EWG) nr 234/79, (WE) nr 1037/2001 i (WE) nr 1234/2007 (Dz. U. UE. L. z 2013 r. Nr 347, str. 671, z późn. zm.), „norma zrównoważonego rozwoju” oznacza normę, która ma przyczynić się do osiągnięcia co najmniej jednego z następujących celów: a) cele środowiskowe, w tym łagodzenie zmiany klimatu i przystosowanie się do niej; b) wytwarzanie produktów rolnych w sposób, który ogranicza stosowanie pestycydów; oraz c) zdrowie zwierząt i dobrostan zwierząt.

Natomiast Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2024/1143 z dnia 11 kwietnia 2024 r. w sprawie oznaczeń geograficznych w odniesieniu do wina, napojów spirytusowych i produktów rolnych oraz gwarantowanych tradycyjnych specjalności i określeń jakościowych stosowanych fakultatywnie w odniesieniu do produktów rolnych, zmieniające rozporządzenia (UE) nr 1308/2013, (UE) 2019/787 i (UE) 2019/1753 oraz uchylające rozporządzenie (UE) nr 1151/2012, określa, że „praktyka z zakresu zrównoważonego rozwoju” oznacza praktykę, która przyczynia się do realizacji jednego lub większej liczby celów społecznych, środowiskowych lub gospodarczych, takich jak: a) łagodzenie zmiany klimatu i przystosowanie się do niej, zrównoważone wykorzystanie i ochrona krajobrazów, wody i gleby, przejście na gospodarkę o obiegu zamkniętym, w tym ograniczenie marnotrawienia żywności, zapobieganie

zanieczyszczeniom i ich kontrola oraz ochrona i odbudowa różnorodności biologicznej i ekosystemów; b) wytwarzanie produktów rolnych w sposób, który ogranicza stosowanie pestycydów i polega na zarządzaniu ryzykiem związanym z takim stosowaniem lub zmniejsza ryzyko oporności na środki przeciwdrobnoustrojowe w produkcji rolnej; c) dobrostan zwierząt; d) godziwy dochód dla producentów, dywersyfikacja działalności, promowanie lokalnej produkcji rolnej oraz waloryzacja struktury obszarów wiejskich i rozwoju lokalnego; e) ochrona zatrudnienia w rolnictwie przez przyciąganie i utrzymywanie młodych producentów i nowych producentów produktów noszących oznaczenie geograficzne; f) poprawa warunków pracy i bezpieczeństwa w działalności rolno-przetwórczej.

Jeżeli chodzi o polskie ustawodawstwo, wspomniany art. 5 Konstytucji (Bodnar i Płoszka, 2020) stanowi, że Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego, a także zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju (Konstytucja RP, art. 74 i art. 31 ust. 3; Szymańska, 2016).

Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 2 kwietnia 2015 r., sygn. II OSK 2123/13 orzekł, że: „Zasada zrównoważonego rozwoju pełni przede wszystkim rolę dyrektywy wykładni. Wtedy, gdy pojawiają się wątpliwości co do zakresu obowiązków, rodzaju obowiązków i sposobu ich realizacji, należy posiłkować się zasadą zrównoważonego rozwoju. Pełni ona zatem rolę podobną do zasad współżycia społecznego czy społeczno-gospodarczego przeznaczenia w prawie cywilnym. W pierwszej kolejności do uwzględniania zasady zrównoważonego rozwoju obowiązany jest ustawodawca w procesie stanowienia prawa, ale z drugiej – zasadę tę powinny mieć na uwadze organy stosujące prawo”.

Natomiast w wyroku z dnia 6 czerwca 2013 r. Naczelny Sąd Administracyjny (II OSK 306/12) orzekł, że „pojęcie «zrównoważonego rozwoju» zaczerpnięte zostało z dokumentów prawa międzynarodowego i oznacza wymóg, by ingerencja w środowisko była jak najmniej szkodliwa, a korzyści społeczne były proporcjonalne i społecznie adekwatne do wyrządzonych szkód. W ramach zasady zrównoważonego rozwoju mieści się nie tylko ochrona przyrody, ale także należyta troska o rozwój społeczny i cywilizacyjny związany z koniecznością budowania nowej infrastruktury”.

Pojęcie zrównoważonego rolnictwa występuje m.in. w preambule ustawy z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego. Ustawa wskazuje, że: „W celu wzmocnienia ochrony i rozwoju gospodarstw rodzinnych, które w myśl Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej stanowią podstawę ustroju rolnego Rzeczypospolitej Polskiej, (...) i dla wspierania zrównoważonego rolnictwa prowadzonego w zgodzie z wymogami ochrony środowiska i sprzyjającego rozwojowi obszarów wiejskich, uchwała się niniejszą ustawę”. W ustawie nie

zawarto jednak definicji pojęcia zrównoważonego rolnictwa. Niemniej należy uznać, że wiele instrumentów ograniczających obrót nieruchomościami rolnymi sprzyja zrównoważonemu rozwojowi gospodarstw rodzinnych, stanowiących podstawę ustroju rolnego państwa. Warto również wspomnieć o Uchwale nr 123 Rady Ministrów z dnia 15 października 2019 r. w sprawie przyjęcia „Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030” (M.P. z 2019 r. poz. 1150). W dokumencie tym podkreślono, że „rozwój odpowiedzialny to rozwój zrównoważony i wielofunkcyjny, oparty na wiedzy i innowacjach, dążący do poprawy konkurencyjności sektora rolno-spożywczego przy zachowaniu dbałości o środowisko oraz jakość życia na obszarach wiejskich” (Uchwała nr 123 Rady Ministrów z dnia 15 października 2019 r.).

Polskie Stowarzyszenie Rolnictwa Zrównoważonego ASAP wskazuje, że rolnictwo zrównoważone obejmuje „wszelkie działania ograniczające wpływ rolnictwa na środowisko, umożliwiające bardziej efektywne i przyjazne dla środowiska wykorzystanie zasobów, np. gleby, ziemi, wody, maszyn, środków ochrony roślin, nasion, nawozów czy energii, przy zachowaniu opłacalności produkcji rolniczej i jej akceptacji społecznej” (PSZRiŻ, 2022).

ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ ROLNICTWA W WYBRANYCH REGULACJACH PRAWNYCH SZWAJCARII, AUSTRII ORAZ USA

Zgodnie z art. 104 Konstytucji (Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej, 1999; Ehrenzeller i in., 2023; Oesch, 2015) Szwajcaria zapewnia, że rolnictwo, dzięki zrównoważonej i zorientowanej na rynek produkcji, wnosi istotny wkład w zapewnienie zaopatrzenia ludności w żywność, ochronę zasobów naturalnych, utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz zdecentralizowane zagospodarowanie terenu. Konstytucja szwajcarska podkreśla również, że działalność rolnicza powinna być organizowana w sposób umożliwiający realizację jej wielofunkcyjnych zadań. Artykuł 104a, dodany do szwajcarskiej ustawy zasadniczej na podstawie nowelizacji z 2017 r. (AS 2017 6735), dotyczy bezpieczeństwa żywnościowego. Przepis ten stanowi, że w celu zapewnienia zaopatrzenia ludności w żywność Federacja stworzy warunki do: a) zabezpieczenia podstaw produkcji rolnej, w szczególności ziemi uprawnej; b) dostosowanej do miejsca i zasobooszczędnej produkcji żywności; c) rolnictwa i przemysłu spożywczego zorientowanych na rynek; d) transgranicznych stosunków handlowych, które przyczyniają się do zrównoważonego rozwoju sektora rolno-spożywczego; e) zasobooszczędnego podejścia do żywności.

Zgodnie z art. 113 ust. 1 Ustawy federalnej o rolnictwie z 28 kwietnia 1998 r. (Bundesgesetz über die Landwirtschaft, 1998), Federacja wspiera rolnictwo w jego dążeniach do racjonalnej i „zrównoważonej” produkcji przez rozwój i przekazywanie wiedzy. Rząd federalny może również promować ochronę i „zrównoważone” wykorzystanie zasobów genetycznych w rolnictwie i żywności (art. 147a ust. 1 LwG). Monitorowanie prowadzone przez rząd federalny, zgodnie z art. 185 ust. 1a LwG, obejmuje ekonomiczną, ekologiczną i społeczną sytuację rolnictwa. Wspomniane wyżej rozporządzenie w sprawie zrównoważonego rozwoju nakłada na Federalny Urząd ds. Rolnictwa (FOAG) obowiązek regularnego przeprowadzania takiego monitoringu oraz odpowiedniej oceny polityki rolnej.

Rozporządzenie w sprawie oceny zrównoważonego rozwoju w rolnictwie z dnia 7 grudnia 1998 r. (Verordnung über die Beurteilung der Nachhaltigkeit in der Landwirtschaft vom 7. Dezember 1998) reguluje: a) ocenę polityki rolnej i wyników rolnictwa z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju (ocena dotyczy ekonomicznego, środowiskowego i społecznego wpływu polityki rolnej oraz usług świadczonych przez rolnictwo; musi być przeprowadzana okresowo); b) cele redukcji strat składników odżywczych; c) metody obliczania strat azotu i fosforu oraz ryzyka związanego ze stosowaniem środków ochrony roślin; d) dostarczanie danych do scentralizowanej analizy danych księgowych i wykorzystanie tych danych; oraz e) dostarczanie informacji na potrzeby regionalnego i związanego z gospodarstwem monitoringu rolno-środowiskowego oraz wykorzystanie tych danych.

Badane są następujące kwestie: a) sektor rolny jako całość; b) indywidualne gospodarstwa rolne na podstawie reprezentatywnej próby; c) regiony; d) środki polityki rolnej. Federalny Urząd ds. Rolnictwa (FOAG) uwzględnia: a) rachunki rolne; b) wskaźniki ekologiczne i społeczne; c) dane księgowe z próby reprezentatywnych gospodarstw rolnych; d) dane administracyjne; e) ankiety i sondaże; f) symulacje i obliczenia teoretyczne; g) badania naukowe.

Komisja zapoznaje się z ocenami rolniczych instytutów badawczych. Może korzystać z usług innych agencji federalnych lub organizacji prywatnych. Ocenę ekonomiczną rolnictwa przeprowadza się również w ujęciu regionalnym. W celu monitorowania sytuacji dochodowej rolnictwa w poszczególnych gospodarstwach Agroscope corocznie określa reprezentatywną próbę losowo wybranych gospodarstw (próba sytuacji dochodowej). Aby ocenić rentowność poszczególnych sektorów gospodarstw, zgodnie z rozporządzeniem Agroscope co roku określa próbę wybranych gospodarstw (tzw. próba zarządzania gospodarstwem). Sekcja 3 dotyczy oceny z perspektywy środowiskowej i społecznej. FOAG dokonuje okresowej oceny rozwoju efektywności środowiskowej gospodarstw rolnych, w tym w obszarze dobrostanu zwierząt oraz wpływu rolnictwa na zasoby naturalne. Wykorzystuje krajowe, regionalne i związane

z gospodarstwem wskaźniki ekologiczne do oceny ilościowego i jakościowego wpływu polityki rolnej (Richli, 2021). Wskaźniki te powinny być porównywalne z normami międzynarodowymi.

FOAG opiera swoją ocenę ekologiczną na takich wskaźnikach jak: a) obrót materiałami i energią; b) emisje substancji szkodliwych dla środowiska; c) wydajność gleby; d) bioróżnorodność; e) hodowla zwierząt. FOAG opracowuje te wskaźniki we współpracy z innymi urzędami federalnymi, zainteresowanymi stronami i innymi instytucjami. Agroscope prowadzi regionalny i związany z gospodarstwem monitoring rolno-środowiskowy, wykorzystując dostępne dane, dane z badań oraz z systemów informacji zarządczej w gospodarstwie rolnym (FMIS). Zgodnie z rozporządzeniem prowadzony jest monitoring i ocena rozwoju odpowiednich wskaźników. W rozporządzeniu poruszono również zagadnienie strat składników odżywczych w rolnictwie oraz ryzyka związanego ze stosowaniem środków ochrony roślin. W porównaniu ze średnią wartością z lat 2014–2016 straty te należy zmniejszyć do 2030 r. w następujący sposób: a) azot – co najmniej o 15 procent; b) fosfor – co najmniej o 20 procent.

Ciekawy jest również art. 10c dotyczący metody obliczania ryzyka związanego ze stosowaniem środków ochrony roślin. Ryzyko to, zgodnie z art. 6b LwG, określa się poprzez zsumowanie ryzyka związanego ze stosowaniem poszczególnych substancji czynnych. Wartości ryzyka oblicza się dla każdej substancji czynnej. Są one oparte na następujących podstawach: a) dla wód powierzchniowych i siedlisk półnaturalnych – na ilości substancji czynnej, która może potencjalnie przedostać się do tego środowiska podczas stosowania, oraz na toksyczności substancji czynnej; b) dla wód gruntowych – na ilości metabolitów substancji czynnej, które mogą potencjalnie przedostać się do wód gruntowych. Ryzyko oblicza się corocznie dla każdej substancji czynnej w następujący sposób: a) dla wód powierzchniowych – mnożąc wartości ryzyka dla organizmów wodnych przez obszar poddany działaniu środka i współczynnik narażenia w zależności od warunków stosowania; b) dla siedlisk półnaturalnych – mnożąc wartości ryzyka dla organizmów niebędących celem działania przez obszar poddany działaniu środka i współczynnik narażenia; c) dla wód podziemnych – mnożąc wartości ryzyka związanego z potencjalnym skażeniem metabolitami przez obszar poddany działaniu środka.

Art. 10 rozporządzenia odnosi się do oceny sytuacji społecznej. FOAG ocenia rozwój struktur rolniczych i warunki społeczne w rolnictwie, w szczególności w odniesieniu do realizacji zadań służby publicznej. Sekcja 4 rozporządzenia dotyczy sprawozdawczości. Art. 11 stanowi, że FOAG sporządza i publikuje roczne sprawozdanie z wyników oceny rolnictwa z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju. Możliwe są również oddzielne publikacje dotyczące różnych obszarów oceny.

Jeżeli chodzi o Austrię, warto wspomnieć o Bundesverfassungsgesetz über die Nachhaltigkeit, den Tierschutz, den umfassenden Umweltschutz, die Sicherstellung der Wasser- und Lebensmittelversorgung und die Forschung (BGBl. I Nr. 111/2013), czyli o Federalnej ustawie konstytucyjnej w sprawie zrównoważonego rozwoju, dobrostanu zwierząt, kompleksowej ochrony środowiska, ochrony zaopatrzenia w wodę i żywność oraz badań naukowych, której paragraf pierwszy stanowi, że Republika Austrii (Federacja, kraje związkowe i gminy) zobowiązuje się do przestrzegania zasady zrównoważonego rozwoju w korzystaniu z zasobów naturalnych w celu zapewnienia jak najlepszej jakości życia przyszłym pokoleniom. Z kolei z § 2 wynika, że Republika Austrii (Federacja, kraje związkowe i gminy) zobowiązuje się do dbania o dobrostan zwierząt oraz do kompleksowej ochrony środowiska. Kompleksowa ochrona środowiska rozumiana jest jako ochrona środowiska naturalnego – podstawy życia człowieka – przed szkodliwymi skutkami. Obejmuje ona w szczególności środki mające na celu utrzymanie czystości powietrza, wody i gleby oraz zapobieganie zanieczyszczeniom, w tym zanieczyszczeniom hałasem.

Paragraf czwarty stanowi, że Republika Austrii (rząd federalny, kraje związkowe i gminy) zobowiązuje się do zaopatrzenia w wodę w ramach świadczenia usług w interesie ogólnym oraz do odpowiedzialności za zapewnienie jej jakości i dostępności. Obejmuje to w szczególności utrzymanie publicznej własności zaopatrzenia w wodę pitną oraz uprawnień do dysponowania nią w rękach publicznych – w interesie dobrobytu i zdrowia ludności. Paragraf piąty przewiduje natomiast zobowiązanie Republiki Austrii (rządu federalnego, krajów związkowych i gmin) do zapewnienia zaopatrzenia ludności w wysokiej jakości żywność pochodzenia zwierzęcego i roślinnego, w tym z produkcji krajowej, a także do zrównoważonego wydobycia surowców naturalnych w celu zapewnienia bezpieczeństwa dostaw. Wykonanie niniejszej Federalnej ustawy konstytucyjnej powierza się Rządowi Federalnemu.

Zagadnienie zrównoważonego rolnictwa ma długą tradycję w Stanach Zjednoczonych. Zgodnie z definicją zawartą w USA National Agricultural Research, Extension and Teaching Policy Act z 1977 r., termin „zrównoważone rolnictwo” oznacza zintegrowany system praktyk produkcji roślinnej i zwierzęcej, specyficzny dla danego miejsca, który w dłuższej perspektywie: a) zaspokaja ludzkie zapotrzebowanie na żywność; b) poprawia jakość środowiska oraz naturalną bazę zasobów, od której zależy gospodarka rolna; c) w możliwie największym stopniu wykorzystuje nieodnawialne źródła i zasoby dostępne w gospodarstwie; d) utrzymuje rentowność działalności rolniczej oraz e) poprawia jakość życia rolników i społeczeństwa jako całości (NIFA USDA, 2002).

INSTRUMENTY PRAWNE ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ W POLSCE

Nie ulega wątpliwości, że dla prowadzenia zrównoważonej działalności rolniczej oraz uzyskania efektu w postaci zrównoważonego produktu rolnego o odpowiedniej jakości istotne znaczenie ma stan gruntów rolnych, będących podstawowym elementem gospodarstwa rolnego. „Zrównoważone użytkowanie gruntów – bezpieczeństwo żywnościowe zaczyna się od gleby” to temat berlińskiego szczytu ministrów rolnictwa zorganizowanego w styczniu 2022 r. Organizator wydarzenia, Minister Wyżywienia i Rolnictwa Republiki Federalnej Niemiec podkreślił, że „zdrowa gleba (Harris i in., 2022) i zrównoważone gospodarowanie gruntami są kluczowe w walce z globalnymi wyzwaniami naszych czasów” (Chromiak, 2022). W Komunikacie Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów pt. „Strategia UE na rzecz ochrony gleb 2030: Korzyści ze zdrowych gleb dla ludzi, żywności, przyrody i klimatu” z 17 listopada 2021 r. nawiązano do zrównoważonego gospodarowania glebą, określając je jako „zbiór praktyk, które pozwalają utrzymać glebę w dobrym stanie lub przywrócić ją do takiego stanu, co przynosi szereg korzyści, dotyczących również wody i powietrza. Praktyki te zwiększają różnorodność biologiczną”. Wskazano, że uczynienie zrównoważonego gospodarowania glebą nową normą wymaga koordynacji i współpracy na szczeblu lokalnym, regionalnym, krajowym, unijnym i globalnym w celu promowania i wdrażania takich praktyk. Podstawowym aktem prawnym regulującym prawa i obowiązki właścicieli gruntów rolnych jest ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz.U. 2022, poz. 2409 ze zm.). Zawiera ona instrumenty ochrony zarówno ilościowej, jak i jakościowej. Na cele nierolnicze i nieleśne można przeznaczać przede wszystkim grunty oznaczone w ewidencji jako nieużytki, a w razie ich braku – inne grunty o najniższej przydatności produkcyjnej. Wskazana zasada jest niezmiernie istotna w aspekcie ochrony gruntów rolnych jako dóbr publicznych. Jednocześnie należy zauważyć, że niekiedy właściciele nabywający grunty rolne w celach spekulacyjnych oczekują na zmiany w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. W takich przypadkach w pierwszej kolejności następuje zmiana planu, a dopiero potem wyłączenie gruntów z produkcji rolnej. Procedura odrolnienia – związana z wyłączeniem gruntów z produkcji – jest bardziej skomplikowana w odniesieniu do gruntów o najwyższej przydatności produkcyjnej, tj. klas I–III. W takich sytuacjach niezbędna jest zgoda Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Tych gruntów jest jednak w Polsce stosunkowo niewiele.

Należy wskazać, że z wnioskiem do Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi nie występuje właściciel gruntu, lecz gmina. Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 6 maja 2022 r., sygn. I OSK 1733/21, doszedł do wniosku, że: „Nie może więc budzić wątpliwości, że organ, rozpoznając wniosek o zmianę przeznaczenia gruntów, powinien przede wszystkim kierować się wskazanymi przez ustawodawcę zasadami ochrony gruntów. W takim rozumieniu celu tej regulacji prawnej należy upatrywać szeroko rozumiany interes ogółu społeczeństwa” (NSA, 2022). Wprowadzono wiele instrumentów związanych z ochroną jakością gruntów rolnych w omawianej ustawie o ochronie gruntów rolnych i leśnych. Ma ona szczególne znaczenie w kontekście postępującej degradacji i dewastacji gruntów rolnych. Zły stan gleby nie jest z reguły korzystny ani z punktu widzenia interesów właściciela, ani interesu publicznego związanego z różnorodnymi funkcjami gruntów rolnych – zarówno żywnościowymi, jak i środowiskowymi.

Obowiązki właścicieli gruntów rolnych wynikają również z przepisów związanych z finansowaniem unijnym. To właśnie te regulacje prawne przyczyniają się do poświęcania przez właścicieli większej uwagi kwestiom środowiskowym. Ustawodawca unijny, przeznaczając znaczne środki finansowe na rolnictwo, obarcza użytkowników gruntów obowiązkami na rzecz środowiska. Środki te mają zatem służyć interesowi publicznemu, a jednocześnie stanowić pewnego rodzaju rekompensatę za nałożone zobowiązania środowiskowe.

Przykładowo ustawa z dnia 5 lutego 2015 r. o płatnościach w ramach systemów wsparcia bezpośredniego w art. 9 wskazywała, że rolnicy na wszystkich kwalifikujących się hektarach (uprawnionych do płatności w ramach systemu płatności podstawowej lub systemu jednolitej płatności obszarowej) musieli przestrzegać praktyk rolniczych korzystnych dla klimatu i środowiska lub praktyk równoważnych. Obejmowały one m.in.: dywersyfikację upraw, utrzymywanie istniejących trwałych użytków zielonych oraz wyznaczanie na użytkach rolnych obszarów proekologicznych.

Obecnie zastosowanie ma ustawa z dnia 8 lutego 2023 r. o Planie Strategicznym dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027. Artykuł 20 tej ustawy stanowi, że w drodze decyzji przyznawana jest pomoc w ramach: płatności bezpośrednich, w tym podstawowego wsparcia dochodów do celów zrównoważenia, uzupełniającego redystrybucyjnego wsparcia dochodów do celów zrównoważenia, płatności w ramach interwencji związanych ze środowiskiem, klimatem i innymi zobowiązaniami w dziedzinie zarządzania, a także płatności dla obszarów z ograniczeniami naturalnymi lub innymi szczególnymi ograniczeniami.

Warunkowość stanowi podstawowy, obowiązkowy element płatności bezpośrednich i obejmuje normy dobrej kultury rolnej zgodnej z ochroną środowiska oraz wymogi podstawowe w zakresie zarządzania (MRiRW, 2024b). Na ewolucję i coraz szersze uwzględnianie kwestii zrównoważonego rozwoju wskazuje już

sama nazwa: podstawowe wsparcie dochodów do celów zrównoważenia. Środki finansowe oraz obowiązki nakładane na beneficjentów mają na celu realizację zasady zrównoważoności, w tym m.in. w aspekcie środowiskowym, działań na rzecz gleby oraz jakości produktu rolnego.

Dla prowadzenia zrównoważonej działalności rolniczej istotne są również płatności w ramach ekoschematów, przyznawane rolnikowi w formie płatności: do obszarów z roślinami miododajnymi; do rolnictwa węglowego i zarządzania składnikami odżywczymi; do integrowanej produkcji roślin; do biologicznej uprawy; do retencjonowania wody na trwałych użytkach zielonych; do gruntów wyłączonych z produkcji; do materiału siewnego kategorii elitarny lub materiału siewnego kategorii kwalifikowany; dobrostanowej.

Płatności do rolnictwa węglowego i zarządzania składnikami odżywczymi są przyznawane, jeżeli rolnik realizuje praktyki służące zwiększeniu sekwestracji węgla w glebie oraz poprawie zarządzania składnikami odżywczymi na działkach rolnych położonych na obszarze zatwierdzonym do podstawowego wsparcia dochodów, spełniających warunki określone w art. 26, posiadanych przez tego rolnika na podstawie tytułu prawnego. Rolnicy już od wielu lat korzystają z programów środowiskowych oraz rolno-środowiskowo-klimatycznych, które wiążą się z obowiązkami dotyczącymi ochrony środowiska. Składając wniosek o udział w takim programie, producent rolny zobowiązuje się do spełniania określonych wymagań przez pięć lat.

Podstawę prawną w tym zakresie stanowi rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 18 marca 2015 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Działanie rolno-środowiskowo-klimatyczne”, objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (Dz.U. 2015, poz. 415). Określało ono, że zobowiązanie rolno-środowiskowo-klimatyczne jest realizowane w ramach: jednego pakietu (w przypadku gdy pakiet nie obejmuje wariantu) albo wariantu, np. Rolnictwo zrównoważone czy Ochrona gleb i wód. Rolnik lub zarządca realizujący zobowiązanie rolno-środowiskowo-klimatyczne ma plan działalności rolno-środowiskowej, nie może przekształcać występujących w gospodarstwie rolnym trwałych użytków zielonych i pastwisk trwałych, a także zobowiązany jest do zachowania elementów krajobrazu rolniczego nieużytkowanych rolniczo, tworzących ostoje przyrody, określonych w planie działalności rolno-środowiskowej. Wykonując powyższe działania, rolnik przyczynia się do ochrony środowiska oraz zachowania bioróżnorodności.

Obecnie zagadnienie to uregulowane jest w rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 31 marca 2023 r. w sprawie szczegółowych warunków i szczegółowego trybu przyznawania i wypłaty płatności rolno-środowiskowo-klimatycznych w ramach Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (Dz.U. 2023, poz. 734 z późn. zm.). Warto wskazać na takie interwencje

jak: ekstensywne użytkowanie łąk i pastwisk na obszarach Natura 2000, zachowanie sadów tradycyjnych odmian drzew owocowych, zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin w rolnictwie oraz działania na rzecz bioróżnorodności na gruntach ornych, takie jak wieloletnie pasy kwietne czy ogródki bioróżnorodności.

ENERGIA ODNAWIALNA

Wykorzystanie energii odnawialnej w gospodarstwie rolnym jest istotne przy prowadzeniu zrównoważonej działalności rolniczej. Neutralność klimatyczna, która ściśle wiąże się z odnawialnymi źródłami energii (OZE), stanowi jeden z kluczowych elementów zrównoważenia środowiskowego. To koncepcja opisująca stan równowagi – tzw. zerowego bilansu – między emisją gazów cieplarnianych a ich magazynowaniem lub pochłanianiem, na przykład przez grunty rolne lub lasy (PE, 2019). Celem Unii Europejskiej jest ograniczenie emisji gazów cieplarnianych netto co najmniej o 55% do 2030 r. w porównaniu z poziomem z 1990 r. Wśród środków przyczyniających się do redukcji emisji CO₂ wymienia się rozwój energii odnawialnej, rolnictwo węglowe oraz zalesianie gruntów rolnych. Propozycja zakłada zwiększenie dotychczasowego celu UE w zakresie udziału odnawialnych źródeł energii w ogólnym koszyku energetycznym z 32% do co najmniej 40% do 2030 r.

W komunikacie Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów pt. „Gotowi na 55: Realizacja unijnego celu klimatycznego do 2030 r. na drodze do neutralności klimatycznej” podkreślono, że zużycie energii odpowiada za 75% emisji gazów cieplarnianych w UE.

Należy również wskazać, że zagadnienia związane z energią odnawialną zostały ujęte w Planie Strategicznym dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027. Producenci rolni mogą korzystać z programów wspierających inwestycje w działania związane z odnawialnymi źródłami energii, w tym w ramach zrzeszania się, co pozwala na realizację wielu wyzwań wskazanych w Europejskim Zielonym Ładzie.

Przykładem są możliwości aplikowania o środki unijne na: budowę biogazowni rolniczych, instalacji produkujących energię z promieniowania słonecznego wraz z magazynami energii i systemami zarządzania energią, a także na systemy poprawiające efektywność energetyczną budynków gospodarskich służących produkcji rolnej, takie jak termomodernizacja, kotły na biomasę, systemy odzyskiwania ciepła czy inne instalacje produkujące energię z odnawialnych źródeł energii.

Istotny jest także Program I 13.4. Rozwój współpracy producentów w ramach systemów jakości żywności (PS WPR 2023–2027, s. 1050). Celem interwencji jest wzmocnienie i rozwój współpracy w ramach systemów jakości żywności oraz produkcji, m.in. przez dostosowanie prowadzonej produkcji do zmian wynikających z problemów klimatycznych, wymogów związanych z dobrostanem zwierząt oraz zmian rynkowych. Producenci rolni działający wspólnie będą mogli ubiegać się o dofinansowanie w ramach interwencji I 13.5. Współpraca Grup Operacyjnych Europejskiego Partnerstwa Innowacyjnego (GO EPI). Celem tej interwencji jest tworzenie grup operacyjnych europejskiego partnerstwa innowacyjnego na rzecz wydajnego i zrównoważonego rolnictwa oraz opracowanie i wdrożenie innowacyjnych projektów realizowanych przez te grupy, z uwzględnieniem realnych potrzeb rolników.

Na szczególną uwagę zasługuje cel 4: przyczynianie się do łagodzenia zmiany klimatu i przystosowywania się do niej, w tym przez redukcję emisji gazów cieplarnianych, zwiększenie sekwestracji węgla oraz promowanie zrównoważonej energii. Interwencja będzie ukierunkowana na poprawę stanu środowiska, adaptację rolnictwa do zmian klimatu oraz przeciwdziałanie skutkom tych zmian.

Równie istotny jest cel 5: wspieranie zrównoważonego rozwoju oraz efektywnego zarządzania zasobami naturalnymi, takimi jak woda, gleba i powietrze – w tym poprzez ograniczenie uzależnienia rolnictwa od stosowania produktów chemicznych.

W gospodarstwach rolnych producenci rolni coraz częściej realizują inwestycje z dziedziny energii odnawialnej, takie jak: kotły na biomasę, panele fotowoltaiczne, kolektory słoneczne, mikrobiogazownie, małe turbiny wiatrowe czy pompy ciepła (Piech i in., 2019). Szczególnie dużą popularnością w ostatnich latach cieszy się fotowoltaika. Możliwość uzyskania dofinansowania lub skorzystania z ulgi inwestycyjnej w podatku rolnym, a także zmiany klimatyczne i, co do zasady, coraz większa liczba dni słonecznych sprzyjają realizacji tego typu inwestycji. Inwestycja OZE pozwala na znaczące zmniejszenie opłat za energię elektryczną i przyczynia się do realizacji celów środowiskowych zrównoważonego rozwoju działalności rolniczej (Wiśniewski, 2016; Kozłowska, 2020).

Nowe możliwości rozwoju zrównoważonego gospodarstw rolnych przynosi agrofotowoltaika (ang. *agrophotovoltaics*, APV). Technologia ta pozwala na prowadzenie działalności rolniczej na gruntach rolnych przy jednoczesnej produkcji energii elektrycznej (Brewa, 2022; OZE.pl, 2022). Słusznie wskazuje się, że instalacje agrofotowoltaiczne z reguły pozytywnie wpływają na produkcję rolną, a jednocześnie służą produkcji energii wykorzystywanej w gospodarstwie rolnym (Kruś i Tychmanowicz, 2022). Podstawy prawne rozwoju inwestycji OZE stanowią m.in. rozporządzenie Ministra Aktywów Państwowych z dnia 15 listopada 2023 r.

w sprawie udzielania pomocy publicznej na inwestycje wspierające efektywność energetyczną i odnawialne źródła energii w przedsiębiorstwach w ramach Krajowego Planu Odbudowy i Zwiększania Odporności, jak również ustawa z dnia 13 lipca 2023 r. o ułatwieniach w przygotowaniu i realizacji inwestycji w dziedzinie biogazowni rolniczych oraz ich eksploatacji, która otwiera nowe możliwości rozwoju.

ZRZESZANIE SIĘ PRODUCENTÓW ROLNYCH A ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ

Rozwój zrównoważonego rolnictwa wymaga wspólnego działania przede wszystkim rolników, umożliwiającego m.in. obniżenie kosztów produkcji rolniczej, uzyskanie wyższych cen za produkty rolne, wspólne użytkowanie maszyn i środków transportu, zwiększenie konkurencyjności na rynku rolnym, a także realizację inwestycji z dziedziny ochrony środowiska – zwłaszcza takich, które wprowadzają innowacyjne rozwiązania wymagające wysokich nakładów finansowych. Szczególne znaczenie mają wspólne przedsięwzięcia w dziedzinie energii odnawialnej, takie jak budowa biogazowni w ramach spółdzielni energetycznych. Spółdzielnie, grupy czy organizacje producentów rolnych są popularne w wielu krajach Unii Europejskiej. Przykładowo w UE działa około 22 tys. spółdzielni rolników, których łączny obrót przekracza 347 mld euro. Udział tych podmiotów w dostawach środków do produkcji rolniczej przekracza 50%, natomiast w zakresie skupu, przetwórstwa i marketingu produktów rolnych – ponad 60%. W Polsce w obszarze wsi i rolnictwa funkcjonuje około 3,5 tys. spółdzielni. Natomiast w rejestrach prowadzonych przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) wpisanych jest około 700 grup producentów rolnych, wiele z nich utworzonych przez spółdzielnie.

W strategii „Od pola do stołu” na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego słusznie wskazano, że gospodarka o obiegu zamkniętym nadal stanowi niewykorzystany potencjał dla rolników i ich spółdzielni. Zrzeszenie producentów rolnych działające jako jeden podmiot prawny ma znacznie większe niż pojedynczy rolnik możliwości w zakresie budowy i prowadzenia biorafinerii produkujących nawozy biologiczne, pasze białkowe, bioenergię oraz biochemikalia. Działania tego rodzaju wiążą się jednak z wysokimi kosztami. Wspólne inwestycje stwarzają również potencjał do tworzenia nowych miejsc pracy. Istotne są także wspólne działania producentów rolnych w zakresie wdrażania rozwiązań zmierzających do zmniejszenia emisji metanu pochodzącego z chowu zwierząt gospodarskich, m.in. przez rozwój produkcji energii z odnawialnych źródeł oraz inwestowanie w komory

fermentacyjne do produkcji biogazu z odpadów rolnych oraz pozostałości takich jak obornik. Osiągnięcie neutralności klimatycznej wiąże się również z ograniczeniem do 2050 r. emisji gazów cieplarnianych o 90% w sektorze transportu. W tym kontekście działanie spółdzielni, grup i organizacji producentów rolnych również będzie istotne – szczególnie w zakresie organizacji wspólnego transportu produktów rolnych oraz środków do produkcji rolnej.

Z łańcuchem dostaw żywności wiążą się również straty i marnotrawstwo żywności, które stanowią poważne wyzwanie, wyraźnie zaakcentowane w Europejskim Zielonym Ładzie. Ograniczenie tego zjawiska jest istotne dla osiągnięcia równowagi ekologicznej, gospodarczej i społecznej (FUSIONS, 2016).

Wyróżnić należy straty żywności na etapie produkcji rolnej. Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO) zdefiniowała stratę żywności jako zmniejszenie ilości lub jakości żywności wynikające z decyzji i działań dostawców (np. producentów rolnych) w ramach łańcucha rolno-spożywczego, z wyłączeniem detalistów, dostawców usług gastronomicznych i konsumentów. Natomiast marnotrawienie żywności to według definicji zmniejszenie ilości lub jakości żywności wynikające z decyzji i działań detalistów, usług gastronomicznych i konsumentów (FAO, 2014). W literaturze wskazuje się, że produkcja rolna odpowiada za około 40% strat i odpadów w łańcuchu dostaw żywności. Działalność zrzeszeń producentów rolnych umożliwia wspólne planowanie produkcji, stosowanie odpowiednich nasion i środków ochrony roślin, a także pozwala na zaplanowanie dostaw żywności odpowiedniej ilości i jakości. Tworzy również warunki do budowy lub dostosowania budynków do nowoczesnych standardów przechowywania produktów rolnych.

Działania te umożliwiają wprowadzanie na rynek produktów rolnych odpowiedniej jakości (np. jabłek) dopiero w momencie, gdy istnieje na nie realny popyt. Nie ulega wątpliwości, że dla zrównoważonej działalności rolniczej istotne jest ograniczenie strat żywności, a także wspólne przechowywanie produktów rolnych oraz ich przetwórstwo.

KWESTIE SPOŁECZNE A ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ

Istotnym elementem w realizacji zasady zrównoważonego rozwoju są również zagadnienia społeczne. Nowym rozwiązaniem w systemie płatności bezpośrednich, obowiązującym od 2025 r., jest uzależnienie wysokości wsparcia od przestrzegania wybranych krajowych przepisów związanych z prawem pracy oraz zasadami bezpieczeństwa i higieny pracy (BHP). Mechanizm ten określany jest mianem warunkowości społecznej.

Kontrolami ze strony Państwowej Inspekcji Pracy (PIP) objęci będą ci beneficjenci – rolnicy, którzy już wcześniej podlegali takim kontrolom (MRiRW, 2025). Dla zrównoważonego rozwoju społecznego ważne są nowe miejsca pracy w rolnictwie oraz wsparcie społeczne dla producentów rolnych i domowników przewidziane w ustawie z 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników. Istotne są także instrumenty trwałości pokoleniowej, czyli stworzenie instrumentów zachęcających młode pokolenie do przejmowania gospodarstw rolnych.

ROLNICTWO EKOLOGICZNE, PRECYZYJNE, CYFROWE I REGENERATYWNE ORAZ INNOWACYJNOŚĆ JAKO INSTRUMENT ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ

W ostatnich latach zarówno w praktyce, jak i w doktrynie wiele uwagi poświęca się rolnictwu ekologicznemu, precyzyjnemu, regeneratywnemu oraz węglowemu. Przykładowo, w ramach rolnictwa precyzyjnego wspierane są inwestycje wykorzystujące technologie cyfrowe związane ze stosowaniem nawozów lub środków ochrony roślin (np. niskoemisyjna aplikacja nawozów, precyzyjne stosowanie środków ochrony roślin, zrównoważone zarządzanie wodą) (KSOW, 2023). Z kolei rolnictwo cyfrowe (ang. Digital Farming) obejmuje zasady produkcji rolnej z wykorzystaniem najnowszych technologii, w tym narzędzi cyfrowych, przy czym podkreśla się, że – w przeciwieństwie do rolnictwa precyzyjnego – oddziałuje ono na cały łańcuch wartości sektora rolno-spożywczego: przed rozpoczęciem, w trakcie oraz po zakończeniu produkcji w gospodarstwie (KSOW, 2023; Mroczkowski i Bazylija, 2021). Coraz częściej producenci rolni decydują się na rolnictwo regeneratywne (Zimmer i Zimmer-Durand, 2024, s. 45). Koncentruje się ono na tworzeniu zrównoważonych, trwałych i bardziej naturalnych systemów upraw, a jego podstawę stanowi taki model gospodarowania, który łączy produkcję roślinną ze zrównoważonymi praktykami rolniczymi (np. wzrost zawartości materii organicznej w glebie i zwiększenie jej żyzności; dbałość o dobrostan zwierząt; zatrzymywanie wody w glebie i odbudowa jej zasobów wodnych; zwiększenie bioróżnorodności uprawianych roślin; stosowanie płodozmianu). Z kolei rolnictwo ekologiczne wpisuje się w koncepcję rolnictwa zrównoważonego w aspekcie działań na rzecz ochrony środowiska.

Jednocześnie należy zauważyć, że pojęcie rolnictwa zrównoważonego jest szersze niż rolnictwo ekologiczne, precyzyjne, cyfrowe czy regeneratywne, choć praktyki wykorzystywane w ramach wskazanych modeli stanowią instrumenty służące realizacji celów zrównoważonego rozwoju.

Nie ulega również wątpliwości, że istotnym instrumentem w tym zakresie jest innowacyjność. Innowacje, rozumiane ogólnie jako wdrożenie nowego lub znacząco udoskonalonego produktu (wyrobu lub usługi) bądź procesu (OECD i Eurostat, 2008; Romanowski, 2011, s. 9–30) mogą mieć miejsce w różnych obszarach łańcucha rolno-żywnościowego. Obejmują one na przykład³: innowacje produktowe w rolnictwie, odnoszące się do nowych lub ulepszonych produktów lub usług na rynku, takich jak nowe uprawy, nasiona, nawozy czy środki ochrony roślin; innowacje organizacyjne, dotyczące wdrożenia nowych metod organizacyjnych w odniesieniu do obszarów działalności w gospodarstwie rolnym, organizacji miejsca pracy lub relacji z otoczeniem; innowacje procesowe w działalności rolniczej i przetwórczej, odnoszące się do wdrażania nowych lub ulepszonych metod produkcji lub dostaw; a także innowacje marketingowe, związane z wdrażaniem nowych metod marketingowych, obejmujących m.in. opakowanie, dystrybucję, strategię marketingową lub strategię cenową (CDR, 2021; Suchoń i Ciszewska-Zuba, 2025, s. 281–313).

Nowe odmiany roślin są z wielu względów istotne w kontekście zrównoważonej działalności rolniczej. Badania oraz wprowadzanie nowych gatunków pozwalają na ograniczenie strat w plonach produktów rolnych, co przyczynia się do zachowania bezpieczeństwa żywnościowego, zapewnienia ciągłości działalności rolniczej oraz ograniczenia strat dochodowych podmiotów prowadzących taką działalność.

Współcześnie należy zwrócić uwagę na problemy związane ze zmianami klimatu, coraz częściej występującymi suszami, silnymi wiatrami oraz wahaniami temperatury. Jak wskazuje się w literaturze, „nowe odmiany to nie tylko wyższa wydajność, lecz także lepsze przystosowanie do warunków glebowych, odporność na choroby lub trudne warunki klimatyczne” i dalej: „sposobem na zmiany klimatu jest stworzenie odmian roślin bardziej odpornych na suszę czy też wymarznienia” (Brylski, 2023). Obecnie w Unii Europejskiej toczy się debata na temat wniosku rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie roślin uzyskiwanych za pomocą niektórych nowych technik genomowych oraz pochodzących z tych roślin żywności i pasz, a także w sprawie zmiany rozporządzenia (UE) 2017/625 (COM/2023/411 final). Nowe techniki genomowe (NGT) stwarzają nowe możliwości modyfikacji materiału genetycznego organizmów, co ułatwia szybki rozwój odmian roślin o szczególnych właściwościach. Mogą one przyczynić się także do ograniczenia negatywnego wpływu zmian klimatycznych i utraty bioróżnorodności, umożliwiając produkcję roślin

³ Modernizację metod uprawy, nowe uprawy, sprzęt, maszyny, zarządzanie zespołem i poprawę warunków pracy, poszukiwanie nowych rynków lub wprowadzanie innowacyjnych metod promocji (Gawlik, 2017).

bardziej odpornych na szkodniki, choroby oraz niekorzystne warunki środowiskowe i skutki zmian klimatu, które jednocześnie wymagają mniejszego zużycia zasobów naturalnych, nawozów i pestycydów, a tym samym mogą wspierać ochronę różnorodności biologicznej (MRiRW, 2024b). Jednocześnie pojawiają się wątpliwości dotyczące stosowania nowych technik genomowych, w szczególności w zakresie patentowania NGT oraz potencjalnego ograniczenia dostępu do materiałów hodowlanych (MRiRW, 2024a).

PODSUMOWANIE

Powyższe rozważania potwierdziły rosnące zainteresowanie zagadnieniem zrównoważonego rozwoju zarówno w ujęciu międzynarodowym, unijnym, jak i krajowym. Cele zrównoważonego rozwoju ulegają stopniowemu poszerzaniu. Rezolucja przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 25 września 2015 r. wskazuje 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju oraz 169 powiązanych z nimi zadań, wśród których znajdują się także cele związane z rolnictwem.

W konsekwencji praktyki, zasady oraz instrumenty prawne mające na celu realizację zasady zrównoważonego rozwoju podlegają zmianom i rozszerzeniom zarówno w ustawodawstwie unijnym, jak i krajowym. Rolnictwo w danym państwie rozwija się w sposób zrównoważony, jeżeli występuje odpowiednia liczba gospodarstw rolnych prowadzących działalność w sposób zgodny z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Niezbędne jest integrowanie działań gospodarczych i społecznych z zachowaniem równowagi i trwałości przyrodniczej dla obecnych i przyszłych pokoleń, na co wskazuje m.in. art. 3 pkt 50 ustawy – Prawo ochrony środowiska. Kluczowe znaczenie ma zachowanie gruntów rolnych i zasobów przyrodniczych dla przyszłych pokoleń, jak również zapewnienie ciągłości i trwałości prowadzenia gospodarstw rolnych. Szczególną rolę w tym kontekście odgrywa zasada równości międzypokoleniowej (Martínez i in., 2022). Istotne są działania związane z przeciwdziałaniem zmianom klimatu i adaptacją do nich (Norer i Hug, 2021).

W odniesieniu do unijnych instrumentów prawnych na szczególną uwagę zasługują środki finansowe Unii Europejskiej oraz praktyki związane między innymi z płatnościami do celów zrównoważoności, ekoschematami, finansowaniem inwestycji w odnawialne źródła energii (OZE), wsparciem innowacyjności, jak również zrzeszaniem się producentów rolnych.

Odnotować należy także wiele instrumentów krajowych, które wpisują się w realizację zasady zrównoważonego rozwoju działalności rolniczej. Dotyczą one między innymi ochrony ilościowej i jakościowej gruntów rolnych, remediacji

gruntów zanieczyszczonych oraz ochrony zasobów wodnych, w tym realizacji „Programu działań mających na celu zmniejszenie zanieczyszczenia wód azotanami pochodzącymi ze źródeł rolniczych oraz zapobieganie dalszemu zanieczyszczeniu”, określonego w rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 31 stycznia 2023 r. (Dz. U. 2023, poz. 244). Na uwagę zasługują również ulgi inwestycyjne, niektóre instrumenty wsparcia w ramach systemu ubezpieczenia społecznego rolników, regulacje dotyczące warunków pracy w rolnictwie, a także przepisy odnoszące się do tworzenia przez rolników spółdzielni energetycznych. Do angażowania się w działania związane z odnawialnymi źródłami energii zachęcają regulacje prawne dotyczące możliwości uzyskania przez producenta rolnego statusu prosumenta.

Należy jednak podkreślić problem braku powszechnej świadomości oraz zrozumienia zasady zrównoważonego rozwoju, nie wspominając już o konkretnych standardach, które z niej wynikają. Jak trafnie zauważono w literaturze, warto dostrzec również związane z tym zagrożenia – koncepcja zrównoważonego rozwoju może zyskiwać szerokie poparcie, ponieważ każdy interesariusz może odnaleźć w niej element korzystny dla siebie. Może to prowadzić do subiektywnego rozumienia i realizacji tej koncepcji przez poszczególnych producentów rolnych (Martínez i in., 2022), koncentrując się jedynie na wybranych elementach zrównoważonego rozwoju, z pominięciem jego kompleksowej realizacji. Nie ulega wątpliwości, że problematyka zrównoważonego rozwoju ma wyraźnie interdyscyplinarny charakter (Martínez i in., 2022).

Cechę zrównoważenia należy odnosić do wszystkich aspektów działalności rolniczej, w pierwszej kolejności do organizacji gospodarstwa rolnego, w tym do gospodarowania gruntami rolnymi i ich zrównoważonego użytkowania, a następnie do zasad uprawy gruntów, stosowania nawozów, środków ochrony roślin, wykorzystywania nowych możliwości technicznych oraz współpracy. Ważne jest uzgodnienie kwestii społecznych, a także zapewnienie trwałości pokoleniowej, czyli stworzenie instrumentów zachęcających młode pokolenie do przejmowania gospodarstw rolnych. Dlatego polski ustawodawca powinien rozważyć uchwalenie ustawy o zrównoważonym rolnictwie. Taki akt prawny mógłby wprowadzić zasady prowadzenia zrównoważonej działalności rolniczej oraz – szerzej – funkcjonowania zrównoważonego sektora rolnego przez ustanowienie definicji i wskazanie przykładów praktyk zrównoważonych.

W pierwszej kolejności ustawa powinna uregulować kwestie zrównoważonego użytkowania gruntów rolnych (Suchoń, 2025, s. 255–286), obejmując poszerzoną ochronę ilościową i jakościową z uwagi na konieczność ochrony środowiska oraz interes społeczny. Zasadne byłoby wprowadzenie obowiązku uzyskania zgody Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa na zmianę przeznaczenia gruntów rolnych klas I–IV.

Ochroną ilościową powinny zostać objęte również grunty położone na terenach miast, ponieważ obecnie zmiana granic administracyjnych powoduje, że grunty te nie są już odpowiednio chronione na podstawie ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych czy ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego.

W projektowanej ustawie należałoby także szerzej uregulować obowiązki właścicieli dotyczące ochrony jakościowej gruntów. Warto rozważyć wprowadzenie konsekwencji prawnych dla użytkowników w przypadku degradacji gruntów rolnych wynikającej z ich winy. Uzasadnione byłoby wprowadzenie obowiązku przeprowadzania badań składu chemicznego gleb (np. co trzy lata), a w przypadku stwierdzenia pogorszenia ich stanu – ustalenie przyczyn tego zjawiska. Ustawa powinna zawierać regulacje dotyczące możliwości zalesiania gruntów rolnych o niższej przydatności produkcyjnej oraz normy dotyczące zrównoważonej lesistości w obrębie gospodarstwa rolnego.

Powinna również poruszać zagadnienie zrównoważenia energetycznego w działalności rolniczej. Konieczne są dalsze działania legislacyjne i organizacyjne w zakresie wspierania wykorzystania odnawialnych źródeł energii (OZE) w gospodarstwach rolnych, w tym w szczególności w odniesieniu do budynków gospodarskich oraz nieużytków rolnych (Suchoń, 2023, s. 265–301). W ustawie powinna znaleźć się także legalna definicja agrofotowoltaiki. Agrofotowoltaikę należy upowszechnić nie tylko w gospodarstwach producentów rolnych, lecz również przez stworzenie możliwości prawnych zakładania tego rodzaju instalacji przez przedsiębiorców na gruntach rolnych wykorzystywanych przez rolników.

W aktualnym stanie prawnym mogą występować trudności w zawieraniu umów umożliwiających takie wykorzystanie gruntów, w szczególności ze względu na brak odpowiednich konstrukcji prawnych. W związku z powyższym zasadne jest postulowanie wprowadzenia do porządku prawnego odrębnego typu umowy cywilnoprawnej, umożliwiającej korzystanie z gruntów rolnych na potrzeby agrofotowoltaiki. Rozwiązanie to pozwoliłoby rolnikom prowadzącym działalność rolniczą i faktycznie uprawiającym grunty rolne na uzyskanie dodatkowych dochodów przez zawieranie wskazanych umów (Bukowski i in., 2022, s. 35 i n.).

Ustawa mogłaby również zawierać definicje oraz zasady funkcjonowania rolnictwa precyzyjnego, cyfrowego i regeneratywnego, które w praktyce stanowią instrumenty realizacji celów zrównoważonego rozwoju. Szczególne znaczenie mają praktyki rolnicze ukierunkowane na łagodzenie skutków zmian klimatu i adaptację do ich następstw, zrównoważone wykorzystanie i ochronę zasobów wodnych, przejście na model gospodarki o obiegu zamkniętym, zapobieganie zanieczyszczeniom oraz ich kontrolę, a także ochronę i odbudowę różnorodności biologicznej oraz ekosystemów. Uregulowania powinny obejmować również

zasady wytwarzania produktów rolnych w sposób ograniczający stosowanie pestycydów, jak również działania zmierzające do poprawy warunków pracy i bezpieczeństwa w działalności rolno-przetwórczej.

Ustawa powinna wprowadzać rozwiązania sprzyjające wdrażaniu innowacji technicznych i organizacyjnych, które wspierają realizację zasady zrównoważonego rozwoju. Wskazane jest również uregulowanie zasad oceny polityki rolnej oraz efektów działalności rolniczej z perspektywy zrównoważonego rozwoju. Ocena ta powinna obejmować wpływ ekonomiczny, środowiskowy i społeczny zarówno polityki rolnej, jak i usług świadczonych przez sektor rolny. Musi ona być przeprowadzana w sposób okresowy i obejmować zarówno rolnictwo jako dział gospodarki, jak i indywidualne gospodarstwa rolne.

Pozytywna ocena działalności rolniczej z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju mogłaby stanowić podstawę wpisu producenta rolnego do fakultatywnego rejestru zrównoważonej działalności rolniczej, prowadzonego np. przez KOWR. W celu dodatkowego zmotywowania do wdrażania rozwiązań prośrodowiskowych i prospołecznych wskazane byłoby rozważenie wprowadzenia stopni zrównoważenia (np. I, II, III). Im wyższy stopień, tym wyższy poziom standardów w zakresie uwzględniania aspektów środowiskowych i społecznych w prowadzeniu gospodarstwa rolnego.

LITERATURA

- Bodnar, A., Płoszka, A. (red.) (2020). Wokół kryzysu praworządności, demokracji i praw człowieka. Księga jubileuszowa Profesora Mirosława Wyrzykowskiego. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Borusiak, B. (red.) (2011). Innowacje w marketingu i handlu (s. 9–30). Poznań: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
- Brewa, (2022). Agrofotowoltaika – rewolucja na świecie rolnictwa i energetyki? Pobrano z: <https://www.brewa.pl/finansowanie/agrofotowoltaika-rewolucja-w-swiecie-rolnictwa-i-energetyki.htm>
- Brylski, P. (2023). Ochrona odmian roślin zielonym elementem systemu własności intelektualnej. Kwartalnik Urzędu Patentowego RP, 1(56), 4–12. Pobrano z: https://uprp.gov.pl/sites/default/files/2023-06/1_2023_KWARTALNIK.PDF
- Budzinowski, R. (2018). Problemy ogólne. W: R. Budzinowski (red.), XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary Challenges of Agricultural Law: Among Globalization, Regionalization and Locality (s. 194 i n.). Poznań: Wyd. Nauk. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Bukowski, M., Majewski, J., Sobolewska, A., Stawicka, E., Suchoń, A. (2022). Wybrane ekonomiczne i prawne aspekty wytwarzania energii z instalacji

- fotowoltaicznych w gospodarstwach rolnych województwa mazowieckiego. Warszawa: Wyd. SGGW.
- Bundesgesetz über die Landwirtschaft (Landwirtschaftsgesetz, LwG) vom 29. April 1998 (1998). [Ustawa federalna o rolnictwie z 28 kwietnia 1998 r.]. Pobrano z: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1998/3033_3033_3033/de
- Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 18. April 1999 (1999). [Konstytucja Szwajcarii]. Pobrano z: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/d>
- Bundesverfassungsgesetz über die Nachhaltigkeit, den Tierschutz, den umfassenden Umweltschutz, die Sicherstellung der Wasser- und Lebensmittelversorgung und die Forschung (BGBl. I Nr. 111/2013). BGBl. I Nr. 82/2019. Pobrano z: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:72020L2184AUT_202400651
- Chromiak, I. (2022). Berliński Szczyt Ministrów Rolnictwa o zrównoważonym użytkowaniu gruntów i bezpieczeństwie żywnościowym. Pobrano z: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/berlinski-szczyt-ministrow-rolnictwa-o-zrownowazonym-uzytkowaniu-gruntow-i-bezpieczenstwie-zywnosciowym>
- Cristiani, E. (2018). Modelli di agricoltura „sostenibile” con particolare attenzione al settore vitivinicolo. W: R. Budzinowski (red.), XV World Congress of Agricultural Law. Contemporary Challenges of Agricultural Law: Among Globalization, Regionalization and Locality (s. 361–367). Poznań: Wyd. Nauk. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Ehrenzeller, B., Egli, P., Hettich, P., Hongler, P., Schindler, B., Schmid, S.G., Schweizer, R.J. (2023). Die schweizerische Bundesverfassung. St. Galler Kommentar (4. Aufl.). SwissLEX.
- Ekielski, A., Walczak, J (red). (2023). Precyzyjne i inteligentne rolnictwo – stan i perspektywy wdrażania. Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar. Pobrano z: https://ksow.pl/files/Innowacje/Precyzyjne_i_inteligentne_rolnictwo-epdf.pdf
- Górka, K., Łuszczuk, M. (2014). Zielona gospodarka i gospodarka oparta na wiedzy a rozwój trwały. Optimum. Studia Ekonomiczne, 3(69).
- Gawlik, A. (2017). Rola innowacyjności w kształtowaniu obszarów wiejskich. W: Zrozumieć innowacje w rolnictwie. Informacje wybrane (s. 7–26). Pobrano z: <https://sir.cdr.gov.pl/wp-content/uploads/2020/10/Zrozumie%C4%87-innowacje-w-rolnictwie-informacje-wybrane.pdf>
- Harris, J.A., Evans, D.L., Mooney, S.J. (2022). A new theory for soil health. European Journal of Soil Science, 73(4).
- Karwacka, M., Łuba, P. (red.). (2016). W kierunku gospodarki obiegu zamkniętego: wyzwania i szanse.
- KE (Komisja Europejska) (2017). Komunikat wyjaśniający Komisji w sprawie nabywania gruntów rolnych i prawa Unii Europejskiej (2017/C 350/05). Dz.U. UE C z dnia 18 października 2017 r. Pobrano z: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XC1018\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017XC1018(01))
- KE (Komisja Europejska) (2020a). Nowy plan działania UE dotyczący gospodarki o obiegu zamkniętym na rzecz czystszej i bardziej konkurencyjnej Europy.

- Pobrano z: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzienniki-UE/opinia-europejskiego-komiteu-regionow-nowy-plan-dzialania-dotyczacy-69392651>
- KE (Komisja Europejska) (2020b). Strategia „od pola do stołu” na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego. Pobrano z: <https://eur-lex.europa.eu/PL/legal-content/summary/farm-to-fork-strategy-for-a-fair-healthy-and-environmentally-friendly-food-system.html>
- KE (Komisja Europejska) (2020c). Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030: Przywracanie przyrody do naszego życia. Pobrano z: <https://eur-lex.europa.eu/PL/legal-content/summary/eu-biodiversity-strategy-for-2030.html>
- KE (Komisja Europejska) (2021a). Plan działania na rzecz rozwoju rolnictwa ekologicznego. Pobrano z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021IR1968>
- KE (Komisja Europejska) (2021b). Strategia UE na rzecz ochrony gleb 2030: Korzyści ze zdrowych gleb dla ludzi, żywności, przyrody i klimatu. Pobrano z: <https://share.google/K57CSArugfncXJPJB>
- KE (Komisja Europejska). (2023). Wniosek rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie roślin uzyskiwanych za pomocą niektórych nowych technik genomowych oraz pochodzących z tych roślin żywności i pasz, oraz w sprawie zmiany rozporządzenia (UE) 2017/625 (COM/2023/411 final). Pobrano z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:52023PC0411>
- KNZ (Konferencja Narodów Zjednoczonych) (1992). Deklaracja z Rio w sprawie środowiska i rozwoju. Pobrano z: <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1992.html>
- Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej z 18 kwietnia 1999 r. (1999). (SR 10). Pobrano z: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/de>
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.). Pobrano z: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>
- Kozłowska, A. (2020). Rolnicy żądają korzystniejszego rozliczania energii z OZE. Farmer.pl. Pobrano z: <https://www.farmer.pl/energia/oze/rolnicy-zadaja-korzystniejszego-rozliczania-energii-z-oze,96460.html>
- Martínez, J., Holzer, G., Norer, R. (2022). Grundlagen der Systembildung im Agrarrecht. Köln. <https://doi.org/10.5771/9783748929307>
- MRiRW (2024a). Nowe techniki genomowe to nie GMO. Pobrano z: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/nowe-techniki-genomowe-to-nie-gmo>
- MRiRW (2024b). Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027. <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/plan-strategiczny-dla-wspolnej-polityki-rolnej-na-lata-2023-27>
- MRiRW (2025). Dlaczego i w jaki sposób wdrażamy system kontroli w ramach warunkowości społecznej? Pobrano z: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/dlaczego-i-w-jaki-sposob-wdrazamy-system-kontroli-w-ramach-warunkowosci-spoecznej>
- Mroczkowski, J., Bazylia, Ś. (2021). Technologie w rolnictwie. Pobrano z: <https://sir.cdr.gov.pl/wp-content/uploads/2021/10/RAPORT-AGRITECH-2021.pdf>

- NIFA USDA (2002). USA National Agricultural Research, Extension and Teaching Policy Act of 1977. National Institute of Food and Agriculture U.S. Department of Agriculture. Pobrano z: <https://www.nifa.usda.gov/sites/default/files/resource/nar77.pdf>
- Norer, R., Hug, S. (2020). Klimaschutz und Landwirtschaft - Eine rechtliche Betrachtung. W: A. Epiney, P.E. Zlătescu (red.), Schweizerisches Jahrbuch für Europarecht 2019/2020. Zürich/Basel/Genf/Bern: Schulthess.
- OECD, Eurostat (2008). Podręcznik Oslo. Zasady gromadzenia i interpretacji danych dotyczących innowacji (wyd. 3). Pobrano z: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5496/18/1/1/podrecznik_oslo_2018_internet.pdf
- Oesch, M. (2015). Kommentar zu Art. 104 BV. W: B. Waldmann, E.A. Belser, A. Epiney (red.), Bundesverfassung, Basler Kommentar (s. 1629–1649). Helbing Lichtenhahn Verlag.
- ONZ (Organizacja Narodów Zjednoczonych) (2015). Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030. https://www.unic.un.org.pl/files/164/Agenda%202030_pl_2016_ostateczna.pdf
- OZE.pl (2022). Agrofotowoltaika – przyszłość rolnictwa w Polsce? Pobrano z: <https://www.oze.pl/blog/agrofotowoltaika-przyszlosc-rolnictwa-w-polsce>
- Pearce, D., Markandya, A., Barbier, E. (1989). Blueprint for a Green Economy. London.
- PE (Parlament Europejski) (2012). Dokument roboczy w sprawie przygotowań do szczytu Rio+20. Komisja Ochrony Środowiska Naturalnego, Zdrowia Publicznego i Bezpieczeństwa Żywności. Pobrano z: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/envi/dt/893/893910/893910pl.pdf
- PE (Parlament Europejski) (2019). Czym jest neutralność emisyjna i jak możemy ją osiągnąć do 2050 r. Pobrano z: <https://www.europarl.europa.eu/topics/pl/article/20190926STO62270/czym-jest-neutralnosc-emisyjna-i-jak-mozemy-ja-osiagnac-do-2050-r>
- PE, KOSNZPBŻ (Parlament Europejski, Komisja Ochrony Środowiska Naturalnego, Zdrowia Publicznego i Bezpieczeństwa Żywności) (2012). Dokument Roboczy w sprawie przygotowań do szczytu Rio+20 – międzyparlamentarne posiedzenie komisji Parlamentu Europejskiego i parlamentów krajowych Komisja Ochrony Środowiska Naturalnego, Zdrowia Publicznego i Bezpieczeństwa Żywności. Pobrano z: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/envi/dt/893/893910/893910pl.pdf
- Piech, K., Dybowski, P., Kozik, J., Ciesielka, E., Siostrzonek, T., Milej, W., Wójcik, J., Rad, M., Lerch, T., Drabek, T. (2019). Fotowoltaika – tendencje i prognozy. Maszyny Elektryczne – Zeszyty Problemowe, 2(122), 57–62. Pobrano z: https://yadda.icm.edu.pl/baztech/element/bwmeta1.element.baztech-30a4faa7-820b-4950-84a6-342239c2061c/c/Piech_Fotowoltaika_Maszyny_Elektryczne_nr_2_2019.pdf

- PS WPR (2023–2027). Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027 (PS WPR 2023–2027). Pobrano z: <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/plan-strategiczny-dla-wspolnej-polityki-rolnej-na-lata-2023-27>
- PSZRIŻ (Polskie Stowarzyszenie Zrównoważonego Rolnictwa i Żywności) (2022). Co to jest rolnictwo zrównoważone? (2022). <https://rolnictwozrownowazone.pl/rolnictwo-zrownowazone/co-to-jest-rolnictwo-zrownowazone/>
- PSZRIŻ (Polskie Stowarzyszenie Zrównoważonego Rolnictwa i Żywności) (b.d.). Po co rolnikom zrównoważone rolnictwo? Pobrano z: <https://rolnictwozrownowazone.pl/po-co-rolnikom-zrownowazone-rolnictwo/>
- Richli, P. (2021). Gravierende Verfassungskonflikte bei Annahme der Pestizid- und der Trinkwasserinitiative sowie deren Folgen. BIAR 1. Pobrano z: <https://blar.recht.ch/de/artikel/006blar0121auf/gravierende-verfassungskonflikte-bei-annahme-der-pestizid-und-der>
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1308/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r., ustanawiające wspólną organizację rynków produktów rolnych oraz uchylające rozporządzenia Rady (EWG) nr 922/72, (EWG) nr 234/79, (WE) nr 1037/2001 i (WE) nr 1234/2007 (Dz. U. UE. L. z 2013 r. Nr 347, str. 671, z późn. zm.). Pobrano z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=CELEX%3A32013R1308>
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z dnia 2 grudnia 2021 r. ustanawiające przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylające rozporządzenia (UE) nr 1305/2013 i (UE) nr 1307/2013 (Dz. U. UE. L. z 2021 r. Nr 435, str. 1 z późn. zm.). Pobrano z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:32021R2115>
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2024/1143 z dnia 11 kwietnia 2024 r. w sprawie oznaczeń geograficznych w odniesieniu do wina, napojów spirytusowych i produktów rolnych oraz gwarantowanych tradycyjnych specjalności i określeń jakościowych stosowanych fakultatywnie w odniesieniu do produktów rolnych, zmieniające rozporządzenia (UE) nr 1308/2013, (UE) 2019/787 i (UE) 2019/1753 oraz uchylające rozporządzenie (UE) nr 1151/2012 (Dz. U. UE. L. z 2024 r. poz. 1143 z późn. zm.). Pobrano z: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401143
- Rybski, R. (2020). Zrównoważony rozwój a dobra administracja. W: A. Bodnar, A. Płoszka (red.), Wokół kryzysu praworządności, demokracji i praw człowieka. Księga jubileuszowa Profesora Mirosława Wyrzykowskiego. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Ryszewska, B. (2013). Zielona gospodarka – teoretyczne podstawy koncepcji i pomiar jej wdrażania w Unii Europejskiej. Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.

- Sękowski, M. (2017). Gospodarka o obiegu zamkniętym – szanse dla rolnictwa i leśnictwa. <https://www.cdr.gov.pl/images/Radom/2017/roleko/Gospodarka%20o%20obiegu%20zamknietym.pdf>
- Suchoń, A. (2017). Jeszcze o pojęciu działalności rolniczej. *Rejent*, 12.
- Suchoń, A. (2023). Inwestycje OZE na gruntach rolnych a bezpieczeństwo żywnościowe – wybrane zagadnienia prawne. W: P. Gołasa, P. Litwiniuk (red.), *Ekonomiczne, prawne i społeczne uwarunkowania produkcji i korzystania z odnawialnych źródeł energii* (s. 265–301). Warszawa: Wyd. SGGW.
- Suchoń, A. (2025). Prawa, obowiązki i interesy właścicieli gruntów rolnych a ochrona środowiska – perspektywa krajowa, unijna i międzynarodowa. W: M. Baran, B. Iwańska, I. Przybojewska (red.), *Prawa i interesy w ochronie środowiska. Perspektywa międzynarodowa, unijna i krajowa* (s. 255–286). Warszawa: C.H. Beck.
- Suchoń, A., Ciszewska-Zuba, M. (2025). Wiedza oraz innowacyjność jako czynniki rozwoju sektora rolno-spożywczego – wybrane zagadnienia prawne i ekonomiczne. W: R. Kamiński (red.), *Biznes w erze wiedzy i w warunkach niepewności* (s. 281–313). Poznań: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne Oddział w Poznaniu.
- Szymańska, M. (2016). Zasada zrównoważonego rozwoju rolnictwa w świetle uregulowań gałęzi prawa i polityki rolnej. *Studia Iuridica Lublinensia*, 25(1), 121–136. <http://dx.doi.org/10.17951/sil.2016.25.1.121>
- Szyja, P. (2013). Rozwój zielonej gospodarki a kwestia bezpieczeństwa ekologicznego. *Europejskie Studia Społeczno-Gospodarcze*, 3.
- Śliwa, A. (2021). Przykłady innowacyjnych rozwiązań w rolnictwie. Pobrano z: <https://sir.cdr.gov.pl/2021/12/27/przyklady-innowacyjnych-rozwiazan-w-rolnictwie/>
- Traktat o Unii Europejskiej (2016). Wersja skonsolidowana. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9e8d52e1-2c70-11e6-b497-01aa75ed71a1.0018.01/DOC_2&format=PDF
- UE (Unia Europejska) (1957). Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Pobrano z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=CELEX:12012E/TXT>
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 647, 1080).
- Wiesmeth, H. (2021). *Implementing the Circular Economy for Sustainability*. Amsterdam.
- Wyrok NSA (2015). II OSK 2123/13, Znaczenie zasady zrównoważonego rozwoju. - Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego. Wolters Kluwer. Pobrano z: <https://sip.lex.pl/orzeczenia-i-pisma-urzedowe/orzeczenia-sadow/ii-osk-2123-13-znaczenie-zasady-zrownowazonego-rozwoju-522183617>
- Wyrok TK (2006). Wyrok Trybunału Konstytucyjnego, sygn. akt K 23/05. Wolters Kluwer. Pobrano z: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wyrok-trybunalu-konstytucyjnego-sygn-akt-k-23-05-17283510>
- Verordnung über die Beurteilung der Nachhaltigkeit in der Landwirtschaft vom 7. Dezember 1998 (Rozporządzenie w sprawie oceny zrównoważonego rozwoju)

w rolnictwie z dnia 7 grudnia 1998 r.). Pobrano z: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/oc/1999/58/de>

Zimmer, G.F., Zimmer-Durand, L. (2024). Rolnictwo regeneratywne. Zdrowsza gleba i lepsze plony dzięki produkcji regeneratywnej (tłum. A. Broniarek). Warszawa: Galaktyka.

SPOŁECZNOŚCI WIEJSKIE

Wojciech Kniec✉

ORCID 0000-0002-5500-3749

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

✉kniec@umk.pl

SPOŁECZNOŚCI WIEJSKIE WE WSPÓŁCZESNEJ POLSCE – ZASOBY, DYNAMIKA I WIZJE ROZWOJU

WSTĘP

W napisanym w 2018 r. znakomitym tekście *Rodzinne gospodarstwa rolne w społecznościach wiejskich: zmiany organizacji życia społecznego wsi w świecie nowoczesnym i ponowoczesnym* autorzy stwierdzili, że wiejskie społeczności lokalne¹ – wbrew pojawiającym się raz na jakiś czas kolejnym opiniom wieszczącym zarówno zanik wiejskości, jak i zanik lokalności – trwają w pewnego rodzaju „ironicznym dualizmie” (Gorlach i Starosta, 2018). Z jednej strony – na skutek swoistych środowiskowo-estetycznych czynników związanych z rosnącą wartością życia „w zgodzie z naturą” oraz korzyści płynących z bycia „przestrzenią konsumpcji idylli” – stają się bytami wysoko waloryzowanymi społecznie, a zamieszkiwanie na wsi w chwili obecnej jest jak najbardziej *trendy*. Z drugiej – o ironio – sama wieś i wspólnoty wiejskie podlegają rozmaitym przeobrażeniom, które niekoniecznie są dla nich korzystne w dłuższej perspektywie. Właściwym kierunkiem rozwoju jest zatem ich rekonstrukcja (*de facto* – autorekonstrukcja, która odbywać się winna w oparciu o własne zasoby, wspierana przy tym globalnie – przez Unię Europejską i rząd centralny oraz samorządy regionalne) w wymiarach: symbolicznym (tożsamościowym), sieciowym (budowanie *putnamowskiego* kapitału pomostowego) i wreszcie instytucjonalnym (wzrost znaczenia trzeciego sektora).

¹ W niniejszym tekście w sposób świadomy zamiennie używam pojęć: społeczność wiejska, wspólnota wiejska, społeczność lokalna, wspólnota lokalna. Zdając sobie sprawę z różnic dzielących definicje tych pojęć, uznałem jednak, że opisywane procesy na równi kształtują każde z nich.

Liczba zmiennych, za pomocą których określić można zasoby polskich społeczności wiejskich, pokazać ich dynamikę oraz nakreślić perspektywę rozwojową na kilka najbliższych dekad, jest niemała. Mając na uwadze przedstawione wyżej sugestie Gorlacha i Starosty (2018) dotyczące kierunków możliwej rekonstrukcji wiejskiej wspólnotowości, dla celów niniejszego tekstu dokonałem wyboru tych, które w mojej opinii są najbardziej istotne i ciekawe. Uznałem za stosowne, aby w pierwszej kolejności przedstawić, czym współczesna polska wspólnota wiejska już nie jest, a czym jeszcze nie była ledwie kilka dekad temu, a już jest. Szczególną uwagę poświęciłem tu procesom dezagraryzacji wsi, które kierują nas ku „wsi bez rolników” (to oczywiście parabola). W wymiarze sieciowym rekonstrukcja polskich wspólnot wiejskich odbywa się na podłożu ukształtowanym przez swoisty typ (bilans) kapitału społecznego, w zależności od którego funkcjonują dziś różne typy społeczności: od tych aktywnych i autentycznie zaangażowanych po klanowe, amoralnie familistyczne i rozpadające się zbiorowości, które trudno dalej nazywać społecznościami, a tym bardziej wspólnotami lokalnymi. W wymiarze instytucjonalnym chciałem pokazać, w jaki sposób aplikacja programów odnowy wsi oraz funduszy sołeckich miała wpływ na pobudzenie partycypacji i oddolnej aktywności polskiej wsi. Tu także mowa będzie o kondycji, dynamice oraz przyszłości Trzeciego Sektora, funkcjonującego w ramach społeczności wiejskich w naszym kraju. Pokazuję je jako ich „kościół społeczny”, ostoję formalnej i półformalnej aktywności obywatelskiej, kulturalnej oraz *stricte* ludycznej, tworzącej *de facto* alternatywę wobec nierzadko dysfunkcyjnych silnych więzi rodzinnych i towarzyskich (kumowsko-kumoterskich). O czym nie wspominają Gorlach i Starosta (2018), a co uznałem za bardzo ważne w procesach restrukturyzacji społeczności wiejskich i zarazem stosowne do zaprezentowania na potrzeby tego tekstu, to wyzwania eksurbanizacji i suburbanizacji wsi, a także – idącej po ich śladzie – gentryfikacji wspólnot wiejskich.

CZYM BYŁA, A CZYM JEST SPOŁECZNOŚĆ WIEJSKA W POLSCE?

Wieś i wiejskość od początku prowadzonych nad nimi badań definiowane i traktowane były przez badaczy jako podwójne *alter ego* miasta – mianowicie w wymiarze jakości i sposobu życia (miejski *versus* wiejski) oraz w wymiarze źródeł utrzymania i dominującego sektora produkcji (przemysł i usługi *versus* rolnictwo) (Halamska, 2013). Jako taka od zawsze była postrzegana jako „inny świat”, odchodzący – wraz z presją nowoczesności – do przeszłości, zgodnie z teleologią ewolucjonizmu społecznego, typowego dla paradygmatu urbanizacji i industrializacji (Stanny, 2013).

Tradycyjna wiejska wspólnota lokalna wg Chałasińskiego cechowała się samowystarczalnością gospodarczą (produkcja niemal w cyklu zamkniętym) oraz kulturową (Chałasiński, 1938), bliską idealnemu typowi tonniesowskiej *Gemeinschaft*. W tym ostatnim znaczeniu można mówić o dwóch zasadniczych sprawach. Po pierwsze – społeczności wioskowe (jak pisał o nich Gałęski) były kompleksowymi i niemal jedynymi regulatorami życia społecznego. Wytwarzały wartości i normy społeczne oraz stały na ich straży. Po drugie – obecne w nich życie kulturalne było doskonale zlokalizowane. Kultura ludowa była wytwarzana i konsumowana na miejscu. Wspólnoty wiejskie – jak podkreślał Jan Turowski – w bardzo szerokim zakresie pełniły funkcje mikro-administracyjne (sprawy urzędowe załatwiane u sołtysa/wójta), mikro-edukacyjne (szkoła wiejska jako jedyna placówka oświatowa do dyspozycji mieszkańców). Wspólnota była wreszcie zbiorowością zabezpieczającą jednostki i rodziny w sensie socjalnym. Liczna rodzina wielopokoleniowa, będąca fundamentem struktury społecznej, wraz z silnym sąsiedztwem dawała gwarancję opieki na starość oraz w chorobie, a także w razie doświadczeń losowych (Turowski, 1965). Stefan Czarnowski zauważał, że w tym stanie tradycyjna wiejska wspólnota trwała przez wieki, aż do współczesnego mu okresu dwudziestolecia międzywojennego (Czarnowski, 1958).

Przemiany urbanizacyjne i przemysłowe drugiej połowy XX w. przyniosły społecznościom wiejskim niejako wymuszone procesami globalnymi otwarcie na świat. Izolacja kulturowa i przestrzenna ustąpiły masowej migracji ludności wiejskiej do miast, która m.in. przyniosła *feedback* w postaci importu kultury miejskiej do wiejskiego stylu życia. W drodze między tradycją a nowoczesnością wspólnoty wiejskie nie zatraciły jednak wielu swoich specyficznych cech. Wiejskie społeczności lokalne w post-tradycyjnej formie – według Kalety – można wyróżnić na podstawie następujących cech: silne powiązanie z zajmowanym terytorium, podobieństwo warunków życia (wspólnota doli i niedoli), przewaga nieformalnych sposobów komunikacji, znaczny poziom samowystarczalności, wspólnota w kulturze tworzonej i konsumowanej na miejscu, specyficzne relacje rodzinne i w miejscu pracy (ściśły podział pracy) (Kaleta, 1996).

Cechy te, jak przyznaje wspomniany autor, przynajmniej w pewnej części uległy zamazaniu lub wręcz przestały mieć znaczenie jako elementy istotne z punktu widzenia analizy wsi, wiejskości i społeczności wiejskich (Kaleta, 2018). Zaproponował zatem – wcześniej sugerowali to m.in. Halamska (2016) czy Vonderach (2006) – dekonstrukcję pojęcia wsi w ogóle. W zabiegu tym pojęcie społeczności wiejskiej wymagało szczególnie pilnej redefinicji. Kaleta, ujmując wieś w szerokiej perspektywie koncepcji obszaru rustykalnego, poszerzał horyzont analityczny o marginalizowane dotąd elementy, takie jak chociażby otoczenie przyrodnicze, lasy czy pomijane do tej pory funkcje, choćby te powiązane z rozwojem turystyki wiejskiej. Zwracał tym samym uwagę na

pozaspołeczne, a bardziej bliskie podejściu sozoekologicznemu znaczenie wzajemnego przenikania się życia wsi z otoczeniem przyrodniczym. Podedworna (2006), podsuwając tę myśl nieco wcześniej, stwierdziła, że wieś staje się przede wszystkim przestrzenią konsumpcji, której wektor skierowany jest do wewnątrz. Innymi słowy, wieś jest raczej konsumowana *per se*, na przykład jako przestrzeń, krajobraz, ale także podlega konsumpcji jako kompleksowe (i – dodajmy – często wyidealizowane, stereotypowe) wyobrażenie społeczne. W konsekwencji współcześnie podstawowym dobrem oferowanym przez obszary wiejskie stają się one same.

Rudnicki (2010) zwrócił uwagę, że wiejskie wspólnoty lokalne w dobie ponowoczesności w coraz większym stopniu koncentrują się na autoanalizie własnej tożsamości, złożonej z zupełnie nowych elementów, które z kolei są silnie zróżnicowane regionalnie. W efekcie sporą część wiejskich społeczności lokalnych z trudem można nazwać rolniczymi. Wielofunkcyjność wsi na poziomie lokalnym stała się podstawową cechą nie tylko gospodarki wiejskiej, ale także tożsamości wsi (Wilkin, 2008). Zróżnicowanie zawodowe, heterogeniczność kulturowa oraz odmienność stylów życia stanowią obecnie jej typowy krajobraz społeczno-kulturowy i gospodarczy. W szczególności dotyczy to pseudo-wiejskich suburbiów, o czym za chwilę.

Niewątpliwie ściśle powiązane z wiejskim charakterem społeczności jest jej zakorzenienie lokalne. Jak pisała Halamska (2013): „Wiejskość danego terytorium jest cechą aprioryczną (...) Ta cecha nabiera społecznego charakteru przez stosunek mieszkańców do tego terytorium i uznanie go jako podstawy społecznej identyfikacji. W Polsce, jak potwierdzają badania nad identyfikacją lokalną, jest ono relatywnie duże, a ludzie są na ogół zadowoleni z tego, że mieszkają w tej właśnie wiosce”.

Poważną zmianą, która ma wpływ na opis współczesnej społeczności wiejskiej, jest spadek niemal do minimum znaczenia izolacji w kształtowaniu specyficznych więzi społecznych i definiowaniu wiejskości w ogóle. Zamknięty charakter społeczności wioskowej, jej terytorialne „domknięcie” – typowe dla tradycyjnej wspólnoty – nigdy nie były do końca faktem, przynajmniej w Polsce. Mimo to relatywnie wysoki poziom „odcięcia” od świata miał miejsce aż do czasów włączenia chłopstwa w wir nowoczesności, m.in. przez doświadczenie emigracji za granicę i do miast, a szczególnie w okresie modernizacyjnej presji urbanizacji wsi. Obecnie – choć często izolowana fizycznie i doświadczająca wykluczenia komunikacyjnego – wieś w pełni włączona została w globalne sieci wymiany informacji i wiedzy. Symptomatycznym tego przykładem jest wykorzystanie nowoczesnych mediów społecznościowych i sieciowych do prowadzenia sprzedaży produktów prosto z gospodarstwa rolnego, położonego nierzadko na obszarach głęboko peryferyjnych (Goszczyński, 2023).

Wraz z osłabieniem znaczenia rolnictwa w życiu wsi kwestia przemian jego struktury (w tym demograficznej) zeszła na dalszy (drugi?) plan w analizie koncepcji jej rozwoju. Z drugiej strony, jak twierdzi Halfacree (2009), wiejskość i wieś są odkrywane w epoce ponowoczesności przez pryzmat funkcji duchowych czy tożsamościowych, głównie na bazie idealizacji w kulturze masowej. Ta zaś wciąż wraca do chłopskiego rodowodu wsi.

WIEŚ (PRAWIE) BEZ ROLNIKÓW

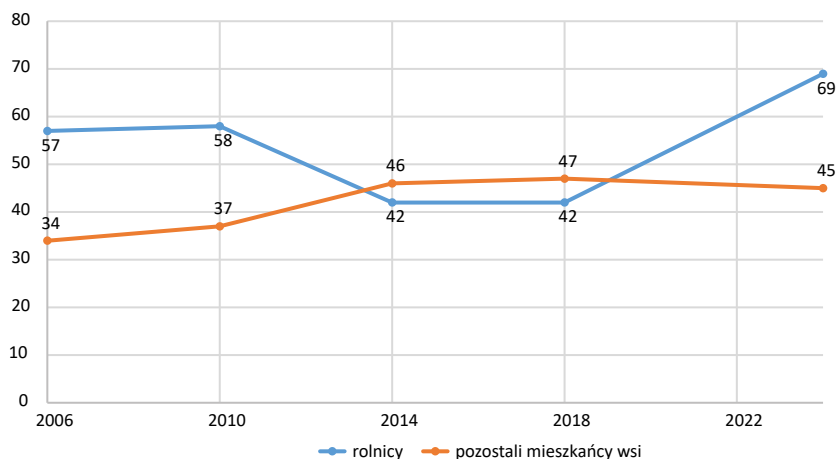
Społeczności wiejskie w Polsce już dawno przestały być czymś, co Rybicki (1972) nazywał „lokalnym skupieniem rolników”. Jeszcze w II poł. XX w. wiejskość i wiejska lokalność były zdominowane gospodarczo przez rolnictwo, społecznie – przez rolników, kulturowo – przez żywe i trwałe jeszcze relikty chłopskości. Sytuacja ta uległa szybkiej zmianie, gdy z jednej strony kurczyć zaczęła się warstwa społeczna rolników, wypychana ze struktury społecznej przez procesy dywersyfikacji gospodarki wiejskiej (Kaleta, 1996). Z drugiej strony, w sensie administracyjnym wciąż nazywane wsią obszary podmiejskie przyjmować zaczęły coraz to bardziej liczne fale mieszkańców miasta poszukujących na wsi wartości niezapewnianych przez metropolie. Tereny te, zamieszkiwane przez prawie 1/3 całej ludności wiejskiej w Polsce, trudno dziś nazwać wsią, a istniejące tam społeczności – wiejskimi.

Procesy dezagraryzacyjne, bo o nich tu mowa, w swej oczywistej postaci oznaczają zmniejszanie się znaczenia rolnictwa w gospodarce wiejskiej oraz spadek liczby rolników w strukturze społecznej wsi (Rosner i Stanny, 2018). Ich źródłem jest z jednej strony zmniejszenie zapotrzebowania na pracę w rolnictwie (postęp technologiczny!), z drugiej – napływ ludności nierolniczej na tereny wiejskie, zmieniającej proporcje w strukturze społecznej wsi. Innymi słowy: nominalna liczebność warstwy rolniczej maleje, dodatkowo zaś zwiększa się liczba ludności nierolniczej.

Już w 2003 r. Frenkel szacował, że ponad 20% obecnych w polskich gospodarstwach rodzinnych zasobów pracy to osoby „zbędne”, stanowiące nadwyżkę siły roboczej (Frenkel, 2003). Kwestią czasu miał być ich odpływ z rolnictwa. Dokonując pomiaru skali tego zjawiska, badacze zwykle sięgają po dane pokazujące spadek liczby gospodarstw rolnych w ogóle oraz spadek liczby gospodarstw domowych w całości lub częściowo zależnych od rolnictwa. Chmielewska i Zegar (2022) podają, że tylko w latach 2010–2020 liczba gospodarstw zmalała z około 1,505 mln do około 1,310 mln (spadek o 13%). Zaledwie w co trzecim gospodarstwie domowym na polskiej wsi mieszka rolnik – jest to około 27% ogółu

gospodarstw domowych na wsi (9% ogółu gospodarstw domowych w kraju, przy czym w 2002 r. było to ponad 17%!) (GUS, 2002). Można stwierdzić, że stopień dezagraryzacji² polskiej wsi to aktualnie w skali kraju około 9% (30% na obszarach wiejskich), podczas gdy jeszcze w 1988 r. sięgał on 25% (50% w skali wsi). Mamy więc do czynienia z trendem, w którym systematycznie spada strukturalny udział rolników w społeczności wiejskiej – jest ich mniej, znaczenie rolnictwa w gospodarce wiejskiej maleje, więcej jest za to mieszkańców utrzymujących się z aktywności pozarolniczej.

W tradycyjnej wiejskiej społeczności lokalnej to zamożni chłopci wraz z inteligencją wiejską byli zaliczani do elity politycznej. Aktywność społeczna i zaangażowanie w działania polityczne na poziomie lokalnym były podtrzymywane przez kolejne pokolenia rodzin chłopskich uznawanych w danej społeczności za wpływowe (Knieć, 2019). Wraz ze zmniejszaniem się udziału rolników w populacji wsi ich siła polityczna również musiała osłabnąć. Obecnie, co przedstawiono na poniższym wykresie (ryc. 1), obserwujemy jednak (po chwilowym spadku w latach 2012–2018) znaczący wzrost zainteresowania rolników sprawami społecznymi, lokalną polityką czy działaniem w organizacjach pozarządowych.

Ryc. 1. Poziom zaangażowania rolników w działalność obywatelską oraz inną na rzecz własnej wsi na tle poziomu zaangażowania pozostałych mieszkańców wsi (%)

Źródło: opracowanie własne na raportów CBOS z lat 2006–2024.

² Mierzony udziałem gospodarstw domowych, w których jest co najmniej jedna osoba związana z prowadzeniem gospodarstwa rolnego w stosunku do ogólnej liczby gospodarstw domowych.

To ciekawe i wymagające dalszych badań zjawisko, świadczące o pewnego rodzaju „kulturowej odpowiedzi” warstwy rolniczej na spadek jej znaczenia strukturalnego – odpowiedzi przez wzrost zaangażowania obywatelskiego. Zaangażowanie to przynajmniej częściowo wynika z powszechnego niezadowolenia z polityki rolnej Unii Europejskiej, a także tej kreowanej na szczeblu krajowym, co przekłada się na „instytucjonalizację gniewu” w formie protestów rolniczych (Foryś, 2024).

KAPITAŁ SPOŁECZNY WSPÓLNOT WIEJSKICH W POLSCE

W tradycji socjologicznej kapitał społeczny zwykło się traktować jako jednoznacznie pozytywny zasób jednostek i grup, na który składa się m.in. sieć istniejących relacji i kontaktów, budowanych na bazie zaufania społecznego i potencjału do wymiany społecznej ważnych, niematerialnych dóbr (wsparcie społeczne i psychologiczne, prestiż, władza, szacunek, kontakty i informacja, wiedza). Często podkreśla się, że kapitał społeczny obniża koszty transakcyjne, rozkłada podejmowane ryzyka na całe społeczności, ułatwia dyfuzję innowacji, służy budowaniu solidarności społecznej, uzupełnia i wyręcza niewydolne instytucje państwa, buduje i chroni kulturę lokalną przed uniwersalizacją i komercjalizacją (Czapiński, 2014).

Kapitał społeczny w ujęciu zaproponowanym w tym tekście ma podłoże w synergicznej teorii tego zasobu, przedstawionej przez Woolcocka. Według tej koncepcji kapitał społeczny stanowi bilans różnych typów zaufania (zakorzenienia) oraz różnych norm współpracy wewnątrzgrupowej i poza nią. Kapitał społeczny obecny w danej społeczności to saldo jakości relacji społecznych, sieci oraz norm odwzajemnienia. W podejściu tym zwraca się uwagę, że silny kapitał społeczny nie zawsze może mieć pozytywny wpływ na potencjał rozwojowy wspólnot, nie zawsze sprzyja demokracji i partycypacji, a wręcz przeciwnie – gdy jest negatywnie zbilansowany, może sprzyjać klientelizmowi albo rozpadowi wspólnot na nuklearne, egoistyczne kręgi. Na potrzeby pomiaru bilansu kapitału społecznego wsi pomorskiej na bazie teorii Woolcocka stworzono matrycę zawierającą określone składowe (Goszczyński i in., 2015). Po pierwsze, to jakość więzi społecznych na poziomie mikro (sąsiedztwo, gotowość do wspierania społeczności, motywacje temu towarzyszące – dla siebie, dla rodziny, dla wszystkich itp.), jakość więzi społecznych na poziomie makro (doświadczenie własnej odrębności, duma lokalna lub frustracja lokalna, doświadczenia współpracy z instytucjami spoza własnej wspólnoty). Po drugie, to jakość i charakter dominującego typu zaufania społecznego – na poziomie mikro (zaufanie do rodziny, do sąsiadów, instytucji lokalnych; kręgi zaufania) oraz na

poziomie makro (zaufanie do władzy lokalnej, władzy państwowej, zaufanie do instytucji ponadlokalnych). W tym podejściu kapitał społeczny jest dość łatwo mierzalny, a wyniki aplikowalne do praktyki życia społecznego.

Powyższy model teoretyczny wspomniani badacze zastosowali do zbadania bilansu kapitału społecznego wsi pomorskiej i kujawsko-pomorskiej (Goszczyński i in., 2015). Badania potwierdziły zbieżność, wręcz unifikację wielu problemów trapiących polskie wspólnoty lokalne: niski poziom zaufania do uogólnionej władzy, a jednocześnie powszechnie niejednoznaczny stosunek do władzy lokalnej. Jednak głębsza, jakościowa analiza odkryła wysoki poziom komplikacji lokalnych sieci władzy, współpracy i konkurencji oraz ich złożoność. Dodatkowo kapitał ten wciąż buzuje, zmienia się, opada i rośnie wraz z przepływem zasobów ludzkich oraz pod wpływem wydarzeń historycznych. Przykładem tego ostatniego była powszechna i fenomenalna mobilizacja zasobów lokalnych w wielu polskich wspólnotach lokalnych w czasie covidowego lockdownu (Knieć i in., 2022). Udowodniła ona olbrzymi potencjał tkwiący w wiejskich wspólnotach, funkcjonujących *de facto* jak sprawne „maszyny społeczne”, dysponujące gotowymi strukturami i schematami działania opartymi na oddolnie zorganizowanych instytucjach oraz grupach pół- i nieformalnych (OSP, KGW, organizacje katolickie, organizacje sportowe).

Na podstawie wyników powyższych badań – uwzględniając bilans elementów kapitału społecznego – można wyróżnić w Polsce następujące typy społeczności lokalnych:

- społeczności szans rozwojowych – solidarne i otwarte, z licznymi organizacjami społecznymi współdziałającymi ze sobą, z aktywnymi i jawnymi sieciami wiążącymi możliwie wielu interesariuszy;
- społeczności aktywne, lecz nieefektywne pozalokalnie – to wsie zintegrowane, z bogatym życiem społeczno-kulturalnym, które jednak nie wychodzi poza ich granice. Rozwój lokalny traktowany jest jako przetarg o władzę i środki samorządowe, a poszczególne wsie w gminie konkurują o nie;
- społeczności wykorzenione – z jednej strony otwarte na świat, z drugiej niechętnie odnoszące się do własnej historii i tożsamości. Wieś, lokalność oraz lokalna historia są opresyjne, są źródłem frustracji. Typowe ich przykłady to wsie podmiejskie, z nikłym udziałem ludności natywnej albo wsie post-emigracyjne;
- społeczności klanowe, które można podzielić na klany otwarte i zamknięte – te pierwsze to wspólnoty oparte na szerokich, ponadrodzinnych kręgach interesów, aktywne i silnie ukierunkowane na dominację ponadlokalną (np. zdobywanie władzy). Często społeczności tego pierwszego typu tworzone są np. przez silną organizację społeczną o szerokim

zakresie działania, np. OSP. Klany zamknięte to wspólnoty zdominowane przez amoralny familizm. Tarkowscy zdefiniowali go jako rodzaj dualizmu etycznego przy stosowaniu norm społecznych, kiedy ich przestrzeganie kończy się na „swoich”, a nie dotyczy „innych” (Tarkowska i Tarkowski, 2016). Według Burdyki (2020) jedną z jego cech jest „kumowsko-kumoterski” sposób załatwiania spraw. Przekłada się on na relacje z władzą lokalną (i wewnątrz niej), która jest zawłaszczana przez „klany” rodzinne i towarzyskie;

- społeczności zatamizowane – często na skutek braku instytucji organizujących życie społeczne, nierzadko również w związku z obiektywnymi cechami strukturalnymi (dominacja osób starszych i niedoświadczonych, wysoki poziom izolacji przestrzennej, brak zaplecza do wspólnego działania);
- społeczności zapadnięte w sobie (kolapsujące) – gdzie współpraca i zaufanie są słabe, zarówno do swoich, jak i do obcych. Brakuje w nich ducha wspólnoty, życie społeczne zamiera, zaś dominującą ich cechą jest apatia, ewentualnie amoralny indywidualizm.

Badania pokazały, że dominującym³ typem społeczności pod względem jakości (bilansu) kapitału społecznego są te o charakterze aktywnym (lecz czasem nieefektywnym) oraz o charakterze klanowym. Kapitał społeczny obecny na wsi polskiej ma nieco inny charakter niż „miejski” – jest mianowicie mniej „obywatelski”. Wspólnoty wiejskie funkcjonują przede wszystkim (i to dość dobrze) na bazie nieformalnych relacji, opartych na znajomościach. Pojawia się – skądinąd znane – błędne koło biedy i braku aktywności. Jak piszą cytowani wyżej badacze: „Tam, gdzie jest mniej biedy – rośnie również pula zasobów społecznych skutkujących wyższym poziomem uspołecznionego kapitału. Rodzi to groźbę zaistnienia typowego błędnego koła biedy i wykluczenia społecznego całych społeczności (a nawet gmin), gdy animowanie zmarginalizowanych środowisk wiejskich jest i będzie utrudnione ze względu na braki w kapitale społecznym, będące skutkiem złej sytuacji ekonomicznej”. Co jednak budujące, przy rozpatrywaniu omawianego problemu indywidualnie okazuje się, że dominują tam tzw. lokalni kosmopolici, czyli osoby, które są zżyte ze swoją społecznością i coraz bardziej otwarte na świat.

W opinii autora to kapitał społeczny – jego jakość i typ – będzie podstawowym elementem formującym rozwój społeczności wiejskich w Polsce w najbliższych latach. Wyzwania współczesności oraz kształtujące się nowe trendy rozwoju wsi (dezagraryzacja, starzenie się mieszkańców, równoległa depopulacja i gentryfikacja) i rolnictwa (np. rolnictwo inteligentne i precyzyjne, rolnictwo

³ Wnioski z badań na Pomorzu oraz Kujawach i Pomorzu.

regeneratywne, gospodarstwa opiekuńcze) wymagają sprawnych sieci wymiany wiedzy oraz współpracy na poziomie lokalnym. Zatomizowane, familistyczne typy relacji czy organizacja społeczna typu zamkniętych klanów utrudnią adaptację do zmian i obniżą odporność na nie.

ORGANIZACJE SPOŁECZNE JAKO KOŚCIEC WSPÓLNOT WIEJSKICH

Nie sposób nie wspomnieć o specyfice wiejskiego trzeciego sektora w Polsce. Organizacje pozarządowe i grupy półformalne *de facto* na równi z rodziną wiejską stanowią obecnie „wypełniacz” życia zbiorowego polskiej wsi. Obraz faktycznego nasycenia instytucjami trzeciego sektora i faktycznego zaangażowania mieszkańców wsi w działania obywatelskie i prospołeczne jest przy tym w oficjalnych statystykach mocno zniekształcony i przedstawia zaniżone wartości. Już Kamiński (2008) zwracał uwagę na to niedoszacowanie w statystykach GUS, nieuwzględniających organizacji takich jak OSP, KGW czy zrzeszenia wpisane do rejestrów starostów. Warto w tym miejscu wskazać również na „rzekomą pasywność mieszkańców wsi”, która wynika z niezrozumienia tego, że do artykułowania własnych interesów używane są tam instrumenty inne niż polityczne (Wieruszewska, 2002, s. 261). Mowa tu choćby o nieformalnych sieciach wpływu, o których wspomniano przy omawianiu kwestii znaczenia kapitału społecznego.

Trzeci sektor na obszarach wiejskich od ponad dwóch dekad notuje znaczący wzrost liczebny – rośnie liczba organizacji i ich członków. Z danych GUS wynika, że w 2020 r. działało w Polsce 95,2 tys. rejestrowych organizacji non profit (GUS, 2021a), a co czwarta z nich funkcjonowała na wsi (Arczewska i in., 2020). Uwzględniając jednak współczynnik zaproponowany przez Fedyszak-Radziejowską, okazuje się, że liczba ta może się okazać znacznie wyższa. Przykładowo Krajowy Rejestr Sądowy podaje, że od marca 2021 r. do czerwca 2022 r. zarejestrowano 53 nowe jednostki ochotniczej straży pożarnej i obecnie ich liczba wynosi 16 443, podczas gdy rok wcześniej było ich 16 390. Dotyczy to także zlokalizowanych na wsi klubów sportowych i kół gospodyń wiejskich (Arczewska i in., 2020), a także organizacji przykościelnych (parafialnych), których według szacunków Głównego Urzędu Statystycznego jest średnio 4–5 w każdej z około 6 tys. parafii wiejskich, a ich aktywność niemal w każdym przypadku wykracza poza wsparcie dla kultu religijnego (GUS, 2013; Sadłoń, 2019). Faktycznie więc liczba organizacji społecznych na wsi może przekraczać nawet 50 tys.

Według raportu opublikowanego w 2022 r. przez Stowarzyszenie Klon/Jawor, ponad 26% spośród 138 tys. wszystkich organizacji społecznych w Polsce działa na obszarach wiejskich (Charycka i in., 2022). O dynamice rozwoju

wiejskiego trzeciego sektora może także świadczyć fakt, że w ciągu dekady 2010–2020 liczba zarejestrowanych zrzeszeń wiejskich wzrosła o ponad 10% (GUS, 2021a), choć należy zauważyć, że wiejskich organizacji i stowarzyszeń jest wciąż mniej niż podmiotów z większych ośrodków miejskich, ale znacznie więcej niż w małych miastach. Jak wszędzie, również na obszarach wiejskich można zauważyć sporą liczbę organizacji tzw. martwych, czyli od pewnego czasu nieaktywnych czy wręcz obumarłych, które nadal figurują w oficjalnych rejestrach. Jak zauważyli Kniec i in. (2022), może być to nawet 20% wszystkich organizacji formalnie działających na terenach wiejskich. Grupę tę tworzą głównie organizacje zarejestrowane w KRS, dotknięte wprowadzonymi od 2020 r. obowiązkami biurokratycznymi (sprawozdawczość!), obciążonymi dodatkowo ryzykiem sankcji finansowych. W wizji rozwoju polskiej wsi na kolejne lata nie sposób nie zwrócić na to uwagi. Rosnąca biurokratyzacja w działaniach społecznych skutecznie zniechęca do organizowania się w ramy formalne. Sądzę, że spowoduje to dalszy spadek organizacji wiejskich rozpoznawanych przez oficjalne statystyki rządowe. Równolegle rosnać będzie znaczenie organizacji półformalnych (do takich zaliczam tzw. nowe KGW⁴, a także rady parafialne) oraz zrzeszeń tzw. zwykłych. Jednak te ostatnie, jak do tej pory, nie mogły być beneficjentami wsparcia unijnego, co skutecznie obniża skalę, różnorodność ich działań i z pewnością przyczynia się do zmniejszenia liczby wolontariuszy. To jedno z poważniejszych ograniczeń w rozwoju polskich społeczności lokalnych.

Na osobne omówienie zasługują w tym kontekście działające w Polsce od 2004 r. Lokalne Grupy Działania (LGD), finansowane przez Unię Europejską tzw. zrzeszenia parasolowe⁵, powstałe w ramach wdrażania idei LEADER⁶. Ich celem od początku była i wciąż pozostaje animacja, aktywizacja lokalna oraz m.in. wspieranie innych podmiotów obywatelskich. Obecnie jest ich ponad 300,

⁴ Rejestrowane na zasadach specjalnych przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

⁵ Czyli działające na zasadzie instytucji nadrzędnych wobec niewielkich organizacji wiejskich, nieposiadających pełnej osobowości prawnej, grup półformalnych oraz tradycyjnych zrzeszeń wiejskich. To LGD biorą na siebie ciężar rozliczania w ich imieniu przyznanych im środków z instytucją zarządzającą.

⁶ LEADER – inicjatywa Unii Europejskiej, której celem było pobudzenie gospodarcze, społeczne oraz kulturowe wiejskich społeczności lokalnych, wdrażana od 1991 r. w ramach nowego paradygmatu Wspólnej Polityki Rolnej. Od 2021 r. zastępowały ją modele RLKS, czyli Rozwoju Lokalnego Kierowanego przez Społeczność. Idea LEADER czy RLKS w swych założeniach w zasadzie od lat jest niezmienna i zasadza się na promowaniu oddolnego programowania oraz wdrażania inicjatyw, sieciowaniu aktywności możliwie wielu aktorów na obszarach wiejskich, animowaniu aktywności obywatelskiej, wspieraniu mikroprzedsiębiorczości, wreszcie – dywersyfikacji rolnictwa.

a przeciętny zasięg działania obejmuje kilka gmin wiejskich. Pełnią one funkcję „parasola” m.in. dla lokalnych organizacji wiejskich, które mają dostarczać im środków, wiedzy oraz wsparcia doradczego dotyczącego ich działań. Zajda pokazała, że niemal od samego początku nadzieje pokładane w tych organizacjach, związane z podniesieniem jakości aktywizacji wspólnot wiejskich do wspólnych działań, okazały się tylko w niewielkim stopniu spełnione (Zajda, 2011). Reprodukowały i tworzyły one nowe dysfunkcje aktywistyczne, na przykład polegające na sztucznym generowaniu zasobów społecznych w postaci nadawania przez władze etykiety „społecznika”, np. pracownikom urzędów gmin przez przypisywanie im działalności w klubach sportowych (Halamska i in., 2010). Wioletta Knapik z kolei wskazywała na wiele korzyści z działalności LGD w środowisku lokalnym. Wśród nich wymieniła m.in. tworzenie i utrwalanie nowych mechanizmów współpracy między odległymi od siebie do pory aktorami (np. lokalnymi przedsiębiorcami, rolnikami i organizacjami społecznymi) czy też budowanie przez nie społecznego kapitału pomostowego, wiążącego dotychczas zamknięte, klanowe wspólnoty wiejskie z organizacjami i społecznościami spoza niej (np. animowana jest przez nie współpraca międzysołecka, wizyty studyjne w odległych społecznościach spoza regionu) (Knapik, 2015). Podedworna traktuje te korzyści szerzej, mówiąc o procesach tzw. *capacity building*, czyli budowania potencjału do zmiany. Według niej zasługa implementacji modelu LEADER w Polsce polega głównie na przeciwczeniu na poziomie lokalnym wdrażania nowych praktyk rozwoju lokalnego na poziomie sołectwa, wsi czy gminy (Podedworna, 2013).

ODNOWA WSI – IDEA, INFRASTRUKTURA, KUBATURA

Polskie programy odnowy wsi mają swój początek w opolskim programie regionalnym, uruchomionym w 1997 r. Od początku procesy odnowy wsi w Polsce koncentrują się głównie wokół aktywizacji lokalnej oraz promowania oddolnego planowania rozwoju wsi jako źródła innowacji społecznych i gospodarczych. Zasadniczym jej celem jest poprawa jakości życia mieszkańców, jako odpowiedź na wieloletnie zaniedbania i pogłębiające się dysproporcje w tym względzie między obszarami zurbanizowanymi a rustykalnymi (nie tylko zresztą wsi polskiej). Sposobem realizacji tych zamierzeń jest przekazanie ustawowo upodmiotowionym społecznościom wiejskim instrumentów oddolnego planowania rozwoju, realizacji przyjętych założeń oraz budżetu na realizację tych zamierzeń. Odnowa wsi jako metoda działania lokalnego zakłada, że wspólna realizacja działań we własnym środowisku lokalnym staje się celem *per se*, gdzie materialny jej wynik (np. wybudowany chodnik, pielęgnacja skweru, organizacja festynu itd.) schodzi

na drugi plan względem osiągniętego społecznego efektu: integracji środowiska wiejskiego, odbudowy i wzmacniania lokalnej tożsamości, budowania dumy lokalnej, realizacji inkluzji społecznej itp. Działania te zwykle poprzedza się, zgodnie z metodologią aktywizacji lokalnej opracowaną przez nieocenionego Wierzbickiego, wsparciem eksperckim nakierowanym na identyfikację oraz animację uprzednio zidentyfikowanych liderów (Wierzbicki, 1987).

W skrócie, odnosząc założenia idei odnowy wsi do rozwoju wspólnot wiejskich, można wskazać kilka zasadniczych jej funkcji:

- podniesienie standardu życia i pracy na wsi,
- zwiększenie atrakcyjności turystycznej,
- wzrost atrakcyjności inwestycyjnej,
- zaspokojenie potrzeb społecznych i kulturalnych (Knieć, 2012; Psyk-Piotrowska, 2005),
- rozwój tożsamości społeczności wiejskiej i zachowanie dziedzictwa kulturowego.

Szczególnie ważne w polskim wydaniu odnowy wsi stało się odrabianie wieloletnich zaniedbań w infrastrukturze będącej dobrem wspólnym społeczności. Jak bowiem myśleć o animacji i aktywizacji lokalnej, gdy w miejscowości nie ma (poza – jak to często jeszcze 30 lat temu bywało – przystankiem PKS) świetlicy czy domu kultury? Jak planować włączanie ludzi młodych w sprawy swojej wsi, kiedy nie ma w niej boiska czy sali sportowej?

Co więcej, zasoby kulturowe i polityka kulturalna społeczności lokalnej stanowią – jak uważa Marta Klekotko – istotny, jeśli nie kluczowy element radzenia sobie społeczności lokalnych z transformacją i adaptacją do świata ponowoczesnego i poprzemysłowego, a także postchłopskiego (Klekotko, 2012). Kultura, rozrywka, sport itp. stanowią – jak uważa Krzysztof Gorlach z zespołem – podłoże do zaangażowania społecznego, szansę i pretekst dla inkluzji społecznej (szczególnie osób starszych i samotnych) oraz przekierowują również wektory zainteresowań ludzi młodych w stronę swojego środowiska życia (Gorlach i in., 2013).

CZY PROBLEM TEN ZOSTAŁ TRWALE (PRZYNAJMNIEJ NA KILKA KOLEJNYCH DEKAD) ROZWIĄZANY?

Jak się wydaje, Polska dość udanie przeniosła na swój grunt ideę odnowy wsi. W toku ponad 25 doświadczeń regionalnych i krajowych doszło do wykrystalizowania się, upowszechnienia i udoskonalenia jej założeń. Sądzę jednak, że

po dekadzie entuzjazmu (2000–2010), kiedy wciąż istniała nadzieja i szansa na rozpowszechnienie w pełnym wymiarze, jej założenia uległy uproszczeniu, a dodatkowo po 2016 r. wyraźnie dryfowały w stronę rewitalizacji obszarów zdegradowanych społecznie oraz gospodarczo. Niektórzy badacze, według mnie słusznie, obwiniają o to zdominowanie jej przez programy unijne. Polska odnowa wsi „została zdominowana przez programy rozwoju obszarów wiejskich współfinansowane z funduszy europejskich, które choć istotnie wspierają właściwe dla odnowy wsi przedsięwzięcia, to jednak pomijają kluczowe aspekty społeczne tego procesu (tj. aktywizację oraz upodmiotowienie społeczności lokalnych)” (Sykała, 2023).

Wyciągając wnioski z analiz dotyczących wdrażania unijnych programów odnowy wsi w Polsce, na plan pierwszy wysuwa się uproszczenie inicjatyw pomyślnych jako służące określonej idei (aktywizacji, animacji i integracji lokalnej) do inicjatyw inwestycyjnych nakierowanych na (realne lub polityczne) potrzeby samorządu gminnego. Przyznając jednak, że jeśli uznamy, że do efektywnego działania, w tym również aktywizowania swoich członków, wspólnota wiejska potrzebuje konkretnego substratu materialnego, w tym świetlic, domów kultury czy ośrodków sportowych itp., to pozyskany w ostatnich dwóch dekadach zasób tych obiektów uznać należy za satysfakcjonujący. W 2020 r. funkcjonowało 4040 świetlic, domów kultury oraz innych ośrodków zlokalizowanych na terenach wiejskich (GUS, 2021b). Według moich szacunków, bazujących m.in. na raportach ewaluacyjnych Programów Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz ewaluacji RLKS, do roku 2022 aż 1900 z nich wybudowano od nowa lub gruntownie wyremontowano i/lub rozbudowano z udziałem środków europejskich (w tym aż 655 obiektów w ramach inicjatywy LEADER). W efekcie 80% gmin korzystających ze wsparcia zadeklarowało, że ich potrzeby w zakresie dysponowania obiektami pełniącymi funkcje kulturalne zostały całkowicie lub w sposób satysfakcjonujący zaspokojone (dane uzyskane przez autora w Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi z arkuszy i raportów ewaluacji PROW 2016, 2022).

Niektórzy badacze uważają jednak, że kluczowe dla procesu odnowy kwestie społeczne pozostały najczęściej deklaracjami składanymi na etapie wnioskowania, faktycznie zaś wytworzyły masę kubaturową w postaci przysłowiowych setek, jeśli nie tysięcy świetlic wiejskich, dla których zabrakło środków na wypełnienie ich życiem (Knieć, 2012; Wilczyński, 2012). Przykładowo w województwie mazowieckim w okresie 2004–2021 wybudowano 300 świetlic wiejskich, a aktywnych zgodnie z ideą odnowy wsi jest zaledwie 20.

W najbliższych latach należałoby więc skoncentrować się na poszerzaniu oferty finansowania programów społecznych nakierowanych na potrzeby aktywizacyjne społeczności wiejskich w Polsce. Z całą mocą należy tu podkreślić, że oferta ta musi być maksymalnie uproszczona, pozbawiona nonsensów

biurokratycznych, a także możliwie dostępna dla jak najszerszej grupy interesariuszy. Niestety, aktualnie propozycje, znajdujące się chociażby w zestawie działań LGD, finansowane z Europejskiego Funduszu Społecznego, uznać należy za wyjątkowo zniechęcające potencjalnych beneficjentów (skomplikowana koordynacja projektów, nadmierna buchalteria projektowa, absurdalne wreszcie zapisy)⁷.

FUNDUSZE SOŁECKIE – SOCJALIZOWANIE DO LOKALNEJ PARTYCYPACJI

Traktowany jako obowiązujący od ponad trzech dekad paradygmat zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju wsi (*sustainable and multifunctional rural development*) europejskiej, także polskiej, na plan pierwszy wysuwa postulat endogenności, czyli wykorzystania przy planowaniu i realizacji strategii postępu w pierwszej kolejności zasobów lokalnych. Jego antymodernizacyjny manifest, sformułowany przez Komisję Europejską w dokumencie *The Future of Rural Society* z 1988 r. (!), odrzuca mentorskie, eksperckie, odgórne strategie i techniki rozwoju oraz pracy ze społecznością wiejską. W zamian wychodzi z założenia, że potencjał dynamizujący rozwój lokalny leży w samej społeczności, jej zasobach kulturowych, przyrodniczych, a przede wszystkim – ludzkich (przedsiębiorczość, rolnictwo, organizacje lokalne). Aby go uaktywnić, należy dać społeczności dostęp do instrumentów partycypowania w rozwoju, a w konsekwencji – budować poczucie upodmiotowienia w tym procesie. To zaś nie jest możliwe m.in. bez socjalizacji do mechanizmów demokratycznego współdecydowania oraz wychowania do współodpowiedzialności za własną społeczność. Przełamanie utrwalonych przez pokolenia klientelistycznych, amoralnie familistycznych, klanowych metod zarządzania rozwojem stanowi tu zasadniczy problem. Hanna Podedworna dodaje również, że „partycypacja oznacza organizowanie wydarzeń publicznych, które mają także wymiar polityczny, planowane projekty rozwojowe są kształtowane przez lokalne stosunki władzy i relacje gender (...) a procesy partycypacyjne mogą wspierać i legitymizować projekty, które miały wcześniej ustalone priorytety i nie cieszyły się poparciem społeczności” (Podedworna, 2013).

⁷ Przykładowo przy tworzeniu wiejskich klubów młodzieżowych przewidziane działania nie mogą być zbieżne z dotychczasową działalnością. Tak więc wiejski klub piłkarski nie może sfinansować zajęć sportowych dla swoich zawodników, a młodzieżowa drużyna pożarnicza – zajęć z pierwszej pomocy.

Rozpatrując ważność powyższych kwestii dla przyszłości wiejskich społeczności lokalnych, w przypadku Polski można mówić o kilku zaledwie przykładach rozwiązań przynajmniej ustawowo do tego stworzonych. We wcześniejszych fragmentach pracy mowa była o metodzie LEADER i Lokalnych Grupach Działania jako zrzeszeniach zaprojektowanych do stosowania omawianej taktyki „wychowania do obywatelskiej zmiany”. W tym miejscu jednak koniecznie trzeba wspomnieć o wdrożonym w powszechnej skali na obszarze całego kraju funduszu sołeckim, w mojej opinii jak do tej pory najlepszej (choć niepozbawionej wielu wad!) metodzie „wychowania” do partycypacji i lokalnej demokracji.

Wdrażany od 2009 r. fundusz sołecki obecnie jest stosowany w $\frac{3}{4}$ gmin w Polsce (w 1620 spośród 2173 gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, co daje 75%). Został on zaprojektowany jako typowe narzędzie partycypacyjne (mieszkańcy decydują o celach, na które wydane będą pozostające w ich dyspozycji środki), z budżetem uchwalanym przez rady gmin, przy częściowej refundacji z budżetu państwa⁸. Fundusz w danym sołectwie ma określony budżet, wyliczany stosownym algorytmem, w którym liczba mieszkańców ma kluczowe znaczenie. Na zebraniu wiejskim mieszkańcy składają propozycje jego podziału i głosują nad poszczególnymi inicjatywami zgłoszonymi do dofinansowania. Teoretycznie jest to mechanizm doskonałego ćwiczenia zasad oddolnej partycypacji (Wilczyński 2016), w praktyce często stanowi pole do uaktywnienia się relacji klientelistycznych (wójt czy radny narzuca kierunki wydatkowania, a radzie sołeckiej „nie opłaca się” protestować).

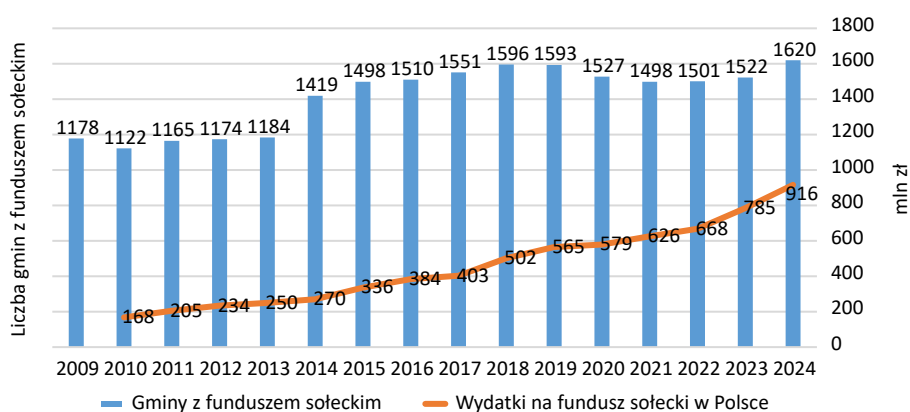
Jak pokazano na przedstawionym poniżej wykresie, w 2014 r. dość radykalnie wzrosła liczba gmin, które uchwaliły fundusz sołecki (o 20%). Miało to związek z korzystną dla gmin zmianą przepisów regulujących poziom refundacji z budżetu państwa, który podniesiono wtedy o 10 punktów procentowych. Warto zauważyć, że w czasach pandemii koronawirusa zmniejszyła się liczba gmin stosujących ten instrument, po czym w 2024 r. ponownie wróciła do niemal ustabilizowanego poziomu ok. 1600.

W ujęciu regionalnym różnice są kolosalne. W 88% gmin województwa opolskiego mechanizm ten działa niemal od początku jego wdrożenia, wobec zaledwie 38% gmin w regionie podlaskim czy 47% w regionie łódzkim (Olejniczak-Bednarska i Olejniczak, 2022). Fenomen opolskiego da się w oczywisty sposób wyjaśnić – tam już od 1997 r. prowadzone były działania pilotażowe programu odnowy wsi, gdzie m.in. testowano system mikrograntów na oddolne inicjatywy społeczne, notabene w swej formie o wiele bardziej zbliżony do idei partycypacji lokalnej aniżeli fundusze sołeckie (Wilczyński, 2023). Z kolei

⁸ Refundacja z budżetu państwa wynosi obecnie 20%, 30% lub 40% funduszu sołeckiego, w zależności o poziomie zamożności gminy.

niechęć lokalnych władarzy do współzrządzenia ze społeczeństwem na Podlasiu czy zachodnim Mazowszu wprost wynikać może z obecnego tam typu kapitału społecznego, opartego na opisywanym już amoralnym familizmie i klientelizmie (zob. Kamiński, 2010).

Oczywiste pozostaje pytanie, dlaczego w ¼ polskich gmin lokalne wspólnoty nie zdecydowały się na wdrożenie funduszu sołeckiego? Po pierwsze, zacznijmy od stwierdzenia, że w ogromnej większości są to wciąż te same jednostki samorządu terytorialnego. Tak więc w sposób trwały wykluczyły się one – a właściwie ich władze wykluczyły mieszkańców – z dostępu do narzędzi lokalnej partycypacji.

Fundusze sołeckie utworzono w 2009 r., natomiast pierwsze wydatki w ich ramach zostały wykonane w 2010 r.

Ryc. 2. Fundusze sołeckie w gminach w Polsce 2009–2024

Źródło: opracowanie własne na bazie Banku Danych Lokalnych 2009–2025.

Jak pokazują badania Gulińskiej i Składanka (2017), ograniczenia w stosowaniu funduszy sołeckich jako mechanizmu zachęcającego mieszkańców wspólnot wiejskich do partycypacji w rozwoju małej ojczyzny dotyczą relatywnie niewielkich środków finansowych oddanych do ich dyspozycji⁹. Inne badania pokazały, że kierunki wykorzystania funduszy sołeckich są raczej zbieżne z potrzebami gminy (mała architektura wiejska, chodniki, lampy itp.), co *de facto* każe wątpić w ich realnie oddolny, oryginalny i partycypacyjny charakter. W takich przypadkach są one po prostu sprytnym uzupełnieniem niedoborów gminnych i znajdują się raczej pod kontrolą lokalnych kręgów władzy (wójta i radnych) aniżeli społeczeństwa.

⁹ W przypadku małych miejscowości do podziału jest kilka tysięcy złotych na cały rok.

W najbliższych latach zdecydowanie należałoby zwiększyć środki przeznaczone na fundusz sołecki, zwiększając również ich subwencjonowanie ze źródeł rządowych. Zachęciłoby to gminy to szerszego korzystania z nich, przekonałoby być może także te władze, które do tej pory zwlekały z ich wprowadzeniem ze względu na ograniczone budżety gminne. Przede wszystkim jednak należałoby odłączyć procesy konsultowania i decydowania o ich przeznaczeniu od lokalnej polityki.

EKSURBANIZACJA, SUBURBANIZACJA, GENTRYFIKACJA I ICH KONSEKWENCJE

Jednymi z najbardziej charakterystycznych dla społecznej polskiej wsi procesów społecznych są zjawiska suburbanizacji i eksurbanizacji (Kajdane, 2011). Towarzyszą im ciekawe i wciąż słabo rozpoznane procesy gentryfikacji wsi.

Suburbanizacja to procesy zaplanowanego poszerzania się terytorialnego miast o położone w ich pobliżu tereny rustykalne. Opierają się one na uporządkowanej polityce przestrzennej, zakładającej powstawanie wsi – sypialni dużych miast, a w konsekwencji ich przekształcanie w monofunkcyjne małe ośrodki quasi-miejskie.

Pojęcie **eksurbanizacji**, w języku angielskim znane jako *urban sprawl*, oznacza procesy niekontrolowanego lub wymykającego się spod kontroli rozlewania się miast na okoliczne obszary wiejskie. To pozornie zaplanowane działania, które jednak na skutek „falandyzacji” przepisów budowlanych tracą swój kierunkowy charakter i zmierzają w stronę chaosu, szkodzącego środowisku przyrodniczemu (krajobrazowi) i społecznemu. Brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz sprytnie interpretowanie przepisów dają pole do stosowania szkodliwych praktyk deweloperskich, z drugiej strony pozwalają również na chaotyczną zabudowę indywidualną.

W poszukiwaniu lepszego życia mieszkańcy miasta poszukują oferty nowego miejsca zamieszkania na terenach podmiejskich, które w ich opinii powinny posiadać wszelkie cechy sielskiej wsi oraz pozytywne życie w mieście (usługi, komunikacja, edukacja itp.). Wg badań CBOS w 1998 r. około 30% mieszkańców miasta wskazywało wieś jako preferowane miejsce zamieszkania, zaś w 2015 r. było to 40% (CBOS, 2015), natomiast w 2024 roku na wsi chciało mieszkać już 43% ludności miejskiej. Co ciekawe, migracja na wieś to coraz częstszy wybór osób z małych miast, częściej niż z dużych metropolii. Tam obserwujemy raczej procesy re-urbanizacyjne, czyli rosnącą liczbę osób „powracających” ze wsi do

miasta. Z kolei migranci z niewielkich miast i odległych miejscowości wybierają społeczności podmiejskie bardziej jako bazę noclegowo-wypadową do pracy w metropolii, natomiast motyw idylliczne zdają się tu przesuwac na plan dalszy (Kajdanek, 2011; 2012; Zwęglińska-Gałęcka, 2019).

Skutkiem eksurbanizacji jest szybka i trudna do opanowania zmiana strukturalna społeczności wiejskich przez rosnący w niej udział ludności miejskiej, niosącej wraz ze swoją obecnością przemiany stylu życia, ale i zachwianie równowagi politycznej na szczeblu lokalnym. Rolnictwo, jako uciążliwa dla „nowych mieszkańców wsi” aktywność gospodarcza, jest wypychane poza suburbia. Rolnicy znikają ze struktury społecznej, a wraz z nimi kultura wiejska i często tradycyjne organizacje społeczne. Skrajnym przypadkiem eksurbanizacji są tzw. *gated communities*, czyli ogrodzone, dostępne jedynie dla mieszkańców osiedla (obecne także w miastach) – społeczności *de facto* eksterytorialne.

Niejako naturalnym rezultatem zderzenia ze sobą świata post-chłopskiego ze światem imigrantów ze środowisk miejskich są **konflikty społeczne**. Ich natura jest różna, jednak gros z nich, jak podaje Kajdanek, dotyczy braku wzajemnego zrozumienia różnic stylu życia, pracy oraz spędzania czasu wolnego. Najczęściej pojawiają się tu konflikty wynikające z braku tolerowania przez nowych mieszkańców wsi uciążliwej w ich mniemaniu działalności rolniczej sąsiadów (hałas, kurz, zapachy).

Badania pokazują również jednak trendy o przeciwnym wektorze, gdy „nowi” i natywni mieszkańcy wsi z powodzeniem są w stanie stworzyć warunki do twórczej koegzystencji, czego produktem jest interesujący eklektyzm kulturowy oraz nowe formy wymiany gospodarczej (np. krótkie łańcuchy żywnościowe łączące wprost rolników i konsumentów) (Goszczyński, 2023).

Trendy eksurbanizacyjne i suburbanizacyjne zdają się jednak słabnąć. Badanie CBOS z 2024 r. pokazuje, że odsetek mieszkańców miast deklarujących chęć przeniesienia się na wieś zatrzymał się na stałym poziomie ok. 40%, co więcej – faktyczna liczba osób migrujących na tereny wiejskie (*de facto* podmiejskie) również się ustabilizowała, a nawet spadła (CBOS, 2024).

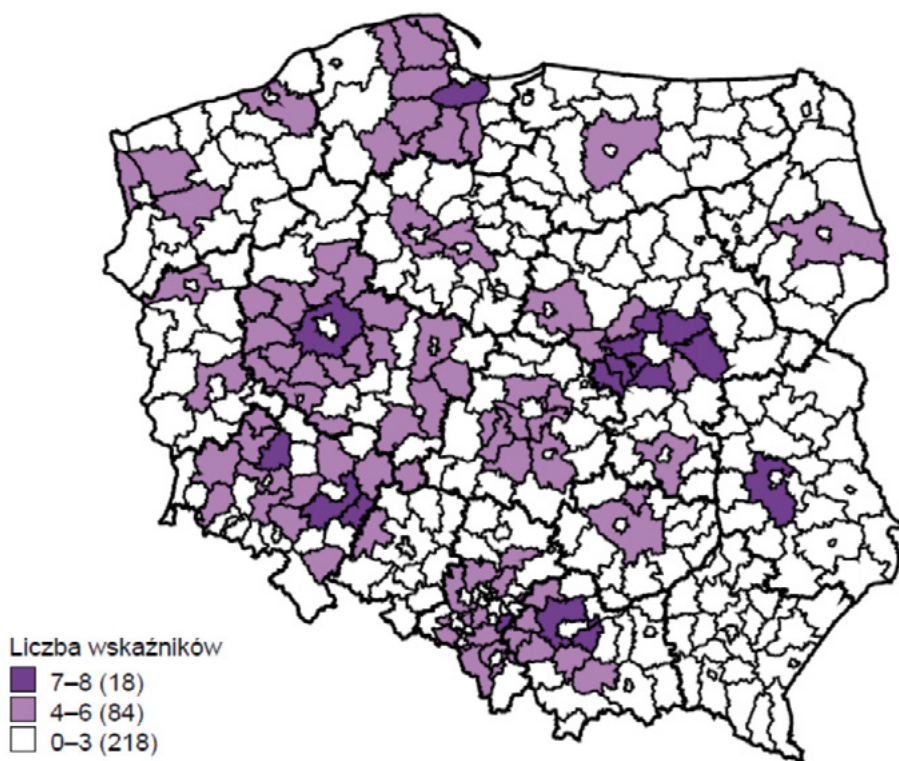
Oba procesy przesuwają miasta poza ich administracyjne granice. Społeczności podmiejskie tracą swój wiejski charakter na rzecz swoistego charakteru przedmieść, opartego na miksie kulturowym i społecznym. Z tej perspektywy społeczności podmiejskie nie powinny być traktowane jako wiejskie, tymczasem statystyka publiczna wciąż tak do nich podchodzi, bazując na podziale administracyjnym kraju. Należałoby więc pilnie rozważyć delimitację terenów podmiejskich oraz ich wyłączenie z puli danych przypisywanych typowym społecznościom wiejskim.

Osobnym i wartym uwagi, a przy tym ważnym z punktu widzenia omawianej tematyki jest proces **gentryfikacji społeczności wiejskich**. Zjawisko to

de facto jest strukturalnym skutkiem eksurbanizacji i suburbanizacji. Co jednak ważniejsze – zastosowanie tego pojęcia pozwala zrozumieć spowodowane nimi przemiany społeczne oraz kulturowe. Najogólniej rzecz ujmując, gentryfikacja w ogóle to proces napływu zamożniejszych mieszkańców do społeczności dotkniętych różnymi problemami społecznymi, którego konsekwencją jest m.in. zmiana struktury klasowej (wypychanie klasy niższej) oraz warstwowej (zanik robotników i *underclass* na rzecz inteligencji oraz średniej i wyższej klasy specjalistów i przedsiębiorców). W wersji klasycznej oznacza to wypieranie ludności natywnej przez zamożnych przedstawicieli klasy średniej i wyższej, często przez mechanizmy brutalnej polityki wywłaszczeniowej, a także sprytne praktyki deweloperskie. W wersji inkluzywnej gentryfikacja może być formą koegzystencji „starych” i „nowych” mieszkańców, których jednak różni wiele, a właściwie prawie wszystko (styl życia, zainteresowania, sposób spędzania czasu wolnego, wykształcenie, poglądy polityczne itd.).

Już dekadę temu Maria Halamska (2015) zwracała uwagę na fakt, że o ile w 1991 r. około 13% mieszkańców wsi można było zakwalifikować do klasy średniej, w 2015 r. stanowili oni już 20% wszystkich mieszkańców. Dominika Zwęglińska-Gałecka (2020) stworzyła autorską, kompleksową skalę gentryfikacji wsi. Skala ta obejmuje następujące wskaźniki: rosnąca liczba mieszkańców miejscowości i gęstość zaludnienia, rosnący poziom imigracji miejskiej, wzrost odsetka osób z co najmniej średnim wykształceniem, wzrost obszaru gruntów zurbanizowanych wobec ubytku rolnych, wzrost dochodów z PIT na jednego mieszkańca i jego poziom, wzrost liczby podmiotów gospodarczych, wzrost i poziom ceny gruntów nierolniczych. Na tej bazie stworzyła mapę obszarów wiejskich silnie i umiarkowanie gentryfikujących się. Powiaty, w których występowało 7–8 wskaźników, uznano za poddane silnej gentryfikacji; te, w których wystąpiło 4–6 cech, za poddane umiarkowanym procesom gentryfikacyjnym. Widać na niej, że są to głównie tereny wiejskie wokół metropolii, położone bliżej lub dalej. Warto dodać (i włączyć do mapowania tych procesów), że „rozlewanie się” gentryfikacji i szerzej – eksurbanizacji – ściśle wiąże się z atrakcyjnością przyrodniczą terenu oraz jego dostępnością komunikacyjną (patrz przykład województwa pomorskiego i szeroko rozlanych suburbiów Trójmiasta czy przypadek poznański).

Wspomniana wyżej badaczka w swoim studium przypadku gentryfikacji podwarszawskiej gminy Prażmów pokazała, że „głęboka interwencja nowych mieszkańców w «tkankę wiejską» wywołuje zachwianie istniejącego porządku. W literaturze, o czym już wspomniano, określano to mianem zawłaszczania czy kolonizacji, co budzi pejoratywne skojarzenia. Jednak – po drugie – można przypuszczać, że włączanie się nowych mieszkańców w życie wioskowe może stanowić silny impuls innowacyjny” (Zwęglińska-Gałecka, 2019). Ten

Ryc. 3. Obszary wiejskie w Polsce silnie i umiarkowanie gentryfikujące się
 Źródło: Zwęglińska-Gałecka, 2020.

drugi aspekt gentryfikacji wydaje się tu bardzo ciekawy, wiele obiecujący dla przyszłości społeczności wiejskich, głównie z perspektywy nowych kierunków i impulsów rozwojowych. Gentryfierzy raczej skłonni są udostępniać zasoby swojego kapitału ludzkiego oraz społecznego (sieci relacji pozalokalnych!) na rzecz wspólnoty, w której zamieszkali. Ich doświadczenia życiowe, zawodowe oraz zainteresowania kulturowe są inne niż ludności natywnej, co może prowadzić do powstawania interesującej i inspirującej, eklektycznej krzyżówki z doświadczeniem i tradycjami ludności miejscowej. Wpływ gentryfikacyjny to również prozaiczna, a jakże ważna, poszerzona oferta dywersyfikacji dochodów mieszkańców. Nowi mieszkańcy przynoszą na wieś ofertę nowych usług, korzystają również z oferty nowych usług oferowanych przez ludność natywną. Przykładem tego są wspomniane powyżej alternatywne sieci produkcji i dystrybucji żywności (Bilewicz i Śpiewak, 2024; Goszczyński i Śpiewak, 2022), łączące podmiejskich konsumentów z rolnikami.

PODSUMOWANIE

Nakreślona we wstępie perspektywa stanu obecnego oraz trendów rozwojowych polskich społeczności wiejskich została w niniejszym tekście ograniczona do kilku zaledwie wątków, uznanych przeze mnie za najważniejsze lub najciekawsze (obiecujące poznawczo). Ze względu na ograniczoną przestrzeń opracowania zbiorowego nie udało się zawrzeć w nim wielu ważnych kwestii wartych omówienia oraz dyskusji. Mowa tu chociażby o takich zagadnieniach, jak wybory polityczne mieszkańców wsi czy lokalna polityka samorządowa oraz jej wpływ na funkcjonowanie wspólnot wiejskich. To także sprawa relacji wspólnoty wiejskiej z przestrzenią i środowiskiem przyrodniczym. Zabrakło również miejsca na szersze omówienie nowych konfliktów społecznych typowych dla współczesnej polskiej wsi, z których wiele dezorganizuje życie wspólnotowe, ale są również konflikty wysoce funkcjonalne dla społeczności (np. walka o utrzymanie wiejskiej szkoły). Na pewno warto byłoby pochylić się nad znaczeniem i przyszłością wiejskiej szkoły jako arcyważnej instytucji, będącej wciąż w jej centrum. Tylko kilka słów poświęciłem znaczeniu nowoczesnych technologii teleinformatycznych w kontekście przemian społeczności wiejskich, a będzie ono dalej rośło.

Nakreślony w tak ograniczonej perspektywie obraz stanu współczesnego polskich społeczności wiejskich oraz perspektyw na najbliższą, dającą się przewidzieć przyszłość skłania do ambiwalentnych ocen. Z jednej strony na pewno można mówić o skoku cywilizacyjnym pod względem jakości życia oraz możliwości kreowania i współkreowania rozwoju. Nie ma wątpliwości, że skok ten w dużej mierze osiągnięto dzięki udanej, wzorowej wręcz absorpcji środków unijnych. Jest to jednak przede wszystkim zasługa pobudzonego przez odpowiednie stymulacje organizacyjno-prawne, socjotechniczne oraz kulturowe („bycie aktywnym”) endogennego wysiłku mieszkańców wsi. Uważam, że w ostatnich dwóch dekadach zmobilizowany został tam autentyczny ruch społeczny na rzecz mikrorozwoju. Z drugiej strony wciąż straszy duch familistycznych, klanowych sieci powiązań, utrudniających skorzystanie z tych zmobilizowanych zasobów, blokujący gdziekolwiek wszelkie próby rozsadzenia skorupy wiejskiego klientelizmu. Na to wszystko nakłada się nieznane do tej pory w tej skali zjawisko napływu „nowych mieszkańców wsi”, przynoszących ze sobą często roszczeniowość wobec wszystkich niemal instytucji na wsi oraz etnocentryczne poczucie wyższości, ale z drugiej wnoszących ożywczy kapitał ludzki, pozytywną energię i bodźce do wspólnego działania.

LITERATURA

- Arczewska, M., Charycka, B., Gumkowska, M. (2020). *Oblicza lokalności. Organizacje pozarządowe na wsi*. Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Bilewicz, A., Śpiewak, R. (2024). A repeasantisation in Poland? New farmers, the peasant mode of production and their situations in the local communities. *The Journal of Peasant Studies*, 51(3), 1–21. <http://dx.doi.org/10.1080/03066150.2023.2300778>
- Burdyka, K. (2020). „Amoralny familizm? O samopomocy rodzinno-sąsiedzkiej w społeczności wiejskiej czasu pandemii”. *Wieś i Rolnictwo*, 3(188), 141–159. <https://doi.org/10.53098/wir032020/07>
- CBOS (2024). Skąd pochodzimy, gdzie mieszkamy, gdzie pragniemy mieszkać? Komunikat z badań 116/2024.
- Chałasiński, J. (1938). *Młode pokolenie chłopów* (t. I). Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Pomoc Oświatowa.
- Charycka, B., Gumkowska, M., Bednarek, J. (2022). *Kondycja organizacji pozarządowych 2021*. Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Chmielewska, B., Zegar, J.S. (2022). Z czego żyje wieś? Źródła dochodów ludności wiejskiej, ich ewolucja i zróżnicowanie. W: J. Wilkin, A. Hałasiewicz, *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi* (s. 133–151). Warszawa: Wyd. FDPA.
- Czapiński, J. (2014). Kapitał społeczny. W: J. Czapiński, T. Panek, *Diagnoza Społeczna 2013 – warunki i jakość życia Polaków*. Warszawa: MPiPS.
- Czarnowski, S. (1958). Podłoże ruchu chłopskiego – uwagi socjologiczne. W: *Dzieła* (t. II). Warszawa. Pobrano z: https://rcin.org.pl/Content/5638/PDF/WA308_15801_B2125_PODLOZE-RUCHU_I.pdf
- Foryś, G. (2024). Protesty chłopskie w Polsce. Próba analizy socjologicznej, niepublikowane wystąpienie na seminarium w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa w Warszawie, 3 czerwca 2024 roku.
- Frenkel, I. (2003). *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi. Dekada przemian*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Gorlach, K., Klekotko, M., Nowak, P. (2013). Rozwój społeczny – rozwój zrównoważony – postęp: przyczynek do przemian obszarów wiejskich. *Wieś i Rolnictwo* 3(160), 7–27. Pobrano z: <https://kwartalnik.irwirpan.waw.pl/wir/article/view/450/302>
- Gorlach, K., Starosta, P. (2018). Rodzinne gospodarstwa rolne w społecznościach wiejskich: zmiany organizacji życia społecznego wsi w świecie nowoczesnym i ponowoczesnym. *Roczniki Nauk Społecznych*, 10(46), 4, 17–42.
- Goszczyński, W. (2023). *Idylle, hybrydy i heterotopie. Wiejskość i jedzenie w alternatywnych sieciach żywieniowych*. Warszawa: Wyd. IRWiR PAN.
- Goszczyński, W., Knieć, W., Czachowski, H. (2015). *Lokalne horyzonty zdarzeń. Lokalność i kapitał społeczny w kulturze (nie)ufności na przykładzie wsi kujawsko-pomorskiej*. Toruń: Muzeum Etnograficzne w Toruniu.

- Goszczyński, W., Śpiewak, R. (2022). The dark side of the bun: endo and exogenous class exclusions in Polish alternative food network. *Food, Culture & Society: An International Journal of Multidisciplinary Research*, 26(5), 1107–1133. <https://doi.org/10.1080/15528014.2022.2096367>
- Gulińska, E., Składanek, B. (2017). Budżet partycypacyjny jako przejaw demokracji uczestniczącej w samorządzie terytorialnym. *Studia Ekonomiczne, Prawne i Administracyjne*, 1, 30–40. Pobrano z: https://sepia2.uniwersytetradom.pl/wp-content/uploads/sites/63/2017/01/SEPA_2017-1_Gulinska-Skladanek.pdf
- GUS (2002). *Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2013). *Wstępne wyniki badania społecznej i ekonomicznej kondycji stowarzyszeń, podobnych organizacji społecznych, fundacji oraz społecznych podmiotów wyznaniowych w 2010 roku*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2021a). *Działalność stowarzyszeń i podobnych organizacji społecznych, fundacji, społecznych podmiotów wyznaniowych oraz samorządu gospodarczego i zawodowego w 2020 r. – wyniki wstępne*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2021b). *Działalność centrów kultury, domów kultury, ośrodków kultury, klubów i świetlic w 2020 roku*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Halamska, M. (2013). Współczesne polskie społeczności wiejskie: konfrontacja z modelem. W: D. Kasprzyk (red.), *Nie tylko o wsi... Szkice humanistyczne dedykowane Profesor Marii Wieruszewskiej-Adamczyk* (s. 116–136). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Halamska, M. (2015). Na wsi rewolucja. *Academia. Magazyn Polskiej Akademii Nauk*, 1(41). Pobrano 15.01.2021 z: <http://www.naukaonline.pl/nasze-teksty/nauki-humanistyczne/item/1644-na-wsi-rewolucja>
- Halamska, M. (2016). Struktura społeczna ludności wiejskiej na początku XXI wieku. W: M. Halamska, S. Michalska, R. Śpiewak, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski* (s. 11–93). Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar.
- Halamska, M., Michalska, S., Śpiewak, R. (2010). LEADER w Polsce. Drogi implementacji programu. *Wież i Rolnictwo*, 4(149), 104–119. <https://doi.org/10.53098/wir.2010.4.149/07>
- Halfacree, K. (2009). Rurality and postrurality. W: *International Encyclopedia of Human Geography* (s. 449–456).
- Kajdanek, K. (2011). *Między miastem a wsią. Suburbanizacja w Polsce na przykładzie osiedli podmiejskich Wrocławia*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kajdanek, K. (2012). *Suburbanizacja po polsku*. Kraków: Wyd. Nomos.
- Kaleta, A. (1996). *Rewitalizacja obszarów rustykalnych Europy* (t. I. Społeczność wiejska). Wrocław: Ossolineum.
- Kaleta, A. (2018). Wieś jako przedmiot zainteresowania socjologii. *Wież i Rolnictwo*, 1(178), 33–47. <https://doi.org/10.53098/wir012018/02>
- Kamiński, R. (2008). *Aktywność społeczności wiejskich. Lokalne inicjatywy organizacji pozarządowych*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

- Kamiński, R. (2010). Rola kapitału społecznego i instytucjonalnego w procesie rozwoju obszarów wiejskich. W: M. Stanny, M. Drygas (red.), *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce. Problemy i perspektywy rozwoju*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- KE (Komisja Europejska) (1988). *The Future of Rural Society*. Bruksela: Komisja Europejska. Pobrano z: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/P_88_100
- Klekotko, M. (2012). *Rozwój po śląsku. Procesy kapitalizacji kultury w śląskiej społeczności górniczej*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Knapik, W. (2015). *XXX W: H. Podedworna, A. Pilichowski, W. Knieć (red.), Nowi sprawcy zmian społecznych na wsi*. Warszawa: Wyd. SGGW.
- Knieć, W. (2012). *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich Polski. Analiza socjologiczna*. Toruń: Wyd. Nauk. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Knieć, W. (2019). *Polskie rolnictwo w Unii Europejskiej – perspektywa społeczna*. W: J. Rowiński, W. Poczta (red.), *Struktura polskiego rolnictwa na tle Unii Europejskiej* (s. 319–345). Warszawa: Wyd. CeDeWu.
- Knieć, W., Marcysiak, T., Piszczek, E. (2022). *Obywatelskość na peryferiach. Kondycja wiejskich organizacji pozarządowych w opinii ich liderów*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek.
- Olejniczak-Bednarska, D., Olejniczak, J. (2022). *Kierunki wydatkowania środków w ramach funduszy sołeckich w latach 2010–2021 ze szczególnym uwzględnieniem województwa dolnośląskiego*. *Optimum Economic Studies* 3 (109), 136–152. <https://doi.org/10.15290/oes.2022.03.109.10>
- Podedworna, H. (2006). *Wieś jako przestrzeń konsumpcji i produkt rynkowy*. *Roczniki Socjologii Wsi*, 26.
- Podedworna, H. (2013). *Aktywizacja, partycypacja, współpraca: blaski i cienie*. *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Sociologica*, 44, 11–24. Pobrano z: <https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/3184/01-podedworna.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Psyk-Piotrowska, E. (2005). *Możliwość demarginalizacji wsi przez programy „Odnowy wsi”*. *Wieś i Rolnictwo*, 4, 18–28.
- Rosner, A., Stanny, M. (2018). *Rozważania o pojęciu i procesie dezagraryzacji polskiej wsi*. *Wieś i Rolnictwo*, 2(179), 281–292. <https://doi.org/10.53098/wir022018/14>
- Rudnicki, R. (2010). *Rolnictwo Polski. Studium statystyczno-przestrzenne*. Toruń: Wyd. Nauk. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Rybicki, P. (1972). *Społeczeństwo miejskie*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Sadłoń, W. (2019). *Ciągłość i zmiana wiejskich parafii katolickich [Changes of Catholic parishes in Poland]*. W: M. Halamska, M. Stany, J. Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

- Stanny, M. (2013). *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Sykała, Ł. (2023). Miejsce odnowy wsi w systemie polityk rozwojowych i programów wsparcia obszarów wiejskich w Polsce. *Wieś i Rolnictwo*, 3(200), 73–97. <https://doi.org/10.53098/wir032023/02>
- Tarkowska, E., Tarkowski, J. (2016). „Amoralny familizm”, czyli o dezintegracji społecznej w Polsce lat osiemdziesiątych. *Kultura i Społeczeństwo*, 60(4), 7–28. <https://doi.org/10.35757/KiS.2016.60.4.1>
- Turowski, J. (1965). Przemiany tradycyjnej wiejskiej społeczności lokalnej w Polsce. *Roczniki Socjologii Wsi*, 4, 17–39.
- Vonderach, G. (2006). Nowe zadania socjologii obszarów wiejskich. W: A. Kaleta, G. Von-derach (red.). *Nowa socjologia wsi w Niemczech* (s. 15–38). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Vonderach, G. (2015). Studium na temat robotników rolnych Maxa Webera z roku 1892 w kontekście historycznym i regionalnym. *Roczniki Historii Socjologii*, 5, 29–39.
- Wieruszewska, M. (2002). *Samoorganizacja w społecznościach wiejskich. Przejawy, struktury, zróżnicowania*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Wierzbicki, Z.T. (1987). Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych i środowiskowych. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Filozoficzny*, XLIX(3), 313–335.
- Wilczyński, R. (2012). Odnowa wsi z wykorzystaniem środków europejskich – niewykorzystana szansa na rewitalizację. *Architektura Krajobrazu*, 2, 4–22. Pobrano z: <https://bibliotekanauki.pl/articles/1189719.pdf>
- Wilczyński, R. (2016). *Fundusz sołecki – owoc i droga odnowy wsi*. W: Fundusz sołecki – poradnik. Konin–Warszawa: Krajowe Stowarzyszenie Sołtysów oraz Instytut Obywatelski.
- Wilczyński, R. (2023). 25 lat odnowy wsi w Polsce – koniec misji czy zacząć odnowy wsi 2.0? *Wieś i Rolnictwo*, 3(200), 35–71. <http://dx.doi.org/10.53098/wir032023/01>
- Wilkin, J. (2008). Ewolucja paradygmatów rozwoju obszarów wiejskich. *Wieś i Rolnictwo*, 3(140), 18–28. <https://doi.org/10.53098/wir.2008.3.140/02>
- Zajda, K. (2011). Relacje między członkami lokalnych grup działania a podstawowe podejścia w metodzie LEADER. Studium przypadku partnerstw z województwa łódzkiego. *Wieś i Rolnictwo*, 2(151), 131–145. <https://doi.org/10.53098/wir.2011.2.151/08>
- Zwęglińska-Gałęcka, D. (2019). Gentryfikacja wsi i jej zasięg. *Wieś i Rolnictwo*, 183(2), 57–88. <https://doi.org/10.53098/wir022019/03>
- Zwęglińska-Gałęcka, D. (2020). Gentryfikacja wsi. Próba określenia przestrzennego zasięgu zjawiska. *Studia Lokalne i Regionalne*, 3(81), s. 115–145. 10.7366/1509499538106

Piotr Nowak✉

ORCID 0000-0001-7991-5534

Uniwersytet Jagielloński

✉piotr.nowak@uj.edu.pl

Anna Jastrzębiec-Witowska✉

ORCID 0000-0002-9288-6018

Uniwersytet Opolski/Miejska Biblioteka Publiczna

im. M. Kozackowej w Dąbrowie Tarnowskiej

✉witowska@yahoo.com

Krzysztof Gorlach✉

ORCID 0000-0003-1578-7400

Uniwersytet Jagielloński (prof. em.)

✉kgorlach@interia.pl

DZIEDZICTWO JAKO INSTRUMENT ROZWOJU

DZIEDZICTWO - KULTURA - TRADYCJA - DZIEDZICTWO FUNKCJONALNE

Proces kształtowania się współczesnego rozumienia pojęcia „dziedzictwa kulturowego” obejmuje okres przeszło półwiecza. Jak wskazuje Szmygin (2016, s. 23): „Pierwszym dokumentem, który definiował dziedzictwo kultury, była (...) Konwencja Haska z 1954”. Zdaniem autora przyjęto w niej bardzo wąskie rozumienie dziedzictwa, koncentrujące się na tradycyjnym ujęciu „zabytku architektury”. W 1972 r. uchwalono Konwencję dotyczącą Światowego Dziedzictwa Dóbr Natury i Kultury (por. Szmygin, 2016, s. 24), w myśl której pojęcie dziedzictwa obejmuje tzw. trzy grupy typologiczne. Są to zabytki (monuments), zespoły obiektów (*groups of buildings*) oraz miejsca (*sites*). W komentarzu autor zwraca uwagę, że wydzielenie to poszerza rozumienie dziedzictwa o obszar, który jest jednocześnie dziełem kultury i natury, co współcześnie bywa określane mianem krajobrazu kulturowego. Jak zwraca uwagę socjolożka wsi: „Obecnie upowszechnia się określenie «dziedzictwo kulturowe», a to za sprawą Deklaracji UNESCO z 2003 r., którą Polska ratyfikowała w 2011 r.” (Bukraba-Rylska, 2017a, s. 19). Na jej przełomowy charakter wskazuje także Szmygin, stwierdzając: „W 2003 roku została podjęta konwencja w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego (...). W artykule 2 zdefiniowano niematerialne dziedzictwo kulturowe

jako praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności, które wspólnoty, grupy, a nawet jednostki uznają za dziedzictwo kulturowe” (Szymgin, 2016, s. 24).

Warto poddać refleksji konsekwencje przyjęcia tej Deklaracji. Przede wszystkim okazało się, że w języku prawniczo-administracyjnym uwzględniono wreszcie to, co już od dawna było jasne dla przedstawicieli socjologii oraz innych nauk społecznych – że do kultury zaliczyć należy nie tylko materialne wytwory działalności człowieka, ale także całokształt jego niematerialnego dorobku. Drugi element przyjętej definicji wydaje się jeszcze bardziej istotny – ustalenie, co należy zaliczyć do dziedzictwa, zależy przede wszystkim od decyzji jego twórców. W naszym przekonaniu wywołuje to różne istotne konsekwencje. Przede wszystkim potencjalnie może stać się zarzewiem konfliktów. Dobrym przykładem jest tutaj obrona zwolenników utrzymywania widowiska corridy w Hiszpanii i niektórych krajach z tego kręgu kulturowego. Zasadniczym argumentem obrońców jest właśnie wskazanie na corridę jako element dziedzictwa kulturowego. Argument ten jest nie do przyjęcia np. dla obrońców praw zwierząt podnoszących kwestię cierpienia (łącznie ze śmiercią), jakiego doznają zwierzęta w trakcie tego widowiska. Problemem pozostaje to, że nie ma reguł (poza decyzją twórców) zaliczania czegoś do obszaru dziedzictwa kulturowego, co niejako z definicji wiąże się ze zobowiązaniem do jego ochrony. Brak takich reguł powoduje, że zawartość dziedzictwa kulturowego (czyli tego, co się nań składa) jest zależna od rezultatu zderzenia opinii, dyskusji między jednostkami i grupami społecznymi. Możliwe są więc sytuacje, że kształt dziedzictwa kulturowego może zostać narzucony określonym jednostkom czy grupom społecznym przez ich silniejszych adwersarzy.

Inną konsekwencją tak pojmowanego dziedzictwa kulturowego jest jego ogromne zróżnicowanie, będące pochodną decyzji rozmaitych podmiotów społecznych. Ta tendencja została dodatkowo wzmocniona dwa lata później. Jak podkreśla Szymgin: „W 2005 roku uchwalono konwencję dotyczącą ochrony i promowania różnorodności wyrazu kulturowego” (Szymgin, 2016, s. 24). To wskazuje, że już sama różnorodność jest godna szacunku i chroniona jako wspólne dziedzictwo całej ludzkości. Wzmacniając jeszcze to przesłanie, Szymgin podkreśla: „Różnorodność i odmiennność są już warunkami kwalifikującymi do uznania za dziedzictwo, bez względu na inne cechy ocenianego dobra” (Szymgin, 2016, s. 25). To bardzo szeroka i swobodna definicja dziedzictwa, dająca w gruncie rzeczy nieograniczone pole do zaliczania w jego poczet wszystkiego, co stanowi odmienny, swoisty, niepowtarzalny element kulturowy. Zapewnia to swobodę jednostek i grup społecznych do wyróżniania rozmaitych elementów własnej kultury z jednoczesnym żądaniem poddania jej jakimś formom uznania i ochrony. To też sytuacja, która staje się potencjalnym polem konfliktu. Można przykładowo przywołać dwie sytuacje. Z jednej strony istnieje potrzeba

ochrony tzw. godki śląskiej i uznania jej za tzw. język regionalny ze wszystkimi tego konsekwencjami (ochrona, możliwość formalnego nauczania w systemie edukacyjnym, dotowanie publikacji w tym języku itp). Wywołuje to jednak protesty ze strony środowisk tzw. patriotycznych, argumentujących, że jest to podważanie jedności i tożsamości narodowej, których jednym z fundamentów jest właśnie język polski. Inni protestujący, w tym także osoby ze środowiska naukowego, wskazywali, że „godka śląska” jest zaledwie dialektem czy gwarą, a więc nie odrębnym od polskiego językiem. Na skutek tych protestów prezydent zawetował ustawę przegłosowaną przez parlament.

Innym przykładem – szerszym, bo dotyczącym nie tylko naszego kraju – jest obecność w Europie rzeszy imigrantów wyznających islam, przez wiele środowisk traktowanych jako zagrożenie dla europejskiego, chrześcijańskiego czy wręcz – w obrębie poszczególnych krajów – narodowego dziedzictwa. Sprzeciw wobec budowy świątyń muzułmańskich (meczetów) często motywowany jest obroną zagrożonego krajobrazu kulturowego, charakterystycznego dla Europy. Z drugiej strony społeczności muzułmańskie powołują się na potrzebę ochrony własnego, odmiennego dziedzictwa kulturowego, którego istotnym elementem są tradycyjne sylwetki meczetów. Tak szerokie rozumienie dziedzictwa kulturowego, którego fundamentem jest uznanie odmienności jednostek i grup społecznych, prowadzić może do tego, co badacze społeczeństwa określają mianem wojen kulturowych. W określonych okolicznościach mogą one przybrać postać tradycyjnego konfliktu obfitującego w przemoc oraz ofiary i zniszczenia – także elementów zróżnicowanego w danym społeczeństwie dziedzictwa kulturowego.

Powyższe rozważania wskazują, że to, co w języku prawniczym, charakterystycznym dla dokumentów organizacji międzynarodowych, określono mianem dziedzictwa kulturowego, w naukach społecznych nazywane jest kulturą. W dyskursie przedstawicieli nauk społecznych zwracają uwagę przede wszystkim przesłanki traktowania kultury w sposób całościowy, ze wskazaniem jej roli jako podstawy relacji społecznych (Hasło: Culture, 2000; Singer, 1968).

Rozważania nad kulturą prowadzone w ramach nauk społecznych, ale także filozofii, próbuje podsumować Sztompka, formułując osiem podstawowych tez (por. Sztompka, 2019, s. 21). Pierwsza z nich odnosi się do dwóch skrajnych – jak to określa – ujęć kultury, tj. ujęcia szerokiego (obejmującego wszystkie aspekty życia zbiorowości ludzkich) oraz wąskiego (obejmującego tylko „elitarne wyroby artystyczne”). To ostatnie rozumienie koresponduje naszym zdaniem z pierwotnym określeniem dziedzictwa kulturowego, ograniczonym do materialnych zabytków. Pierwsze natomiast jest odpowiednikiem współczesnego rozumienia dziedzictwa, obejmującym dorobek ludzi – materialny i niematerialny. W kulturze istotne jest jednak, że ów dorobek (teza druga) ma dla ludzi określone znaczenie. Znaczenia tworzą ludzie, ale stają się one wobec nich zewnętrzne.

To umożliwia przekaz międzypokoleniowy i historyczną zmienność. Istnieje jednak (teza trzecia) ważne zastrzeżenie, że owe znaczenia mają normatywny, powinnościowy charakter, czyli tworzą je godne kontynuowania wartości. Kolejne tezy skupione są na trzech zasadniczych, wyróżnionych przez Sztompkę domenach kultury, tj. kulturze idei (co ludzie myślą), kulturze moralnej (co ludzie robią) oraz kulturze estetycznej (co ludzie posiadają). Punktem centralnym każdej z domen są tzw. wartości naczelne, wskazujące na ideały prawdy, dobra i piękna. Wartości te stają się punktami odniesienia do konsolidacji wspólnot społecznych oraz fundamentem tożsamości społecznych jednostek i zbiorowości. Trzeba jednak zaznaczyć, że wartości mogą być odmiennie rozumiane w różnych wspólnotach oraz okresach historycznych. Kryteria prawdy, dobra czy piękna mogą być nie tylko różnorodne, ale także historycznie zmienne, a ich konkretyzacje przyjmują niekiedy wiele wariantów.

W odniesieniu do kultury w kontekście wsi pojawia się specyficzna paleta problemów. Najważniejszą kwestią jest podział na kulturę wyższą i niższą. Takie wskazanie można znaleźć w opracowaniu (por. Hasło: Culture, 2000), gdzie rozróżnienie na kulturę wysoką (*high*) oraz masową (*mass*) oparte jest na kryterium różnorodności systemów wartości i ich podziału na system wartości reprezentowany przez elitę oraz „nie-elitę” społeczeństwa. Podobnym rozróżnieniem posługuje się polski socjolog (por. Czerwiński, 1999, s. 110–116) i w jego kontekście wskazuje na fenomen tzw. kultury ludowej, która jego zdaniem w nowoczesnym społeczeństwie obumiera. W tej koncepcji kulturę ludową wyróżnia brak zapisu, tradycja ustna oraz stawianie się swoistą „pamiątką” w społeczeństwach industrializacji i urbanizacji. Tymczasem Burszta (1999, s. 116–118) nieco inaczej definiuje kulturę ludową, wskazując, że jest to suma wytworów ukształtowanych w wiejskich społecznościach lokalnych oraz że składają się na nią normy i wartości, którymi posługuje się część społeczeństwa, jaką jest warstwa chłopska. W konkluzji wskazuje, że kultura ludowa to najprostszy i pierwotny model kultury. Innym przykładem są rozważania polskiej socjolożki wsi (por. Bukraba-Rylska i in., 2017). Wskazuje ona na zróżnicowany charakter owej kultury, obejmującej rozmaite – obok artefaktów materialnych – elementy niematerialne, takie jak kultura duchowa, tradycje ustne, lokalna wiedza, obyczaje (Bukraba-Rylska, 2017a, s. 19), tzw. kultura, religijność oraz sztuka ludowa (por. Bukraba-Rylska, 2008).

Autorka zwraca uwagę, że istotnym wymiarem dziedzictwa kulturowego mieszkańców wiejskich społeczności lokalnych jest sposób jego doświadczania. Koresponduje to z wcześniej prezentowanymi uwagami Sztompki na temat kultury (dziedzictwa) jako źródła powinności, wizji, dążeń, aspiracji i marzeń ludzi, a także z opiniami innych socjologów na ten temat. Donath (1995, s. 293) podkreśla np., że zarówno materialne (*physical*), jak i niematerialne (*expressive*)

artefakty kulturowe są źródłem zarówno przekonań ludzi, jak i zmiany. Innymi słowy, są stale obecne w ludzkim myśleniu i działaniu, są przedmiotem codziennego doświadczenia ludzi. Bukraba-Rylska wskazuje na obecność dziedzictwa kulturowego w życiu mieszkańców wsi właśnie przez doświadczenie (Bukraba-Rylska, 2017a, s. 1–44), które nie ma tylko mentalnego charakteru, lecz również przyjmuje charakter emocji, doznań czy odczuć, które dodatkowo wymagają – co jest zadaniem badaczy – ich pojęciowej reprezentacji. W tym kontekście autorka zastanawia się także, co jest skuteczniejszym wehikułem „tradycji”. Czy są to właśnie słowa oraz abstrakcyjne modele, czy też raczej konkretne materialne przedmioty i – jak pisze – wzory reakcji cielesnych (dotykowe, smakowe, zapachowe)? (por. Bukraba-Rylska, 2017b, s. 117–134). Zwróćmy uwagę, że pojawia się tutaj kolejne istotne w rozważaniach na temat dziedzictwa i kultury pojęcie – „tradycja”, które cytowana wyżej badaczka wprowadza w kontekście doświadczenia przez ludzi ich dziedzictwa (kultury). Można zatem powiedzieć, że tradycja to dziedzictwo doświadczane przez ludzi.

Spróbujmy przyjrzeć się charakterystyce tradycji przez przedstawicieli nauk społecznych. Pewien amerykański socjolog pisze: „Tradycja – czyli to, co jest przekazywane – obejmuje obiekty materialne, przekonania na każdy temat, obrazy osób i wydarzeń, praktyki oraz instytucje. Obejmuje budynki, pomniki, krajobrazy, rzeźby, obrazy, książki, narzędzia i maszyny. Tradycją jest zatem wszystko to, co dane społeczeństwo w danym czasie posiada i co już istniało wcześniej, zanim stało się przedmiotem obecnego posiadania” (Shils, 1981, s. 12). Autor ten podkreśla również, że tradycje rozwijają się dzięki ludzkiemu pragnieniu tworzenia czegoś prawdziwszego, lepszego i wygodniejszego. Jak zatem widać, to rozumienie tradycji mieści się w koncepcji kultury proponowanej przez Sztompkę, gdzie właśnie ona traktowana jest jako punkt odniesienia dostarczający wizji dla działań na rzecz lepszego i piękniejszego świata.

W literaturze zwraca się uwagę na to, że pojęcie tradycji pojawiło się w debacie w dobie industrializacji i urbanizacji jako coś przeciwstawnego nowoczesności. Tradycję tworzą te elementy dziedzictwa, które są silnie powiązane z teraźniejszością. Co więcej, tradycja nie jest niezmienna. Wręcz przeciwnie, jest ona często kwestionowana i podlega ponownej ocenie (por. Langlois, 2001, s. 15829–15833). Podobnie twierdzi Krygier: „To, co wyznacza tradycję, to nie zestaw faktów, które mógłby ustalić historyk, ale wierzenia członków społeczeństwa na temat tego, co jest przeszłością i co z tej przeszłości żyje nadal obecnie” (Krygier, 2002, s. 257). Innymi słowy, podobnie jak dziedzictwo, tradycja jest doświadczana przez ludzi i staje się przedmiotem ich aktywności. To szczególne rozumienie tradycji zostaje uwypuklone w koncepcji tzw. wynalezionej tradycji (*invented tradition*) (por. Hobsbawm i Ranger, 1983). Istotą tego ujęcia jest stwierdzenie, że tradycja musi być jakoś przystosowana czy zaadaptowana do użycia jej przez przedstawicieli

obecnie żyjącego pokolenia: „nowość musi być na tyle nienowatorska, aby łatwo mogła uchodzić za coś minionego” (Hobsbawm, 1983, s. 5).

Komentując tę koncepcję niemal dwadzieścia lat później, Langlois (2001, s. 15829–15833) podkreśla, że tak ujęta tradycja stanowi interesujące narzędzie do analizy współczesnej zmiany społecznej oraz wyjaśnia fakt utrzymującego się zróżnicowania kulturowego w dobie globalizacji społeczeństwa. Jak pisze: „Tradycja i nowoczesność wspólnie tworzą nowe kosmopolityczne tożsamości, które mogą być odmienne w przypadku każdego kraju” (Langlois, 2001, s. 15832–15833). Jeszcze wyraźniej wypowiada się w tym duchu Krygier, podkreślając, że nowoczesność nie wypiera tradycji, a dziedzictwo kulturowe jest znaczącym elementem życia społecznego. Jego zdaniem to zwolennicy postmodernizmu zasiali wątpliwości, czy tak naprawdę tradycja i nowoczesność są przeciwstawne (por. Krygier, 2002, s. 256). Autor ten zgadza się z koncepcjami Shilsa, Hobsbawma oraz Langlois, podkreślając, że: „To, co wyznacza tradycję, to nie zestaw faktów, które mógłby ustalić historyk, ale wierzenia członków społeczeństwa na temat tego, co jest przeszłością i co z tej przeszłości żyje nadal w chwili obecnej” (Krygier, 2002, s. 257). Inny historyk dodaje: „Rozumiem przez to nie tylko obowiązek dbania o pozostawione (...) dziedzictwo, ale również prawo do nadawania mu autentycznych, nowych sensów. Takim sensem jest interaktywny proces budowania zbiorowej tożsamości, opierający się na dialogu między zastanym, materialnym dziedzictwem, pamięcią rodzinną i zmieniającymi się wyobrażeniami kolejnych pokoleń. W ten sposób (...) można jednocześnie kontynuować tradycję oraz wzbogacać ją o nowe wartości i doświadczenia” (Traba, 2024, s. 299).

Powyższe rozważania zmierzają do stwierdzenia, że dziedzictwo jest ważnym elementem w procesach współczesnych przemian społeczeństwa. Jest nim dlatego, że stanowi dorobek kulturowy, który wyznacza ramy funkcjonowania społeczeństwa w chwili obecnej. Dzięki temu stanowi jednocześnie układ odniesienia dla przyszłego kształtu społeczeństwa. Badacze wskazują, że obecnie dziedzictwo kulturowe nie jest jedynie czymś, co w pewien sposób ciąży nad teraźniejszością danego społeczeństwa. Wręcz przeciwnie, w społeczeństwach pojawiają się tendencje do aktywnego podejścia do dziedzictwa i próby wykorzystania go jako instrumentu w procesach przemian. Aktywny stosunek do dziedzictwa powoduje, że jest ono postrzegane jako tradycja, która w taki czy inny sposób może zostać odrzucona lub wykorzystana w procesie konstruowania przyszłości. W tym kontekście dziedzictwo nabiera funkcjonalnego charakteru, stając się przedmiotem sprawczości członków danego społeczeństwa. Ten funkcjonalny charakter powoduje, że dziedzictwo kulturowe może stać się ważnym instrumentem rozwoju, o czym mowa w przedstawionych poniżej przykładach.

DZIEDZICTWO FUNKCJONALNE: WYBRANE PRZYPADKI ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

Produkt lokalny: rola miejsca i wiedzy w ochronie dziedzictwa

Wieś zawsze była traktowana jako obszar produkcji żywności. To jej najbardziej istotna charakterystyka. Dlatego rozważając pierwszy przykład z zakresu dziedzictwa funkcjonalnego, warto odnieść się do tej kwestii. Obecność dziedzictwa w tym obszarze pojawia się w postaci roli i znaczenia tzw. produktów regionalnych czy lokalnych. Oznacza to, że określony produkt kojarzony jest zawsze „skądś”, jest swoistym reprezentantem jakiegoś szczególnego fragmentu przestrzeni zarówno fizycznej, jak i – przede wszystkim – społecznej. To wydaje się istotą problemu. Lokalne produkty kojarzone są z określonymi miejscami, czyli fragmentami przestrzeni „udomowionymi” przez zamieszkujące je społeczności. Oznacza to, że pewne fragmenty przestrzeni są uspołecznione z uwagi na to, że stają się ważnymi elementami ludzkiego doświadczenia oraz szczególnych emocji. To jednocześnie oznacza, że są one przedmiotem działań na rzecz zachowania określonych typów tradycji czy dziedzictwa kulturowego, które stanowią właśnie charakterystyczne wyznaczniki poszczególnych miejsc (por. Klekotko i Gorlach, 2011).

Drugim elementem kojarzonym z produktami lokalnymi jest pewien szczególny typ wiedzy, określany w literaturze mianem wiedzy lokalnej. W rozważaniach na temat rozwoju wyróżnia się przynajmniej dwa przeciwstawne rodzaje wiedzy, którymi posługują się uczestnicy tych procesów. Pierwszy to tzw. wiedza naukowa, która powstaje w rezultacie prac badawczych i tworzona jest przez wyspecjalizowany zespół ludzi – naukowców. Wiedza ta postrzegana jest jako „obiektywna”, zweryfikowana, o uniwersalnym zastosowaniu w różnych warunkach, tworzona wedle uznanych powszechnie reguł metodologicznych, mająca charakter intersubiektywny i niezależna od charakterystyk personalnych (wiek, płeć, przynależność społeczna) jej twórców. Jest ona przejawem nowoczesności. Na tym tle zrozumiąle stają się charakterystyki wiedzy lokalnej, która jest jej przeciwstawiana jako reprezentacja dziedzictwa kulturowego i tradycji. Wiedza ta jest zakorzeniona w lokalnym (miejscu) kontekście. Wynika nie z badań, ale z długotrwałych praktyk i doświadczeń, których rezultaty są z reguły przekazywane w formie ustnej z pokolenia na pokolenie, a jej charakter bywa powiązany z wiekiem, płcią oraz przynależnością społeczną twórców i propagatorów (por. Adamski i in., 2007). Miejsce i wiedza lokalna to zatem dwa wyznaczniki lokalnego produktu spożywczego. Jednak jego rola w podtrzymywaniu dziedzictwa

i tradycji może przybierać rozmaite formy. Jedną z nich jest np. instytucja lokalnych rynków, na których spotykają się konsumenci i producenci, oferujący produkty ze swoich gospodarstw. To szczególnie istotne wyzwanie rzucone współczesnym, nowoczesnym łańcuchom zaopatrzeniowym, charakterystycznym dla zglobalizowanej gospodarki oferującej produkty spożywcze „znikąd” (por. np. Tovey, 2010, s. 39–59). Innym przykładem jest tworzenie produktów określanych mianem „tradycyjnych” właśnie w odniesieniu do specyfiki miejsca i tradycyjnych przepisów kulinarnych. Zgodnie ze wspomnianą wcześniej koncepcją Hobsbawma produkty lokalne przyjmują postać „wynalezionej tradycji” (por. np. Siebert i Laschewski, 2010, s. 61–75). W tym przypadku właśnie odwołanie do tradycji traktowane jest jako istotny walor oferowanego produktu. Jeszcze inną postacią jest ponowne odkrywanie tradycji po to, aby określone produkty oferować także poza lokalnym rynkiem. Przykładem jest tutaj historia podhalańskiego oscypka i procesu jego rejestracji jako europejskiego produktu regionalnego. W tym procesie zaistniała konieczność precyzyjnego zdefiniowania składników produktu (mleko owcze z ewentualnym dodatkiem mleka krowiego, ale nie więcej niż 20% i tylko od krów rasy „polska czerwona”), sposobu wytwarzania (ręcznie zgodne z tradycyjnym opisem), kształtu (wrzecionowaty) oraz „miejsca”, gdzie produkt jest wytwarzany (tylko region Podhala). To przykład tradycyjnej wiedzy zaadaptowanej do nowych warunków, czyli ponownie odkrytej tradycji (por. Adamski i Gorlach, 2010, s. 173–195). Warto zaznaczyć, że istnieją ponadto różne odmiany tego produktu, które nie spełniając któregoś z powyższych wymogów i w związku z tym nie mając odpowiedniego certyfikatu, oferowane są pod innymi nazwami (np. serek góralski). Tradycyjne produkty mogą być też traktowane jako element strategii rozwoju wiejskiego regionu, nadając mu właśnie przez odwołanie do tradycji bardziej wyrazistą markę (por. np. Kvam, 2010, s. 197–213; Tovey, 2010, s. 39–59).

Użytkowa sztuka ludowa jako element mechanizmu rozwoju

Zalipie to wieś, która jest w Polsce szeroko znana z malowanych we wzory kwiatowe chat, sprzętów domowych, a także stodół i innych elementów zagrod. Ta unikatowa sztuka ozdabiania domów oraz ich wnętrz kolorowymi wzorami roślinnymi jest od ponad stulecia praktykowana przez mieszkanki wsi i w sierpniu 2024 r. została wpisana na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO (Golec, 2024). Wpis malunków zalipiańskich poprzedziły kilkuletnie starania Muzeum Ziemi Tarnowskiej, które dążyło do umieszczenia Zalipia na światowej liście zabytków UNESCO. Ważną rolę odegrały także zabiegi przedstawicielek lokalnej społeczności, dla których ochrona lokalnej

tradycji malarskiej i zdobniczej przed podrabianiem i niewłaściwym wykorzystaniem była i jest szczególnie ważna.

W popularnej wyobraźni motywy zalipiańskie mogą być kojarzone z sielskim krajobrazem, zatrzymaniem w czasie i prostym życiem. W takim właśnie świetle przedstawiono „malowaną wieś” Zalipie jako przejaw turystyki etnograficznej (por. Woźniczko i Orłowski, 2014, s. 181–197). Autorzy słusznie podkreślili w nim osobliwość wsi, jaką jest „pielęgnowany z pokolenia na pokolenie zwyczaj malowania domów i wnętrz mieszkalnych w oryginalne motywy kwiatowe”. Jak zaznaczyli: „Korzenie zalipiańskich malowideł (...) sięgają drugiej połowy XIX wieku. Wiejskie domostwa z tego okresu nie posiadały pieców z kominami, dlatego też dym z palenisk osiadał we wnętrzach chałup. Zadymione ściany, sufity i piece zaczęto z czasem ozdabiać prostymi wzorami, zazwyczaj kolistymi plamami, które na przełomie XIX i XX wieku przerodziły się w barwne desenie” (Woźniczko i Orłowski, 2014, s. 196). Tak opisane początki „zalipiańskiej tradycji zdobniczej” odzwierciedlają przyziemne fakty historii lokalnej, co kłóci się nieco ze wzmianką o tym, jak „przyjeżdżających do tej niewielkiej miejscowości turystów witają gospodarstwa przyozdobione ludowymi, kolorowymi malowidłami” (Woźniczko i Orłowski, 2014, s. 197). To już idealizacja, przypominająca tekst z reklamy.

Zupełnie inaczej przedstawił Zalipie w 2023 r. Paweł Osmólski, autor bloga podróżniczego, zastrzegając, że błędne jest wyobrażenie, że cała wioska usiana jest chatami pokrytymi zdobieniami. Przedstawia ją tak: „Na terenie całej bardzo rozległej wioski takich chat jest tylko lub aż kilkadziesiąt”. Dodaje również, że „większość domów jest do bólu normalna, czyli nie mają nawet grama zdobień” (Osmólski, 2023). Zalipie nie jest zatem żadnym skansenem, chociaż trzy chaty Oddziału Muzeum Ziemi Tarnowskiej z kultową wręcz Zagrodą Felicji Curyłowej tworzą jego małą, acz unikatową wersję. Jego opiekunką jest Wanda Racia, wnuczka dawnej właścicielki, a zarazem propagatorki zalipiańskich zdobień i animatorki kultury ludowej. Prawdziwą perłą zalipiańskiej sztuki jest również wnętrze kościoła parafialnego pw. Józefa Oblubieńca, co stanowi wymowny przykład dopuszczenia sztuki ludowej do sfery sacrum. Oddalony od muzealnej zagrody kościół jest nadal obiektem sakralnym, jak również miejscem odwiedzanym przez turystów.

Sztuka ludowa to zdaniem antropolożki sztuki „zjawisko wytworzone w obrębie dyskursu inteligenckiego” (Klekot, 2014, s. 94). Antropolodzy dostrzegają paradoks, że to nie lud określa swoją sztukę mianem ludowej, lecz „ludzie z miasta «odkrywający» jej znaczenie” (Jackowski, 2007, s. 12). Nie inaczej było w przypadku malunków z Powiśla Dąbrowskiego, odkrytych przez krakowskiego etnografa-amatora Władysława Hickela, autora pierwszej pisemnej wzmianki o Zalipiu w czasopiśmie „Lud” z 1906 (Brzozowska, 2023, s. 109).

Hickel zainteresował się kolorową papierową makatką, którą jego wywodzący się z Zalipia służący powiesił nad swoim łóżkiem. To skłoniło inteligenta do wizyty na Powiślu Dąbrowskim i odwiedzenia chat, w których występowały zalipiańskie malunki (Bartosz, 2005, s. 5–6). Tak je opisał: „Malarstwo to dowodzi, że w ludzie drzemie wielki zasób niewyzyskanego talentu i poczucia słonecznej barwności. Podziwienia godną w tych pracach jakoby od niechcenia wykonanych jest owa prostota, swoboda i logika, a szczególnie równowaga wielorakich barw uzupełniających się przeciw od spektrum światła słonecznego” (Hickel, 1906, s. 114). Chociaż etnografowie interesowali się Zalipiem i sztuką Powiśla Dąbrowskiego w okresie międzywojennym, wzmożone zainteresowanie nią nastąpiło w Polsce po drugiej wojnie światowej, podczas której malarstwo nieco zanikło (Bartosz, 2005, s. 8–9). Dla powojennego Zalipia kluczową postacią była lokalna artystka Felicja Curyłowa, jedna ze zwyciężczyń konkursu dla malujących kobiet z regionu, zorganizowanego przez Ministerstwo Kultury i Sztuki w 1948 r. pod kierownictwem Romana Reinfussa. Artystka miała niepospolity talent malarski, energię, cechy przywódcze oraz umiejętność zjednywania ludzi (Bartosz, 2005, s. 10), tak żeby popularność zalipiańskich wzorów przekuć na rozwój wsi. Jako współzałożycielka stowarzyszenia Wieś Tworząca została jego prezeską i zaczęła organizować pracę malarek oraz życie całej wsi. Był to bardzo korzystny dla twórczości ludowej moment i w latach 50. XX wieku kwiaty zalipiańskie weszły do narodowego designu (Cessanis, 2022). Dziewczyny z Zalipia i okolicznych wsi malowały salę dziecięcą na statku „Batory”, lokale handlowe i reprezentacyjne w Warszawie i Krakowie, a także Uniwersytet Ludowy w powiecie tarnowskim (Bartosz, 2005). Curyłowa zabiegała wówczas u ministra kultury o wybudowanie drogi, a u pochodzącego z niedalekiego Tarnowa premiera Józefa Cyrankiewicza – o elektryfikację wsi. Starania te były skuteczne i prąd do Zalipia dotarł 10 lat wcześniej niż do sąsiednich miejscowości (Cessanis, 2022). Uzyskała także zgodę na budowę Domu Malarek jako centrum kultury ludowej, ale już nie doczekała jego powstania.

Jednym z czynników, które nie zatrzymały Zalipia w kadrze przeszłości, był rozwój architektury, czyli odejście od budowy domów z drewna na rzecz murowanych. Jak pisze badaczka z Muzeum Etnograficznego w Krakowie (Brzozowska, 2023, s. 113): „Budowa murowanych domów, a z czasem wprowadzenie chropowatej elewacji wpłynęły na przeznaczenie do malowania innych ścian w obrębie obejścia. Współcześnie malatury na zewnętrznych ścianach domów są rzadkością, a obiekty dekorowane przez malarki to najczęściej zabudowa gospodarcza”. Autorka zwraca uwagę, że Zalipie jest znane nie z „malowanych domów”, lecz z „malowania domów”. Tym, co od początku opisywane i badane, a dziś atrakcyjne dla turystów, jest właśnie dziedzictwo niematerialne, a więc tradycja praktykowana czy też performowana. W „performowaniu malowania”

w rodzinach malarek występowały jedno- lub dwupokoleniowe przerwy, co mogło być związane z odczuwaniem wstydu wobec tej ludowej tradycji i chęci upodobnienia stylu życia do dominującej kultury miejskiej. Nierzadkie były jednak powroty do malarskich tradycji pod wpływem animacyjno-kulturowej działalności szkoły w Zalipiu (Brzozowska, 2023, s. 112). Można to interpretować jako konfrontację dziedzictwa z rozwojem, gdy niektóre pokolenia odrzucają je jako utrudniające życie we współczesnym im świecie, podczas gdy ich dzieci – dzięki mądrej edukacji kulturalnej prowadzonej w szkole i we wspólnocie lokalnej – redefiniują dziedzictwo i reprodukuja je. Czynią to jednak na własnych warunkach. Powracają do performowania, ale jest to już nowy performance, chociaż nadal opiera się na tradycji i w dużej mierze powiela istniejące wzorce.

Tradycyjne dziedzictwo jest traktowane w Zalipiu trzeciej dekady XXI w. – podobnie jak za życia Felicji Curyłowej – jako przydatne dla rozwoju. Nie ogranicza wyborów życiowych mieszkańców, które nie są podporządkowane utrzymaniu typu idealnego malowanej wsi. Tutaj toczy się codzienne życie, mniej więcej tak jak w innych miejscowościach Powiśla Dąbrowskiego. Chociaż malowane chaty nie stanowią większości, ich liczba i utrzymanie zdobień odnawianych co roku przed świętem Bożego Ciała w związku z odbywającym się co roku od 1965 r. konkursem „Malowana chata” (Bartosz, 2005, s. 9) uzasadnia miano malowanej wsi. Mieszkańcy nie czują więc przymusu zdobienia swoich domów i budynków gospodarczych kwiatami, ale pewna ich część nadal to robi, a niektórzy umiejętnie wykorzystują zalipiańskie dziedzictwo do prowadzenia działalności gospodarczej. Dziedzictwo kulturowe znajduje również swoje odzwierciedlenie w drobnej lokalnej przedsiębiorczości. Chociaż w samym Zalipiu brakuje tematycznej gastronomii i restauracji, to nietrudno tutaj nabyć pamiątki i drobne dzieła sztuki ludowej. Służy temu Izba Regionalna Pamiątki, będąca prywatną inicjatywą zalipiańskich artystek. Sprzedaż suvenirów odbywa się w malowanych wnętrzach pełnych tradycyjnych wiejskich, często zdobionych artefaktów. Nie brakuje zagród tematycznych, takich jak „Malowany Miś”, która prowadzi warsztaty malowania i jednodniowe wycieczki po Zalipiu (<https://malowanymis.pl/przewodnik-po-zalipiu/>).

Dzisiejsze Zalipie można potraktować jako kluczową markę regionalną, powstałą na bogatym i pielęgnowanym z pokolenia na pokolenie dziedzictwie kulturowym. Fakt istnienia takiej marki nie powinien być stanem docelowym, ale posłużyć jako jeden z ważnych filarów kulturowo-społecznych dalszego rozwoju. Dziedzictwo kulturowe jest ważnym zasobem i atutem zrównoważonego rozwoju i ma ogromny wpływ na lokalną tożsamość i integrację w ramach wspólnoty. Posiadając już ważne komponenty zrównoważonego rozwoju, wieś Zalipie musi stale je pielęgnować i poświęcać im uwagę.

Kultura materialna, zabytki

Materialne składniki dziedzictwa kulturowego są najbardziej widocznym i dostępnym elementem – zarówno dla mieszkańców, jak i osób przyjezdnych. Zaliczamy do nich zabytki nieruchome: domy mieszkalne, pałace, zamki, dwory, budowle sakralne, budynki gospodarcze, budowle związane z przemysłem rolnym oraz małą architekturę (np. kapliczki). Kolejną kategorię dziedzictwa materialnego stanowią zabytki ruchome: narzędzia i maszyny rolnicze oraz przedmioty i narzędzia używane w domu i zagrodzie, wyposażenie kościołów, kolekcje dzieł sztuki. Ważną częścią dziedzictwa materialnego są także ruiny zamków, kurhany, grodziska i inne wyjątkowe miejsca, będące najczęściej obiektem badań archeologicznych. Ostatnim elementem tego dziedzictwa jest krajobraz, czyli układ przestrzenny wsi będący efektem zasad lokacji i trwającego od wieków oddziaływania człowieka na środowisko. Potencjalnie duża liczba materialnych elementów dziedzictwa może stwarzać problem właściwego zarządzania nim przez władze lokalne. Wśród ekspertów prowadzących badania nad rozwojem gminy opartym na dziedzictwie kulturowym można spotkać się z opinią, że wielu samorządowcom zabytki kojarzą się raczej z kosztownym i kłopotliwym w utrzymaniu zbiorem nieruchomości, a nie z endogenicznym zasobem dającym gminie przewagę konkurencyjną, który może być elementem długofalowych strategii rozwojowych (Chabiera i in., 2017; 2021).

Zgodnie z prawem każda gmina powinna mieć opracowaną gminną ewidencję zabytków (GEZ). Ewidencja zabytków stanowi następnie podstawę do opracowania Gminnego Planu Opieki nad Zabytkami (GPOnZ). W dokumencie tym powinno być uwzględnione całe dziedzictwo, zarówno materialne, jak i niematerialne. Cele tego programu powinny być zgodne z celami zawartymi w dokumentach dotyczących ponadlokalnej opieki nad zabytkami, a także ze strategią rozwoju gminy (NID, 2016a).

Wykorzystanie zabytków do celów kulturalnych i społecznych to coraz częstsza praktyka, która pozwala na zachowanie dziedzictwa historycznego oraz przyczynia się do rozwoju lokalnych społeczności. Spośród wielu przykładów takich działań w Polsce można wymienić odbudowę i adaptację dawnego teatru dworskiego w Horyńcu Zdroju na Gminny Ośrodek Kultury w Horyńcu czy odrestaurowanie synagogi w Dąbrowie Tarnowskiej, która pełni funkcje muzealne i edukacyjne. Bardzo ciekawym przykładem wykorzystania zabytku w rozwoju lokalnym jest Centrum Koncertowo-Wystawiennicze w Narolu, mieszczące się w dawnej cerkwi greckokatolickiej pw. Złożenia Szat Przenajświętszej Bogurodzicy na Krupcu. Zabytek znajduje się w gminie, która była uczestnikiem polsko-norweskiego projektu „DoM – Dziedzictwo obok Mnie. Wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczności lokalnych”, realizowanego przez Narodowy Instytut

Dziedzictwa (NID) oraz Riksantikvaren, którego uczestnikiem był jeden z autorów. Głównym celem projektu było poznanie obszarów współpracy krajowych instytucji z samorządami lokalnymi oraz udzielenie merytorycznego wsparcia w zarządzaniu lokalnym dziedzictwem kulturowym. Ciekawe przykłady zaangażowania samorządów oraz organizacji pozarządowych w zachowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego w Polsce i Norwegii są opisane w publikacji wydanej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa po zakończeniu projektu (NID, 2016b).

Gmina Narol, zamieszkiwana przez około 7800 mieszkańców, leży w północno-wschodniej części województwa podkarpackiego na obszarze Roztocza. Jest ciekawym przykładem wykorzystania zabytków w rozwoju lokalnym, ponieważ jej dziedzictwo częściowo zaliczane jest do tzw. niechcianego. Na tym terenie istnieje wiele pozostałości trudnej historii relacji ludności polskiej i ukraińskiej. Stanowi spore wyzwanie dla prowadzenia polityki lokalnej i procesów zarządzania dziedzictwem kulturowym.

Budynek cerkwi, będący niegdyś miejscem kultu religijnego, został opuszczony w wyniku przesiedleń ludności ukraińskiej po drugiej wojnie światowej i przestał pełnić funkcję sakralną. W okresie powojennym przez wiele lat był wykorzystywany jako magazyn nawozów sztucznych gminnej spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, co przyczyniło się do jego znacznej degradacji. Zniszczeniu uległa polichromia, tynki, stolarka i więźba dachowa. Zabytek ten był własnością Skarbu Państwa, a po ostatnich zmianach administracyjnych Polski został przekazany w zarząd samorządowi powiatowemu. Dopiero na początku XXI w. Fundacja Pro Academia Narolense z profesorem Władysławem Kłósiewiczem i innymi muzykami odważyła się koncertować w zrujnowanej cerkwi. Szybko zorientowano się, że wnętrza obiektu mają doskonałą akustykę, co zmobilizowało lokalne władze do zainicjowania prac nad zabezpieczeniem obiektu. W 2006 r. samorząd gminy wystąpił z wnioskiem do wojewody podkarpackiego o przekazanie prawa własności do obiektu i takie prawo otrzymał. W ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na lata 2007–2013 pozyskano środki na adaptację budynku dawnej cerkwi na Centrum Koncertowo-Wystawiennicze. Projekt ten realizowano od marca 2008 r. do kwietnia 2011 r., a całkowity koszt adaptacji zamknął się w kwocie ok. 1 750 000 zł (NID, 2016b, s. 93). Od 1 maja 2011 r. został przekazany pod opiekę Gminnego Ośrodka Kultury (GOK). Dzięki temu lokalne zespoły muzyczne, teatralne i taneczne oraz chór zyskały miejsce na warsztaty i występy przed publicznością. Dawny budynek sakralny pełni więc funkcję świecką, stając się ważnym punktem na kulturalnej mapie regionu. Odgrywa bardzo ważną rolę w kontynuowaniu lokalnej tradycji i coraz częściej jest kojarzony z ważnymi wydarzeniami kulturalnymi rangi krajowej, a czasami nawet międzynarodowej. Wydarzenia organizowane w centrum przyciągają członków lokalnej

społeczności, koneserów sztuki i turystów, którzy mają okazję poznać piękno Roztocza. W okresie przed odnowieniem był miejscem przyciągającym nielicznych pasjonatów, a dzisiaj jest przykładem zadbanego zabytku z bogatą ofertą wydarzeń kulturalnych, świetnie promujących gminę.

W ostatniej dekadzie odbyło się tam wiele wydarzeń kulturalnych nie tylko o zasięgu lokalnym, lecz również ponadlokalnym. Do najważniejszych cyklicznych inicjatyw należy Festiwal „Arts of Narol” – wydarzenie realizowane początkowo we współpracy z fundacją Pro Academia Napolense (od 2008 jako Narol Arte), która była jego pomysłodawcą, a obecnie przez Gminny Ośrodek Kultury w Narolu. Formuła festiwalu zakładała organizację wydarzeń z zakresu kultury dworskiej, plebejskiej i sakralnej – *sacrum* i *profanum* (GOK w Narolu, b.d.). To jedno z największych wydarzeń kulturalnych regionu, przyciągające artystów i publiczność z całego kraju. Inne znaczące imprezy to Narolskie Spotkania, Narolskie Zaduszki Jazzowe oraz koncerty znanych artystów, takich jak łódzka grupa jazzowa Michał Kobojek Quartet czy Stanisław Sojka. W dawnej cerkwi – Centrum Koncertowo-Wystawienniczym w Narolu organizowane są warsztaty muzyczne, teatralne i taneczne, a także wydarzenia tematyczne, takie jak koncerty kolęd i pastorałek, przeglądy muzyki folkowej, wystawy oraz spektakle teatralne.

Lokalna społeczność aktywnie uczestniczy w organizowanych wydarzeniach. Ważnym elementem kalendarza kulturalnego są wystawy artystyczne, spotkania autorskie i historyczne, a także projekty skierowane do dzieci i młodzieży. Szczególnie istotne są działania edukacyjne, które angażują mieszkańców w podtrzymywanie lokalnych tradycji. Warsztaty, prelekcje i koncerty stanowią okazję do budowania więzi społecznych i międzypokoleniowych. Współpraca z miejscowymi szkołami i domami kultury umożliwia organizację wydarzeń promujących dziedzictwo kulturowe regionu. W kwietniu 2024 r. w Centrum odbył się koncert promujący wydanie płyty grupy śpiewaczej działającej w Gminnym Ośrodku Kultury w Narolu „Galicjanki z Roztocza” oraz „Narolskie Nutki”. Rolę, jaką odgrywa to miejsce w życiu społecznym wspólnoty lokalnej, najlepiej oddaje cytat z wpisu 16 kwietnia 2024 r. na stronie internetowej: „Dziękujemy bardzo licznie zgromadzonej publiczności. Mamy nadzieję, że nasze spotkanie przyczyniło się do ożywienia miłości do muzyki tradycyjnej i podtrzymało ducha naszej społeczności” (<https://www.facebook.com/GminnyOsrodekKulturywNarolu>).

Centrum Koncertowo-Wystawiennicze w Narolu pełni kluczową rolę jako czynnik rozwoju lokalnego, przyciągając zarówno mieszkańców, jak i turystów. Dzięki różnorodnej ofercie kulturalnej oraz promocji dziedzictwa regionu obiekt ten przyczynia się do wzrostu zainteresowania Roztoczem jako miejscem o bogatej historii i walorach turystycznych. Centrum współpracuje również z innymi

instytucjami kultury w regionie, takimi jak Muzeum Kresów w Lubaczowie, instytucje kulturalne w Przemyślu, Filharmonia Podkarpacka oraz liczne organizacje artystyczne i edukacyjne. Wspólne inicjatywy pozwalają na organizację wydarzeń na jeszcze wyższym poziomie oraz integrację środowisk twórczych, co wpływa na rozwój i promocję kultury w całym regionie. Przykładem takiej współpracy jest realizacja wspólnych projektów artystycznych z Filharmonią Podkarpacką oraz organizacja warsztatów dla młodzieży we współpracy z instytucjami edukacyjnymi. Dzięki renowacji i aktywnemu zarządzaniu Centrum Koncertowo-Wystawiennicze w Narolu stało się nie tylko miejscem spotkań kulturalnych, lecz także istotnym czynnikiem rozwoju turystycznego regionu. Wzrost liczby odwiedzających świadczy o rosnącym zainteresowaniu jego ofertą, a różnorodność organizowanych wydarzeń przyczynia się do budowania pozytywnego wizerunku gminy jako Kulturalnej Stolicy Rostocza. Współpraca z ośrodkami akademickimi oraz artystami zarówno z Polski, jak i z zagranicy umacnia pozycję Narola jako miejsca otwartego na nowe inicjatywy artystyczne i edukacyjne. Plany na przyszłość obejmują dalsze rozszerzanie oferty kulturalnej oraz rozwój infrastruktury, aby skuteczniej przyciągać turystów i miłośników sztuki.

KONKLUZJE

Myślenie o rozwoju społeczeństwa, w tym także wsi, zdominowane jest dzisiaj przez dwie perspektywy (por. Cavanagh i Mander, 2004). Ta pierwsza (globalizacyjna) oparta jest na kilku prostych zasadach (minimum państwa, dominacja wolnego rynku, swoboda przepływu kapitału, choć już niekoniecznie siły roboczej), zorientowanie na takie wartości, jak: efektywność ekonomiczna, produktywność, wzrost gospodarczy czy w zasadzie nieograniczona wolność działalności gospodarczej. Ta druga (rozwój zrównoważony) z kolei bazuje na wielu zasadach, które składają się na określoną koncepcję społeczeństwa i jego przemian, opartą jednak na innych wartościach, takich jak: sprawiedliwość społeczna, pomocniczość, partycypacja w decyzjach przedstawicieli różnych kategorii społecznych (nie tylko przedsiębiorców), aktywna działalność społeczeństwa obywatelskiego współdziałającego z państwem oraz ochrona dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Perspektywa ta pociąga za sobą przeświadczenie, że istniejące na danym obszarze materialne i kulturowe zasoby stają się istotnym elementem wykorzystywanym w procesie rozwoju.

Dziedzictwo kulturowe odgrywa ważną rolę w rozwoju lokalnym i życiu społecznym, czego przykładem są Zalipie i cerkiew w Narolu. Wzmacnia tożsamość mieszkańców, budując poczucie dumy i przynależności do wspólnoty.

Jednocześnie stanowi istotny czynnik rozwoju gospodarczego – Zalipie, dzięki unikalnej tradycji malowanych chat, przyciąga turystów, a cerkiew w Narolu ma potencjał, by stać się ważnym centrum kulturalnym w regionie.

Dziedzictwo sprzyja także integracji społecznej, angażując mieszkańców w działania kulturalne i edukacyjne. Jest przestrzenią, w której przez aktywizację społeczną dochodzi do wzmocnienia międzypokoleniowej więzi społecznej. Jednak zachowanie dziedzictwa wymaga troski o autentyczność oraz adaptacji do współczesnych realiów. Przekazywanie tradycji i dbałość o zabytki pozwala budować pomost między przeszłością a przyszłością, zapewniając trwałość i rozwój lokalnej kultury.

Na podstawie omówionych w tym artykule przykładów wykazano, że właśnie w perspektywie koncepcji zrównoważonego rozwoju dziedzictwo materialne i niematerialne oraz tradycja charakterystyczna dla określonych obszarów stanowią zasoby wykorzystywane przez mieszkańców do realizacji strategii rozwoju. Stają się zatem nie zbędnym obciążeniem, ale funkcjonalnym elementem podejmowanych działań.

BIBLIOGRAFIA

- Adamski, T., Dzwonkowska, K., Gorlach, K., Pilichowski, A., Starosta, P. (2007). Wiedza w rozwoju zrównoważonym wsi. Programy – projekty – działania. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Adamski, T., Gorlach, K. (2010). One Tradition, Many Recipes: Social Networks and Local Food Production – The Oscypek Cheese Case. W: M. Fonte, A.G. Papadopoulos (red.), Naming Food after Places. Food relocalisation and Knowledge Dynamics in Rural Development (s. 173–195). Farnham, Burlington: Ashgate.
- Balińska, A. (2019). Wiejska turystyka kulturowa w kontekście rozwoju endogenego. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 3, 24–33. Pobrano z: https://www.cdr.gov.pl/images/Brwinow/ZDR/ZDR_3_2019.pdf
- Bartosz, A. (2005). Kolorowe Zalipie. Tarnów.
- [Hasło:] Culture (2000). W: E.F. Borgatta, R.J.V. Montgomery (red.), *Encyclopedia of Sociology* (wyd. 2, t. 1, s. 562–572). New York – Detroit – San Francisco – London – Boston – Whodbridge: Macmillan.
- Brzozowska, L. (2023). Scenariusze Zalipia. Współczesne sposoby re(prezentowania) przeszłości sztuki ludowej. *Studia i Materiały Lubelskie*, 24, 109–118. <https://doi.org/10.61464/siml.19>
- Bukraba-Rylska, I. (2008). *Socjologia wsi polskiej*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Bukraba-Rylska, I. (2017a). Doświadczenie kultury – propozycje teoretyczne. W: I. Bukraba-Rylska, M. Wieruszewska, K. Burdyka (red.), *Lokalne dziedzictwo*

- kulturowe w doświadczeniu mieszkańców wsi (s. 1–44). Warszawa: IRWiR PAN, Wyd. Nauk. Scholar.
- Bukraba-Rylska, I. (2017b). Zakończenie. W: I. Bukraba-Rylska, I. Wieruszewska, K. Burdyka (red.), *Lokalne dziedzictwo kulturowe w doświadczeniu mieszkańców wsi* (s. 117–134). Warszawa: IRWiR PAN, Wyd. Nauk. Scholar.
- Bukraba-Rylska, I., Wieruszewska, I., Burdyka, K. (2017). *Lokalne dziedzictwo kulturowe w doświadczeniu mieszkańców wsi*. Warszawa: IRWiR PAN, Wyd. Nauk. Scholar.
- Burszta, W.J. (1999). Kultura ludowa. W: W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia socjologii* (t. 2, s. 116–118). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Cavanagh, J., Mander, J. (red.) (2004). *Alternatives to Economic Development. A Better World is Possible*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.
- Cessanis, M. (2022). Kwiaty rosną tu wszędzie i to nawet zimą. Poznaj Zalipie, najbardziej kolorową wieś w Polsce, o której mówi cały świat. *National Geographic Polska*. Pobrano z: <https://www.national-geographic.pl/traveler/kierunki/zalipie-z-czego-slynie-najbardziej-kolorowa-wies-w-polsce-i-z-czego-slynie/>
- Chabiera, A., Dąbrowski, A., Fortuna-Marek A., Koziół, A., Lubaś, M., Nowak, P., Skaldawski, B., Stępnik, K. (2017). *Polacy wobec dziedzictwa: raport z badań społecznych*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Chabiera, A., Dąbrowski, A., Koziół, A., Nowak, P., Skaldawski, B. (2021). *Rozwój lokalny i strategiczne zarządzanie rozwojem gminy w oparciu o dziedzictwo kulturowe*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Czerwiński, M. (1999). Kultura elitarna a kultura masowa. W: W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia socjologii* (t. 2, s. 110–116). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Donath, J.R. (1995). *Culture: Material and Expressive Culture*. W: M.N. Magill (red.), *International Encyclopedia of Sociology* (s. 292–295). London – New York: Salem Press.
- Golec, M. (2024). „Malowa wieś” na krajowej liście dziedzictwa niematerialnego UNESCO. *Radio Kraków*. Pobrano z: <https://www.radiokrakow.pl/aktualnosci/tarnow/malowana-wies-na-krajowej-liscie-dziedzictwa-niematerialnego-unesco/>
- GOK w Narolu (b.d.). *Gminny Ośrodek kultury w Narolu*. Strona kulturalnie fajna. Pobrano z: <https://www.gok.narol.pl/>
- Hickel, W. (1906). *Malowanki ludowe w Powiślu dąbrowskim*. *Lud*, 12, 113–121.
- Hobsbawm, E. (1983). Introduction: Inventing Traditions. W: E. Hobsbawm, T. Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (s. 1–14). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (red.) (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackowski, A. (2007). *Polska sztuka ludowa*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Klekot, E. (2014). Samofolkloryzacja: współczesna sztuka ludowa w perspektywie krytyki post-kolonialnej. *Kultura Współczesna: Teoria, Interpretacje, Krytyka*, 1, 86–99.
- Klekotko, M., Gorlach, K. (2011). Miejsce, lokalność, globalizacja. Przyczynek do problematyki socjologii wsi (i nie tylko) w społeczeństwie ponowoczesnym. W:

- H. Podedworna, A. Pilichowski (red.), *Obszary wiejskie w Polsce. Różnorodność i procesy różnicowania* (s. 25–55). Warszawa: IFIS PAN.
- Krygier, M. (2002). *Tradycja*. W: W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia socjologii* (t. 4, s. 255–259). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kvam, G.-T. (2010). *Traditional food as a strategy in regional development: The need for knowledge diversity*. W: M. Fonte, A.G. Papadopoulos (red.), *Naming food after places. Food relocalisation and knowledge dynamics in rural development* (s. 197–213). Farnham, Surrey; Burlington, VT: Ashgate.
- Langlois, S. (2001). *Traditions: Social*. W: N.J. Smelser, P.B. Baltes (red.), *Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (t. 23, s. 15829–15833). Amsterdam – Paris – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: Elsevier.
- Malowany Miś (2025). *Przewodnik po Zalipiu*. Pobrano z: <https://malowanymis.pl/przewodnik-po-zalipiu/m>
- NID (Narodowy Instytut Dziedzictwa) (2016a). *Dziedzictwo obok Mnie – poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- NID (Narodowy Instytut Dziedzictwa) (2016b). *Dziedzictwo obok Mnie – inspiracje do działań lokalnych*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Osmólski, P. (2023). „Zalipie i malowana wieś”. O tym jak pasja stworzyła atrakcję. Pobrano z: <https://www.osmol.pl/zalipie-malowana-wies/>,
- Shils, E. (1981). *Tradition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Siebert, R., Laschewski, L. (2010). *Creating a tradition that we never had: Local food and local knowledge in the Northeast Germany*. W: M. Fonte, A.G. Papadopoulos (red.), *Naming food after places. Food relocalisation and knowledge dynamics in rural development* (s. 61–75). Farnham, Surrey; Burlington, VT: Ashgate.
- Singer, M. (1968). *Culture: The Concept of Culture*. W: D.L. Sills (red.), *International encyclopedia of the social sciences* (t. 3, s. 527–543). New York: The Macmillan Company & The Free Press.
- Szmygin, B. (2016). *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*. Warszawa – Lublin: Polski Komitet Narodowy/CO-MOS, Politechnika Lubelska.
- Sztompka, P. (2019). O pojęciu kultury raz jeszcze. *Studia Socjologiczne*, 1(232), 7–23. <https://doi.org/10.24425/122488>
- Tovey, H. (2010). „Local Food” as a contested concept: networks, knowledges, nature and power in food-based strategies for rural development. W: M. Fonte, A.G. Papadopoulos (red.), *Naming food after places. Food relocalisation and knowledge dynamics in rural development* (s. 39–59). Farnham, Surrey; Burlington, VT: Ashgate.
- Traba, R. (2024). *Historia (nie) na sprzedaż*. Kraków – Budapeszt – Syrakuzy: Wydawnictwo Austeria.
- Woźniczko, M., Orłowski, D. (2014). „Malowana Wieś” Zalipie jako przejaw turystyki etnograficznej na Powiślu Dąbrowskim. *Zarządzanie w Kulturze*, 15(2), 182–197. <https://doi.org/10.4467/20843976ZK.14.015.2223>

ŚRODOWISKO I WIEJSKA PRZESTRZEŃ

Jerzy Kozyra✉

ORCID 0000-0002-7082-8765

Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa –
Państwowy Instytut Badawczy w Puławach

✉kozyr@iung.pulawy.pl

Mariusz Matyka✉

ORCID 0000-0001-6269-1175

Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa –
Państwowy Instytut Badawczy w Puławach

✉mmatyka@iung.pulawy.pl

PRESJA ZMIAN KLIMATYCZNYCH, EKSTREMALNE ZJAWISKA POGODOWE A ŚRODOWISKO I ROLNICTWO

WSTĘP

W Unii Europejskiej straty spowodowane ekstremalnymi zjawiskami pogodowymi wynoszą obecnie ponad 12 mld euro rocznie. Szacuje się, że przy globalnym ociepleniu atmosfery o 3°C powyżej poziomu sprzed epoki przemysłowej, ekspozycja gospodarki UE na presję ekstremalnych zjawisk pogodowych wzrośnie ponad dziesięciokrotnie i będzie skutkować rocznymi stratami wynoszącymi 170 mld euro, co stanowi 1,36% PKB UE (Feyen i in., 2020). W Strategicznym planie adaptacji dla sektorów i obszarów wrażliwych na zmiany klimatu do roku 2020 z perspektywą do roku 2030 oszacowano, że w Polsce w latach 2001–2010 straty spowodowane niekorzystnymi zjawiskami pogodowymi wyniosły 54 mld zł. Prognozy na lata 2021–2030 przewidują wzrost strat do 120 mld zł, co stanowi 0,52% PKB i wskazuje na wyraźny trend wzrostowy (MŚ, 2013).

Fale upałów, susze, powódzie, intensywne opady oraz większa zmienność temperatury to zagrożenia klimatyczne najczęściej zgłaszane w procesie monitorowania europejskiej strategii adaptacji wobec zmian klimatu. Większość krajów nadal jednak opiera się na raczej „miękkich” politykach adaptacji wobec zmian klimatu w sektorze rolnym, polegających na monitorowaniu i budowaniu bazy wiedzy o ich efektach, które mają być podstawą działania w tym zakresie – w tym również Polska (MŚ, 2013), a tylko nieliczne dysponują instrumentami prawnymi do egzekwowania swoich celów i strategii adaptacyjnych (EEA, 2022). Należy podkreślić, że w przyszłości presja mechanizmów globalnego ocieplenia

na gospodarkę – zwłaszcza na rolnictwo – może znacząco wzrosnąć, szczególnie w przypadku zachwiania równowagi ekosystemów. Bez odpowiednio ukierunkowanego procesu dostosowania rolnictwa do zmiany klimatu, jak wskazują liczne analizy, straty w rolnictwie mogą być znacznie większe niż w sytuacji, gdy wdrożone zostaną strategiczne działania dostosowawcze. Powinny one nie tylko minimalizować negatywne skutki zmian klimatu, ale także wykorzystywać ich potencjalne pozytywne efekty (Kundzewicz i Kozyra, 2011; Prandecki, 2021). Celem pracy jest omówienie skutków zmian klimatycznych dla rolnictwa, przy czym skoncentrowano się głównie na plonowaniu oraz przedstawieniu przykładów możliwych strategii adaptacyjnych w sektorze rolnictwa jako wizji rozwoju przy większej presji zmian klimatycznych.

WPŁYW ZMIAN KLIMATYCZNYCH NA ŚRODOWISKO

Zmiany klimatyczne wpływają praktycznie na wszystkie elementy środowiska. Jedną z głównych konsekwencji zmian klimatycznych jest wzrost średniej globalnej temperatury, co wiąże się z geograficznym przesunięciem stref klimatycznych, w tym z przesunięciem optymalnych warunków do rozwoju tak roślin, jak i zwierząt. Globalne ocieplenie to ryzyko występowania skrajnie wysokiej temperatury, mogącej bezpośrednio przyczyniać się do śmierci organizmów z powodu przegrzania. Efektem zmian termicznych będą zmiany w rozmieszczeniu i liczebności wielu gatunków roślin i zwierząt, szczególnie tych, które znajdują się pod silną presją antropologiczną związaną z utratą siedlisk i zanieczyszczeniem środowiska. Globalne ocieplenie wiąże się nie tylko z niedoborami wody, ale również ze zwiększeniem częstości opadów nawałnych oraz powodzi. Wzmózione opady deszczu – na skutek większej wodności chmur – trwające dłuższy czas będą prowadzić głównie do powodzi rzecznych, natomiast krótkotrwałe i intensywne mogą skutkować powodziami błyskawicznymi i zwiększoną erozją gleby. Podnoszenie się poziomu mórz zwiększy ryzyko powodzi i erozji wzdłuż wybrzeży, co będzie miało istotne konsekwencje dla przyrody na tych obszarach (IPCC, 2022).

W związku z częstszymi i dłuższymi okresami suszy wzrasta zagrożenie samoczynnymi pożarami w środowisku, zwłaszcza w regionie Europy Południowej. Efektem bezpośrednim tego procesu jest większe stężenie CO₂, skutkujące zwiększoną produktywnością i efektywnością wykorzystania wody i składników pokarmowych przez rośliny uprawne o fotosyntezie typu C₄, co w pewnym stopniu może minimalizować negatywne skutki. Istotny jest również wpływ zmian temperatury na dynamikę rozwoju roślin uprawnych, co przekłada się na

terminy prac polowych i wielkość plonu oraz straty bezpośrednio spowodowane szkodliwymi zjawiskami pogodowymi (np. fale upałów, mrozy i przymrozki, susze, opady intensywne i powodzie). Czynniki te wpływają także na dostępność i pogorszenie jakości słodkiej wody (Olesen i in., 2011).

Wzrost temperatury będzie skutkować przebudową ekosystemów, czyli zmianami bioróżnorodności, ponieważ większość organizmów jest zależna od warunków tak termicznych, jak i wilgotnościowych. Postępujące zmiany klimatyczne mogą skutkować wyginięciem wielu gatunków roślin i zwierząt, które nie są w stanie się do nich przystosować. W efekcie następuje ingerencja w dotychczasowe ekosystemy, polegająca w dużej mierze na niekorzystnych zmianach bioróżnorodności. Bezpośrednie skutki obejmują zmiany fenologii (zachowania i cyklu życia gatunków zwierząt i roślin), liczebności i rozmieszczenia gatunków, składu populacji, struktury siedlisk oraz procesów ekosystemowych. Zmiana klimatu wpływa na bioróżnorodność również pośrednio, powodując fragmentację i utratę siedlisk oraz rozprzestrzenianie się inwazyjnych gatunków obcych. To dodatkowo obniża odporność ekosystemów na zmianę klimatu i ich zdolność do zapewniania podstawowych usług ekosystemowych, takich jak regulacja klimatu, dostarczanie żywności, czystego powietrza i czystej wody, a także zapobieganie powodziom i erozji. Podkreślić należy, że zmiany klimatyczne mogą negatywnie oddziaływać na gleby przez nasilenie takich procesów jak erozja, spadek zawartości materii organicznej, zasolenie, utrata różnorodności biologicznej gleby, osuwanie się ziemi, pustynnienie i powodzie (KE, 2025).

WPŁYW ZMIAN KLIMATYCZNYCH NA ROLNICTWO W EUROPIE

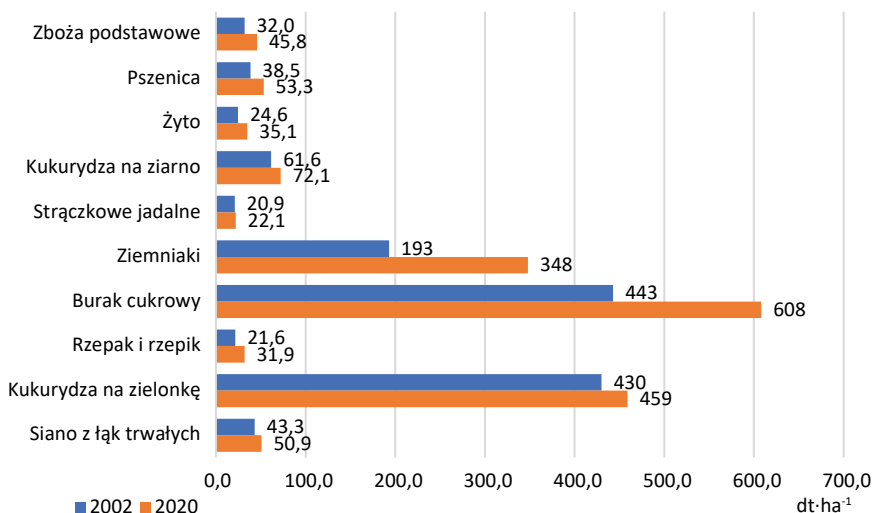
Analiza warunków agroklimatycznych w ostatnich latach oraz warunków prognozowanych w Europie do końca XXI w. wykazała, że rolnictwo podlega i będzie podlegało w przyszłości coraz większemu ryzyku klimatycznemu (Trnka i in., 2011). Ostatni z cyklu raportów dotyczących wpływu zmian klimatycznych na gospodarkę w Europie, opracowany w ramach projektu PESETA IV (ang. Projection of Economic Impacts of Climate Change in Sectors of the European Union Based on Bottom-Up Analysis), przedstawia zagrożenia dla produkcji żywności w perspektywie roku 2050 (Hristov i in., 2020). W raporcie przeanalizowano prognozy zmiany klimatu, uwzględniając scenariusze globalnego ocieplenia w przedziale od 1,6°C do 2,7°C w porównaniu z poziomami sprzed epoki przemysłowej. Wyniki modelowania zaprezentowano oddzielnie dla krajów Europy Północnej i Południowej. Do pierwszej grupy zaliczono m.in. Polskę, Wielką Brytanię, Francję, Austrię, Czechy, Węgry, Rumunię oraz państwa położone na północ od tych

krajów. W drugiej znalazły się Portugalia, Hiszpania, Włochy, Grecja i kraje bałkańskie. Prognozy PESETA IV wskazują, że w Europie Północnej do 2050 r. według różnych modeli średnie spadki plonów kukurydzy wyniosą od –1% do –14%, natomiast w Europie Południowej od –4% do –22%. W niektórych krajach tej drugiej grupy państw spadki mogą sięgnąć nawet –49%. W Europie Północnej modele przewidują natomiast wzrost plonów, np. w Holandii i na Litwie, może on wynieść około 5% do 2050 r. Ponieważ kukurydza w części krajów Europy jest uprawą nawadnianą, w symulacjach założono, że infrastruktura irygacyjna pozostanie w pełni funkcjonalna, a dostępność wody będzie wystarczająca. Jeśli jednak warunki te nie zostaną spełnione i uprawy będą zależne wyłącznie od opadów atmosferycznych, prognozuje się załamanie produkcji kukurydzy w Europie do 2050 r. W takim scenariuszu spadki plonów przekroczą 23% we wszystkich krajach UE, a w niektórych państwach członkowskich – takich jak Portugalia, Bułgaria, Grecja i Hiszpania – mogą sięgnąć nawet 80%.

Przeprowadzone symulacje dotyczące pszenicy wskazują, że w Europie Północnej do 2050 r. plony mogą wzrosnąć od 5% do 16%, natomiast w Europie Południowej w większości krajów przewiduje się ich spadki, sięgające nawet –49%. Wzrost plonów pszenicy w Europie Północnej jest spowodowany – według zastosowanych modeli – głównie zwiększoną sumą opadów atmosferycznych oraz rosnącym poziomem CO₂ w atmosferze. W przeciwieństwie do kukurydzy, pszenica w Europie nie jest uprawą nawadnianą. Autorzy raportu wskazują, że jeśli na obszarach uprawy pszenicy powstałaby infrastruktura nawadniająca i przy zapewnieniu wystarczającej dostępności wody straty mogłyby zostać przekształcone w przyrosty plonów, a ogólna zmienność plonów uległaby zmniejszeniu. W warunkach upraw nawadnianych wykorzystanie odmian pszenicy o niskich wymaganiach cieplnych, które osiągną fazę kwitnienia bardzo wcześnie, może pomóc uniknąć negatywnych skutków braku opadów i wysokiej temperatury w lecie. Jednocześnie podkreśla się, że skutki ekstremalnych zjawisk klimatycznych, takich jak stres cieplny i susza, prawdopodobnie są niedoszacowane ze względu na brak uwzględnienia niektórych procesów w modelach (np. dokładnego opisu wpływu stresu cieplnego na rozwój upraw w fazie kwitnienia) oraz uproszczony opis interakcji między glebą, roślinami i atmosferą.

WPŁYW ZMIAN KLIMATYCZNYCH NA ROLNICTWO W POLSCE

Z analiz Matyki i in. (2024) wynika, że w okresie 2000–2022 statystyczne plony w Polsce znacząco wzrosły (ryc. 1), co może wskazywać na lepsze wykorzystanie

Ryc. 1. Zmiany w plonowaniu (dt·ha⁻¹) wybranych roślin w Polsce w latach 2002 i 2020
Źródło: Matyka i in., 2024; opracowanie na podstawie danych GUS.

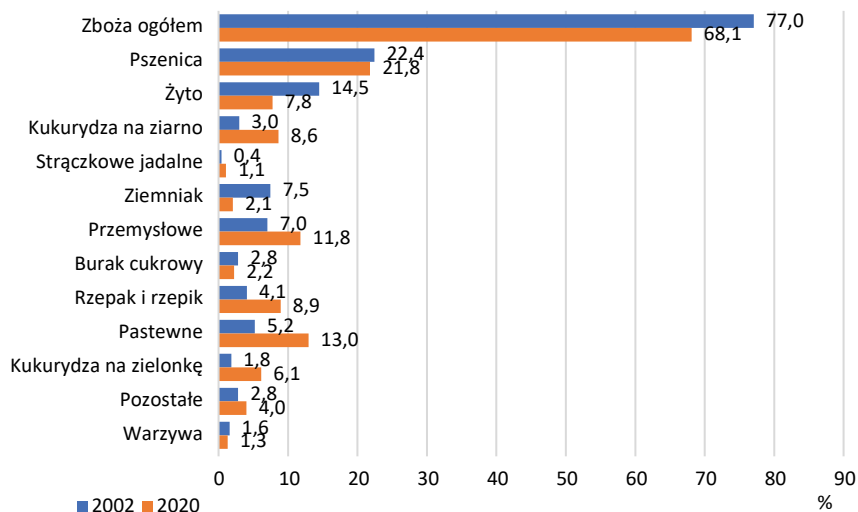
zasobów środowiska, w tym zasobów klimatycznych, postępu biologicznego oraz poprawności agrotechniki (Krasowicz i Madej, 2024). Prawdopodobnie proces ten jest możliwy ze względu na istniejący w Polsce tzw. yield gap, czyli różnicę między plonami możliwymi do uzyskania (ze względu na czynniki środowiska) a wykorzystywanym potencjałem rolnictwa w danym kraju (Schils i in., 2018). Wzrost ten następuje mimo dużych wahań plonowania spowodowanych czynnikami klimatycznymi, gdzie straty plonów generowane są głównie z powodu suszy (Doroszewski i Koza, 2023; Kozyra i in., 2012).

Największy, bo wynoszący 80% wzrost statystycznych plonów krajowych odnotowano w przypadku ziemniaka, gdzie nastąpiła koncentracja produkcji i rezygnacja z ekstensywnej uprawy na cele paszowe. Wysoki wzrost plonowania dotyczy również rzepaku i rzepiku (o 48%), żyta (o 43%) oraz pszenicy (o 38%). Należy podkreślić, że znaczny wzrost statystycznych plonów wystąpił też w uprawie zbóż podstawowych (o 43%). W przypadku uprawy kukurydzy na ziarno w analizowanym okresie plony wzrosły o 17%. Najmniejszym wzrostem plonowania charakteryzowały się uprawy kukurydzy na zielonkę (o 7%) oraz strączkowych jadalnych (o 6%). W przypadku siana łąkowego wzrost plonowania kształtował się na poziomie 18%.

Potwierdza to wnioski pierwszego opracowania dotyczącego ekonomicznych konsekwencji zmiany klimatu w Polsce w XXI w. z 1993 roku (Bis i in., 1993). W opracowaniu tym – na podstawie pierwszych uproszczonych scenariuszy klimatycznych na XXI w. – wskazywano, że przydatność agroklimatu w Polsce

wzrośnie, co oznacza pozytywną zmianę. W opracowaniu tym prognozowano, że okres wegetacyjny wydłuży się o 30–40%, co w większości przypadków upraw będzie miało proporcjonalnie korzystny wpływ na plonowanie. Zaznaczono jednak, że pełne wykorzystanie nowego potencjału klimatycznego będzie wymagało wdrożenia wielu działań dostosowawczych, a dłuższa perspektywa czasowa i utrzymanie się trendu wzrostu temperatury będzie wiązało się z negatywnymi skutkami zmiany klimatu.

O podatności rolnictwa na zmianę klimatu decyduje również struktura zasiewów. Zróżnicowane rolnictwo jest bardziej odporne na czynniki środowiska, natomiast rolnictwo o uproszczonej strukturze będzie bardziej narażone na zmianę klimatu. W porównaniu z rokiem 2004 w 2020 r. nastąpił znaczny spadek udziału powierzchni uprawy żyta (do 7%) oraz wzrost udziału kukurydzy uprawianej na ziarno (do 8,6%). W ostatnich latach wzrósł również udział roślin przemysłowych (do 11,8%), szczególnie za sprawą zwiększonej powierzchni upraw rzepaku i rzepiku (o 5,8%), co było efektem rozwoju sektora biopaliw. Zmiana systemu żywienia trzody chlewnej w Polsce w ostatnich 20 latach przyczyniła się do spadku udziału ziemniaka o 5,4%. Zmniejszenie udziału pastwisk trwałych oraz zmiany w systemie utrzymania bydła przyczyniły się do wzrostu udziału roślin pastewnych na gruntach ornych w strukturze zasiewów (do 13%), przede wszystkim za sprawą zwiększenia udziału kukurydzy na zielonkę do 6,1% (Matyka i in., 2024).

Ryc. 2. Zmiany struktury zasiewów wybranych roślin dla Polski w latach 2002 i 2020
Źródło: Matyka i in. 2024; opracowanie na podstawie danych GUS.

Dynamiczny wzrost powierzchni uprawy kukurydzy na ziarno w Polsce był prognozowany wraz ze zmniejszeniem ograniczeń termicznych tej uprawy w Polsce (Górski i Kozyra, 2011). Powstaje pytanie, czy podobnie jak w krajach Europy Południowej uprawa ta w przyszłości będzie wymagała nawadniania? Na pytanie to próbowali odpowiedzieć Król-Badziak i in. (2024). Analizując scenariusze klimatyczne dla Polski w XXI w., wykazano, że obecnie – mimo istniejących niedoborów wody w okresie wegetacyjnym kukurydzy – około 81% powierzchni Polski jest odpowiednie do uprawy tego gatunku bez nawadniania, 18% tego obszaru jest umiarkowanie odpowiednie, a jedynie 1% marginalnie odpowiednie. Według prognoz klimatycznych, w zależności od scenariusza, do 2050 r. obszar wysoko odpowiedni do produkcji kukurydzy w Polsce zmniejszy się do 67–69%, a do lat 80. XXI w. do 64–44%. W przypadku wysokich emisji gazów cieplarnianych do atmosfery w perspektywie końca XXI w. uprawa kukurydzy bez nawadniania stanie się ryzykowna na 21% powierzchni Polski, a 11% obszaru Polski nie będzie się nadawało do tej uprawy. W związku z tym, zgodnie z badaniami modelowymi, nawadnianie uzupełniające stanowi jedną z kluczowych strategii adaptacyjnych, umożliwiających utrzymanie potencjału produkcyjnego kukurydzy w Polsce w przyszłości (Król-Badziak i in., 2024).

Symulacje warunków uprawy zbóż w Polsce wskazują, że główne skutki zmiany klimatu w XXI w. będą dotyczyć większej częstości i intensywności suszy w Polsce oraz znaczącego przyspieszenia terminów dojrzałości (Kozyra, 2013; Marcinkowski i Piniewski, 2018; Piniewski i in., 2020).

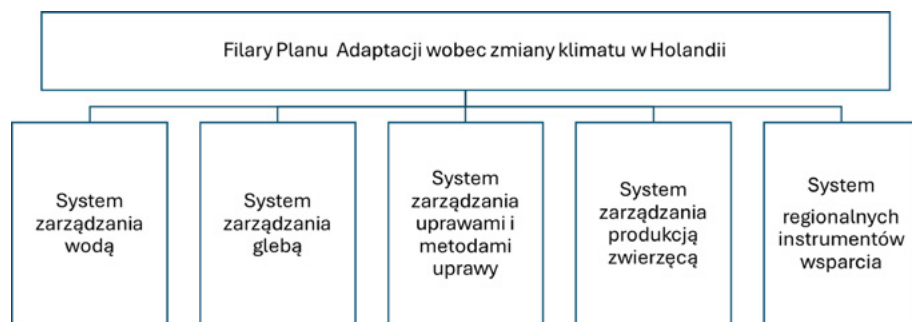
DZIAŁANIA ADAPTACYJNE

Badania dotyczące procesów adaptacji do zmian klimatu w Europie wykazały, że w Europie Północnej działania adaptacyjne są ukierunkowane głównie na lepsze wykorzystanie dłuższego sezonu wegetacyjnego oraz zmniejszenie ograniczeń w uprawie roślin wynikających z warunków zimowych. Podkreśla się tam potrzebę dostosowania terminów prac polowych oraz wprowadzania nowych gatunków i odmian roślin uprawnych, dzięki którym można będzie wykorzystać zwiększony potencjał plonowania. Tymczasem w Europie Środkowej i Południowej potrzeby adaptacyjne koncentrują się na dostosowaniu zarządzania wodą i glebą, a także na wprowadzaniu nowych gatunków i odmian roślin uprawnych o większej tolerancji na suszę. Ze względu na zwiększone ryzyko klimatyczne i ekstremalne zjawiska pogodowe trzeba lepiej chronić uprawy przed chorobami i szkodnikami oraz korzystać z ubezpieczeń rolniczych niezależnie od regionu. W celu ograniczenia strat ekonomicznych niezbędne są również

systemy wczesnego ostrzegania i prognozowania. W przyszłości zmienione terminy i praktyki prac polowych, nowe wymagania dotyczące nawożenia i ochrony upraw, praktyki uprawy gleby, a także odporne na zmiany klimatu gatunki i odmiany roślin staną się powszechnymi środkami adaptacyjnymi w Europie (Zhao i in., 2022).

Komisja Europejska przyjęła nowelizację strategii UE dotyczącą adaptacji do zmian klimatu w 2021 r. W dokumencie określono sposoby osiągnięcia odporności na presję zmian klimatycznych do 2050 roku. Strategia stawia za cel wypracowanie skutecznych metod adaptacji w podejściu systemowym oraz intensywnej współpracy międzynarodowej. Przez podejście systemowe Komisja Europejska wspiera wdrażanie strategii oraz planów adaptacyjnych na wszystkich poziomach zarządzania, koncentrując się na trzech priorytetach przekrojowych: (1) integracji adaptacji z polityką makrofiskalną, (2) rozwiązaniach opartych na przyrodzie w zakresie adaptacji, (3) działaniach adaptacyjnych na poziomie lokalnym.

Podejście systemowe przewiduje plan adaptacji rolnictwa do zmian klimatu w Holandii, wyróżniając jej pięć kluczowych filarów (Action Programme for Climate Adaptation in Agriculture, 2020; zob. ryc. 3). Jednocześnie podkreśla się w tym dokumencie potrzebę opracowania dedykowanej polityki adaptacyjnej dla rolnictwa, która wskazuje konkretne działania dostosowawcze do zmiany klimatu. Polityka ta ma charakter programów regionalnych, dostosowanych do lokalnych potrzeb i opartych na regionalnych instrumentach wsparcia.

Ryc. 3. Plan adaptacji do zmian klimatu w Holandii

Źródło: Action Programme for Climate Adaptation in Agriculture, 2020.

W filarze 1 holenderskiego planu działania na rzecz adaptacji rolnictwa wskazano system zarządzania wodą, który ma usprawnić zarządzanie kryzysowe w rolnictwie w obliczu suszy i powodzi. Tam, gdzie to możliwe, kluczowe jest budowanie odporności zarówno gospodarstw, jak i środowiska na te ekstremalne

zjawiska. Filar 2, czyli system zarządzania glebą, przewiduje konieczność poprawy jakości gleb w kontekście zagrożeń klimatycznych. Przyjmuje on rozszerzoną perspektywę, uwzględniającą trzy kluczowe aspekty żyzności gleby: właściwości fizyczne, chemiczne i biologiczne. Dzięki temu zrównoważone zarządzanie glebami ma być zarówno mierzalne, jak i wymierne. Filar 3 dotyczy zarządzania uprawami oraz praktykami uprawy roślin. Przewiduje konieczność hodowli odmian bardziej odpornych na suszę i ekstremalne zjawiska pogodowe. W zakresie metod uprawowych podkreśla się potrzebę wprowadzenia regulacji umożliwiających skuteczniejsze reagowanie na ryzyko związane z gwałtownymi opadami, gradem oraz przymrozkami. Dostosowanie do zmiany poprzez system zarządzania produkcją zwierzęcą (filar 4) koncentruje się na ograniczeniu negatywnych skutków ekspozycji zwierząt na wysoką temperaturę oraz przeciwdziałaniu nowym chorobom związanym ze zmianami klimatu. Filar 5 ma charakter horyzontalny i obejmuje przygotowanie regionalnych instrumentów wsparcia do realizacji zadań w ramach czterech poprzednich filarów, szczególnie w zakresie wiedzy, innowacji oraz zarządzania kryzysowego.

PODSUMOWANIE

Zgodnie ze wskazaniami raportów i badań zmiany klimatyczne prowadzą do przesunięcia stref klimatycznych, wpływając na rozmieszczenie i liczebność wielu gatunków roślin i zwierząt. Konsekwencje tych zmian obejmują degradację ekosystemów, utratę bioróżnorodności oraz wzrost ryzyka pożarów i powodzi. Szczególnie zagrożone są gleby, które stają się bardziej podatne na erozję, zasolenie i pustoszenie. Rolnictwo w Europie, w tym w Polsce, już doświadcza skutków zmian klimatu, które wpływają na plonowanie i strukturę zasiewów. Prognozy wskazują, że w niektórych regionach plony mogą się zmniejszyć nawet o kilkadziesiąt procent, szczególnie jeśli nie zostaną wdrożone odpowiednie środki adaptacyjne. W Polsce obserwuje się wzrost plonów niektórych roślin, co jest wynikiem lepszego wykorzystania zasobów środowiska i postępu technologicznego, ale jednocześnie z powodu ekstremalnych zjawisk pogodowych zwiększa się zmienność plonowania.

Adaptacja do zmian klimatu powinna stać się kluczowym elementem strategii rolniczych w Europie. W krajach północnych działania koncentrują się na wykorzystaniu dłuższego sezonu wegetacyjnego, natomiast w południowych – na zarządzaniu wodą i poprawie odporności roślin na suszę. Komisja Europejska przyjęła nową strategię adaptacji do 2050 r., która obejmuje m.in. systemowe podejście do zarządzania wodą, glebą i produkcją zwierzęcą. Holenderski plan

adaptacyjny jest przykładem podejścia zintegrowanego, które uwzględnia zarówno działania rolnicze, jak i wsparcie regionalne.

Nadal jednak istnieją znaczne luki w zrozumieniu i charakterystyce skutków zmian klimatu w Europie oraz wpływu zmian zachodzących w innych częściach świata na warunki europejskie. Straty, zwłaszcza w Europie Południowej, można ograniczyć dzięki dostosowanym strategiom adaptacyjnym, takim jak zmiana uprawianych gatunków i odmian oraz upowszechnienie i udoskonalenie praktyk nawadniania określonych roślin tam, gdzie jest to ekonomicznie opłacalne. Jednak ograniczenia w zakresie zrównoważonego poboru wody mogą utrudniać zwiększenie poziomu nawadniania, zwłaszcza w krajach śródziemnomorskich (w szczególności w Hiszpanii, Portugalii, Grecji, na Cyprze, Malcie, we Włoszech i Turcji), gdzie przewiduje się intensyfikację okresów niedoboru wody (EEA, 2022).

Zdaniem Lobella (2014) przypisywanie etykiety „adaptacji do klimatu” każdej obiecującej innowacji w rolnictwie staje się coraz powszechniejsze, zwłaszcza w kontekście rosnącego finansowania badań nad przystosowaniem do zmian klimatu. Autor podkreśla, że wiele osób uznaje za uzasadnione użycie terminu „adaptacja”, jeśli zmiana w technologii lub zarządzaniu zwiększa plonowanie i pomaga zrekompensować straty w plonach, produkcji lub dobrostanie zwierząt. Może to jednak prowadzić do tzw. iluzji adaptacyjnej. Wskazuje on, że prawidłowa definicja adaptacji odnosi się do działań, które zmniejszają ryzyko negatywnego wpływu zmian klimatu na plonowanie obecnie i w przyszłości, a jednocześnie działania te nie muszą bezpośrednio prowadzić do wzrostu plonów obecnie.

Podsumowując, zmiany klimatyczne stanowią istotne zagrożenie dla środowiska i rolnictwa, a w przypadku braku odpowiednich działań ich skutki mogą być katastrofalne. Kluczowe znaczenie ma wdrażanie strategii adaptacyjnych, które pozwolą na zminimalizowanie negatywnych skutków oraz wykorzystanie potencjalnych korzyści zmian klimatycznych.

LITERATURA

- Action Programme for Climate Adaptation in Agriculture (2020). Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality of Netherlands. Pobrano 4 lutego 2025 z: <https://www.government.nl/topics/agriculture/documents/reports/2020/01/30/action-programme-for-climate-adaptation-in-agriculture>
- Bis, K., Demidowicz, G., Deputat, T., Górski, T., Harasim, A., Krasowicz, S. (1993). Ekonomiczne konsekwencje zmian klimatu w rolnictwie polskim. *Acta Agrophysica*, 68.

- Doroszewski, A., Koza, P. (2023). Występowanie suszy rolniczej w Polsce w latach 2006–2022. *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 71(25), 27–63. <https://doi.org/10.26114/sir.iung.2023.71.02>
- EEA (European Environment Agency). (2022). Advancing towards climate resilience in Europe – Status of reported national adaptation actions in 2021 (vol. 11). <https://doi.org/10.2800/517467>
- Feyen, L., Ciscar, J.C., Gosling, S., Ibarreta, D., Soria, A. (red.). (2020). Climate change impacts and adaptation in Europe: JRC PESETA IV final report. Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2760/171121>
- Górski, T., Kozyra, J. (2011). Agroklimatyczna norma średniej temperatury powietrza w Polsce na lata 2011–2020. *Polish Journal of Agronomy*, (5), 21–28. [10.26114/pja.iung.065.2011.05.03](https://doi.org/10.26114/pja.iung.065.2011.05.03)
- Hristov, J., Toreti, A., Pérez Domínguez, I., Dentener, F., Fellmann, T., Elleby, C., Ceglar, A., Fumagalli, D., Niemeyer, S., Cerrani, I., Panarello, L., Bratu, M. (2020). Analysis of climate change impacts on EU agriculture by 2050. Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2760/121115>
- Intergovernmental Panel on Climate Change. (2022). Sixth Assessment Report – Impacts, Adaptation and Vulnerability. <https://doi.org/10.1017/9781009325844>
- IPCC (2022). Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (eds.)]. Cambridge and New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009325844>
- KE (Komisja Europejska). (2025). Skutki zmian klimatu. Pobrano 4 lutego 2025 z: https://climate.ec.europa.eu/climate-change/consequences-climate-change_pl
- Kozyra, J. (2012). Wpływ prognozowanych zmian temperatury na fenologię zbóż ozimych w Polsce. Rozprawy i Monografie IUNG.
- Kozyra, J. (2013). Wpływ prognozowanych zmian temperatury powietrza na fenologię zbóż ozimych w Polsce. Rozprawy i Monografie IUNG-PIB, nr 40. Pobrano z: <https://iung.pl/images/pdf/habilitacje/Kozyra-hab.pdf>
- Kozyra, J., Nieróbca, A., Mizak, K., Pudełko, R., Świtaj, Ł., Kozak, M. (2012). Diagnoza i prognoza warunków produkcji rolniczej w Polsce w wyniku oddziaływania ekstremalnych zjawisk meteorologicznych i hydrologicznych. W: Wpływ zmian klimatu na środowisko, gospodarkę i społeczeństwo (t. 3: Klęski żywiołowe a bezpieczeństwo wewnętrzne kraju). Warszawa: IMGW-PIB.
- Krasowicz, S., Madej, A. (2024). Zmiany organizacyjne i strukturalne w produkcji roślinnej w okresie 20 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej. *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 73(27), 22–38. <https://doi.org/10.26114/sir.iung.2024.73.02>
- Kundzewicz, Z.W., Kozyra, J. (2011). Ocena zmian klimatu i ograniczanie wpływu zagrożeń klimatycznych w odniesieniu do rolnictwa i obszarów wiejskich. *Polish Journal of Agronomy*, (7), 68–81.

- Lobell, D.B. (2014). Climate change adaptation in crop production: Beware of illusions. *Global Food Security*, 3(2), 72–76. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2014.05.002>
- Marcinkowski, P., Piniewski, M. (2018). Effect of climate change on sowing and harvest dates of spring barley and maize in Poland. *International Agrophysics*, 32(2), 265–271. <https://doi.org/10.1515/intag-2017-0010>
- Matyka, M., Krasowicz, S., Kopiński, J., Madej, A. (2024). Zmiany w produkcji rolniczej na tle uwarunkowań przyrodniczych i polityki Unii Europejskiej. W: P. Chmieliński, G. Gorzelak (red.), *Polska wieś i polskie rolnictwo 20 lat w Unii Europejskiej* (s. 251–270). Warszawa: IRWiR-PAN.
- MŚ (Ministerstwo Środowiska). (2013). Strategiczny plan adaptacji dla sektorów i obszarów wrażliwych na zmiany klimatu do roku 2020 z perspektywą do roku 2030 (SPA2020). Warszawa: Ministerstwo Środowiska. Warszawa. Pobrano z: https://bip.mos.gov.pl/g2/big/2013_10/0f31c35e8e490e9d496780f98d95defc.pdf
- Olesen, J.E., Trnka, M., Kersebaum, K.C., Skjelvåg, A.O., Seguin, B., Peltonen-Sainio, P., Rossi, F., Kozyra, J., Micale, F. (2011). Impacts and adaptation of European crop production systems to climate change. *European Journal of Agronomy*, 34(2), 96–112. <https://doi.org/10.1016/j.eja.2010.11.003>
- Piniewski, M., Marcinkowski, P., O’Keeffe, J., Szcześniak, M., Nieróbca, A., Kozyra, J., Kundzewicz, Z.W., Okruszko, T. (2020). Model-based reconstruction and projections of soil moisture anomalies and crop losses in Poland. *Theoretical and Applied Climatology*, 140 (1–2), 691–708. <https://doi.org/10.1007/s00704-020-03113-4>
- Prandecki, K. (2021). Wpływ zmian klimatu na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w perspektywie roku 2030. *Wieś i Rolnictwo*, 4(189), 61–75.
- Schils, R., Olesen, J.E., Kersebaum, K.C., Rijka, B., Oberforster, M., Kalyada, V., Khitrykau, M., Gobin, A., Kirchev, H., Manolova, V., Manolov, I., Trnka, M., Hlavinka, P., Palosuo, T., Peltonen-Sainio, P., Jauhiainen, L., Lorgeou, J., Marrou, H., Danalatos, N., ... Van Ittersum, M.K. (2018). Cereal yield gaps across Europe. *European Journal of Agronomy*, 101, 109–120. <https://doi.org/10.1016/j.eja.2018.09.00>
- Trnka, M., Olesen, J.E., Kersebaum, K.C., Skjelvåg, A.O., Eitzinger, J., Seguin, B., Peltonen-Sainio, P., Rötter, R., Iglesias, A., Orlandini, S., Dubrovský, M., Hlavinka, P., Balek, J., Eckersten, H., Cloppet, E., Gobin, A., Vučetić, V., Nejedlik, P., Kumar, S., ... Žalud, Z. (2011). Agroclimatic conditions in Europe under climate change. *Global Change Biology*, 17, 2298–2318. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2486.2011.02396.x>
- Zhao, J., Bindi, M., Eitzinger, J., Ferrise, R., Gaile, Z., Gobin, A., Holzkämper, A., Kersebaum, K.C., Kozyra, J., Kriaučiūnienė, Z., Loit, E., Nejedlik, P., Nendel, C., Niinemets, Ü., Palosuo, T., Peltonen-Sainio, P., Potopová, V., Ruiz-Ramos, M., Reidsma, P., ... Olesen, J. E. (2022). Priority for climate adaptation measures in European crop production systems. *European Journal of Agronomy*, 138, 126516. <https://doi.org/10.1016/j.eja.2022.126516>

Elżbieta Raszeja✉

ORCID 0000-0001-8944-3040

Uniwersytet Artystyczny im. Magdaleny Abakanowicz w Poznaniu

✉elzbieta.raszeja@uap.edu.pl

ARCHITEKTURA I KRAJOBRAZ WSI JAKO WYRAZ ZMIANY KULTUROWEJ ORAZ NOWYCH FUNKCJI OBSZARÓW WIEJSKICH - MIĘDZY OCHRONĄ TRWAŁYCH WARTOŚCI A KREACJĄ NOWYCH FORM

WSTĘP

Współczesny rozwój polskiej wsi, w znacznym stopniu determinowany przez zmiany funkcjonalne, technologiczne, gospodarcze i kulturowe oraz europejską politykę rolną, jest dla wielu obszarów szansą na podniesienie poziomu gospodarczego, ale jednocześnie budzi uzasadnione obawy o utratę ich tożsamości krajobrazowej i architektonicznej. Ten problem jest obecnie coraz częściej podnoszony, jednak został dostrzeżony zbyt późno, gdyż wiele elementów uległo już bezpowrotnej utracie lub deformacji. W wielu rejonach kraju znikają charakterystyczne formy związane z tradycyjną funkcją rolniczą, historyczne układy osadnicze są trwale przekształcane, pojawiają się obiekty niezwiązane z otaczającym krajobrazem i oderwane od lokalnej tradycji budowlanej. Obserwowane tendencje – zmiana, przemijanie i zerwanie z tradycją – nie ograniczają się wyłącznie do krajobrazu i architektury wsi, ale dotyczą całego zbioru zjawisk i elementów określanych jako „wiejskość”. Tereny do niedawna użytkowane rolniczo dzisiaj coraz częściej stają się ofertą na rynku nieruchomości, dopasowaną do potrzeb i wyobrażeń współczesnych konsumentów wiejskiej przestrzeni. Efekty zmian zachodzących współcześnie nie zawsze są dostrzegane od razu. Niektóre konsekwencje obecnego dużego tempa przeobrażeń technologicznych, gospodarczych, społecznych i kulturowych ujawni w pełni dopiero przyszłość.

Niezbędnym elementem kreowania wizji rozwoju i odnowy polskiej wsi jest myślenie o przestrzennym wymiarze przyszłych zdarzeń, zwłaszcza o ich wpływie na krajobraz. Wszystkie procesy gospodarcze, społeczne i polityczne mają określone konsekwencje dla stanu przestrzeni. Propozycją nowego myślenia o rozwoju obszarów wiejskich jest koncepcja, której istotny element stanowi krajobraz. Od 2000 r. problematyka krajobrazowa zajęła istotną pozycję w zbiorze zasad wspólnej polityki europejskiej, przekraczając poziom regionalny i krajowy w związku z podpisaniem Europejskiej Konwencji Krajobrazowej. Ten dokument wyznacza ramy badań i kierunki działań na rzecz krajobrazu, zwracając jednocześnie uwagę na to, że krajobraz jest podstawowym komponentem naszego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, a jego stan decyduje o jakości naszego życia. Jest więc wspólnym dobrem, wymagającym szczególnej troski. Wszystkie typy krajobrazu – zarówno „wyjątkowe”, jak i „zwyczajne” – zasługują na uwagę i uznanie, przy czym poziom i formy działań należy dostosować do rangi zasobów. Przede wszystkim zmieniło się podejście do samego krajobrazu, który nie jest już postrzegany wyłącznie jako przedmiot ochrony, lecz jako nadrzędna idea integrująca rozwój przestrzenny, a także płaszczyzna spotkań interdyscyplinarnych, ogniskująca różne perspektywy badawcze. W wymiarze praktycznym implikuje to konieczność odejścia od prostego protekcjonizmu, opartego na ujęciu sektorowym, na rzecz systemowego zarządzania krajobrazem, określanego jako polityka krajobrazowa. Oprócz aktywnej ochrony, zarezerwowanej zasadniczo dla elementów i obszarów uznanych za szczególnie cenne i wyjątkowe, Konwencja proponuje inne formy działań w krajobrazie, przydatne i skuteczne w procesie jego przekształceń powodowanych przez różne potrzeby społeczne i ekonomiczne. Nowa polityka krajobrazowa dotyczy zarówno poziomu europejskiego i działań w tej skali, jak i wspólnych europejskich zasad ochrony, planowania i zarządzania krajobrazem w obrębie poszczególnych krajów, z poszanowaniem ich odrębności prawnej i tradycji kulturowej. Ratyfikacja Konwencji, a następnie implementacja jej zapisów stworzyła w Polsce nową sytuację prawną, określoną w tzw. ustawie krajobrazowej, obowiązującej od 11 września 2015 r.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie założeń dotyczących kształtowania krajobrazu i architektury wsi, ze szczególnym uwzględnieniem trwałych wartości, które powinny stanowić wyznacznik współczesnego planowania i projektowania¹. Sformułowanie tych założeń wymaga zdefiniowania istoty krajobrazu jako zapisu historii i nośnika wartości kulturowych, a także wskazania cech,

¹ W niniejszym tekście zostały wykorzystane fragmenty wcześniejszych publikacji autorki dotyczących analiz krajobrazu, diagnozy przestrzeni wiejskiej oraz strategii rozwoju wsi (Raszeja, 2013; 2022; 2023).

które wyróżniają tradycyjną wiejską architekturę, wznoszoną przez lokalnych budowniczych i określaną jako rodzima lub wernakularna (z ang. *vernacular*). Kolejnym etapem jest identyfikacja aktualnych procesów przekształceń wsi pod kątem ich wpływu na krajobraz i architekturę, określenie ich dynamiki, skali i kierunków oraz diagnoza stanu przestrzeni wiejskiej. Porównanie wybranych scenariuszy rozwoju obszarów wiejskich, skonstruowanych z uwzględnieniem różnych aktualnych oczekiwań i postaw, pozwoliło na wskazanie wynikających z nich możliwych zagrożeń i deformacji przestrzeni. Podsumowaniem jest prezentowana wizja kształtowania przestrzeni wsi, bazująca na:

- rozpoznaniu ukształtowanych w przeszłości, a jednocześnie trwałych form krajobrazowych i architektonicznych,
- wskazaniu możliwości ich zachowania w warunkach współczesnego rozwoju,
- propozycji kreowania nowych form, nawiązujących do trwałych wartości krajobrazowych i architektonicznych, a jednocześnie uwzględniających aktualne potrzeby oraz stan wiedzy.

KRAJOBRAZ JAKO PALIMPSEST DZIEJÓW WSI I TRWAŁA WARTOŚĆ W KREOWANIU WIZJI

Opisanie cech i atrybutów krajobrazu wiejskiego jest dzisiaj równie trudne co samo zdefiniowanie istoty wiejskości. Wiele tradycyjnych poglądów i ujęć teoretycznych utraciło już swoją aktualność, kolejne podlegają krytyce i dyskusji. Dotyczy to zwłaszcza pojęć „wieś” i „wiejskość”, a także kryjących się pod nimi treści, które do niedawna nie budziły wątpliwości ani w szerokim odbiorze społecznym, ani w naukowym dyskursie prowadzonym w różnych dziedzinach nauki. Dzisiaj próbuje się je na nowo definiować w kontekście zmieniających się uwarunkowań i przemian cywilizacyjnych. W odniesieniu do tożsamości architektonicznej i krajobrazowej wsi również pojawia się wiele istotnych kwestii i pytań. Co definiuje tę tożsamość? Jak można ją badać i opisywać? Czym była dla tradycyjnej społeczności wsi, a czym jest dla jej współczesnych mieszkańców i użytkowników?

Krajobraz jest różnie definiowany w poszczególnych dziedzinach i dyscyplinach nauki. W badaniach ekologicznych (ekosystemowych) określa się go jako złożony układ powiązań wielu wzajemnie zależnych elementów, w badaniach kulturowych stanowi zapis historii życia przeszłych pokoleń, sposobów gospodarowania i sprawowania władzy, struktur społecznych i norm prawnych, poziomu

wiedzy, poglądów i upodobań estetycznych (przestrzennym palimpsestem), zaś w badaniach dotyczących aspektów percepcyjnych i wizualnych krajobraz jest trójwymiarową kompozycją o zróżnicowanych formach, tworzywach, teksturach i barwach, zmieniających się wraz z rytmem dni i pór roku². Dla niniejszych rozważań najważniejsze jest zdefiniowanie krajobrazu jako niepowtarzalnej struktury przestrzennej, w której zakodowane są zjawiska naturalne, procesy historyczne oraz symbole i znaczenia kulturowe. Istotne jest również podkreślenie, że krajobraz ulega nieustannym przekształceniom przez procesy o różnej dynamice i skali, sterowane zarówno przez trendy i siły zewnętrzne (globalne), jak i lokalne doświadczenia, potrzeby i interesy. Efektem tego jest ogromne zróżnicowanie krajobrazu obszarów wiejskich nie tylko w zakresie tworzących je form naturalnych i kulturowych, ich parametrów i układów (struktury przestrzeni), lecz także treści zapisanych w krajobrazie (znaczeń, symboliki).

Układy przestrzenne wykształcone w krajobrazie poszczególnych regionów są w istocie różnymi typami relacji między osiedlem wiejskim lub pojedynczym siedliskiem a rozłogiem pól. Różne są także formy przestrzenne osiedli, stworzone zgodnie z modelem życia społeczności wiejskich i utrwalone w kształcie ulic i placów, w proporcjach i rozmieszczeniu siedlisk. Także wzajemne relacje pól uprawnych, łąk, pastwisk i lasów, systemy melioracyjne czy wreszcie fizyczne granice obrębów wiejskich są zapisem istniejących w danym okresie historycznym: modelu gospodarowania, poziomu wiedzy i rozwoju techniki, możliwości pozyskiwania gruntów pod uprawę i opłacalności produkcji rolnej. Historyczna przestrzeń wiejska była wyznaczona przez systemy upraw, poziom wiedzy, a także warunki przyrodnicze determinujące zasięg, granice i formy jej użytkowania. Ta miara wyznaczała kontekst i znaczenie poszczególnych elementów. Przykładem mogą być krajobrazy tworzone w wyniku średniowiecznych, planowo prowadzonych akcji osadniczych na prawie niemieckim, w ramach późniejszych akcji osadniczych związanych z pozyskiwaniem trudnych terenów (tzw. kolonizacją olęderską) czy też krajobrazy folwarczne. Podstawę struktury krajobrazu poszczególnych obszarów stanowił zawsze specyficzny kontekst geograficzny (formy terenu, sieć wodna, naturalne siedliska roślinne), który nadał wyraźne piętno wizerunkowi krajobrazu. Na jego bazie, w wyniku ogólnych procesów rozwojowych oraz lokalnych procesów adaptacyjnych i modyfikacji, wykształciła się specyficzna struktura kulturowa. Zwykle nie mamy do czynienia z „zamrożeniem” struktur historycznych, wszędzie bowiem następowało

² Zagadnienia związane z ideą krajobrazu, ewolucją jego definicji oraz różnymi współczesnymi ujęciami zostały opisane przez autorkę w jej monografii (Raszeja, 2013).

nakładanie się kolejnych warstw rozwoju, tworzących przestrzenny palimpsest³. Historia powstania, rozwoju i przekształceń poszczególnych obszarów jest zawsze indywidualna. Można jednak przyjąć, że pomimo wielości form istnieje wspólny „słownik” elementów tworzących krajobraz wsi, pozwalający na interpretację ich znaczenia w przestrzeni kulturowej (tab. 1).

Tabela 1. Historycznie ukształtowane krajobrazy rolnicze – czynniki wspólne i różnicujące poszczególne elementy

Elementy tworzące krajobraz wsi	Czynniki wspólne – geneza i znaczenie w przestrzeni wsi	Czynniki różnicujące – na poziomie regionalnym i lokalnym
1	2	3
Sieć osadnicza	Rezultat historycznych procesów osadniczych, determinowanych przez uwarunkowania zewnętrzne (politykę osadniczą, strukturę społeczną, regulacje prawne, dynamikę rozwoju demograficznego, ogólne procesy gospodarcze) oraz lokalne warunki naturalne i kulturowe	Gęstość osiedli wiejskich, rozmieszczenie w przestrzeni, dostosowanie do ukształtowania terenu, położenie względem form naturalnych (wód, kompleksów leśnych), powiązanie z układem komunikacyjnym, relacje z innymi jednostkami osadniczymi
Pola uprawne, łąki i pastwiska	Wyraz tradycji i sposobu użytkowania, poziomu kultury rolnej i ekonomii produkcji, form własności, sposobu organizacji pracy i zarządzania przestrzenią Wyraz relacji mieszkanie – praca oraz związków z ziemią	Wielkość, kształty i rozmieszczenie pól w przestrzeni wsi, podziały wewnętrzne i rodzaje upraw, relacje z zabudową (osiedlem wiejskim lub samotniczą zagrodą)
Osiedla wiejskie	Wynik procesów historycznych (m.in. regulacji, praw i przywilejów lokacyjnych, procesów kolonizacji i uwłaszczeniowych), określających „wzory” rozplanowania Wyraz dostosowania do lokalnych uwarunkowań fizjograficznych	Wielkość i kształt, rozplanowanie, wewnętrzny układ komunikacji i przestrzeni publicznych (place i ulice), zwartość zabudowy (wsie zwarte, skupione i rozproszone)

³ Palimpsest oznacza rękopis zapisany (w starożytności lub w średniowieczu) na pergaminie już raz użytym, z którego usunięto tekst poprzedni, zwykle dla zaoszczędzenia materiału pisańskiego. Określenia palimpsest w stosunku do przestrzeni (terenu) po raz pierwszy użył szwajcarski urbanista Andre Corboz w eseju *La territoire comme palimpseste*. Autorka odnosi je do krajobrazu, traktując go jako tekst, w którym pozostawione ślady kolejnych epok następują po sobie i przeplatają się stopniowo z teraźniejszością, która je nieustannie modyfikuje. Krajobrazy, podobnie jak stare rękopisy, były reinterpretowane lub ponownie używane (Raszeja, 2013).

Tabela 1 – cd.

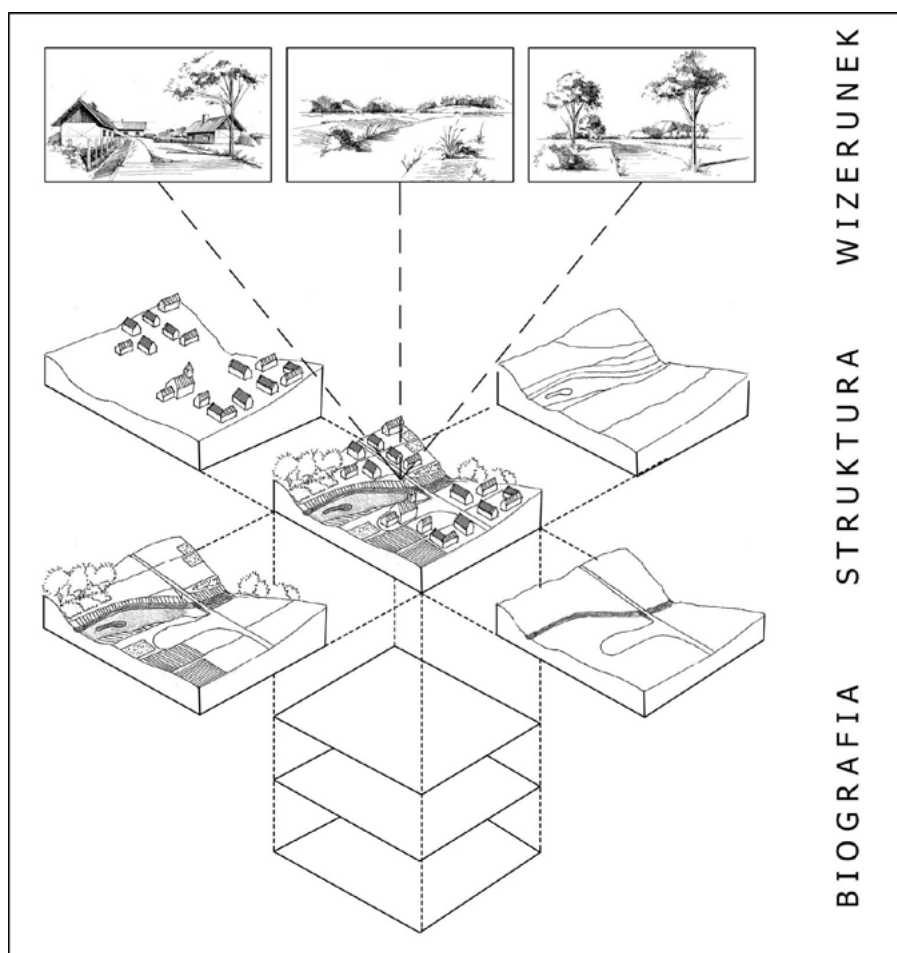
1	2	3
Siedliska (zagrody)	Formy wyznaczone przez lokalną tradycję, model życia i pracy, podziały własnościowe, regulacje i cechy różnych typów osadnictwa	Wielkość, kształt i proporcje podwórza gospodarczego, liczba budynków i ich wzajemne relacje, uprawy przydomowe (sady, ogrody), ogrodzenia i bramy wjazdowe
Architektura lokalna (zabudowa wiejska)	Odpowiedź na potrzeby użytkowe, odbicie stylu życia i statusu materialnego, przejaw poziomu technologicznego, dostępności materiałów, estetyki i tradycji lokalnej	Wielkość i proporcje obiektów, formy i pokrycie dachów, rodzaj konstrukcji, materiały budowlane, kolorystyka, detale, rozmieszczenie okien i drzwi, systemy grzewcze
Obiekty wyróżniające się funkcją i znaczeniem	Wyraz panujących stosunków społecznych, religii i kultury, zapis lokalnej tradycji, wierzeń i zwyczajów, znaczenie symboliczne i tożsamościowe	Formy architektoniczne determinowane przez panujący styl, jednak modyfikowane przez lokalną tradycję budowlaną (obiekty sakralne, pałace, założenia dworsko-folwarczne)
Zieleń wiejska	Tworzywo naturalne uformowane kulturowo w procesie rozwoju wsi, w wyniku potrzeb użytkowych i estetycznych, wyraz lokalnej tradycji i upodobań mieszkańców wsi, a także indywidualnych wizji i koncepcji właścicieli oraz zarządców majątków ziemskich	Formy wynikające z lokalizacji: wewnątrz osiedla (ogrody przydomowe, zieleń w przestrzeni wspólnej, cmentarze), przy zespołach dworsko-folwarcznych (parki), przy drogach (aleje, szpalery) czy wśród pól (pasy i kępy), o różnym składzie gatunkowym

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Raszeja, 2013.

Poszczególne wsie lub ich zespoły stanowiły w swojej historycznej formie przykłady spójnych systemów społeczno-krajobrazowych, działających według określonych zasad społecznych, gospodarczych, politycznych i prawnych oraz zgodnie z przyjętymi wartościami. Ich wspólnym mianownikiem jest to, że były to „krajobrazy pracujące”, utrzymywane dzięki stałym zabiegom w ramach określonej kultury rolnej, a jednocześnie determinujące sposób życia i warunkujące możliwość przetrwania wspólnot wiejskich. Tworzyła się szczególna i trwała więź między lokalną społecznością a jej przestrzenią życiową. W krajobrazie zakodowane były treści i znaczenia czytelne i zrozumiałe dla całej wspólnoty.

Stworzony przez autorkę model badawczy Biografia – Struktura – Wizerunek pozwala na zrozumienie wzajemnych relacji komponentów krajobrazu (ryc. 1). Tożsamość krajobrazu to nie tylko zespół zewnętrznych cech i form wyróżniających dane miejsce (obszar) z otoczenia i pozwalających na jego wizualną identyfikację, lecz także ukryta w tych formach treść kulturowa i historia. Określony krajobraz nie jest wyłącznie bardziej lub mniej atrakcyjnym

widokiem (obrazem), lecz przede wszystkim niepowtarzalną strukturą przestrzenną, w której zakodowane są zjawiska naturalne, procesy historyczne oraz symbole i znaczenia kulturowe. Tożsamość krajobrazu tworzą trzy wzajemnie powiązane komponenty: jego biografia, struktura i wizerunek. Indywidualna biografia każdego wiejskiego krajobrazu wpływa na jego specyficzną i niepowtarzalną strukturę, którą charakteryzują określone parametry przestrzenne i kompozycyjne. Te z kolei wpływają na jego wizerunek, utrwalany w pamięci obserwatora dzięki wyróżniającym cechom i elementom (Raszeja, 2013).

Ryc. 1. Wzajemna relacja komponentów tożsamości krajobrazu w modelu Biografia – Struktura – Wizerunek

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Raszeja, 2013.

ARCHITEKTURA WERNAKULARNA JAKO ODPOWIEDŹ NA LUDZKIE POTRZEBY I WARUNKI ŚRODOWISKA – MIĘDZY TRADYCJĄ A ZMIANĄ KULTUROWĄ

Szczególny i niepowtarzalny charakter budownictwa polskiej wsi powstawał, doskonalił się i utrzymywał w trakcie wielowiekowego procesu przemian pod wpływem oddziaływania różnych warunków, w wyniku kolejnych cykli zdarzeń historycznych. Przez wieki zabudowa tradycyjna odzwierciedlała stosunki społeczne i model życia na wsi. Efektem oddziaływania tych wszystkich czynników jest ogromne zróżnicowanie budownictwa wiejskiego w obrębie kraju. Architektura poszczególnych regionów bardzo różni się pod względem skali, kształtów, parametrów i detali budynków oraz użytych materiałów. Pomimo wyraźnego zróżnicowania form, wspólną cechą architektury regionalnej jest pełna zgodność czynników kształtujących – funkcji, konstrukcji i formy – jako odpowiedzi na uwarunkowania zewnętrzne, jak również potrzeby użytkowe i estetyczne. Spójność i logika wzajemnych relacji tych trzech elementów decydowały o naturalnej harmonii, właściwej obiektom tradycyjnej architektury (Raszeja, 2022). Logika i harmonia cechowały również związki architektury wiejskiej ze środowiskiem. Znajdowało to wyraz zarówno w układach przestrzenno-krajobrazowych, jak i w sposobie formowania pojedynczych obiektów. Na wsi zawsze budowano z materiałów dostępnych, w które zasobne było środowisko i które lokalna tradycja utrwaliła przez wieki w konstrukcji i formie architektonicznej. Zabudowa wiejska „wyrasta” niejako z miejscowego krajobrazu, ma z nim bardzo ścisły związek. Od architektury miasta różni ją zawsze szczególny związek ze środowiskiem, zależność od klimatu, trwałość i wierność tradycji. Określa się ją jako „architekturę wernakularną”. Określenie to pochodzi od angielskiego *vernacular*, które oznacza „rodzimy, miejscowy” i trafniej oddaje charakter tej architektury niż często stosowane określenia „regionalna”, które odnosi się raczej do większych obszarów etnograficznych.

Dom mieszkalny jest bodaj najbardziej rozpoznawalnym elementem krajobrazu kulturowego, określającym specyfikę danego regionu. W bryle domu jak w soczewce skupiają się różne aspekty życia człowieka i jego relacji ze środowiskiem fizycznym oraz niematerialnym. Dom od zawsze dawał schronienie i zaspokajał podstawowe potrzeby mieszkańców. Jego forma, wielkość i konstrukcja w dużym stopniu zależały od umiejętności budowniczych i poziomu technologicznego. Na architekturę miejscową w istotny sposób wpływały też użyte materiały budowlane, nadając budynkom charakterystyczny koloryt. Dom

był jednocześnie odzwierciedleniem stylu życia, modelu rodziny, wyznacznikiem statusu społecznego i świadectwem zamożności mieszkańców.

Osiedle wiejskie zawsze wyróżniały swoista logika funkcjonalna i ład kompozycyjny. Istniał pewien „kanon przestrzenny”, w którym zapisany był model życia lokalnej wspólnoty i powszechnie przyjęte wartości. Tworzyły go takie elementy jak: forma przestrzeni publicznej, usytuowanie obiektów sakralnych i symbolicznych, kształt i wielkość siedlisk oraz wzajemne relacje między nimi, udział zieleni w zagospodarowaniu osiedla, wewnętrzny układ komunikacyjny.

DIAGNOZA STANU KRAJOBRAZU I ARCHITEKTURY WSI

Na obszarach wiejskich w Polsce postępuje proces transformacji tradycyjnych krajobrazów rolniczych. Struktury przestrzenne przez wieki odznaczały się dużą trwałością i stabilnością, a treść kulturowa i symbolika krajobrazu była czytelna dla mieszkańców (ryc. 2A). Zmieniające się otoczenie zewnętrzne (polityczne, społeczne i gospodarcze) powoduje osłabienie lub zanik procesów i aktywności, które determinowały określone formy i cechy krajobrazu, a także formy lokalnej zabudowy. Sposoby użytkowania przestrzeni zmieniają się wraz ze zmianami stylu życia i metod produkcji, odzwierciedlając aktualnie dominujące potrzeby życiowe i tendencje osadnicze (ryc. 2B).

Ryc. 2. Wieś w krajobrazie: A – spójna panorama wsi z tradycyjną zabudową wśród zieleni i dominantą kościoła (fot. Raszeja), B – zabudowa deweloperska wśród pól uprawnych (fot. Raszeja)

Większość współczesnych procesów skutkuje pojawieniem się nowych, nieznanых dotychczas i z niczym nieporównywalnych form. Problemem jest samo

zdefiniowanie cech wiejskiej przestrzeni. Z jednej strony w wielu regionach, zwłaszcza w strefach podmiejskich, mamy do czynienia z ekspansją zabudowy mieszkaniowej ludności nierolniczej, co skutkuje zanikiem zróżnicowania przestrzeni miejskiej i wiejskiej, powstawaniem czegoś na kształt „między-miasta”, kurczeniem się krajobrazu do „między-przestrzeni” czy „między-krajobrazu”. Z drugiej strony, w wyniku depopulacji oraz ograniczenia działalności rolniczej, niektóre obszary doświadczają regresu ekonomicznego, który prowadzi do destrukcji form. Jednak większość obszarów wiejskich rozpościera się pomiędzy tymi dwoma przypadkami krańcowymi, charakteryzując się coraz większą liczbą ludności, intensyfikacją funkcji pozarolniczych, a także rosnącą atrakcyjnością jako miejsca zamieszkania i rekreacji. To w ich obrębie występują największe deformacje krajobrazu i architektury (Kowicki, 2014).

Obiekty realizowane obecnie na wsi zacierają zróżnicowanie regionalne i lokalne, często rozpowszechniają fałszywy, powierzchowny wizerunek „wiejskości”. Pseudoregionalne domy są często zlepkiem cytatów z różnych regionów Polski, a nawet z różnych epok historycznych, zbiorem wspomnień inwestora z zagranicznych podróży lub realizacją marzeń ukształtowanych przez estetykę popkultury. Współczesne „dworki”, wznoszone na niewielkich, pozbawionych zieleni działkach, niewiele mają wspólnego z historycznym wzorem, do którego się odwołują. Są deformacją fenomenu kulturowego polskiego dworu, którego istota i treść wykraczała poza nieudolnie dziś naśladowaną formę zewnętrzną. Jednocześnie wiele zabytkowych domów na skutek braku opieki popada w ruinę i znika z krajobrazu. Problemem są też niewłaściwie prowadzone remonty. Wymiana stolarki w budynkach mieszkalnych często połączona jest z deformacją otworów okiennych i zmianą proporcji elewacji. Ocieplanie budynków, aczkolwiek uzasadnione koniecznością oszczędzania energii, zwykle skutkuje pojawianiem się nowych, obcych tradycji materiałów budowlanych oraz zanikiem oryginalnej konstrukcji pod warstwą izolacji i tynku.

Historyczne rozplanowanie wsi cechowała wewnętrzna spójność i logika kształtowania przestrzeni, w której ważne miejsce miała przestrzeń wspólna (ryc. 3A). Nowe zespoły zabudowy powstające w krajobrazie wiejskim przeważnie pozbawione są czytelnej struktury wewnętrznej. To raczej chaotyczne skupiska domów, efekt szatkowania przestrzeni sprzedawanej po kawałku i wypełnianej zabudową (ryc. 3B). Brak w nich wewnętrznej logiki, spójności funkcjonalnej i przestrzeni publicznej (Serafin i Niedźwiecka-Filipiak, 2023). Często przybierają postać typowo miejskich układów urbanistycznych – ciasno zabudowanych ulic, które jednak nie tworzą „miasta”. Z pewnością nie są też „wsią”, a jedynie „terenem zabudowanym”. Do niedawna największym problemem był chaos zabudowy, brak spójności stylistycznej i różnorodność form, zwykle powtarzających miejskie wzorce lub będących karykaturalną propozycją „architektury

wiejskiej”. W związku z tym pojawił się postulat ujednolicenia zabudowy. Czy jednak odpowiedzią mają być niekończące się szeregi identycznych domków na miniaturowych działkach, zlokalizowane „w szczerym polu” (ryc. 2B)? Zasadniczym problemem jest dzisiaj nie tylko nietrafność pojedynczych rozwiązań architektonicznych, ale przede wszystkim lekceważenie i zaniedbywanie kontekstu krajobrazowego, brak związku z istniejącymi strukturami starych wsi oraz wtórne podziały własnościowe. Równie istotną kwestią jest niewielka świadomość społeczna oraz nieskuteczność istniejących instrumentów prawnych.

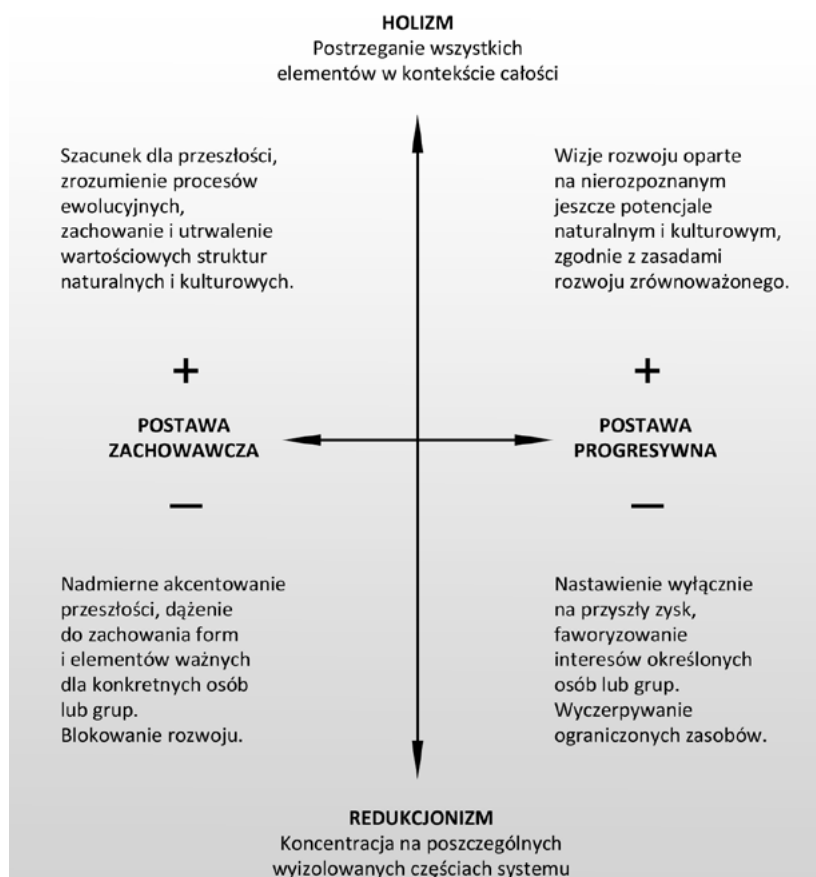

Ryc. 3. Struktury przestrzenne zabudowy: A – zwarta wieś na planie owalnicy o genezie średniowiecznej (fot. Rączkowski), B – nowa zabudowa podmiejska na terenach odrolnionych (fot. Kijowski)

WIEŚ PRZYSZŁOŚCI – ZAŁOŻENIA I SCENARIUSZE

Krajobraz, podobnie jak dawniej, dzisiaj nadal odzwierciedla sposoby życia i gospodarowania przestrzenią, formy sprawowania władzy i struktury społeczne, wyobrażenia kulturowe i normy prawne. Istnieje duże zróżnicowanie poglądów, a także różnorodność ocen i oczekiwań dotyczących krajobrazu, zależne od stylu życia i sposobu korzystania z przestrzeni przez różne grupy użytkowników, w tym: rolników, mieszkańców wsi niezwiązanych z rolnictwem, mieszkańców miast odpoczywających w wiejskim krajobrazie czy wreszcie obrońców przyrody i miłośników tradycji. Wiele współczesnych procesów jest sterowanych przez wskaźniki ekonomiczne i oczekiwanie doraźnych zysków przez poszczególne osoby lub grupy interesów. Jednocześnie stale rośnie kształtowana przez naukę i nowe idee świadomość materialnych i niematerialnych wartości krajobrazu. Wpływa to na przyjmowanie różnych postaw dotyczących użytkowania przestrzeni i jej kształtowania – zachowawczej lub progresywnej, a także na różne

podejścia w procesie planowania i zarządzania krajobrazem – holistyczne bądź redukcjonistyczne (MacFarlane, 2007).

Ryc. 4. Różne postawy w stosunku do przestrzeni i krajobrazu

Źródło: opracowanie własne na podstawie: MacFarlane, 2007.

Powyższe założenia były podstawą stworzenia kilku scenariuszy rozwoju obszarów wiejskich, bazujących na określonych poglądach i postawach, a także wskazania przewidywanych kierunków przekształceń krajobrazu i architektury wsi w wyniku ich realizacji. Zaprezentowane scenariusze nie stanowią pełnego zestawu wszystkich możliwych opcji rozwoju i odnoszą się do wybranych form działań w przestrzeni. Oparte są na znanych już tendencjach i zjawiskach, co do których przewidywane jest nasilenie lub na rozpowszechnionych już ideach. Niektóre mają charakter ogólny, inne rozwijają się w określonych warunkach

i koncentrują w pewnych obszarach. Scenariusze celowo zarysowano w sposób syntetyczny i uproszczony, dla podkreślenia pewnych alternatywnych lub przeciwstawnych tendencji i ich krajobrazowych skutków. Użyta w opisie forma czasu teraźniejszego w istocie dotyczy przewidywanej przyszłości.

Konsumpcja i zysk – Przestrzeń kontrastów i dysharmonii. Większość zjawisk przestrzennych sterowana jest doraźną koniunkturą, mechanizmami rynkowymi czy wymaganiami technologicznymi. Nowoczesna produkcja rolna, nastawiona na maksymalny zysk, powoduje zubożenie i ujednolicenie krajobrazu. Gospodarowanie zasobami przestrzennymi wsi i kształtowanie jej krajobrazu sprowadza się do pomiarów geodezyjnych i podziałów gruntów oraz wydawania pojedynczych decyzji lokalizacyjnych. Następuje zmiana tradycyjnego sposobu użytkowania terenów i nowe podziały własnościowe. Rozwój istniejących oraz lokalizacja nowych osiedli mieszkaniowych prowadzi do niszczenia historycznych struktur osadniczych i utraty cech decydujących dotychczas o specyfice zabudowy wiejskiej (skali osiedla i jego powiązania z krajobrazem otwartym). Parcelacja i sprzedaż gruntów rolnych w związku z rozwojem rekreacji i zapotrzebowaniem na działki letniskowe skutkuje „zawłaszczaniem” najcenniejszych krajobrazów. Na obszary wiejskie przenoszone są rozwiązania przestrzenne i architektoniczne charakterystyczne dla miast (małe działki, wytyczone na planie szachownicy lub wzdłuż ciasno zabudowanych ulic, architektura obiektów oderwana od lokalnej tradycji). Rozwój inwestycji związanych z energetyką (farm wiatrowych, farm fotowoltaicznych) znacząco ingeruje w wizerunek krajobrazu przez pojawianie się nowych dominant i agresywnych elementów. Wielkoobszarowe i wielkoskalowe inwestycje związane z transportem, przemysłem i składowaniem (infrastruktura drogowa, obiekty produkcyjne, bazy logistyczne), lokalizowane i budowane wyłącznie z uwzględnieniem wymagań technologicznych i rachunku ekonomicznego, degradują krajobraz.

Wiejska idylla – Fotel z widokiem. Postępuje proces przeprowadzania się na wieś mieszkańców miast. Decyzje motywowane są różnymi względami, osobistymi (realizacja marzenia o „domu z ogródkiem”, możliwość życia w bliskości natury i wychowywania dzieci w zdrowym środowisku) lub ekonomicznymi (sposób na zapewnienie rodzinie takiej powierzchni mieszkaniowej, na którą nie byłoby jej stać w mieście). Nowi mieszkańcy cenią sobie „przyjemną okolicę i piękny krajobraz”, czasem podziwiane jedynie przez okno z wygodnego fotela. Jednak przestrzeń, którą zamieszkują, nie jest w ich świadomości wypełniona żadną treścią kulturową i służy jedynie realizacji własnych celów. Żyją zwykle obok miejscowej ludności i zachowują dystans do lokalnej tradycji, której nie muszą się podporządkowywać (Hahn, 2006). Powstają obiekty oderwane od miejscowej tradycji budowlanej oraz całe nowe układy urbanistyczne, będące wyłącznie efektem podziałów własnościowych, pozbawione przestrzeni publicznych i zieleni

osiedlowej. Struktura krajobrazu determinowana jest koniunkturą na rynku nieruchomości, nie zaś spójną wizją czy rozważną polityką przestrzenną. Traktowanie krajobrazu wyłącznie jako towaru na rynku nieruchomości skutkuje tworzeniem atrakcyjnego „produktu”, zgodnego z utrwalonym w świadomości miejskich konsumentów powierzchownym wizerunkiem idealnej wsi. Niewłaściwe zagospodarowanie i wypełnianie przestrzeni wiejskiej formami przeniesionymi z miast prowadzi do unifikacji krajobrazu, zacierania się jego lokalnej specyfiki i autentyczności, co w efekcie burzy wizerunek oczekiwanej „wiejskiej idylli”.

Mikrośrodowisko – Wspólnota dobrego życia. W wyniku wzrostu społecznej świadomości i rozprzestrzeniania się nowych idei następuje renesans tak zwanej „etyki dobrego życia” i wzrost znaczenia wspólnot lokalnych. „Dobre życie” w posttradycyjnym społeczeństwie nie oznacza już możliwości osiągnięcia sukcesu zawodowego i materialnego, ale przede wszystkim możliwość samorealizacji w obrębie samodzielnie zaprojektowanego modelu życia (Hahn, 2006). W tym kontekście decyzja o zamieszkaniu na wsi jest związana z poszukiwaniem miejsca, którego wyznacznikami są: bezpieczeństwo, zdrowie i wolność. Jest to reakcja na presję społeczeństwa globalnego, opartego na rozległych, lecz bezosobowych (czasem wyłącznie wirtualnych) kontaktach. Pojawiają się koncepcje tworzenia wspólnot „ochronnych”, które mogą zaoferować podstawowe walory wspólnego życia – spójność, trwałość i głębię relacji (Bukraba-Rylska, 2008). Decyzje o życiu na wsi są realizowane nie tylko w sposób indywidualny, ale i zespołowy, przez rodziny oraz grupy połączone relacjami towarzyskimi lub zawodowymi, a także wspólnym terytorium zamieszkania w przestrzeni wiejskiej. Wiąże się z tym koncepcja kształtowania przestrzeni „mikrośrodowiska” jako miejsca życia wspólnoty (Idem, 2012). Rozwija się koncepcja stabilnych lokalnych systemów społeczno-krajobrazowych, oparta na analizie systemów autopoietycznych⁴. Cechuje je zdolność do samotworzenia i samoodtworzania się (samoodnowy), umożliwiającą przetrwanie systemu, jego dalsze istnienie i rozwój. Takie samotworzące się i samoodnawialne systemy lokalne mają być przeciwwagą dla płynnego społeczeństwa sieci, funkcjonującego w systemie globalnym. Opierają się na wykorzystaniu własnego potencjału (społecznego, kulturowego, ekonomicznego) oraz lokalnej specyfiki przestrzenno-krajobrazowej. Są zdolne do adaptacji do zmieniających się warunków zewnętrznych. Istotą lokalnych systemów społeczno-krajobrazowych jest szczególna relacja ludzi z otaczającym ich krajobrazem, traktowanym jako miejsce życia i pracy,

⁴ Termin ten wywodzi się z greckiego słowa *autopoiesis*, które oznacza samotworzenie. Został wprowadzony w latach 70. XX w. przez chilijskich biologów Maturanę i Varełę dla opisu funkcjonowania istot żywych jako systemów. Określenie to zostało potem zastosowane przez niemieckiego socjologa Luhmana do opisu teorii systemów organizacji społecznej.

kształtowanym i użytkowanym z troską i odpowiedzialnością za jego stan (Selman, 2006). Przestrzeń zamieszkania tworzą odrębne zespoły osadnicze, zlokalizowane w harmonijnie ukształtowanym krajobrazie. Ich forma nawiązuje do skali i rozplanowania niewielkich zwartych wsi i przysiółków, z dużym udziałem przestrzeni wspólnych. Zabudowa czerpie z wzorów architektury wernakularnej i nowych rozwiązań w zakresie budownictwa pasywnego i energooszczędnego.

WIZJA PRZYSZŁOŚCI WSI – TOŻSAMOŚĆ, TRWAŁOŚĆ, ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ

Odnosząc się do przedstawionego wcześniej schematu ukazującego różne postawy wobec przestrzeni i krajobrazu (ryc. 4), za najwłaściwsze można uznać podejście holistyczne i progresywne, które prowadzi do kreowania wizji rozwoju opartej na rozpoznaniu i zrównoważonym wykorzystaniu potencjału wsi. Próby konserwacji zachowanych form historycznych, których nie wypełni nowa, żywotna treść, doprowadzą do powstania nieautentycznych i w gruncie rzeczy niestabilnych form. Rekonstruowanie historycznych form krajobrazu, istniejących w innych, niemożliwych już do odtworzenia uwarunkowaniach, nie jest drogą do zrównoważonego zarządzania. Jego istotę stanowi tworzenie takich struktur, które będą mogły przyjąć nieuniknione przyszłe zmiany z zachowaniem stabilności i integralności krajobrazu. Wizja rozwoju wsi powinna być inspirującą, a jednocześnie wiarygodną i możliwą do realizacji wizualizacją pożądanego stanu, do którego należy dążyć. Taki cel mają poniższe wskazania i wytyczne dotyczące krajobrazu i architektury.

Krajobraz polskiej wsi będzie skutecznie chroniony przed destrukcją i kształtowany w sposób zgodny z jego charakterem przez spójną politykę krajobrazową. Obejmie ona zestaw różnego rodzaju instrumentów, zarówno tzw. twardych – prawnych, ekonomicznych i finansowych, jak i tzw. miękkich – związanych z projektami społecznymi, kulturowymi i szeroko rozumianą edukacją. Działania oparte na założeniach Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, realizowane na różnych szczeblach, obejmą strategie aktywnej ochrony i zarządzania krajobrazem, projekty i koncepcje, konsultacje, doradztwo i nadzór. Problematyka krajobrazowa będzie ściśle zintegrowana z systemem planowania przestrzennego, a ochrona charakteru krajobrazu będzie jednym z priorytetów przy podejmowaniu decyzji o użytkowaniu terenu i lokalizowaniu inwestycji. Pozwoli to na utrwalenie cennych struktur i form krajobrazu, wzmocnienie różnorodności, zapobieganie rozpraszaniu zabudowy i niekontrolowanym podziałom przestrzeni.

Poszczególne obszary wiejskie zachowają swoją specyfikę, zdefiniowaną przez historyczne rozplanowanie osiedli, architekturę regionalną oraz formy zieleni. Przestrzeń kulturowa będzie czytelna, rozpoznawalna na zewnątrz i stanie się elementem wzmacniania i odbudowy lokalnej tożsamości. Idea ochrony krajobrazu zyska silne wsparcie społeczne. Samorządy i społeczności lokalne uznają krajobraz za ważny element jakości życia i wymierny potencjał rozwojowy, nastąpi rozwój edukacji krajobrazowej, wzrośnie poziom świadomości, a także kompetencje zawodowe projektantów i planistów (Raszeja, 2023).

Rosnąca świadomość skutków nadmiernej intensyfikacji produkcji rolnej i eksploatacji zasobów środowiska, prowadzących do zachwiania równowagi przyrodniczej, spowoduje zmianę myślenia o przestrzeni rolniczej i uznanie jej funkcji ekosystemowych. Struktura krajobrazu będzie kształtowana w taki sposób, aby wykorzystać i wzmocnić zdolności regenerujące i samooczyszczające środowiska. Szczególną rolę będzie pełnił system zadrzewień śródpolnych, tworząc przestrzeń rolniczą o wysokich walorach estetycznych i przyrodniczych, a jednocześnie o dużej wartości produkcyjnej. Postępujące zmiany klimatyczne oraz zubożenie zasobów wody wymuszą odejście od struktur wielkopowierzchniowych i monokulturowych. Dominować będzie krajobraz rolniczy o mozaikowej strukturze, opartej na wzajemnym przenikaniu podstawowych elementów – pól uprawnych, łąk, lasów, zadrzewień śródpolnych, zbiorników wodnych. Świadome kształtowanie i pielęgnacja krajobrazu wpłynie na zwiększenie bioróżnorodności i regulację klimatu, a jednocześnie podniesie wartość estetyczną i walory rekreacyjne przestrzeni wiejskiej. Kurczenie się zasobów energetycznych i zwrot ku odnawialnym źródłom energii z pewnością spowodują istotne zmiany krajobrazu. Być może pojawią się też całkiem nowe formy, odmienne od tych, które już znamy. To z pewnością wielkie wyzwanie dla przyszłych projektantów i planistów, jednak ich wiedza, wrażliwość i profesjonalne przygotowanie pozwolą na odpowiednie umiejscowienie i wkomponowanie tych elementów, w sposób nienaruszający wrażliwych struktur krajobrazowych (Raszeja, 2023).

Wyznacznikiem kształtowania krajobrazu wsi będzie godzenie współczesnych potrzeb użytkowych z substancją historyczną. Zabytkowe obiekty i tradycyjna zabudowa wiejska będą podlegać adaptacji do współczesnych wymagań. Staną się też atrakcyjną ofertą dla użytkowników poszukujących miejsc o wyjątkowym charakterze, odmiennych od globalnej, standardowej oferty. Przeciwwagą dla płynnego społeczeństwa sieci, funkcjonującego w systemie globalnym, będą lokalne systemy społeczno-krajobrazowe, oparte na wykorzystaniu własnego potencjału (społecznego, kulturowego, ekonomicznego) i dbające o krajobraz postrzegany jako miejsce życia. Tego typu wspólnoty nie będą powszechnym zjawiskiem, ale z pewnością cennym „fermentem”, pomagającym w łamaniu

schematów. Powszechna będzie natomiast potrzeba zdrowego środowiska i dostępu do terenów rekreacji w harmonijnym krajobrazie wiejskim.

Architektura wernakularna będzie odpowiedzią na powszechną uniformizację i standaryzację. Jej istotą nie będą cytaty z historycznych wzorów czy odtwarzanie prymitywnego planu wiejskiej chałupy i powielanie tradycyjnych detali, lecz zachowanie autentyczności zarówno w rozwiązaniach formalnych i funkcjonalnych, jak i użytych materiałach. Najważniejszym założeniem będzie racjonalność i logika, jako odpowiedź na warunki zewnętrzne i potrzeby użytkowe mieszkańców, w czym zawsze wyrażał się autentyzm zabudowy wiejskiej. Projekty nawiązujące do archetypu domu mieszkalnego będzie cechowało utrzymanie skali budynków i dostosowanie do otaczającego krajobrazu, zachowanie tradycyjnej kolorystyki regionalnej, twórcze opracowanie detalu, a także zagospodarowanie siedlisk wiejskich z zastosowaniem ogrodzeń i bram wjazdowych o formach nawiązujących do lokalnej tradycji oraz z dużym udziałem powierzchni biologicznie czynnej. Będą wdrażane nowatorskie sposoby kontynuacji lokalnej tradycji we współczesnej zabudowie, z wykorzystaniem technologii opartych na wiedzy dawnych pokoleń i świadomości związku ze środowiskiem przyrodniczym, a jednocześnie z zastosowaniem nowoczesnych technologii budownictwa pasywnego, niskoemisyjnego i energooszczędnego.

PODSUMOWANIE

Nie istnieje idealny ani skończony obraz wsi. Jej rozwój jest procesem przebiegającym w zmieniających się warunkach. Również charakter krajobrazu i jego percepcja zmieniają się wraz z upływem czasu, zmianą modelu życia oraz postaw i wartości. Strategie rozwojowe i modele życia ulegają coraz szybszym zmianom, szczególnie w naszej „płynnej rzeczywistości”, będącej areną ciągłych, niespokojnych poszukiwań. Struktury przestrzenne i krajobrazowe, mimo wielu gwałtownych procesów i niekorzystnych zjawisk, wykazują jednak znaczną trwałość, która warunkuje też nasze przetrwanie. Współczesna świadomość, wsparta wiedzą, potwierdza konieczność ich zachowania i wzmacniania w przyszłości. Odbudowa tożsamości krajobrazowej i architektonicznej polskiej wsi nie może zatrzymać się na biernej ochronie tradycji i „zamrażaniu” historycznych form. Nie wystarczy zachowanie zabytkowych obiektów czy objęcie ich opieką konserwatorską. Mogą one natomiast być pomocne przy określaniu cech regionalnych we współczesnej zabudowie, a także zasad dostosowania nowych obiektów do zabudowy istniejącej. Obok tworzenia norm prawnych i narzędzi wdrażania polityki krajobrazowej jednym z fundamentów realizacji wizji jest powszechna

zmiana świadomości w tym zakresie. Przestrzeń wiejska, nieuchronnie zmieniająca swoją funkcję, coraz bardziej staje się „własnością” całego społeczeństwa, które jednocześnie musi uznać jej wartości, a także wziąć odpowiedzialność za jej stan. Nie można pozostawiać tego wyłącznie procesom gospodarczym, zmiennym strategiom politycznym czy też koniunkturze na rynku nieruchomości. Kształtowanie krajobrazu nie może sprowadzać się do jego „wypełniania” różnymi formami użytkowania czy zabudową. Przestrzeni wsi nie można traktować jedynie jako warsztatu produkcyjnego, a jednocześnie nieskończenie pojemnego „kontenera” dla wszelkich inwestycji oraz działań, często będących świadectwem braku zrozumienia, a nawet lekceważenia jej specyfiki. Treść krajobrazu kulturowego tworzy bowiem zarówno jego historia, jak i współczesność.

BIBLIOGRAFIA

- Bukraba-Rylska, I. (2008). *Socjologia wsi polskiej*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Hahn, A. (2006). Praktyka „dobrego życia” na wsi. Próby opisu teoretycznego i empirycznego. W: A. Kaleta, G. Vonderach (red.), *Nowa socjologia wsi w Niemczech* (s. 159–176). Toruń: Wyd. UMK.
- Idem, R. (2012). *Kształtowanie mikrośrodowiska jako miejsca wspólnoty*. Gdańsk: Wyd. Politechniki Gdańskiej.
- Kowicki, M. (2014). *Rozpraszanie zabudowy na obszarach Małopolski a kryzys kreatywności opracowań planistyczno-przestrzennych*. Kraków: Wyd. Politechniki Krakowskiej.
- MacFarlane, R. (2007). *Multi-functional landscapes: conceptual and planning issues for the countryside*. W: J.F. Benson, M. Roe (red.), *Landscape and sustainability* (wyd. 2, s. 138–166). London and New York: Routledge.
- Raszeja, E. (2013). *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*. Poznań: Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Raszeja, E. (2022). Tożsamość krajobrazowa i przestrzenna polskiej wsi – koncepcja i rzeczywistość. W: J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red.), *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi* (s. 187–203). Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar.
- Raszeja, E. (2023). *Krajobraz wsi – od „wypełniania” przestrzeni do kreowania wizji*. W: M. Halamska, M. Kłodziński, M. Stanny (red.), *Polska wieś 2044 – wizja rozwoju* (s. 121–126). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Selman, P. (2006). *Planning at the landscape scale*. London and New York: Routledge.
- Serafin, L., Niedźwiecka-Filipiak, I. (2023). *Przemiany krajobrazu przestrzeni publicznych wsi podmiejskich Wrocławia*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu.

Krystian Heffner✉

ORCID 0000-0002-2737-6417

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

✉krystian.heffner@ue.katowice.pl

Agnieszka Majorek-Gdula✉

ORCID 0000-0002-7005-5045

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

✉agnieszka.majorek-gdula@uekat.pl

EWOLUCJA OSADNICTWA WIEJSKIEGO – W KIERUNKU NOWEJ STRUKTURY PRZESTRZENNEJ WSI

WPROWADZENIE

Zmiany zachodzące w strukturach przestrzennych wsi w Polsce po 1990 r. mają charakter ewolucyjnych przekształceń o różnej intensywności i charakterze, z wyraźnymi różnicami w zależności od położenia geograficznego oraz lokalizacji – w relacji do ośrodków miejskich, szczególnie tych największych – a także od uwarunkowań komunikacyjno-transportowych.

Również nowe uwarunkowania związane z sytuacją polityczną (np. przystąpienie do Unii Europejskiej) i formami prowadzenia działalności gospodarczej często skutkują głębokimi i dalekosiężnymi konsekwencjami dla kierunków rozwoju wsi. Z jednej strony, dzięki realizacji programów oraz inwestowaniu środków europejskich zachodzi proces modernizacji i porządkowania przestrzeni obszarów wiejskich. Z drugiej, wzrost gospodarczy skutkuje żywiołowym inwestowaniem i słabo kontrolowanym rozszerzaniem się zurbanizowanych form zagospodarowania, nie tylko w bezpośrednim otoczeniu metropolii i miast, ale również w regionach oddalonych od nich, peryferyjnych i zdominowanych do niedawna przez rolnictwo czy użytki ekologiczne, często wchodzących na ścieżkę stopniowej marginalizacji (Nurzyńska, 2016; por. Jussila i in., 1998). Równolegle w wielu strefach wiejskich różnego rodzaju niedogodności położenia (peryferia krajowe, regionalne, a nawet lokalne, trudne warunki środowiskowe, problemy ekologiczne, komunikacyjne lub infrastrukturalne itp.) prowadzą do zmniejszania się liczby mieszkańców i stopniowego zaniku zabudowy, a nawet całych miejscowości (Heffner, 2023; Latocha, 2013; Wesołowska, 2018).

W artykule podjęto próbę oceny zmian, jakie zachodzą na obszarach wiejskich wskutek przemieszczeń ludności (odpływu i napływu mieszkańców), przekształceń struktury demograficznej wsi, ewolucji lokalnych i regionalnych rynków pracy, a także intensywności budownictwa mieszkaniowego, komunikacyjnego, handlowo-usługowego i produkcyjno-magazynowego po 1990 r. Opracowanie ma również na celu określenie wpływu przekształceń w zagospodarowaniu obszarów wiejskich na możliwości i kierunki rozwoju wsi w Polsce. Zmiany przestrzenne dotyczą zarówno obszarów zabudowanych (tzw. siedlisk), jak i stref użytkowanych rolniczo oraz w innych celach; obejmują też użytki ekologiczne. Przekształcenia przestrzeni wiejskiej oddziałują bezpośrednio i pośrednio na warunki życia i pracy mieszkańców wsi, na relacje społeczne i kulturowe, kształtują też ich przyszłe zachowania ekonomiczne i społeczne. Od użytkowników obszarów wiejskich w znacznym stopniu zależy struktura przestrzeni wiejskiej, intensywność i formy jej zagospodarowania, a także uporządkowanie i stopień zachowania walorów tak przyrodniczych, jak i rolniczych oraz krajobrazowych i kulturowych wsi. Warto jednak zwrócić uwagę na znaczenie czynników zewnętrznych, funkcjonowanie systemu planowania zagospodarowania przestrzennego, systemu przyciągania inwestycji na wieś, na oddziaływanie europejskich środków i wybór głównych kierunków rozwoju wsi (Heffner, 2015).

PROCESY, KTÓRYCH EFEKTEM SĄ WSPÓŁCZESNE FORMY ZAGOSPODAROWANIA OBSZARÓW WIEJSKICH

Zmiany w zagospodarowaniu obszarów wiejskich, rozumiane jako wzrost powierzchni zabudowanej (zajętej przez różne formy zainwestowania terenu), ogólnie zmierzają ku niewspółmiernie dużemu przyrostowi terenów zabudowanych na wsi. Gminy wiejskie, w których zmniejszyła się powierzchnia zajęta przez zabudowę, są stosunkowo nieliczne, a ich cechy charakterystyczne to długotrwała depopulacja oraz peryferyjne położenie względem ośrodków wzrostu społeczno-gospodarczego (głównie w sensie komunikacyjnym) w wymiarze krajowym, regionalnym, a także lokalnym.

Pleninger i in. (2016) stwierdzają, że to rozmaite kombinacje czynników politycznych, instytucjonalnych, kulturowych, przyrodniczych i przestrzennych, występujące z różnym natężeniem, determinują zmiany krajobrazu, w tym krajobrazu wiejskiego (Pleninger i Bieling, 2012). Takiej roli nie odgrywają pojedyncze czynniki, nawet te o kluczowym znaczeniu (Wolski i Sykała, 2016;

Zasada i in., 2013). Inne, powiązane badania, przeprowadzone przez Seto i in. (2011) wykazały, że przekształcanie gruntów rolnych w tereny inwestycyjne typu miejskiego jest napędzane głównie przez różne kombinacje czynników istotnych dla rozwoju społeczno-gospodarczego konkretnych miejsc. Może to być np. charakterystyczny spłot czynników demograficznych i ekonomicznych (*spillover*), często wzmacniany uwarunkowaniami kulturowymi w najszybciej rozwijających się gospodarczo regionach świata. Podkreśla się, że istnienie dodatkowych czynników, oddziałujących łącznie z czynnikami populacyjnymi i ekonomicznymi, takich jak międzynarodowe przepływy kapitałowe, występowanie gospodarki nieformalnej, polityka użytkowania gruntów (lub jej brak) czy różnice w kosztach transportu – wszystko to wpływa na intensywność procesu ekspansji terenów zurbanizowanych w skali europejskiej i globalnej (Ustaoglu i Williams, 2024).

Równocześnie powstają coraz szersze strefy permanentnych trudności rozwojowych na obszarach wiejskich, gdzie zastosowanie znaczącej interwencji zewnętrznej (np. pomoc w ramach polityki spójności UE lub polityki rolnej UE, inwestycje i programy finansowane ze środków krajowych; Wigier, 2013) nie jest w stanie zmienić kierunku rozwoju tych obszarów bez wykorzystania często długotrwałych działań oraz kosztownych narzędzi inicjujących i pobudzających rozwój (Rodríguez-Pose, 2018). Niestety, procesom tym nie towarzyszy analogiczny spadek zainwestowania terenu ani zmniejszenie powierzchni zabudowanej. Miejscowości wiejskie nie stają się bardziej skupione, łatwiejsze do obsługi (również infrastrukturalnej i związanej z dostępem do usług sektora publicznego). Wręcz przeciwnie, ich zabudowa staje się coraz bardziej rozproszona, co zdecydowanie utrudnia zmianę trendów rozwojowych tego typu wsi i całych struktur lokalnych. Procesy „wylewania się” struktur miejskich na otaczające obszary wiejskie (suburbanizacja) skutkują wzrostem ich zaludnienia, ale równocześnie powodują coraz większe rozproszenie zabudowy, co łączy się z nieproporcjonalnie dużym wzrostem poziomu zainwestowania terenu w relacji do rzeczywistego przyrostu ludności (Gibas i Majorek, 2020). W miejscowościach objętych tymi procesami gwałtownie rosną też koszty obsługi infrastrukturalnej i komunalnej (por. Jadach-Sepiolo i Zathay, 2021). Jak się okazuje, również w strefach spadku zaludnienia (często znacznego, przyjmującego formę depopulacji) rozproszenie zabudowy wiejskiej zwiększa się ze względu na coraz większe ubytki w zamieszkałych i użytkowanych budynkach, przez co zwiększają się odległości między używanymi zabudowaniami, a poszczególne wsie mają coraz luźniejszą strukturę przestrzenną. Proces zmniejszającej się zwartości osiedli wiejskich znacząco ogranicza możliwości wsparcia finansowego dla inwestycji infrastrukturalnych i działań aktywizujących, inicjujących procesy rozwoju wsi.

Generalnie wskaźniki jakości życia dla gmin wiejskich mają silny związek z poziomem rozwoju gospodarczego (Bański, 2008), ale istotny jest też poziom rozwoju gospodarczego w ich otoczeniu. Jeśli w sąsiedztwie znajdują się duże ośrodki miejskie, charakteryzujące się szybkim tempem wzrostu gospodarczego, to pobliskie gminy wiejskie są częściej wybierane na miejsce zamieszkania wielu mieszkańców takich miast. Jakość życia na wsi ma również wpływ na stan procesów demograficznych (Wiśniewski i in., 2020), a w szczególności na trwałość trendów zmian ludnościowych (starzenie się populacji, bardzo niski wskaźnik dzietności kobiet, feminizacja, maskulinizacja, przewaga odpływu migracyjnego, niskie wskaźniki napływu migracyjnego itd.).

Istotne znaczenie ma także stan istniejącej infrastruktury (technicznej i społecznej) oraz jakość zagospodarowania przestrzennego wsi – skupienie i zwartość miejscowości wiejskich, zachowanie historycznego układu osadniczego, formy zabudowy mieszkaniowej i gospodarczej, przestrzenie publiczne i ogólnodostępne (Kołodziejczak i in., 2021). Pewne znaczenie ma także możliwość wskazania czynników związanych z funkcjonowaniem i zagospodarowaniem wsi, które są podstawą do wyznaczenia stref tworzących tzw. obszary problemowe (Jakubowski i Bronisz, 2019). Zarówno zabudowa wsi, jak i struktura przestrzeni rolniczej oraz układ terenów otwartych ukształtowały się pod wpływem zmian gospodarczych, demograficznych oraz społecznych, kulturowych i politycznych. Znaczące przemieszczenia ludności, najpierw w kierunku miast, później w stronę stref podmiejskich, a także w relacjach peryferia – centra miejskie i gospodarcze, wpływały na formy i intensywność zagospodarowania przestrzeni wiejskiej.

W kontekście historycznym warto przypomnieć wizje niektórych składowych systemu społeczno-gospodarczego Polski z lat 70. i 80. (m.in. systemu osadniczego, społeczeństwa, gospodarki, rolnictwa i obszarów wiejskich), formułowane wówczas w kilkudziesięcioletniej perspektywie, ale często dla okresu po roku 2000 (por. m.in. Malisz, 1984; Prognozy rozwoju..., 1971). Zakładano, że zdecydowana większość ludności Polski już w pierwszej dekadzie XXI w. będzie mieszkać w miastach, głównie większych, a tysiące wsi i małych miast miało ulec likwidacji. Nieliczni rolnicy, po pełnym uspołecznieniu rolnictwa, mieli dojeżdżać z obszarów podmiejskich do pracy w wielkotowarowych gospodarstwach rolnych, powstających na zreorganizowanych terenach po rolnictwie indywidualnym (Malisz, 1971). Zakładano wówczas, że realizacja modelu modernizacji rolnictwa z wykorzystaniem wielkotowarowych i uspołecznionych gospodarstw rolnych o dużej powierzchni łączyć się będzie z radykalną redukcją zatrudnienia w tym sektorze, co z kolei miało skutkować całkowitą zmianą struktury osadniczej wsi i obsługujących je małych miast. Nie ulegało wątpliwości, że skutkiem tych zmian będzie znaczące zmniejszenie liczby

osiedli wiejskich i najmniejszych miast¹. Wdrażanie takiego kierunku przemian i odchodzenie od własności chłopskiej, połączone z preferencjami dla systemu pracy najemnej, w konsekwencji „odrywało” dotychczasowych mieszkańców wsi od miejsc zamieszkania i inicjowało ich masowe przesunięcie w kierunku większych miast. W sumie ówczesne preferencje uprzemysłowienia i „uspołecznienia” rolnictwa zaowocowały silnym przyspieszeniem procesów urbanizacyjnych na obszarach wiejskich, pojawieniem się w wielu wsiach zabudowy blokowej dla pracowników sektora państwowego i spółdzielczego oraz pogłębieniem dychotomii miasto – wieś (Golachowski, 1969; Prochownikowa, 1975). W latach 70. zakładano, że postępująca urbanizacja zaowocuje zintegrowanymi zespołami osadniczymi, obejmującymi również obszary wiejskie, opartymi na dużych miastach. Miały one być silnie wzajemnie powiązane społecznie i gospodarczo, głównie wzdłuż najważniejszych, łączących je ciągów komunikacyjnych. Rozwój aglomeracji miejskich miał postępować głównie przez ekspansję zewnętrzną, wchłanianie otaczających je zurbanizowanych wsi (suburbanizacja) i mniejszych miast. Sądzono, że ukształtuje się system węzłowo-pasmowy o policentrycznym charakterze, którego wiodącymi elementami będą największe aglomeracje miejsko-przemysłowe (por. Rakowski, 1975).

Wraz z załamaniem się systemu socjalistycznego pod koniec lat 80. całkowicie zarzucono koncepcje wprowadzania „rewolucyjnych” zmian w strukturze obszarów wiejskich. Zarówno uspołecznienie własności ziemi, jak i tworzenie nowych kompleksów mieszkaniowych na wsi zdecydowanie spowolniło. Natomiast scenariusz zagospodarowania przestrzeni wiejskiej dzięki szybkiej urbanizacji wsi w zewnętrznych strefach większych miast w dużym stopniu się zrealizował (Heffner, 2011b). Wyznaczone wówczas zewnętrzne zasięgi aglomeracji miejskich okazały się jednak zbyt szerokie, przez co wychodząca z miast zabudowa mieszkaniowa stawała się w coraz większym stopniu rozproszona i chaotyczna (por. Jadach-Sepiolo i Zathej, 2021; Kudłacz i Karwińska, 2021). Natomiast w układzie regionalnym, głównie w Polsce wschodniej i północnej, gdzie duże ośrodki rozwinęły się w znacznie większym niż zakładano stopniu, uruchomione zostały procesy wyludniania się wsi nie tylko na peryferiach, ale i w ich szerokim otoczeniu (Eberhardt, 1989; Stasiak, 1992). Równocześnie dające o sobie znać wyczerpywanie się potencjału demograficznego w skali kraju – tak ośrodków miejskich, jak i peryferyjnych obszarów wiejskich – spowolniło proces suburbanizacji w strefach zewnętrznych większości dużych i średnich

¹ Podobny model reorganizacji wsi, oparty na radykalnym zmniejszeniu liczby gospodarstw rolnych i ich dalszym uspołecznieniu, zrealizowano w latach 70. i 80. w Rumunii, ale obejmował on zdecydowanie szerszy zakres zmian niż w Polsce (por. Drobek i Heffner, 1994).

aglomeracji miejskich. W latach 80. wszystkie te nawarstwiający się problemy, związane z koniecznością zahamowania negatywnych zjawisk społecznych i ekonomicznych na wsi, skutkowały powrotem do koncepcji koncentracji czynników rozwoju w wybranych, bardziej dostępnych komunikacyjnie lokalnych ośrodkach wiejskich. Były to m.in. koncepcje wsi kluczowych, koncepcje wielofunkcyjnego rozwoju wsi czy zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi (Heffner, 2015; Kołodziejczak, 2017; Kołodziejczak i in., 2021).

W nowszych rozważaniach na temat przyszłych przemian na wsi sformułowano cztery ogólne scenariusze/strategie rozwoju obszarów wiejskich:

- peryferyzacji – gdzie przyjęto, że w warunkach stagnacji gospodarczej w rozwoju wsi priorytet będzie miała efektywność przed spójnością,
- polaryzacji – zakładające szybki wzrost gospodarczy kraju i przedkładający efektywność nad wzrost spójności; stał się on podstawą wskazania kierunków rozwoju obszarów wiejskich w KSRR 2010–2020²,
- depresji – opierające się na preferowaniu wyrównywania poziomu rozwoju wsi przed efektywnością, przy stagnacji rozwoju gospodarczego,
- unifikacji – uwzględniające dodatkowo wygenerowanie szybkiego rozwoju gospodarczego (Bański, 2013).

Zarówno polityka europejska w sferze rozwoju obszarów wiejskich, jak i krajowe programy rozwoju preferują przedsięwzięcia, które prowadzą do przyspieszenia wzrostu społeczno-gospodarczego, a więc *de facto* sprzyjają wprowadzaniu w życie scenariusza polaryzacji. Założono podjęcie wielu działań, których nieuniknionym skutkiem jest nie tyle niwelowanie różnic w poziomie rozwoju wsi, ale różnicowanie się poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wsi oraz powstawanie stosunkowo szerokich obszarów rozwijających się znacznie wolniej i słabo korzystających z efektów wzrostu gospodarczego. Liczne badania europejskie wskazują i ostrzegają, że obszary wiejskie o niskiej dostępności będą się wyludniać ze względu na utrzymujący się *exodus* młodych ludzi, preferujących łatwy dostęp do edukacji i liczących na znaczącą poprawę warunków życia. Działania i przedsięwzięcia odwracające ten proces są trudne do przeprowadzenia ze względów społecznych, kulturowych i ekonomicznych³.

² Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, miasta, obszary wiejskie (2010). Monitor Polski, 36.

³ Więcej m.in. w opracowaniu: EDORA. European Development Opportunities for Rural Areas (2011). Applied Research 2013/1/2 Final Report, Annex 1 (Part C: Scientific Working Papers). ESPON & UHI Millennium Institute.

SUBURBANIZACJA

Zmiany w zagospodarowaniu obszarów wiejskich idą – ogólnie biorąc – w dwóch kierunkach. Z jednej strony coraz szerszy jest zasięg „kolonizacji” miejskiej, która polega na „inwazji” jedno- i wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej zarówno w otoczenie tradycyjnych wsi, jak i na obszary użytkowane dotąd rolniczo (również na tereny leśne). Powiązania funkcjonalne nowych mieszkańców są generalnie zewnętrzne i niezintegrowane lokalnie. W strukturach osadniczych powstają funkcjonalne układy równoległe, wsie nie przekształcają się w układy wielofunkcyjne, często ze względu na zanikający popyt na lokalne usługi i towary zamierają funkcje usługowe, co w wielu wypadkach prowadzi nawet do wyludniania się tego typu jednostek. Podobne procesy zachodzą zwykle we wsiach małych i peryferyjnie położonych.

Z drugiej strony, w wielu polskich regionach proces odchodzenia od rolnictwa praktycznie się zakończył (m.in. lubuskie, opolskie, śląskie, małopolskie, podkarpackie) i tylko w nielicznych wiejskich gospodarstwach domowych głównym źródłem utrzymania jest działalność rolnicza. W warunkach transformacji gospodarczej w Polsce zmiany funkcjonalne – a więc powiązania przez pracę, edukację, handel i usługi, uczestnictwo w kulturze i inne – w tradycyjnych strukturach osiedli wiejskich zachodzą ewolucyjnie. Liczne wsie żywiłowo urbanizują się w sensie społecznym i przestrzennym, a część z nich nabiera wielofunkcyjnego charakteru, stając się zarówno miejscem zamieszkania, jak i pracy oraz wypoczynku (m.in. rozszerzające się zjawisko „drugich domów”), o rosnącym stopniu integracji społecznej i poprawiającej się jakości życia (Heffner, 2011a; Heffner i Czarnecki, 2011).

Jakkolwiek suburbanizacja w otoczeniu miast wynika z wielu różnych czynników społeczno-ekonomicznych, w polskich warunkach jest silnie stymulowana przez formalne i proceduralne słabości oraz dysfunkcje systemu planowania przestrzennego (Sykała, 2023). Niestety, żywiłowe procesy intensyfikujące bezpośrednie oddziaływania większych miast (nie tylko metropolii) na tereny przyległe, przeważnie wiejskie, w strefach tzw. miejskich obszarów funkcjonalnych mają charakter trwały, a nawet ulegają intensyfikacji, co pozwala sądzić, że trend rozpraszający zabudowę i inwestowanie na obszarach wiejskich utrzymywać się będzie co najmniej przez kolejną dekadę (Sykała i in., 2023). Zasięg obszarów ściśle powiązanych funkcjonalnie z większymi miastami rośnie, przyjmując i kontynuując tendencję rozlewania się miasta (*urban sprawl*, por. m.in. wnioski z opracowań Szachowicz i Niedźwiecka-Filipiak, 2007; Wilczyński i in., 2014). Chodzi zarówno o formy zabudowy, jak i miejski styl życia, a także o rosnący wymiar dojazdów do pracy w centrach miast (Kudłacz i Karwińska, 2021).

Stosunkowo często przynajmniej część żywiłowo zurbanizowanych podmiejskich wsi jest formalnie włączana do miast (Heffner i Majorek, 2021). W praktyce oznacza to, że w dokumentach strategicznych uznaje się, że proces odchodzenia od tradycyjnego podziału struktur osadniczych na miasto i wieś – ze względu na postępującą, ekstensywną i chaotyczną urbanizację stosunkowo szerokich stref wiejskich, zwłaszcza w sąsiedztwie dużych miast – ma charakter modelowy, a rosnące zróżnicowanie funkcjonalne wsi stopniowo ogranicza i marginalizuje znaczenie funkcji rolniczej na tych obszarach.

CHARAKTERYSTYCZNE STRUKTURY OSADNICTWA WIEJSKIEGO W POLSCE

Stosunkowo niewiele jest gmin wiejskich, w których następuje wyraźny, stały wzrost (przyrost) liczby ludności (co najmniej od początku transformacji). Natomiast coraz liczniejsza staje się grupa gmin wiejskich, w których wyraźna jest mniej lub bardziej trwała depopulacja. Często struktury o takich cechach tworzą szerokie strefy, obejmujące znaczne części jednego lub kilku regionów (Majdzińska, 2018). Spadek zaludnienia na obszarach wiejskich ma zwykle złożone przyczyny, często o podłożu społecznym, kulturowym i etnicznym, silnie warunkowane historycznie. Istotne są również charakterystyczne cechy demograficzne społeczności lokalnych i regionalnych. Jednak główne przyczyny zmian potencjału ludnościowego obszarów wiejskich wiążą się z edukacyjnym odpływem ludzi młodych, spowodowanym słabą rzeczywistą dostępnością lokalnych, a przede wszystkim regionalnych rynków pracy. Niedogodności te skutkują odpływem definitywnym (którego wzrost wynika także z problemów słabnącego sektora publicznego), a w rezultacie pogarszaniem się obsługi mieszkańców, przy czym jest to efekt permanentnych trudności gospodarczych w strukturach wiejskich. Wszystkie te zjawiska w warunkach polskich są od dawna identyfikowane i często łączone z procesami nasilającej się polaryzacji rozwoju na obszarach wiejskich (zob. m.in. Heffner i Klemens, 2013; Ilnicki, 2002; Szymańska i Biegańska, 2014). Feminizacja i starzenie się populacji wiejskiej, niska dzietność kobiet, słaba aktywność zawodowa populacji, permanentny odpływ ludności, głównie młodej, ale często także licznych osób z grupy produkcyjnej, brak nowych mieszkańców lub bardzo niskie wskaźniki napływu ludności – wszystkie te cechy opisują populację peryferyjnych i marginalizujących się obszarów wiejskich w większości regionów w Polsce.

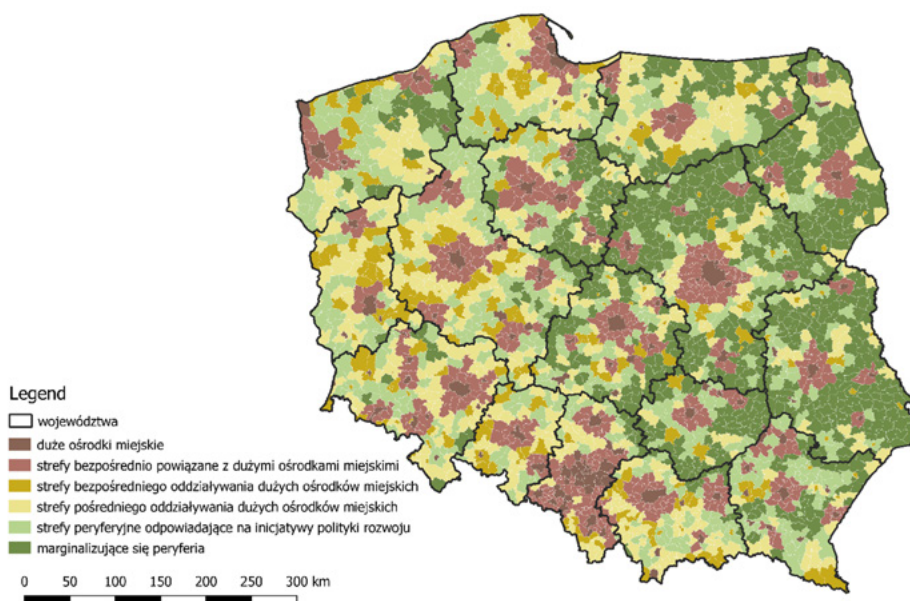
Wprawdzie przeważająca część obszarów wiejskich charakteryzuje się niewielkimi zmianami ludnościowymi w dłuższej perspektywie, jednak po 1999 r.

w większości gmin wiejskich mają one charakter spadkowy, co często inicjuje procesy marginalizacji. Tylko strefy wiejskie bezpośredniego, wzajemnego powiązania i oddziaływania dużych ośrodków miejskich oraz obszary lokalne niektórych miast średnich i mniejszych cechują się wzrostem populacji. Natomiast liczne strefy wiejskie z różnego rodzaju dysfunkcjami położenia tworzą tzw. wewnętrzne peryferie (inner peripheries). Są to obszary o „uśpionych” lub utraconych potencjałach rozwojowych, ze względu na ich społeczną lub gospodarczą peryferyjność, często spowodowaną słabą dostępnością komunikacyjną i relatywnie dużym oddaleniem czasowym od centrów gospodarczych, ograniczonym zakresem powiązań funkcjonalnych i problemami w ich trwałym nawiązaniu. Obszary tego typu najczęściej wymagają kompleksowej i dedykowanej interwencji, dostosowanej do specyfiki ich kapitałów terytorialnych (Churski i in., 2024).

Stan osadnictwa wiejskiego w powiązaniu z rozwojem miast

Obszary wiejskie w Polsce wielokrotnie były przedmiotem różnego rodzaju klasyfikacji, zarówno funkcjonalnych, jak i uwzględniających zróżnicowane aspekty gospodarcze, społeczne, demograficzne, kulturowe, infrastrukturalne i inne, które oddziałują na kierunki i tempo rozwoju w układach terytorialnych. Jeśli uwzględnić przynajmniej kilka tego typu prób przestrzennego porządkowania obszarów wiejskich, to łącząc proponowane wydzielienia – kompilacja różnych grupowań obiektów (gminy wiejskie) w ujęciu metod taksonomicznych – wykonane pod koniec drugiej dekady XXI w.⁴, uzyskano nową typologię gmin wiejskich, uwzględniającą zarówno trendy rozwojowe, jak i przeważające relacje w układach powiązań z głównymi ośrodkami miejskimi. Nowe grupowanie uwzględnia zestawy cech charakteryzujące społeczno-ekonomiczny charakter jednostek lokalnych (gmin) i osiągnięty poziom rozwoju, znaczenie dominujących funkcji gospodarczych dla ich rozwoju, typ zmian demograficznych z naciskiem na rolę przepływów migracyjnych, rodzaj i siłę powiązań z głównymi centrami miejskimi (miasta wojewódzkie i ośrodki subregionalne) oraz relacje związane z lokalizacją w przestrzeni regionalnej, krajowej i europejskiej, a także intensywność zmian w zabudowie wsi. W sumie uzyskano pięć charakterystycznych typów obszarów wiejskich (grup gmin), które cechują się odmienną – w sensie stanu oraz kierunku zmian – sytuacją rozwojową, w jakiej znalazły się na początku trzeciej dekady XXI w. (ryc. 1; Heffner i Twardzik, 2022).

⁴ Wykorzystano klasyfikacje zaprezentowane w opracowaniach: Gibas i Heffner, 2018; Heffner i Gibas, 2016; Komorowski i in., 2021; Kozera i Głowicka-Wołoszyn, 2018; Sykała i in., 2023; Śleszyński i Komornicki, 2016.

Ryc. 1. Klasyfikacja funkcjonalna gmin w Polsce wg relacji z dużymi ośrodkami miejskimi
 Źródło: opracowano na podstawie modyfikacji podziału zastosowanego w pracy Śleszyński i Komornicki, 2016.

Pierwsza grupa to gminy wiejskie i miejsko-wiejskie ściśle powiązane z rozwojem dużych ośrodków miejskich, charakteryzujące się z reguły znaczącym wzrostem liczby ludności, dużym napływem migracyjnym, intensywną, przeważnie żywiolową suburbanizacją (budownictwo mieszkaniowe typu miejskiego, jedno- i wielorodzinne, znaczący wzrost liczby mieszkań) i silną presją inwestycyjną, prowadzącą do istotnych zmian w formach zagospodarowania przestrzeni oraz szybkiego zmniejszania się otwartości krajobrazu. W sferze relacji funkcjonalnych dominują bezpośrednio powiązania z miejskim rynkiem pracy, sektorem publicznym oraz usługami zlokalizowanymi w mieście. W gminach otaczających największe miasta, a także ośrodki subregionalne i niektóre lokalne, charakterystyczne są masowe, codzienne dojazdy do pracy, do szkół i usług w centrum miejskim (ryc. 2 i 3).

Druża grupa gmin wiejskich to stosunkowo duża liczba jednostek lokalnych, na które bezpośrednio oddziałuje rozwój dużych ośrodków miejskich, które są głównym celem dojazdów do pracy i częstego korzystania z usług (przede wszystkim edukacyjnych i służby zdrowia) oraz handlu, zwłaszcza wielkopowierzchniowego (ryc. 4 i 5; Heffner i Twardzik, 2011). Często w transmisji wpływów centrów dużych miast biorą udział mniejsze ośrodki miejskie, a nawet większe

Ryc. 2. Strefy bezpośrednio powiązane z dużymi ośrodkami miejskimi. Michałowice, powiat pruszkowski, woj. mazowieckie

Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

Ryc. 3. Strefy bezpośrednio powiązane z dużymi ośrodkami miejskimi. Mogilany, powiat krakowski, woj. małopolskie

Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

Ryc. 4. Strefy bezpośredniego oddziaływania dużych ośrodków miejskich. Kamień Śląski i Kamionek, powiat kropkowicki, woj. opolskie

Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

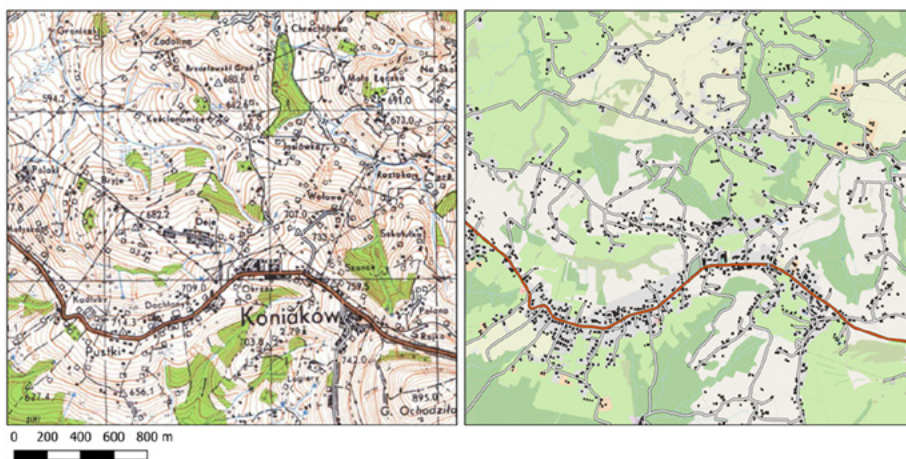

Ryc. 5. Strefy bezpośredniego oddziaływania dużych ośrodków miejskich. Dębki, powiat pucki, woj. pomorskie

Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

wsie, w których koncentrują się usługi publiczne (m.in. administracja lokalna, służba zdrowia, edukacja, usługi opiekuńcze) i handel detaliczny (Biczowska i Biczowski, 2025). Również tu widoczne są efekty suburbanizacji i ułatwień w lokalizacji rozproszonej zabudowy mieszkaniowej na niezagospodarowanych dotąd terenach rolniczych (w tym leśnych) w postaci rosnących powierzchni zajmowanych przez infrastrukturę drogową, komunalną, energetyczną, rekreacyjno-turystyczną, wypoczynkową itp. (Gibas i Heffner, 2018).

Trzecia, dość liczna grupa gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, to strefa pośrednich i raczej słabszych oddziaływań oraz relacji z dużymi ośrodkami miejskimi. Rozwijają się one głównie przez przepływy edukacyjne, a także do innych usług publicznych; w mniejszym stopniu są to relacje związane z dojazdami do pracy (ze względu na większe odległości, bardziej złożoną i utrudnioną komunikację, wyższe koszty). Obszary wiejskie w tej strefie charakteryzują się przeważnie ujemnym bilansem migracyjnym z miastami regionalnymi i subregionalnymi (ryc. 6 i 7). W wielu miejscowościach ujawniają się skutki postępującej depopulacji i peryferyzacji wielu gorzej skomunikowanych miejscowości (m.in. likwidacja szkół, przedszkoli, żłobków, świetlic wiejskich, zanik usług handlowych w mniejszych wsiach, por. Amcoff i in., 2011; Kistowski, 2009). Efekty *urban sprawl* są tu często widoczne w lokalizacjach nowej zabudowy nawiązujących do węzłów komunikacyjnych, pojawiają się także w otoczeniu mniejszych ośrodków miejskich.

Ryc. 6. Strefy pośredniego oddziaływania dużych ośrodków miejskich. Koniaków, powiat cieszyński, woj. śląskie

Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

Ryc. 7. Strefy pośredniego oddziaływania dużych ośrodków miejskich. Sławoszowice, powiat milicki, woj. dolnośląskie

Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

Czwarta grupa gmin wiejskich i miejsko-wiejskich charakteryzuje się dominacją lub znaczącym udziałem funkcji rolniczej lub leśnej w gospodarce lokalnej. Ich lokalizacja przestrzenna najczęściej cechuje się różnego rodzaju niedogodnościami związanymi z dostępnością komunikacyjno-transportową, zarówno w skali lokalnej, jak i regionalnej. W kontekście relacji z większymi ośrodkami miejskimi, a często również w układach lokalnych mają cechy obszarów peryferyjnych lub tzw. wewnętrznych peryferii (Churski i in., 2024; Kołodziejczak i in., 2021; Szczepańska, 2021). W większości wsie charakteryzują się stagnacją liczby mieszkańców lub niewielkim spadkiem zaludnienia, związanymi z odpływem ludności, szczególnie młodszej, do miast oraz za granicę (ryc. 8 i 9). Najczęściej są to jednostki w zasięgu oddziaływania lokalnych ośrodków rozwoju (miasta powiatowe, małe miasta – centra gminne), m.in. ze względu zasoby pracy, ale i możliwości lokalizacyjne (np. związane z dobrą dostępnością transportową, uzbrojone tereny związane z wcześniejszym zainwestowaniem w sektorze rolniczym). Gminy wiejskie tego typu, często dzięki udanym próbom przyciągania środków pomocowych z programów rozwoju UE, jak i podejmujące działania przyciągające inwestorów są podatne na impulsy polityk rozwoju (Komorowski i in., 2021; Wolski i Sykała, 2016).

Grupa piąta to jednostki lokalne z dominacją funkcji rolniczej lub ekologiczno-leśnej, w których występują niedobory usług publicznych i problemy

Ryc. 8. Strefy peryferyjne odpowiadające na inicjatywy polityki rozwoju. Przytulanka, powiat moniecki, woj. podlaskie

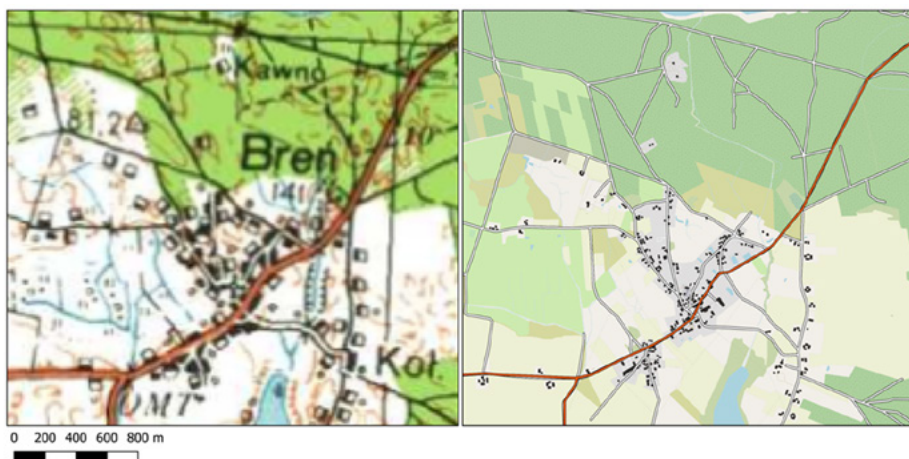
Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

Ryc. 9. Strefy peryferyjne odpowiadające na inicjatywy polityki rozwoju. Mieleszyn i Karniszewo, powiat gnieźnieński, woj. wielkopolskie

Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

z dostępnością do nich. Wsie są zazwyczaj niewielkie, często mają rozproszony charakter, co łącznie utrudnia dostęp do infrastruktury komunikacyjnej, technicznej i społecznej. Obszary wiejskie w tej grupie mają zdecydowanie odpływowy charakter, a pogłębiające się symptomy starzenia się populacji implikują dalsze problemy rozwojowe (Kurek i in., 2020). Charakterystyczne jest peryferyjne położenie układów wiejskich zarówno w skali lokalnej (niektóre gminy w woj. dolnośląskim, wielkopolskim, łódzkim), regionalnej (m.in. strefy pogranicza woj. świętokrzyskiego, podkarpackiego, warmińsko-mazurskiego, a także rozległe obszary w woj. podlaskim, mazowieckim (północna część) i lubelskim), częste są też symptomy marginalizacji (trwale ujemny bilans migracyjny i ludnościowy, minimalny ruch inwestycyjny, zanik zabudowy w obszarach z niewystarczającą lub niskiej jakości siecią drogową, trudno dostępne, pozbawione infrastruktury technicznej przysiółki, pojedyncze zagrody, wycofywanie się sektora usług publicznych i handlowych (ryc. 10 i 11).

Ryc. 10. Marginalizujące się peryferia. Breń, powiat choszczeński, woj. zachodniopomorskie
Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

Jeśli sytuację rozwojową, w jakiej znalazły się pod koniec drugiej dekady XXI w. obszary wiejskie, powiązać z procesami zmian o charakterze demograficznym z okresu 1999–2003⁵, a w szczególności z wyraźnie dodatnim

⁵ Okres 1999–2003 to przedział czasowy, w którym Polska rozpoczęła proces przygotowania i akcesji do Unii Europejskiej oraz – począwszy od 2004 r. – funkcjonowania w jej strukturach.

Ryc. 11. Marginalizujące się peryferia. Gawłowice i Waclawów, powiat sieradzki, woj. łódzkie
 Źródło: opracowano na podstawie materiałów państwowego zasobu geodezyjnego i kartograficznego (BDOT), portalu OpenStreetMap.pl, a także z wykorzystaniem map topograficznych opracowanych w latach 1962–1989 do celów gospodarczych [mapy.geoportal.gov.pl].

(stosunkowo niewielka grupa jednostek lokalnych) lub wyraźnie ujemnym bilansem ludnościowym (liczna grupa jednostek lokalnych tworzących rozległe skupienia w większości regionów), to gminy wiejskie tworzące grupę pierwszą cechują się przeważająco wyraźnym wzrostem populacji, natomiast jednostki lokalne należące do grupy piątej prawie wyłącznie charakteryzują się wyraźnym ubytkiem ludności. W pozostałych trzech grupach zmiany ludnościowe nie są tak jednoznaczne, aczkolwiek przeważają procesy mniejszego lub większego spadku zaludnienia, natomiast liczne gminy wiejskie bezpośrednio powiązane z mniejszymi ośrodkami miejskimi (ośrodki subregionalne, miasta powiatowe, ponadlokalne centra) wykazują wzrost zaludnienia (m.in. Bolesławiec, Stronie Śląskie, Nysa, Busko Zdrój, Połaniec, Biłgoraj, Puławy, Płońsk, Ciechanów, Ostrołęka, Olecko, Ełk, Pisz, Brodnica, Złocieniec, Słubice i in.). Oznacza to, że również część mniejszych ośrodków miejskich dysponuje wystarczającym potencjałem gospodarczym, infrastrukturalnym i ludnościowym, by generować impulsy rozwojowe wiążące lokalną populację (miejską, podmiejską i wiejską), a przepływy migracyjne w ich otoczeniu bilansują się dodatnio.

GŁÓWNE PROBLEMY ROZWOJU STRUKTURY ZAGOSPODAROWANIA WSI

Najnowsze trendy rozwojowe na obszarach wiejskich sytuują strefy zapóźnienia i niskiej dynamiki wzrostu w rejonach położonych peryferyjnie w stosunku do sieci głównych miast, a także częściej w Polsce wschodniej niż zachodniej (Heffner, 2015). W okresie transformacji spośród obu czynników określających przestrzenne zróżnicowanie obszarów wiejskich większą rolę odgrywają kwestie położenia w kategoriach opisu centrum – peryferie niż zaszczości historyczne (rozbiorowe i związane z przesunięciem granic po drugiej wojnie światowej (Rosner i Stanny, 2014). Jeśli syntetycznie ująć cechy struktur przestrzennych wsi i charakterystyki obszarów wiejskich, które sprzyjają wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu, można je zebrać w następujące stwierdzenia:

- tylko część miejscowości na obszarach wiejskich jest podatna na rozwój społeczno-gospodarczy, a dotyczy to szczególnie osiedli o charakterze skupionym i zwartym; większość wsi wymaga działań inicjujących aktywizację,
- korzystną charakterystyką jest duża dostępność komunikacyjna wsi oraz możliwość penetracji struktur morfologicznych tworzących wiejską jednostkę osadniczą poprzez czytelny i utwardzony system dróg i ulic,
- większa liczba mieszkańców, wyznaczająca potencjał demograficzny wsi (co najmniej 300 osób, tj. około 100 gospodarstw domowych lub budynków mieszkalnych), uzasadnia ekonomicznie podtrzymywanie podstawowego sektora usług i tworzenie przestrzeni publicznych o charakterze centrum,
- brak negatywnych tendencji w rozwoju demograficznym (zawsze prowadzą one do degradacji układów przestrzennych wsi i niekorzystnych konsekwencji gospodarczych),
- zróżnicowana struktura funkcjonalna układu wiejskiego (wielofunkcyjność), najkorzystniej bez dominacji funkcji rolniczej i w mniejszym stopniu mieszkaniowej,
- brak rozproszenia zabudowy wsi jest czynnikiem ułatwiającym integrację infrastrukturalną oraz społeczną, warunkuje dostępność układu wsi – zwłaszcza z zewnątrz,
- złożoność morfologiczna wsi jest możliwa wyłącznie w układach z udziałem zabudowy skupionej lub zwartej, z konsekwencjami analogicznymi do braku rozproszenia, ale ze zwiększającą się dostępnością wewnętrzną,

- występowanie elementów układu centrum wsi o charakterze węzłowym zwykle wiąże się z bardziej złożonymi genetycznie strukturami morfologicznymi (wsie ulicowe, owalnice, wielodrożnice, wsie placowe, osady targowe, osady przemysłowe lub zdegradowane miasta),
- powstają liczne nowe obiekty, w tym o funkcji niemieszkaniowej i nierolniczej oraz zabudowy usługowej, przemysłowej i wielorodzinnej.

Koncepcje rozwoju przestrzennego, związanego z regulacją procesów suburbanizacji w strefach oddziaływania dużych aglomeracji miejskich w krajach Europy Zachodniej, opierają się na restrykcyjnie przestrzeganych zasadach zachowania ładu przestrzennego, podtrzymywania ciągłości kulturowej, równoważenia rozwoju (*sustainability*) oraz zwiększania integralności osiedli wiejskich (Antrop, 2000; Aring i Herfert, 2001). Podejmowane działania i przedsięwzięcia rozwojowe generalnie nie naruszają tożsamości wsi, natomiast podtrzymują więzi społeczne i aktywizują lokalne społeczności wiejskie – inicjatywy rewitalizacyjne w zabudowie historycznej, przeciwdziałanie niekontrolowanemu rozproszonemu zabudowy, tworzenie systemu przestrzeni publicznych itp. (por. Gonda-Soroczyńska, 2009; Williams i Shaw, 2009).

Jeszcze w latach 60. obszary wiejskie w Polsce miały przeważająco monofunkcyjny, rolniczy charakter i były obsługiwane przez liczne, zazwyczaj niewielkie lokalne centra (najczęściej małe miasta, byłe miasta lub większe wsie gminne). Później struktura funkcjonalna wsi stopniowo się komplikowała, a w wiejskim otoczeniu szybko rosnących ośrodków miejskich zarówno powiększała się liczba mieszkańców, jak i zmieniały się lokalne układy społeczne oraz ekonomiczne wsi (m.in. odchodzenie od rolnictwa, nowe zakłady przemysłowe, usługowe, ludność dwuzawodowa, praca w mieście, „drugie domy”; Czarnecki, 2019; Heffner, 2015;). Zjawiska te przybrały niekontrolowany charakter i coraz szerzej zaczęto opisywać liczne negatywne skutki żywiołowej urbanizacji (określa się ją często terminem *urban sprawl*) na obszarach wiejskich:

- nieproporcjonalny wzrost powierzchni użytków nierolniczych i nieleśnych przy niewspółmiernym rozwoju zabudowy,
- „konsumpcja” ziemi na cele nierolnicze rośnie szybciej niż gęstość zaludnienia, często wzrost następuje przy spadku gęstości zaludnienia,
- marnotrawne, nieliczące się z ograniczonymi i malejącymi zasobami zapotrzebowanie na nowe tereny, niewspółmierne do wielkości koniecznych dla prowadzonych inwestycji, działań i aktywności,
- rozpowszechnienie wzorców planistycznych propagujących niewielką gęstość użytkowania (mieszkania, biura, usługi, przemysł, turystyka); w warunkach rynkowych skutkuje to ekspansją inwestycji i terenów

zagospodarowanych na zewnętrzne, wiejskie obszary otwarte o dobrej dostępności (rolnicze, leśne, użytki ekologiczne) i braku wcześniejszych inwestycji (tzw. *greenfields*),

- utrudnienia i zagrożenie dla polityki zrównoważonego rozwoju (Kudłacz i Karwińska, 2021; Nuissl i in., 2005; Różycka-Czas i in., 2021; Schmidt i in., 2014).

W sensie przestrzennym żywiołowe procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich skutkują niewielką gęstością zabudowy, brakiem ciągłości i nierównomiernym użytkowaniem ziemi, nadmierną lokalną koncentracją i jednostronnymi formami użytkowania ziemi, niskim poziomem zcentralizowania organizacji przestrzennej oraz dużymi dystansami między różnymi formami użytkowania ziemi – kwestia obniżonej lokalnie dostępności (Schmidt i in., 2014; Lisowski, 2005).

Od dłuższego czasu (na pewno w okresie po 1990 r.) wśród najważniejszych czynników wywołujących proces niekontrolowanej urbanizacji wsi w Polsce istotnego znaczenia nabiera – nastawiona na krótkoterminowe efekty polityczne i ekonomiczne, prowadzona przez lokalnych decydentów – polityka łatwego udostępniania terenów wiejskich pod inwestycje, przyjmowania strategii deweloperów maksymalizujących zyski oraz dominujących preferencji mieszkaniowych stosunkowo wąskiej grupy mieszkańców miast, tworzącej tzw. klasę średnią. Niekontrolowana ekspansja zabudowy miejskiej na tereny wykraczające poza administracyjne granice miast powoduje nawarstwianie się i pogłębianie problemów w funkcjonowaniu obszarów wiejskich, takich jak niszczenie obszarów zalesionych, wzrost zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego, konflikty na styku użytkowanie rolnicze – obudowa dróg i szlaków komunikacyjnych skutkująca wzrostem trudności komunikacyjnych i transportowych (Jabłoński i Mazurkiewicz, 2014), zanik historycznych układów morfologicznych wsi, osłabianie więzów sąsiedzkich łączących tradycyjnie mieszkańców wsi z lokalnymi centrami (małe miasta, wsie gminne) oraz znaczący wzrost kosztów związanych z gospodarką komunalną i usługami sektora publicznego.

Coraz większe obszary w wiejskim otoczeniu dużych miast są zajmowane przez inspirowane aktywnością miejską osiedla mieszkaniowe o intensywności i formach zabudowy nienawiązujących do istniejących struktur wiejskich, powiązane bezpośrednio z nimi centra handlowe, supermarkety, kompleksy biur (*business parks*, *special economic zones*), hurtownie i centra logistyczne, zakłady przemysłowe, drogi, parkingi, tereny sportowe i rekreacyjne oraz innego rodzaju nierolnicze sposoby użytkowania ziemi (Czarnecki i in., 2023). Tego typu nowe formy zagospodarowania wsi funkcjonują prawie wyłącznie

w powiązaniu z miastami, jako swojego rodzaju zurbanizowane układy „kolonizujące” otwarte tereny wiejskie, co na obszarach wiejskich wokół miast skutkuje szybkim zmniejszaniem się powierzchni gruntów rolnych, leśnych, ekologicznie czynnych i wartościowych krajobrazowo (Bański, 2008).

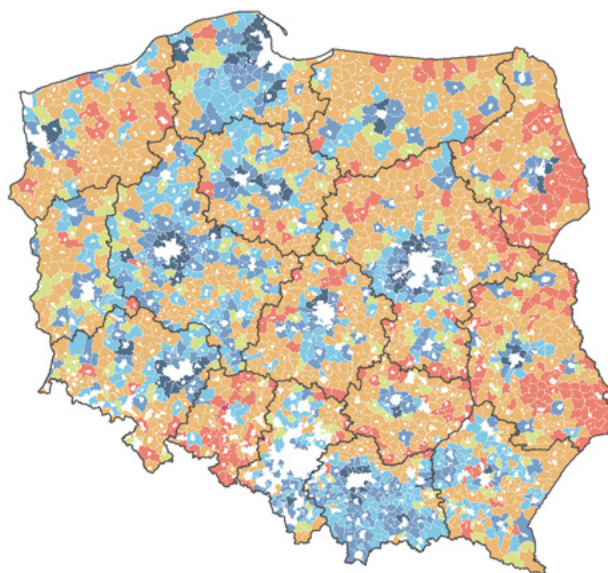
Procesy rozwoju i zagospodarowania przestrzennego na obszarach wiejskich w szerokim otoczeniu aglomeracji miejskich, a nawet poza nimi, przyjmują formę żywiołowego narastania rozproszonej zabudowy. Pomimo wielu formalnych regulacji często wkraczają na tereny otwarte, ekologicznie i krajobrazowo cenne (Kistowski, 2009; Niedźwiecka-Filipiak i Borcz, 2010; Wesołowska, 2005). Dążenie do przyciągnięcia inwestycji zewnętrznych za wszelką cenę zyskuje społeczną akceptację i jest charakterystyczne dla lokalnych struktur, co prowadzi do powielania inicjatyw otwierających tereny wiejskie pod nowe przedsięwzięcia. Skutkiem tych zjawisk jest rozgęszczanie układów przestrzennych wsi, a tym samym rosnące koszty funkcjonowania i użytkowania szeroko rozumianej infrastruktury. Pogarszanie zwartości siedlisk wsi pogłębia trudności z zapewnieniem dostępu do infrastruktury technicznej, społecznej i handlowo-usługowej oraz komunikacji. Pośrednią konsekwencją tych procesów jest również masowe odchodzenie od transportu publicznego na wsi na rzecz indywidualnego (przeważająco samochody osobowe) oraz prawie zupełny zanik obsługi transportem kolejowym. Przesunięcia te wpływają negatywnie zarówno na środowisko naturalne, jak i na krajobraz wiejski przez rosnącą powierzchnię terenów wyłączonych z użytkowania rolniczego, ekstensywnie zabudowanych i wykorzystywanych komunikacyjnie oraz przeznaczanych na różne, niezwiązane bezpośrednio z rolnictwem, terenochłonne cele (np. nieurządzone place postojowe, składowiska odpadów, niedokończone inwestycje).

Większość trudnych do opanowania zmian w przestrzeni obszarów wiejskich istotnie zwiększa koszty funkcjonowania mieszkańców wsi i wywołuje negatywne, najczęściej nieuświadamiane skutki społeczne (narastanie skłonności do podejmowania definitywnych decyzji migracyjnych) oraz jest źródłem poważnych problemów gospodarczych (ryc. 12 i 13). Dotyczy to zarówno obszarów zurbanizowanych na wsi (suburbanizacja), stref przejściowych, gdzie dominują procesy semi-urbanizacji, jak i wiejskich regionów peryferyjnych, gdzie skutkują odpływem ludności, depopulacją i częstą degradacją zabudowy całych osiedli wiejskich (ryc. 14 i 15, por. Heffner, 2023; Śleszyński i in., 2021).

Legenda

zmiany liczby ludności [wartości rzeczywiste]

- największy spadek [>5000 osób]
- znaczący spadek [1000 - 5000 osób]
- spadek [100 - 1000 osób]
- stagnacja
- wzrost [100 - 1000 osób]
- znaczący wzrost [1000 - 5000 osób]
- największy wzrost [>5000 osób]

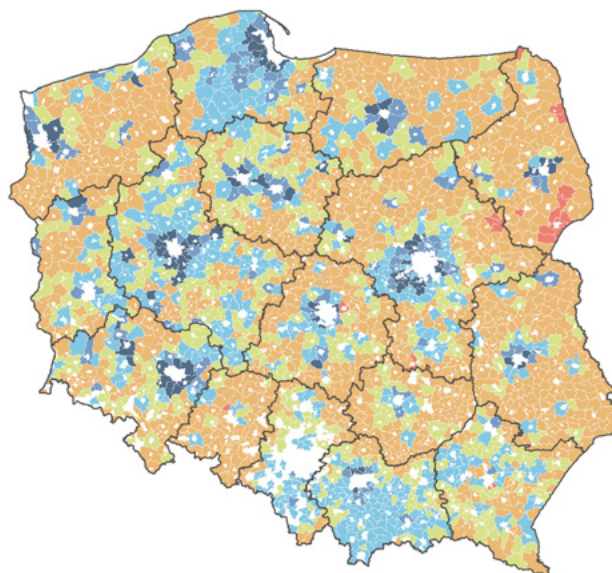

Rys. 12. Zmiany liczby ludności w latach 1999–2023 na obszarach wiejskich (wartości rzeczywiste)
Źródło: opracowano na podstawie materiałów Banku Danych Lokalnych (GUS, b.d.).

Legenda

liczba ludności w 2023 r. w stosunku do liczby ludności w 1999 r.

- poniżej 70% (znaczący spadek)
- 70% - 95% (spadek)
- 95% - 105% (stagnacja)
- 105% - 130% (wzrost)
- 130% - 160% (znaczący wzrost)
- powyżej 160% (największy wzrost)

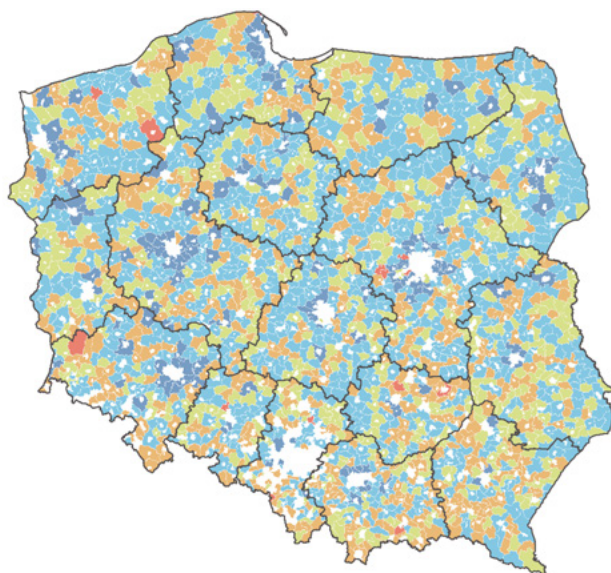

Rys. 13. Zmiany liczby ludności w latach 1999–2023 na obszarach wiejskich (%)
Źródło: opracowano na podstawie materiałów Banku Danych Lokalnych (GUS, b.d.).

Legenda

zmiana wielkości salda migracji ogółem
[wartości rzeczywiste]

- znaczący spadek [o ponad 100 osób]
- spadek [o 10 - 100 osób]
- stagnacja
- wzrost [o 10 - 100 osób]
- znaczący wzrost [o ponad 100 osób]

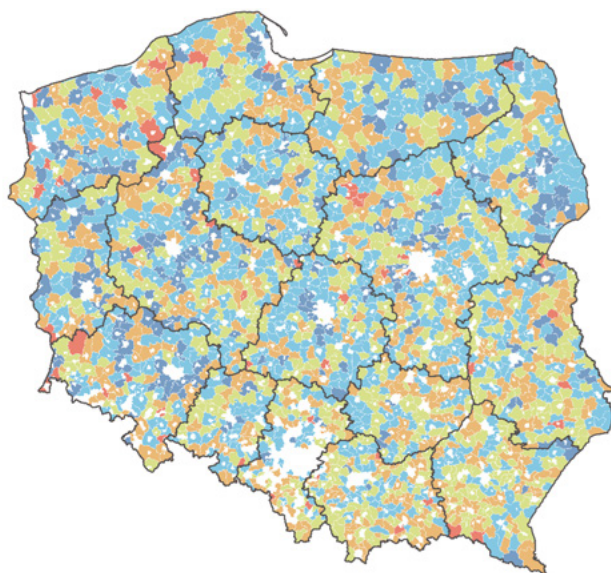
Rys. 14. Zmiana wielkości salda migracji ogółem w latach 1999–2023 na obszarach wiejskich (wartości rzeczywiste)

Źródło: opracowano na podstawie materiałów Banku Danych Lokalnych (GUS, b.d.).

Legenda

zmiana wielkości salda migracji ogółem
w stosunku do liczby mieszkańców
w danym roku

- znaczący spadek [o więcej niż 1%]
- spadek [o 0.2% - 1%]
- stagnacja
- wzrost [o 0.2% - 1%]
- znaczący wzrost [o więcej niż 1%]

Rys. 15. Zmiana wielkości salda migracji ogółem w latach 1999–2023 w stosunku do liczby mieszkańców w danym roku (%)

Źródło: opracowano na podstawie materiałów Banku Danych Lokalnych (GUS, b.d.).

W KIERUNKU NOWEJ STRUKTURY PRZESTRZENNEJ WSI W POLSCE – PODSUMOWANIE

Ponieważ żywiołowe procesy urbanizacyjne na obszarach wiejskich skutkują licznymi zjawiskami przestrzennymi i społeczno-gospodarczymi o negatywnych konsekwencjach rozwojowych (m.in. osłabienie więzów sąsiedzkich, zanik historycznych układów morfologicznych wsi sprzyjających rozwojowi, pogorszenie dostępności komunikacyjnej), dobrym kierunkiem zmian jest preferowanie, wprowadzanie i przestrzeganie zasad zachowania ładu przestrzennego. Efektem może być zarówno zwiększenie integralności osiedli wiejskich, poprawa ich ogólnej ekonomicznej efektywności, jak i zachowanie większej otwartości krajobrazu.

Spśród cech struktur przestrzennych wsi oraz charakterystyk obszarów wiejskich, które sprzyjają wielokierunkowemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu i poprawie warunków życia mieszkańców wsi szczególnie istotne znaczenie ma skupiony i zwarty charakter zabudowy. Jest to czynnik, który ułatwia integrację infrastrukturalną oraz społeczną, niejednokrotnie warunkując dostępność wsi dla zewnętrznych użytkowników. Miejscowości tego typu w większym stopniu stają się miejscami zatrzymującymi lub przyciągającymi nowych mieszkańców. W tym kontekście dla racjonalnego gospodarowania przestrzenią związaną z lokalizacją zabudowy mieszkaniowej i innej użytkowej istotnego znaczenia nabierają działania i inicjatywy wzmacniające centra wsi. Szczególnie, gdy obejmują one intensyfikację wykorzystania wolnych terenów w zasięgu istniejącej zabudowy miejscowości. Przeciwdziałanie utracie funkcji centralnych i uatrakcyjnienie stref zwartej zabudowy osiedli wiejskich – również dla nowych mieszkańców – może znacznie obniżyć presję na przejmowanie i oferowanie nowych terenów pod zabudowę w zewnętrznych i otwartych częściach wsi i ograniczyć „konsumpcję” krajobrazu oraz naciski na środowisko przyrodnicze i rolne. Działania prowadzące do wzrostu zwartości osiedli wiejskich oraz lepszego (intensywniejszego) wykorzystania już istniejącej zabudowy racjonalizują wykorzystanie infrastruktury technicznej, komunikacyjnej i społecznej, zmniejszając koszty jej funkcjonowania.

Układy morfologiczne wsi o dużym rozproszeniu, szczególnie położonych w strefach o charakterze peryferyjnym w sensie krajowym (pogranicza), regionalnym (obszary oddalone od większych ośrodków miejskich, szczególnie centrów regionalnych, pogranicza województw), a nawet lokalnym (słabo skomunikowane miejscowości w gminach wiejsko-miejskich i wiejskich) charakteryzują się tendencją do trwałej depopulacji. Widoczny jest stopniowy zanik zabudowy zagrodowej, mieszkaniowej, a w konsekwencji również wycofywanie się usług

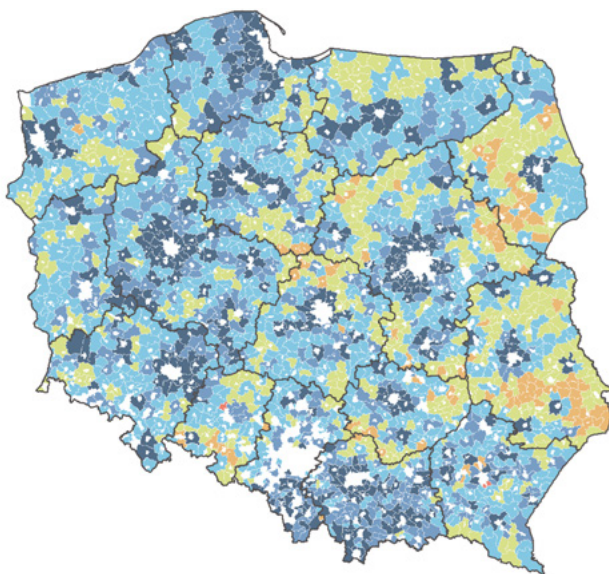
publicznych i obsługi handlowej. Czynnikiem spowalniającym te procesy, a nawet umożliwiającym ich zatrzymanie jest introdukcja funkcji turystycznej lub inicjatywy związane z tzw. drugimi domami (por. np. Heffner i Czarnecki, 2011; Kołodziejczak i in., 2021; Wesołowska i Kulawiak, 2025).

Pośrednią konsekwencją długotrwałych negatywnych zjawisk przestrzennych na obszarach wiejskich jest m.in. masowe odchodzenie mieszkańców wsi od transportu publicznego na rzecz indywidualnego oraz prawie zupełny zanik transportu kolejowego, przejmowanego przez ruch drogowy zarówno w obsłudze osobowej, jak i towarowej. Przesunięcia te wpływają negatywnie na środowisko naturalne i formy zagospodarowania obszarów wiejskich, zwiększają koszty funkcjonowania ludności wiejskiej i wywołują przeważająco negatywne skutki społeczne oraz są źródłem wielu problemów gospodarczych, zarówno na obszarach zurbanizowanych na wsi, w strefach przejściowych, jak i w regionach peryferyjnych, gdzie skutkują odpływem ludności, depopulacją i częstą degradacją zabudowy całych osiedli wiejskich. Ciągłe inwestowanie w poprawę funkcjonowania zarówno infrastruktury społecznej, jak i drogowej – z naciskiem na trwałą komunikację publiczną oraz stałe podtrzymywanie dostępności do szeroko rozumianego sektora usług i handlu w ośrodkach miejskich, a także przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu mieszkańców wsi – może te trendy zahamować (ryc. 16 i 17).

Legenda

zmiany liczby mieszkań [wartości rzeczywiste]

- znaczny spadek (>500 mieszkań)
- spadek [100 - 500 mieszkań]
- stagnacja
- wzrost [100 - 500 mieszkań]
- znaczny wzrost [500 - 1000 mieszkań]
- największy wzrost (>1000 mieszkań)

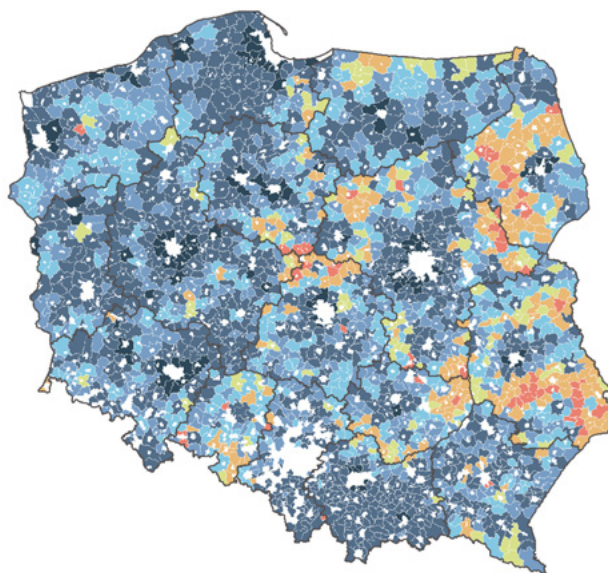

Rys. 16. Zmiany liczby mieszkań w latach 1999–2023 na obszarach wiejskich (wartości rzeczywiste)
Źródło: opracowano na podstawie materiałów Banku Danych Lokalnych (GUS, b.d.).

Legenda

Liczba mieszkańców w 2023 r. w stosunku do liczby mieszkańców w 1999 r.

- poniżej 90% (znaczący spadek)
- 90% - 99% (spadek)
- 99% - 101% (stagnacja)
- 101% - 110% (wzrost)
- 110% - 120% (znaczący wzrost)
- 120% - 200% (duży wzrost)
- powyżej 200% (bardzo duży wzrost)

Rys. 17. Zmiany liczby mieszkań w latach 1999–2023 na obszarach wiejskich (%)

Źródło: opracowano na podstawie materiałów Banku Danych Lokalnych (GUS, b.d.).

Duże zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce pod względem fizyczno-geograficznym, demograficznym, społeczno-kulturowym i gospodarczym stwarza warunki niejednakowo stymulujące procesy rozwoju. Często wskazuje się też na istotne oddziaływanie aspektów infrastrukturalnych. Przyrost infrastruktury, zwłaszcza infrastruktury technicznej i komunikacyjnej, jest niemal powszechnie uznawany za jeden z warunków koniecznych do wejścia na ścieżkę korzystnego przebiegu przekształceń społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich. Lepiej wyposażone infrastrukturalnie i mające lepszy dostęp do udogodnień wsie umożliwiają różnicowanie możliwości zatrudnienia i wzrost udziału ludności związanej z działalnością pozarolniczą. Ma to bezpośredni wpływ na podtrzymywanie potencjału demograficznego wsi (korzystne zmiany w strukturze demograficznej populacji wiejskiej). Szczególnie istotne jest podejmowanie inicjatyw, które wpływają na zmniejszenie trwałego odpływu osób młodych, dobrze wykształconych lub wykwalifikowanych, aktywnych i przedsiębiorczych. Kluczowe są działania zmniejszające negatywne tendencje w strukturze odpływu (szczególnie gdy chodzi o wysoki poziom migracji kobiet), m.in. zachęcanie i ułatwianie działalności gospodarczej, przede wszystkim pozarolniczej. Służyć temu mogą inwestycje w edukację, nowe technologie i infrastrukturę komunikacyjną, potencjalnie otwierające dostęp do szerokiego rynku nabywców bez konieczności przemieszczenia się do miasta (Heffner i Gibas, 2024).

LITERATURA

- Amcoff, J., Möller, P., Westholm, E. (2011). The (un)importance of the closure of village shops to rural migration patterns. *International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 21(2), 129–143. <https://doi.org/10.1080/09593969.2011.562678>
- Antrop, M. (2000). Changing patterns in the urbanized countryside of Western Europe. *Landscape Ecology*, 15, 257–270. <https://doi.org/10.1023/A:1008151109252>
- Antrop, M. (2004). Landscape change and the urbanization process in Europe. *Landscape Urban Planning*, 67, 9–26. [https://doi.org/10.1016/S0169-2046\(03\)00026-4](https://doi.org/10.1016/S0169-2046(03)00026-4)
- Aring, J., Herfert, G. (2001). *Neue Muster der Wohnsuburbanisierung*. W: K. Brake, J. Dangschat, G. Herfert, (red.), *Suburbanisierung in Deutschland. Aktuelle Tendenzen* (s. 43–56). Leske und Budrich: Leverkusen-Opladen.
- Bański, J. (2008). Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś. W: A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie continuum miejsko-wiejskiego w Polsce* (s. 29–43). Toruń: Wyd. Nauk. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bański, J. (2013). Polska wieś w perspektywie 2050 roku. *Studia Obszarów Wiejskich*, 33.
- Biczowska, M., Biczowski, M. (2025). Wzmocnienie sektora usług na obszarach wiejskich Dolnego Śląska w świetle wdrażania funduszy Unii Europejskiej. *Czasopismo Geograficzne*, 96(1), 73–104. <https://doi.org/10.12657/czageo-96-04>
- Churski, P., Adamiak, C., Szyda, B., Dubownik, A., Pietrzykowski, M., Śleszyński, P. (2023). Nowa delimitacja miejskich obszarów funkcjonalnych w Polsce i jej zastosowanie w praktyce zintegrowanego podejścia terytorialnego (place based approach). *Przegląd Geograficzny*, 95(1), 29–55. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2023.1.2>
- Churski, P., Dubownik, A., Szyda, B., Adamiak, C., Pietrzykowski, M. (2024). Wewnętrzne peryferie w świetle wybranych typologii obszarów wiejskich. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 18(69), 185–214. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2024.69.12>
- Czarnecki, A. (2019). Urbanizacja kraju i jej etapy. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi* (t. 1, s. 51–76). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa. <https://doi.org/10.53098/9788373839984>
- Czarnecki, A., Milczarek-Andrzejewska, D., Widła-Domaradzki, Ł., Jórasz-Żak, A. (2023). Conflict dynamics over farmland use in the multifunctional countryside. *Land Use Policy*, 128, 106587. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2023.106587>
- Dacko, A., Dacko, M. (2018). Studia nad rozwojem obszarów wiejskich – od paradygmatu wzrostu do rezylencji. *Wiś i Rolnictwo*, 2(179), 49–64. <https://doi.org/10.53098/wir022018/03>

- Dery, S., Leimgruber, W., Zsilincsar, W. (2012). Understanding Marginality: Recent Insights from a Geographical Perspective. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 74(1), 5–18. <https://doi.org/10.21861/HGG.2012.74.01.01>
- Drobek, W., Heffner, K. (1994). Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich. *Przegląd Geograficzny*, 66(12), 19–31.
- Eberhardt, P. (1989). Regiony wyludniające się w Polsce. *Prace Geograficzne*, 148. Pobrano z: <https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/5330/edition/711?language=pl>
- Gibas, P., Heffner, K. (2018). Koncentracja zabudowy na obszarach wiejskich. *Więś i Rolnictwo*, 2(179), 189–207. <https://doi.org/10.53098/wir022018/10>
- Gibas, P., Majorek, A. (2020). Analysis of land-use change between 2012–2018 in Europe in terms of sustainable development. *Land*, 9(2), 46. <https://doi.org/10.3390/land9020046>
- Golachowski, S. (1969). Urbanizacja wsi w województwie opolskim. W: S. Golachowski (red.), *Studia nad miastami i wsiami śląskimi* (s. 180–193). Opole – Wrocław.
- Gonda-Soroczyńska, E. (2009). Przemiany strefy podmiejskiej Wrocławia w ostatnim dziesięcioleciu. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 4, 149–165. Pobrano z: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://bibliotekanauki.pl/articles/60456.pdf&ved=2ahUKewirmr6njKGQAxWocfEDHdIEIc0QFnoECBgQAQ&usg=AOvVaw2dtTAusH-8oKZKMzhSIeNz>
- GUS (Główny Urząd Statystyczny) (b.d.). Bank Danych Lokalnych. Pobrano z: <https://bdl.stat.gov.pl>
- Harasimowicz, A. (2018). Suburbanizacja a rola obszarów otaczających miasto – ujęcie teoretyczne. *Studia Miejskie*, 29, 115–130. Pobrano z <https://czasopisma.uni.opole.pl/index.php/sm/article/view/11>
- Heffner, K. (2011a). Problemy zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. W: I. Nurzyńska, M. Drygas (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki* (s. 175–194). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Heffner, K. (2011b). Semiurbanizacja a suburbanizacja. Ewolucja procesów w aglomeracji opolskiej. W: J. Ślōdczyk (red.), *Procesy suburbanizacji w wybranych miastach Polski* (s. 17–34). Opole: Wyd. Uniwersytetu Opolskiego.
- Heffner, K. (2015). Przestrzeń jako uwarunkowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. *Więś i Rolnictwo*, 2(167), 83–104. Pobrano z: https://rcin.org.pl/Content/243178/wir_2015_2_167_083_103.pdf
- Heffner, K. (2023). Rozbieżne trendy ludnościowe na obszarach wiejskich i rosnące różnice w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej. W: P. Łyson (red.), *Konsekwencje zmian demograficznych dla rozwoju rolnictwa. Rządowa Rada Ludnościowa. Materiały z III Kongresu Demograficznego* (cz. 16, s. 147–174). Warszawa.
- Heffner, K., Czarnecki, A. (2011). Wpływ zjawiska drugich domów na rozwój obszarów wiejskich. W: K. Heffner, A. Czarnecki (red.), *Drugie domy w rozwoju*

- obszarów wiejskich (s. 131–162). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Heffner, K., Gibas, P. (2016). Functional areas in the regions and their links to scope sub-regional impact. *Studia Regionalia. Journal of the Polish Academy of Sciences, Committee for Spatial Economy and Regional Planning & European Regional Science Association (ERSA) Polish Section*, 46, 27–39. <https://doi.org/10.12657/studreg-46-02>
- Heffner, K., Gibas P. (2024). Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich. W: W. Kamińska, K. Janc, P. Legutko-Kobus (red.), *Wiedza – przestrzeń – wieś* (t. 18/210, s. 65–76). Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju.
- Heffner, K., Klemens, B. (2013). Koncepcje zmian i nowe procesy przestrzenne na obszarach wiejskich w Polsce. W: S. Korenik, A. Mempel-Śnieżyk (red.), *Kryzys finansowy a programowanie rozwoju jednostek przestrzennych* (s. 90–101). Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Heffner, K., Majorek, A., (2021), Podtrzymanie czy kreowanie rozwoju miasta poprzez rozszerzenie obszaru administracyjnego. Przykład Opola i Koszalina. W: E. Szafranek (red.), *W poszukiwaniu optymalnego modelu miasta. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Słodczykowi* (s. 273–296). Opole: Uniwersytet Opolski.
- Heffner, K., Twardzik, M. (2011). Wpływ centrów handlowych na funkcjonowanie obszarów w peryferyjnej strefie metropolii. W: B. Bartosiewicz, T. Marszał (red.), *Gospodarka małych miast z perspektywy 20 lat transformacji* (s. 119–134). Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Heffner, K., Twardzik, M. (2022). Rural Areas in Poland – Changes Since Joining the European Union. *European Countryside*, 14(2), 420–438. <https://doi.org/10.2478/euco-2022-0021>
- Ilnicki, D. (2002). Przekształcenia wybranych elementów struktur demograficznych miejscowości charakterystycznych dla strefy podmiejskiej Wrocławia. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 1, 202–216.
- Jabłoński, W., Mazurkiewicz, K. (2014). Konflikty przestrzenne na terenach wiejskich – ignorancja czy niewiedza? Studium przypadku. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, IV(2), 1167–1177. <http://dx.medra.org/10.14597/infraeco.2014.4.2.086>
- Jadach-Sepiolo, A., Zathej, M. (2021). Alternative between Revitalisation of City Centres and the Rising Costs of Extensive Land Use from a Polish Perspective. *Land*, 10, 488. <https://doi.org/10.3390/land10050488>
- Jakubowski, A., Bronisz, U. (2019). Rural Demographic Problem Areas in Poland. *Problems of World Agriculture*, 19(2), 41–53. <https://doi.org/10.22630/PRS.2019.19.2.22>
- Jussila, H., Leimgruber, W., Majoral, R. (1998). Perceptions of marginality: Theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space. Avebury: Ashgate.

- Kistowski, M. (2009). Problemy zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich – między rozkwitem, peryferyzacją a degradacją. W: Jak zapewnić rozwój zrównoważony terenów otwartych? (s. 6–17). Warszawa: Instytut na rzecz Ekorozwoju.
- Kołodziejczak, A. (2017). Koncepcja zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi a wiejskie obszary funkcjonalne. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 37, 41–49. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2017.37.04>
- Kołodziejczak, A., Bul, R., Kaczmarek, U., Sinięcka, A., Szczepańska, M., Wojtyra, B. (2021). Obszary wiejskie w zintegrowanym planowaniu rozwoju. Poznań: Bogucki Wyd. Naukowe.
- Komorowski, Ł., Mróz, A., Stanny, M. (2021). The Spatial Pattern of the Absorption of Cohesion Policy Funds in Polish Rural Areas. *Land*, 10, 26. <https://doi.org/10.3390/land10010026>
- Kozera, A., Głowicka-Wołoszyn, R. (2018). Identification of Functional Types of Rural Communes in Poland. *Proceedings of the 2018 International Scientific Conference 'Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy' (t. 1, s. 109–115)*. Warszawa: Wyd. SGGW.
- Kudłacz, M., Karwińska, A. (2021). The Specificity of Urban Sprawl in Poland: The Spatial, Social, and Economic Perspectives. *Zarządzanie Publiczne/Public Governance*, 1(55), 50–67.
- Kurek, S., Wójtowicz, M., Gałka, J. (2020). Regional Variation of Age Composition in Functional Urban Areas. W: *Functional Urban Areas in Poland* (s. 51–89). Cham: Springer.
- Latocha, A. (2013). Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej? *Przegląd Geograficzny*, 85(3), 323–346.
- Lisowski, A. (2005). Janusowe oblicze suburbanizacji. W: I. Jażdżewska (red.), *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki. Konwersatorium Wiedzy o Mieście XVIII* (s. 91–100). Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Majdzińska, A. (2018). Obszary depopulacyjne w Polsce w latach 2002–2014. *Studia Demograficzne*, 1(173), 23–54.
- Malisz, B. (1971). Prognoza zmiany sieci osadniczej w Polsce. W: *Polska 2000. Prognozy rozwoju sieci osadniczej*. Wrocław – Warszawa: Ossolineum.
- Malisz, B. (1984). Trzy wizje polskiej przestrzeni. W: A. Kukliński (red.), *Gospodarka przestrzenna Polski. Diagnoza – rekonstrukcja – prognoza* (s. 6–45). Biuletyn KPZK PAN 125. Warszawa.
- Niedźwiecka-Filipiak, I., Borcz, Z. (2010). Zmiany krajobrazu wiejskiego zagrożeniem dla zachowania tożsamości miejsca. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 9(4), 85–97.
- Nuissl, H., Rink, D., Steuer, P. (2005). The consequences of urban sprawl in a context of decline: the case of Leipzig. *UFZ-Diskussionspapiere*, 7.
- Nurzyńska, I. (2016). Przyczyny i przejawy peryferyjności obszarów wiejskich w Polsce. *Więś i Rolnictwo*, 171(2), 123–139.
- Plieninger, T., Bieling, C. (2012). Connecting cultural landscapes to resilience. W: T. Plieninger, C. Bieling (red.), *Resilience and the Cultural Landscape*.

- Understanding and Managing Change in Human-Shaped Environments (s. 3–26). Cambridge: Cambridge University Press.
- Plieninger, T., Draux, H., Fagerholm, N., Bieling, C., Bürgi, M., Kizos, T., Kuemmerle, T., Primdahl, J., Verburg, P. H. (2016). The driving forces of landscape change in Europe: A systematic review of the evidence. *Land Use Policy*, 57, 204–214.
- Prochownikowa, A. (1975). Urbanizacja wsi czy deruralizacja? *Czasopismo Geograficzne*, 46(4), 399–405.
- Prognozy rozwoju sieci osadniczej. Polska 2000 (1971). Komitet Badań i Prognoz „Polska 2000” PAN. Warszawa: Ossolineum.
- Rakowski, W. (1975). Procesy urbanizacji wsi na przykładzie woj. warszawskiego. *Studia KPZK PAN*, 50.
- Rodríguez-Pose, A. (2018). The revenge of the places that don’t matter (and what to do about it). *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11(1), 189–209.
- Rosner, A., Stanny, M. (2014). Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN. Pobrano z: <http://www.efrwp.pl/dir/upload/tumb/02bf59c409fab926c5e1dd41288.pdf>
- Różycka-Czas, R., Czesak, B., Staszek, A., (2021). Which Polish Cities Sprawl the Most. *Land*, 10, 1291. <https://doi.org/10.3390/land10121291>
- Schmidt, S., Fina, S., Siedentop, S. (2014). Post-socialist sprawl. A cross-country comparison. *European Planning Studies*, 23, 1–26. <https://doi.org/10.1080/09654313.2014.933178>
- Seto, K. C., Fragkias, M., Güneralp, B., Reilly, M. K. (2011). A meta-analysis of global urban land expansion. *PLoS One*, 6, e23777. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0023777>
- Sobczak-Rzewnicka, M., Haupt, P. (2023). Suburbanizacja, jej skutki i postrzeganie. *PUA Przestrzeń Urbanistyka Architektura*, 1, 126–137. <https://doi.org/10.37705/PUA/1/2023/09>
- Spórna, T., Krzysztofik, R. (2020). ‘Inner’ suburbanisation: background of the phenomenon in a polycentric, post-socialist and post-industrial region. Example from the Katowice conurbation, Poland. *Cities*, 104, 102789. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2020.102789>
- Stasiak, A. (1992). Przewidywane zmiany w stanie i rozmieszczeniu ludności wiejskiej w Polsce do roku 2010. *Biuletyn KPZK PAN*, 158, 7–22. Warszawa.
- Straszewicz, L. (1985). Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje. W: L. Straszewicz (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica*, 5, 7–16.
- Sykała, Ł. (2023). Ograniczenia i możliwości zarządzania procesami suburbanizacji rozwoju przestrzennego polskich miast w kontekście doświadczeń zagranicznych. W: M. Grochowski (red.), *Suburbanizacja. Człowiek – zmiana – przestrzeń*. Rządowa Rada Ludnościowa, Materiały z III Kongresu Demograficznego (cz. 15, s. 51–71). Warszawa.

- Sykała, Ł., Dawid, M., Dawid, W., Koj, J., Kudłacz, K., Mróz, M., Stelmaszewska, N. (2023). Procesy suburbanizacji w Polsce w świetle rozwoju budownictwa mieszkaniowego i niemieszkaniowego w strefach podmiejskich. Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Badania Obserwatorium Polityki Miejskiej, Warszawa – Kraków. <https://doi.org/10.51733/opm.2023.01>
- Szachowicz, U., Niedźwiecka-Filipiak, I. (2007). Problematyka przemian funkcjonalnych i przestrzennych gmin podmiejskich – wybrane zagadnienia na przykładzie gminy Dobrzeń Wielki. Woda, Środowisko, Obszary Wiejskie (t. 7, z. 2b (21)). Falenty: IMUZ.
- Szczepańska, A. (2021). Transport Accessibility in a Suburban Zone and Its Influence on the Local Real Estate Market: A Case Study of the Olsztyn Functional Urban Area (Poland). *Land*, 10, 465. <https://doi.org/10.3390/land10050465>
- Szymańska, D., Biegańska, J. (2014). Charakterystyka obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się ludności. *Studia Obszarów Wiejskich*, 35, 89–108. Pobrano z: https://www.researchgate.net/profile/Marcin-Wojcik-4/publication/264386762_Regionalny_wymiar_przemian_polskiej_wsi_-_aspekty_spoeczne_i_srodowiskowe/links/53db3c7f0cf2a19eee8b4a7e/Regionalny-wymiar-przemian-polskiej-wsi-aspekty-spoeczne-i-srodowiskowe.pdf#page=89
- Śleszyński, P., Komornicki, T. (2016). Klasyfikacja gmin Polski na potrzeby monitoringu planowania przestrzennego. *Przegląd Geograficzny*, 88(4), 469–488. Pobrano z: <https://rcin.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/61605?id=61605>
- Śleszyński, P., Nowak, M.J., Legutko-Kobus, P., Hołuj, A., Lityński, P., Jadach-Sepioło, A., Blaszkę, M. (2021). Suburbanizacja w Polsce jako wyzwanie dla polityki rozwoju. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju.
- Ustaoglu, E., Williams, B. (2024). The Inter-Relationships of Territorial Quality of Life with Residential Expansion and Densification: A Case Study of Regions in EU Member Countries. *Urban Science*, 8(1), 22. <https://doi.org/10.3390/urban-sci8010022>
- Wesołowska, M. (2005). Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego. *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 10. Warszawa: IGiPZ PAN, PTG. Pobrano z: <https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/3484/edition/630/content>
- Wesołowska, M. (2018). Wsie zanikające w Polsce: stan, zmiany, modele rozwoju. Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wesołowska, M., Kulawiak, A. (2025). Profil społeczno-kulturowy kontrurbanity w soczewce studiów literaturowych i badań własnych. *Czasopismo Geograficzne*, 96(1), 51–72. Pobrano z: <https://open.icm.edu.pl/items/0bfe5c72-7a73-44e9-919b-b3751335031d>
- Wigier, M. (2013). Direct payments-impact on income and effectiveness of agricultural holdings in Poland. *Agricultural University – Plovdiv, Scientific Works*, vol. LVII, 2013 Second Bulgarian-Polish Scientific and Practical Conference Sofia–Krapets–Dobrudzha, 9-14 September.

- Wilczyński, R., Wiland, M., Niedźwiedzka-Filipiak, I., Solisz, I. (2014). Przestrzeń wiejska. W: J. Sepioł (red.), *Przestrzeń życia Polaków*. Raport (s. 37–66). Warszawa: SARP.
- Williams, A.M., Shaw, G. (2009). Future play: tourism, recreation and land use. *Land Use Policy*, 26, 326–335. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2009.10.003>
- Wiśniewski, Ł., Perdał, R., Rudnicki, R. (2020). Proposed method for delimiting spatial structure on the example of agriculture types in Poland. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 49(49), 7–18. <https://doi.org/10.2478/bog-2020-0020>
- Wolski, O., Sykała, Ł. (2016). Zasoby lokalne, odnowa wsi i koncepcje rozwoju obszarów wiejskich. Próba teoretycznego ujęcia zależności. *Studia Obszarów Wiejskich*, 44, 21–38. Pobrano z: <https://rcin.org.pl/igipz/dlibra/publication/edition/62008>
- Zasada, I., Loibl, W., Berges, R., Steinnocher, K., Köstl, M., Piorr, A., Werner, A. (2013). Rural–urban regions: A spatial approach to define urban–rural relationships in Europe. W: K. Nilsson, S. Pauleit, S. Bell, C. Aalbers, T. A. Sick Nielsen (red.), *Peri-urban futures: Scenarios and models for land use change in Europe* (s. 45–68). Berlin Heidelberg: Springer Verlag.

W monografii podjęto problematykę współczesnych wyzwań oraz zagrożeń dotyczących funkcjonowania rolnictwa i obszarów wiejskich. Omawiane problemy są szczególnie ważne w dobie rosnących wyzwań środowiskowych, ekonomicznych i społecznych zarówno na poziomie całej gospodarki, rolnictwa czy powiązanych z nim sektorów, jak i pojedynczych podmiotów. W obliczu dokonującego się postępu technologicznego (cyfryzacji i automatyzacji) rolnictwo i polska wieś nie tylko stoją przed nowymi wyzwaniami, lecz także zyskują ogromną szansę uczestnictwa w korzyściach wynikających z przyspieszonych przemian ekonomicznych i kulturowo-społecznych.

Monografia może stanowić inspirację do pogłębionej refleksji nad przyszłym rozwojem rolnictwa, jego otoczenia i społeczności wiejskiej. Jest wartościowa zarówno w warstwie poznawczej, jak i praktycznej, ponieważ zawiera rekomendacje dla podmiotów kształtujących politykę rolną i rozwoju wsi, a także dla bezpośrednich uczestników współczesnych przemian zachodzących w rolnictwie i na obszarach wiejskich.

prof. dr hab. Władysława Łuczka

Opracowanie będzie przydatne naukowcom, praktykom i studentom współcześnie, jak również może być cennym źródłem informacji w przyszłości.

prof. dr hab. Bogdan Klepacki

